



# AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

## Hálózatok és hierarchiák

ANDREW GODLEY

*A varrógép értékesítése a világpiacon:  
a Singer nemzetközi marketing  
stratégiái, 1850–1914*

RICHARD S. TEDLOW

*Apák és fiúk üzleti stratégiái:  
az IBM a 20. században*

KLEMENT JUDIT

*Apák és fiúk gazdasági stratégiái:  
egy magyar család  
a 19. és 20. században*

KÖVÉR GYÖRGY

*Bankárok és bürokraták*

POGÁNY ÁGNES

*Kartellek és menedzserek.  
Vállalatközi együttműködés  
a vas- és acéliparban,  
1886–1931*

**20. évf.**

**2005**

**1–2. szám**

## *Következő számunk tartalmából*

KRISTÓ GYULA  
Károly Róbert családja

BOROSY ANDRÁS  
Famulusok Magyarországon a 14. században

CSUKOVITS ENIKŐ  
Csodás szabadulások a török rabságból

PETROVICS ISTVÁN  
A középkori pécsi egyetem és alapítója

FEDELES TAMÁS  
Egy németalföldi orvosdoktor a középkori Magyarországon

ROMHÁNYI BEATRIX  
Ágostonrendiek a középkori Magyarországon

ZSOLDOS ATTILA  
Apáti Andorok

Emlékezés Kristó Gyulára, Szádeczky-Kardoss Samura, Hajnóczy Gáborra

Bemutatjuk Harald Zimmermann németországi történészt

20. évfolyam

2005. 1–2. sz.

# AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány



NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG  
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,



Nemzeti Kulturális Alaprogram,  
Nemzeti Civil Alaprogram,  
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,  
Szegedért Alapítvány,  
Országos Tudományos Kutatási Alap,  
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara  
támogatásával jelenik meg.

*Szerkesztők:*

DEÁK ÁGNES  
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN  
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PÉTER  
GALAMB GYÖRGY  
KOSZTA LÁSZLÓ  
PAPP SÁNDOR  
PELYACH ISTVÁN  
SZÁSZ GÉZA  
TOMKA BÉLA  
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA  
(olvasószerkesztő)

# Tartalom

## Tanulmányok

ANDREW GODLEY

A varrógép értékesítése a világpiacon (A Singer nemzetközi marketing stratégiái, 1850–1914) (Fordította: *Pusztai Bertalan*) ..... 5

TERESA DA SILVA LOPES

A piactól és hierarchiáktól a szövetségek felé (Értékesítés a globális szeszszesital-ágazatban, 1960–2004) (Fordította: *Pusztai Varga Ildikó*) 29

HALMOS KÁROLY

Hálózatok és hierarchiák a 19. századi üzleti életben ..... 44

RICHARD S. TEDLOW

Apák és fiúk üzleti stratégiái: az IBM a 20. században (Fordította: *Klement Judit*) ..... 52

KLEMENT JUDIT

Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században ..... 69

KÖVÉR GYÖRGY

Bankárok és bürokraták (A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága, 1876–1905) ..... 93

PETER EIGNER

Ausztria gazdasági teljesítménye a 20. században (Megjegyzések a bankrendszer és az ipar szerepéről és egymásra gyakorolt hatásukról) (Fordította: *Galántai Rita*) ..... 115

ROMAN HOLEC

A pozsonyi Dynamit Nobel Vegyiművek a közép-európai történelem keresztútján (1873–1945) (Fordította: *Galántai Rita*) ..... 128

POGÁNY ÁGNES

Kartellek és menedzserek. Vállalatközi együttműködés a vas- és acéliparban (1886–1931) ..... 144

## Műhely

MISKOLCZY AMBRUS

Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”) ..... 160

VERMES GÁBOR

Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon (Fordította: *Lukács Anikó*) ..... 213

## Múltidéző

SPANNENBERGER NORBERT

„Ösztönzés és alakítás, ébresztés és fegyelmezés, megtisztítás és támogatás” (A nemzetiszocialista népcsoportpolitika egy ismeretlen forrása) (Fordította: *Gonda Gábor*) ..... 231

## Elmélet és módszer

TOMKA BÉLA

Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek ..... 243

## Határainkon túl

„...humanista vagyok, és szerintem a humaniorák lényegében az olvasásról szólnak”. Beszélgetés Hayden White történésszel (Az interjút készítette: *Kisantal Tamás, Krommer Balázs*) ..... 259

## Kitekintő

KOVÁCS MELINDA

A Hajnal István Kör pápai konferenciája („A fogyasztás társadalomtörténete” címmel) ..... 270

## Figyelő

Politikatörténeti kézikönyv a régi Belső-Ázsiához

(*Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Második, átdolgozott kiadás. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19.*)

SIMON ZSOLT ..... 274

I. Lipót kényszerpályája

(*Jean Bérenger : Léopold 1<sup>er</sup> [1640–1705] fondateur de la puissance autrichienne. – Paris, PUF, 2004. [Perspectives germaniques].*)

KECSKEMÉTI KÁROLY ..... 280

Az a hír járja ...

(*G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban Balassi Kiadó, Budapest, 2003.*)

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ ..... 286

Források, visszaemlékezések Dohnányi Ernőről és koráról

(*Dohnányi Évkönyv 2002. MTA Zenetudományi Intézet, Dohnányi Archívum. Budapest, 2002.*)

GAJÁRY ISTVÁN ..... 292

Számunk szerzői ..... 297

Beérkezett könyvek ..... 298



ANDREW GODLEY

## A varrógép értékesítése a világpiacon

*A Singer nemzetközi marketing stratégiái, 1850–1914\**

A varrógép volt a világ első tömegesen előállított és értékesített tartós fogyasztási cikke. Gazdasági és társadalmi jelentősége azonban nem pusztán elsőségével magyarázható, hanem azzal, hogy már 1914 előtt elterjedt világszerte. Globális elterjedtsége figyelemreméltó. A varrógép a viszonylag magas egy főre jutó jövedelemmel rendelkező fejlett gazdaságokban mindenütt elterjedt, így például az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában és Új-Zélandon, továbbá az iparosodott Nyugat-Európában. Még érdekesebb azonban az, milyen sikeres lett a fejlett, iparosodott centrum perifériáján elhelyezkedő elmaradottabb országokban is. Oroszországban, Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában például a megnövekedett kereslet következtében 1914-ben már a háztartások több mint egyötöde rendelkezett varrógéppel. De még ennél is meglepőbb ütemben terjedt el a fejletlen gazdaságokban. Olyan szegény és eltérő fejlettségű országokban, mint például Görögország, Törökország, Dél-Afrika vagy a Fülöp-szigetek, a háztartásoknak már körülbelül 15%-a vásárolt varrógépet az első világháború vége előtt.<sup>1</sup> Érdekes, hogy egyetlen vállalat, a *Singer Manufacturing Company* nevéhez köthető szinte teljes mértékben a varrógépek nagyarányú elterjedése világszerte.<sup>2</sup>

A *Singer* alaptőkéjét tekintve a hetedik legnagyobb vállalat volt a világon 1912-ben. Példaként szerepel a modern nagyvállalatok kialakulásáról írt történeti munkákban, mivel közismert, hogy egyszerre jellemezte a globális piaci egyeduralom és a teljesen integrált vállalati működés.<sup>3</sup> Ugyanakkor a *Singer* kivételes elkötelezettsége a nemzetközi marketing iránt már egyáltalán nem tekinthető tipikusnak. A vállalat az 1850-es években iparvállalatként indult, ám az 1880-as évektől kezdve alkalmazotti szerkezete megváltozott, mivel ki-

---

\* A Tanulmány rovatban szereplő írások előadás formában elhangzottak a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen 2004. május 6–8-án tartott „Hálózatok és hierarchiák” című konferencián, amelynek megrendezését az OTKA támogatása tette lehetővé.

<sup>1</sup> Az egy főre jutó elterjedési adatokat lásd Godley, A.: *The Global Diffusion of the Sewing Machine, 1850–1914*. *Research in Economic History*, 20. (2001. november) 1–45.

<sup>2</sup> A *Singer* történetéhez lásd Jack, A.: *The Channels of Distribution for the Innovation: the sewing machine industry in America*. *Explorations in Entrepreneurial History*, 9. (1957); Davies, R.: *Peacefully Working to Conquer the World*. New York, 1976.; Carstensen, F.: *American Enterprise in Foreign Markets*. Chapel Hill, 1984.; Hounshell, D.: *From the American System to Mass Production, 1800–1932*. Baltimore, Maryland 1984. 2. és 3. fejezetek; Wilkins, M.: *The Emergence of Multinational Enterprise*. Cambridge, Mass., 1970. 3. fejezet.

<sup>3</sup> Lásd Schmitz, C.: *The World's Largest Industrial Companies of 1912*. *Business History*, 37. (1995) 89.; Hannah, L.: *La evolución de las grandes empresas en el siglo XX: un análisis comparativo*. *Revista de Historia Industrial*, 10. (1996) 119.; Chandler, A. D.: *The Visible Hand*. Cambridge Mass., 1977.

bővült a vállalat globális kiskereskedelmi értékesítési hálózata. Eltérően a többi, ebben a korszakban felnövekvő gyáróriástól, a *Singer* erőforrásait nem a gyártásra, hanem az értékesítésre összpontosította. 1905-re a *Singer* kétszer annyi embert alkalmazott a marketing területén, mint a termelésben.<sup>4</sup>

Amikor egy gyár ilyen mértékben csoportosítja át az értékesítésbe a szűkösen rendelkezésre álló tőkét, azt a közgazdászok hagyományosan úgy értelmezik, hogy a vállalat piaci részesedés szerzésére törekszik, az átlagnál nagyobb profitot akar magának biztosítani a monopolszerkezetű piacon. A tökéletes információ világában a reklámra fordított kiadásokat értelmezhetnénk természetesen úgy, mint ami sérti a piaci versenyt.<sup>5</sup> A *Singer* valóban uralta a világpiacot, de hogy ez a versenytársakat kiszorító „agresszív marketingstratégia” miatt alakult-e így, azt valójában nem tudjuk.<sup>6</sup>

Empirikus bizonyítékok alapján arra következtethetünk, hogy a marketing biztosan fontos szerepet játszott a 19. század végi üzleti vállalkozásokban, és a vállalkozástörténetesek a közgazdászoknál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a piac-teremtő funkcióknak, amikor a vállalatot elemzik. A modern nagyvállalatok kialakulásáról írt hagyományos vállalkozástörténeti munkák azonban a marketinget alárendelt szerepre kárhoztatják.<sup>7</sup> Richard S. Tedlow szerint például a tömegméretű marketing megjelenésének oka az Egyesült Államokban az volt, hogy a tömegtermelés lehetővé tette „a nagy forgalom, kis haszon” stratégiákat. A gyártókat ez arra ösztönözte, hogy minél inkább vonják ellenőrzésük alá a forgalmazást. Ez az elmélet, amellyel a tömegméretű marketing és reklám megjelenését magyarázzák, maradt az uralkodó paradigma napjainkban is.<sup>8</sup> Tedlow és mások szerint a modern tömegmarketing kialakulása a tömegtermelés méretgazdaságosságának megteremtésétől függött.<sup>9</sup>

Ezen ok-okozati viszony azonban nem általános érvényű és nem is bizonyított. A Chandler munkáiban észlelhető számottevő mintavételi hiányosságokat Kim emelte ki újabban. Sem Alfred D. Chandler, sem Tedlow és valójában egyik követőjük sem igyekezett reprezentatív számú vállalatot elemezni. Ezzel szemben S. Kim a Gyáripari Összeírás (*Census of Manufacturing Data*) mindezüdig történészek által nem használt adatait hasznosítva, arra a következtetésre jut, hogy nem a termelésben, hanem a marketingben megjelenő méretgazdaságosság volt a legfontosabb meghatározó tényezője a vállalati méreteknak az Egyesült Államokban 1950 előtt.<sup>10</sup>

---

<sup>4</sup> Davies: *Peacefully Workin*, 140. a foglalkoztatásról 1905-ben. Az International Harvester 1912-re nagyjából a Singert követő leginkább marketing vezérelt nagyvállalat lett a világon. Lásd Carstensen: *American Enterprise in Foreign Markets*, id. mű.

<sup>5</sup> Lásd Galbraith, J.: *The Affluent Society*. Harmondsworth, 1962.; Kaldor, N.: *Advertising and Economic Structure*. *Review of Economic Studies*, 18. (1950) 1–27. Ismertetését lásd Corley, T.: *Marketing and Business History*. In: Tedlow, R. S. – Jones, G. (ed.): *The Rise and Fall of Mass Marketing*. London, 1993.

<sup>6</sup> Az idézetet lásd Chandler: *The Visible Hand*, 304.

<sup>7</sup> A legfrissebb áttekintéshez lásd John, R.: *Elaborations, Revisions, Dissents: Alfred D. Chandler, Jr.'s, The Visible Hand after Twenty Years*. *Business History Review*, 71. (1997).

<sup>8</sup> R. Tedlow, *New and Improved*. New York, 1990.

<sup>9</sup> A marketing fejlődésének ehhez a megközelítéséhez lásd például Strasser, S.: *Satisfaction Guaranteed*. Washington DC., 1995.; Strasser et al (eds.): *Getting and Spending*. Cambridge, 1999.; csakúgy, mint Tedlow: *New and Improved*, id. mű.

<sup>10</sup> Kim, S.: *The Growth of Modern Business Enterprise in the Twentieth Century*. *Research in Economic History*, 19. (1999) 75–110.; Kim, S.: *The Rise of Multi-unit Firms in U. S. Manufacturing*. *Explorations in Economic History*, 36. (1999) 360–389.



Brit gazdaságtörténészek legfrissebb kutatásai szintén arra mutatnak rá, hogy a marketing befektetések sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak, mint azt eddig feltételeztük. Az alaposabb marketingtörténeti kutatásokat szorgalmazó korábbi tanácsokat megfogadva, R. Church nemrégiben újraértelmezte a Viktória-korabeli hosszú gazdasági fellendülést, és a brit ipari fejlődés jelentős részét a domináns londoni kereskedők kiszorítására törekvő, márkanévvel ellátott fogyasztási cikkeket előállító vidéki vállalatok marketing-befektetéseinek tulajdonította.<sup>11</sup>

A gyártók szemében a marketing jelentősége egyenes arányban áll a márkatermékek fontosságával. Márkatermék nélkül nincs értelme a marketingfunkciók kifejlesztésének. A márkanévvel nem bíró termékek esetében például a piacteremtő funkciót szinte teljes egészében az erre szakosodott közvetítőkereskedelemre bízzák. Ezzel szemben a márkanév megjelenése megváltoztatja az előállítók magatartását, mivel a márkanévek értékét rendkívül nehéz akár csekély hatásokkal is megállapítani.

A márkanév a piac megtartását segítő, összetett szolgáltatások (például reklám, termék-bemutatók és eladás utáni szolgáltatás) összekapcsolását jelenti az éppen elfogyasztott termékkel. Ezeknek a szolgáltatásoknak a viszonylagos jelentősége egy adott márkanév felépítésében termékfajtánként változik.<sup>12</sup> Marketingelméleti szakemberek megkülönböztetnek keresési termékeket (search goods), mint például az élelmiszerek, illetve tapasztalati termékeket (experience goods), mint például a háztartási gépek. A megkülönböztetés azon a felismerésen alapszik, miszerint a termék kipróbálásának költségei a fogyasztó számára árutípusonként eltérőek. A keresési termékek esetében a termelők a reklámot szánják a legfontosabb piacmegtartást segítő szolgáltatásnak. A tapasztalati termékek esetében a gyártóknak további szolgáltatásokat (például árubemutatók, az értékesítést követő szolgáltatások) kell kínálniuk, hogy csökkentsék a fogyasztót terhelő keresési és válogatási költségeket. A piac megtartását segítő szolgáltatások és a konkrét áru együttesen a terméktulajdonságok összetett és nehezen körülhatárolható együttesét eredményezi. Sikeres marketing esetén ez – összevetve a viszonylag egyszerű gyártási folyamattal – hatalmas értéket ad hozzá a termékhez.<sup>13</sup> Ugyanakkor éppen a márkanévhez kötődő piacmegtartó szolgáltatások kommercializációjának bizonytalansága ösztönzi arra a gyártókat, hogy saját kezükben tartsák meg a marketingfunkciót. A marketingfunkció csak abban az esetben kerülhetne alvállalkozásba, ha a piacteremtők szakmai képességei többet nyomnának a latban, mint a termelő speciális tudása saját termékéről.

---

<sup>11</sup> Church, R.: *New Perspectives on the history of products, firms, marketing, and consumers in Britain and the United States since the mid-nineteenth century*. *Economic History Review*, 52. (1999) 405–435.; uő.: *Ossified or Dynamic? Structure, Markets and the Competitive Process in the British Business System of the Nineteenth Century*. *Business History*, 42. (2000) 1–20.; vö. Corley, T.: *Consumer Marketing in Britain, 1914–1960*. *Business History*, 29. (1987) 65–83.; Nicholas, S.: *The Overseas Marketing Performance of British Industry, 1870–1914*. *Economic History Review*, 37. (1984); Davenport-Hines, R.: *Introduction*. In: Davenport-Hines, R. (ed.): *Markets and Bagmen: Studies in the History of Marketing and British Industrial Performance, 1830–1939*. London, 1986.

<sup>12</sup> Lancaster, K.: *A New Approach to Consumer Theory*. *Journal of Political Economy*, 74. (1966) 132–157.

<sup>13</sup> Church: *New Perspectives*, a keresési és tapasztalati termékekről. A legjobban ismert marketingelméleti szakemberek, közöttük Philip Kotler (lásd: *Marketing Management*. London, több kiadás, például 1984.) és Theodore Levitt (lásd: *The Globalization of Markets*. Harvard Business Review [1983]).

Az 1914 előtti nemzetközi kereskedelem nagy része éppen így, a gyártók és piacteremtők közötti alvállalkozói kapcsolatok hálózatán keresztül bonyolódott. Az egyre összetettebb terméktulajdonságokkal rendelkező, márkanévvel ellátott fogyasztói termékek megjelenése a 19. század közepétől ugyanakkor egyre inkább arra indította a gyártókat, hogy kevés tőkájukat a nem alapvető forgalmazási tevékenységekbe fektessék. Nagy-Britanniában például tömegével került sor marketing és kiskereskedelmi tőkebefektetésekre külföldi vagy „hibrid-multinacionális”, fogyasztási cikkek termelő cégek részéről. Ezek egyszerre próbálták megőrizni gyártókapacitásaikat a hazai piacon, és igyekeztek kiterjedt marketing- és kiskereskedelmi befektetéseket megvalósítani a legfontosabb külföldi piacokon.<sup>14</sup> Mivel a helyi reklámügynökségeknél és kiskereskedelmi láncoknál hiányzott a szükséges szakértelem, az intézményi szerkezet a 19. század végén még a fejlett gazdaságokban is arra készítette a fogyasztási cikkek gyártóit, hogy válasszanak a költséges marketing-befektetéseket, illetve az értékesítés visszaesése között.<sup>15</sup> Ezekben a szektorokban a marketing-befektetésekből származó haszon meghaladott minden, a termelés bővítéséből adódó egyéb megtakarítást.<sup>16</sup>

A legfrissebb vállalattörténeti kutatások éppen ezért felvetik annak a lehetőségét, hogy a 19. század végi vállalati méretnövekedést magyarázó ok-okozati viszony éppen fordítottja a hagyományos felfogásnak. A modern, több gyáregységben termelőkapacitással rendelkező és vertikálisan integrált vállalat megjelenése sokkal inkább függhetett a nemzetközi termékpiacok megteremtésétől, mint a tömegtermelés technológiájától. Különösen a márkanévvel rendelkező fogyasztási cikkek gyártói esetében mondható el, hogy a tömeges méretű marketing vezetett a növekvő gyártási kapacitáshoz, nem pedig fordítva.

A jelen tanulmány a *Singer* vállalat globális értékesítését vizsgálja 1914-ig. Ha 1914 előtt beszélhetünk egyáltalán olyan óriásvállalatról, amelyet a piac motivált, akkor a *Singer* ilyen cég volt. A vállalat levéltárának eddig nem publikált adatait felhasználva e tanulmány a *Singer* marketingstratégiája és a nemzetközi piacokon elért – egekig magasztalt – sikere közötti kapcsolatot taglalja.<sup>17</sup> Emellett igyekszik feltárni a *Singer* különböző piacokon alkalmazott stratégiái közötti különbséget. A hagyományos ipargazdasági elmélet kiemeli a domináns cégek törekvését arra, hogy diszkriminatív árak különböző módokon való alkalmazása révén kizárja az új belépőket a piacról. A *Singer* uralta az itt vizsgált nemzetközi piacok mindegyikét, ám ezek meglehetősen eltérőek voltak. A vállalat nyugodtan folytathatott volna agresszív marketingstratégiát, és így komoly akadályokat állíthatott volna a versenytársak elé. Ám ezek az akadályok minden bizonnyal piacról piacra eltérőek lettek

---

<sup>14</sup> Godley, A.: *Pioneering Foreign Direct Investment in British Manufacturing*. Business History Review, 73. (1999) 394–429.; Fletcher, S. – Godley, A.: *Foreign Direct Investment in British Retailing, 1850–1962*. Business History, 42. (2000) 42–61.; Godley, A. – Fletcher, S.: *The Impact of Foreign Multinationals in British Retailing, 1850–1961*. University of Reading, Discussion Paper, Aug. 1999.

<sup>15</sup> Godley, A. – Fletcher, S.: *International Retailing in Britain, 1850–1994*. Service Industries Journal, 21 (2001) megjelenés alatt; Fletcher, S. – Godley, A.: *Foreign Entry into British Retailing, 1850–1994*. International Marketing Review, 28 (2000) megjelenés alatt; Church, R.: *Advertising Consumer Goods in Nineteenth-Century Britain: re-interpretations*. Economic History Review, 53. (2000) no. 4. 621–645.

<sup>16</sup> Church: *Ossified or Dynamic? A Singer az 1860–1870-es években a gyártás során jelentős műszaki méretgazdaságosságot ért el, de később az egységköltségek általában mégis kissé emelkedtek, annak ellenére, hogy 1880 és 1913 között ötszörösére nőtt a termelés. Lásd Godley: *Pioneering FDI*, különösen 424–426.*

<sup>17</sup> A *Singer* levéltár a State Historical Society-nál található Wisconsinban (Madison, Wisconsin, USA).

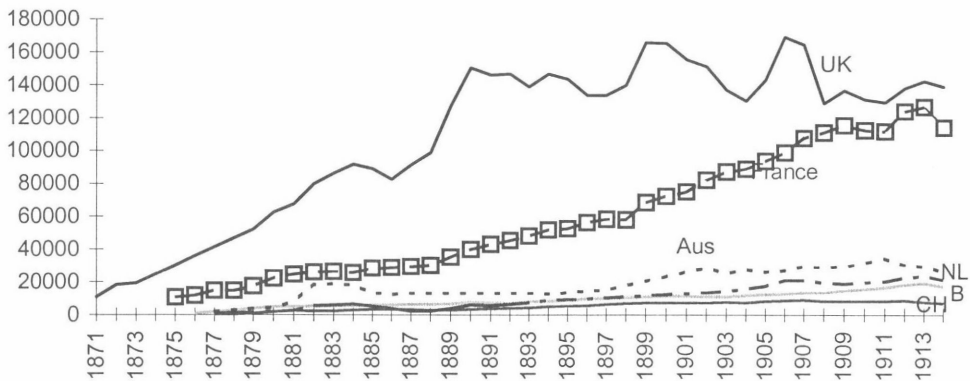
volna. Az alábbiakban négy csoportra osztjuk ezeket a piacokat: az első csoport Nyugat-Európa, a második csoport pedig az Újvilág fejlett és iparosodott országai, tehát Ausztrália és Új-Zéland. A harmadik csoportba az Európa periferiáján található, sokkal kevésbé iparosított gazdaságok kerülnek. Végül, a fejletlen és nem-iparosított gazdaságok Afrikában, a Közel-Keleten és Ázsiában alkotják a negyedik csoportot.

### A Singer vállalat globális értékesítése, 1850–1914

A *Singer* a legnagyobb sikereit külföldön érte el. Mint a varrógépgyártás egyik úttörője, mindig is jelentős vállalat volt az Egyesült Államokban, ugyanakkor részese a hazai piacon soha nem volt olyan nagy, mint másutt.<sup>18</sup> Az 1880-as években, röviddel a korlátozókat tartalmazó Albany szabadalmi érdekszövetség (pool) lejáratása után, a vállalat részese az Egyesült Államok varrógép-piacán az 1870-es évek eleji egynegyedről körülbelül 40%-ra nőtt. Miután 1906-ban megvásárolta az iparág hosszú ideje második legjelentősebb gyárát, a *Wheeler and Wilsons*-t, a *Singer* részese az amerikai háztartási varrógép-piacon közel 60%-ot ért el. Bármennyire lenyűgöző is lehetett ez a növekedés, az Egyesült Államokbeli versenytársak készséggel elismerték, hogy mindez eltörpül a vállalat külföldön tapasztalható fojtogató egyeduralma mellett. Azt állították, hogy az 1870-es években a legfontosabb külföldön birtokolt körülbelül egynegyednyi részesehez képest 1913-ra a *Singer* adta el az összes családi gép 90 százalékát Európában, Ázsiában, Afrikában és Ausztráliában.<sup>19</sup> Addigra a *Singer* eladásai már megsokszorozódtak, és meghaladták a két és fél millió varrógépet évente. Az első táblázat mutatja, hogy hol jelent meg ez a növekedés elsősorban, felsorolva a darab szerinti eladásokat a vállalat főbb külföldi piacain.

1. ábra

A SINGER ELADÁSAI A FEJLETT GAZDASÁGOKBAN, 1870–1914 (GÉPEK SZÁMA ÉVENTE)



Forrás: 1. táblázat

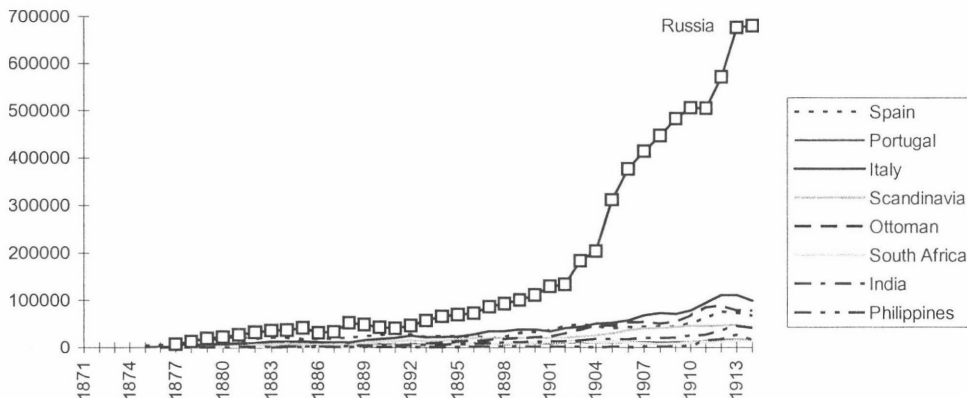
<sup>18</sup> Davies: *Peacefully Working*, a korai versenyről, 5–15. és 54–55.; lásd még Hounshell: *American System*, 2. fejezet; Bourne, F. G.: *American Sewing Machines*. In: Depew, C. M. (ed.): *One Hundred Years of American Commerce*. New York, 1968. (orig. 1895) 530.; Oddy, N.: *A Beautiful Ornament in the Parlour or Boudoir: The domestication of the sewing machine*. In: Burman, B. (ed.): *The Culture of Sewing: Gender, consumption and home dressmaking*. Oxford, 1999.

<sup>19</sup> Davies: *Peacefully Working*, 161.

Az 1. táblázat\* felsorolja a Singer legfontosabb külpiacainak majd mindegyikét. Az Egyesült Királyság és Franciaország mint fontos piacok jelentősége talán nem meglepő. Ugyanakkor az 1. és 2. ábra egyértelműen mutatja, hogy jóval a századforduló után Oroszország vált a legkiemelkedőbb piaccá. Ugyanakkor az olasz és ibériai, valamint az ausztrál-ázsiai és más egyéb piacok szintén nem elhanyagolható értékesítési területek voltak.

2. ábra

A SINGER ELADÁSAI KEVÉSSÉ FEJLETT GAZDASÁGOKBAN, 1870–1914 (GÉPEK SZÁMA ÉVENTE)



Forrás: 1. táblázat

Ezek a piacok ugyan abszolút értékben fontosak voltak a vállalat számára, elemzésünk szempontjából azonban ezek az eladási adatok félrevezetőek lehetnek. A *Singer* nemzetközi marketingstratégiáinak hatékonysága leginkább úgy mérhető le, ha nem egyszerűen az éves eladásokat, hanem a *Singer* varrógépek elterjedését vizsgáljuk. Két fontos elvi ok miatt szerencsésebb az éves eladások vizsgálatánál az elterjedés összevetése. Először is, az abszolút eladási adatok nem veszik figyelembe a népességbeli különbségeket, ezért keveset tudunk meg a *Singer* cég relatív befolyásáról ezeken a piacokon. Másodsor, az elterjedés hosszabb időtartam összes eladását tartalmazza, és így megfelel a varrógép tartós természetének.<sup>20</sup>

Ahelyett, hogy újrvizsgálánánk az 1. táblázatban foglalt 15 ország mindegyikében az elterjedést, a 3. ábra ezeket az országokat négy csoportba rendezve, csoportonként közli a *Singer* egy főre jutó összeladásának súlyozás nélküli átlagát.<sup>21</sup> Az első csoportba az Egye-

\* A táblázatokat lásd a tanulmány végén.

<sup>20</sup> Valójában az elterjedést a klasszikus mérés szerint túlértékelték, általában nem véve figyelembe az elértéktelenedést. Lásd Bowden, S. – Offer, A.: *Household appliances and the use of time: the United States and Britain since the 1920s*. *Economic History Review*, 47. (1994) 725–748.

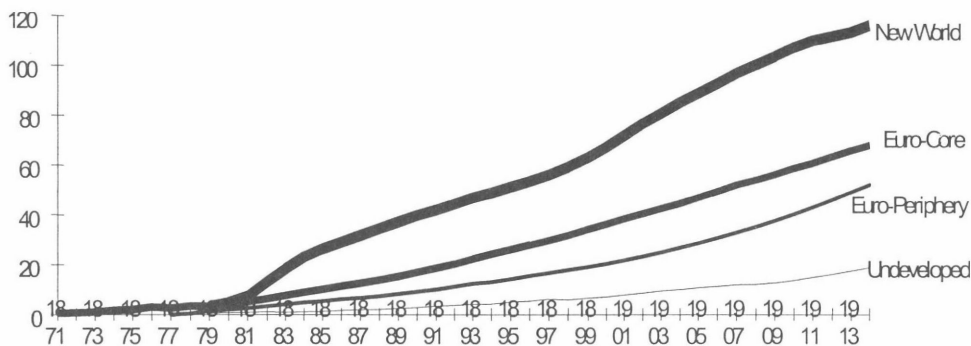
<sup>21</sup> A népességi adatokat az Egyesült Királysághoz lásd Mitchell, B.: *British Historical Statistics*. Cambridge, 1988.; uő.: *International Historical Statistics: Europe*. 4<sup>th</sup> Edition, Basingstoke, 1998. a következő országokhoz: SP, P, ITA, F, CH, B, NL illetve Oroszországhoz (Finnországgal együtt), Skandináviához (SCA, Dánia, Norvégia és Svédország) és a Balkánhoz (Görögország, Bulgária, Románia és Szerbia). Mitchell: *International Historical Statistics: Africa, Asia and Oceania, 1750–1993*. Basingstoke, 1998. Dél-Afrikát (itt némi korrekcióval, Transvaal és Oranje 1904 előttől nem ismert számú lakosságát is beszámítva), Indiát, Ausztráliát (itt némi korrekcióval a nem ismert számú ausztráliai bennszülött lakosságot is beszámítva, Új-Zélanddal együtt), a Fülöp-szigeteket (csak a keresztény népesség, kb. 85–90%-a teljes népességnek) és az ottomán Törökországot ismerteti. Mindvégig egyenes interpolációk a hiányzó évek esetében.

sült Királyság, Franciaország, Svájc, Belgium és Hollandia tartozik. Itt, a fejlett európai gazdaság centrumában az iparosodás jóléti áldásait már a lakosság nagyrésze élvezte a századfordulón. A reáljövedelmek emelkedése Nyugat-Európában nagy valószínűséggel magasabb elterjedési szintet eredményezett. A második csoport azon európai országokat fogja össze, ahol 1900-ra az iparosodás még nem haladt annyira előre, a mezőgazdaság megtartotta dominanciáját, és ahol az egy főre jutó jövedelmek lényegesen alacsonyabbak voltak Európa centrumához képest. Ebbe a csoportba tartozik Oroszország, Olaszország, Spanyolország és Portugália, illetve a skandináv országok.

A harmadik csoport olyan országokat foglal magában, ahol 1900-ban gyakorlatilag még nem beszélhetünk iparosodásról, az önellátó gazdálkodás volt még meghatározó, az egy főre jutó jövedelem éppen ezért alacsony volt. Ide tartozik a Török Birodalom, India és a Fülöp-szigetek mellett Dél-Afrika. Végül egy csoportba soroltuk az Újvilág gazdaságait, Ausztráliát és Új-Zélandot, ahol a termelési tényezők bőségével és magas egy főre jutó jövedelemmel számolhatunk. Mint minden csoportosítás esetében, itt is kimutatható néhány belső ellentmondás (inkonzisztencia). Az egyik legnyilvánvalóbb példa erre az, hogy az életszínvonal a Brit-szigeteken valamivel magasabb volt, mint az Európa centrumába tartozó többi országban. Ugyancsak ellentmondásos az, hogy Dél-Afrika az Újvilág országainak gazdasági lehetőségeit egy fejletlen ország jellemzőivel kombinálta a lakossága többsége számára. E kivételek dacára a 3. ábra megmutatja, hogy az elterjedési módok jelentős eltéréseket mutattak az egyes csoportok esetében.

### 3. ábra

A VARRÓGÉPEK VILÁGMÉRETŰ ELTERJEDÉSE, 1870–1914 (GÉPEK SZÁMA 1000 FŐRE VETÍTVE)



Forrás: 1. táblázat és lásd a szövegben

A 3. ábra a *Singer* varrógépek elterjedését mutatja a világ különböző területein. Az elterjedtség mértéke Ausztráliában és Új-Zélandon sokkal nagyobb volt, mint másutt. Az ausztrálázsiai lakosságnak 1884-re 2%-a, 1890-re 4%-a, 1914-re 12%-a rendelkezett varrógéppel, ami körülbelül a háztartások 60%-át jelentette. Az európai centrumban ennél jóval alacsonyabb elterjedési szint figyelhető meg: 1892-ben a lakosság 2%-a, 1902-ben 4%-a, 1914-re közel 7%-a rendelkezett varrógéppel, azaz a háztartások körülbelül 35%-a. Az európai periférián az elterjedés később kezdődött, de sokkal gyorsabb volt, mint a centrumban. 1890-ben a lakosság kevesebb, mint 1%-a rendelkezett varrógéppel. 1900-ra ez csupán 2%-ra emelkedett, de 1914-re az arány már több mint 5%-ra nőtt. Keveset tudunk az itteni háztartások átlagos méretéről, de az adatok arra utalnak, hogy az valamivel nagyobb volt a periférián, mint a centrumban. Ezért az adatokat úgy értelmezhetjük, hogy a háztartások-

ban a varrógép elterjedtsége megközelítette a 30 százalékot az európai periférián 1914-ben.<sup>22</sup>

A fejletlen országok esetében sokkal alacsonyabb elterjedtségi szintet regisztrálhatunk: 1890-ben a lakosságnak csupán 0,3%-a, 1900-ban 0,7%-a rendelkezett varrógéppel. Az elterjedés azonban itt is felgyorsult. A fülöp-szigeteki és indiai eladási adatok arra utalnak, hogy 1918-ra a lakosság több mint 2%-a, illetve 0,2%-a rendelkezett varrógéppel, azaz a háztartások több mint 10%-a, illetve 1%-a. A dél-afrikai és törökországi elterjedési szint jelentősen magasabb volt.<sup>23</sup>

Különösen figyelemreméltó, hogy 1905 után gyorsuló ütemben terjed a varrógép az európai periférián, a fejletlen gazdaságokban pedig 1910 után tapasztalhatjuk növekvő befogadását. Az egy főre jutó jövedelmek ugyan emelkedtek ezen országok némelyikében, ám természetesen nem olyan ütemben, ahogy a varrógépvásárlások nőttek.<sup>24</sup> Jogosan vetődik fel tehát a kérdés, hogy a *Singer* varrógépek ilyen gyors elfogadása ezekben a kevésbé fejlett gazdaságokban vajon a vállalat marketingstratégiájának volt-e köszönhető. A vállalat sikeres értékesítési szervezetei által Nyugat-Európában megtermelt profitot ugyanis jól be lehetett volna újra fektetni a gépek marketingjébe a dél- és kelet-európai, illetve más piacokon, hogy így szorítsák ki a versenytársakat. Sajnos, a *Singer* levéltárában őrzött feljegyzések töredékessége miatt lehetetlen pontosan kideríteni, hogy miként választották meg a vezető menedzserek a *Singer* globális marketingstratégiáját. Jelen tanulmány ugyanakkor a vállalati igazgatóság belső elszámolásait elemzi, abból a célból, hogy rekonstruálja a *Singer* nemzetközi kiskereskedelmi eladási szervezetének pénzügyeit. Ezeket az adatokat a vállalat csak a közelmúltban bocsátotta a levéltári központ rendelkezésére, és így nagyrészt még feldolgozatlanok.<sup>25</sup> A *Singer* globális marketingstratégiáinak körvonalai azonban így is kirajzolódnak azáltal, hogy összeállítjuk minden egyes jelentősebb külföldi piac esetében az éves értékesítési bevételek, költségek és bevételi többletek adatsorát.

## A *Singer* globális marketingstratégiái

Az összes vezető amerikai termelő elkezdte a varrógépek külföldi értékesítését, mivel az export átsegítette őket a polgárháború alatti pangáson. A háború utáni dollár árfolyam-növekedés veszélyeztette az eladásokat ezeken a születő piacokon, és a *Singer* egyedülként alakított ki alacsony költségű termelőbázisokat Skóciában.<sup>26</sup> A külföldi eladások 1870-es évekbeli növekedésekor ez komoly előnyt biztosított a vállalatnak amerikai versenytársaihoz képest ezen a piacon. A *Singer* által a külföldi piacokon kialakított marketingstratégiák egyesítették az Egyesült Államokban már kipróbált és tesztelt fejlesztéseket, mint például

---

<sup>22</sup> A háztartások méretével kapcsolatos adatok töredékesek. Lásd Mitchell: *International Historical Statistics* (mindkét kötet); és sokkal általánosabban Bairoch: *Cities and Economic Development*. London, 1988.

<sup>23</sup> Lásd *World Reports, annual*, 1902-től 1940-ig (Singer Archives [a továbbiakban: SA], Micro AP93-0444, fel nem dolgozott anyagok) az 1914 utáni adatok nem szerepelnek ebben a táblázatban.

<sup>24</sup> Vö. Williamson, J.: *The Evolution of Global Labor Markets since 1830: Background evidence and hypotheses*. *Explorations in Economic History*, 32. (1995) 141–196. és „Erratum”, 553, for example. Also see Godley: *Global Diffusion*, id. mű.

<sup>25</sup> A *Singer* levéltár Madisonban, Wisconsinban, számos különböző anyagot kapott és számos eltérő katalógusrendszert alkalmazott. A legtöbb itt használt gazdasági adat a legfrissebb és még fel nem dolgozott anyagból származik.

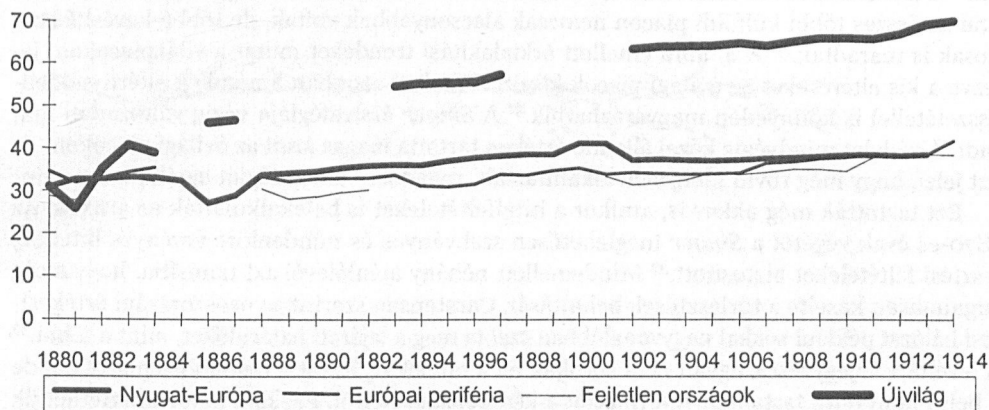
<sup>26</sup> Godley: *Pioneering FDI*, id. mű.

a részletfizetésre való vásárlás, illetve a vállalat által ellenőrzött ügynökségeken keresztüli terjesztés, azokkal az új innovációkkal, amelyeket a külföldi értékesítési szervezetek fejlesztettek ki, ezek közül a legfontosabb a megrendeléseket gyűjtő/részletfizetéseket beszedő hálózó ügynököknek Nagy-Britanniában kifejlesztett közvetlen értékesítési rendszere volt.<sup>27</sup>

Ezen innovációk mindegyike különösen fontos lehetett, de az már sokkal kevésbé világos, pontosan hogyan befolyásolták azok az eladást vagy a profitot. Bár rendkívül kifinomult, globális közvetlen kereskedelmi hálózatot eredményezett ez, az ezzel kapcsolatos befektetések hihetetlenül drágák voltak. A *Singer* forgalmazási költségei sokkal nagyobbak voltak a versenytársakénál. Kiskereskedelmi hálózata sokkal drágább volt, mint bármelyik hasonló, de más üzletágbeli, például fűszeres vagy élelmiszer-bolthálózati tevékenység.<sup>28</sup> Nem meglepő, hogy ilyen magas rezsiköltségekkel a *Singer* soha nem volt árvezérlő, stratégiája mindig is az árspektrum felső részének megékelzése maradt.<sup>29</sup> Az a meglepő, hogy szabványterméket ilyen felárral adva, a *Singer* képes volt piaci részesedését hihetetlen szintre növelni.

4. ábra

A SINGER GLOBÁLIS KISKERESKEDELMI BEVÉTELE, 1880–1914 (US\$ GÉPENKÉNT)



Forrás mint az 1. és 2. táblázat

Ezek a magas árak és a magas piaci részesedés teljesen összhangban állna az értékesítési lerakatok összefüggő rendszerének korai kiépítésével és az elosztási csatornák azt követő monopolizálásával. Ugyanakkor a marketingbe történő befektetés nem csupán azt je-

<sup>27</sup> Jack: *Channels of Distribution* és Davies: *Peacefully Working* 19skk, az amerikai fejlődéshez. A részletfizetésre való vásárlást 1873-ban vezették be az Egyesült Királyságban, és a függetlenek helyett a cég ellenőrizte ügynökök alkalmazása 1875–1876-tól kezdődött. Lásd a Singer brit ügynöke, William Woodruff levele a Singer elnökének, Edward Clarknak, 1877. máj. 19. (SA, Box 93, Folder 9); *Red 'S' Review* (a Singer belső újságja), 1. (1919–1920) 20. (Megjegyzendő, hogy ennek egyedüli fennmaradt példányait a Clydebank Library levéltárában találtam, Skóciában); Carstensen: *American Enterprise*, 1. fejezet; és Davies: *Peacefully Working*, 39–40.

<sup>28</sup> Godley–Fletcher: *Impact of Foreign Multinationals*, id. mű.

<sup>29</sup> „Retail Prices in England and Foreign Offices, 31/12/1884”, (SA, Box 95/4); ugyancsak a svájci ügynök, L. Charriere, Londonnak (New York?), 1892. jan. 8. (SA, Box 83/5). Az amerikai árakat 1876-ig a szabadalmi megállapodás védte, lásd Davies: *Peacefully Working*, 58. Lásd még Godley, A.: *Enterprise and Culture: Jewish Immigrant Entrepreneurship in London and New York, 1880–1914*. Basingstoke–New York, 2000. 5. fejezet.

lenthette, hogy belépési korlátokat emeltek. A következő rész azt vizsgálja meg, hogyan fejlesztette ki a *Singer* a márkatermékét, különös figyelmet fordítunk a vállalat globális kiskereskedelmi hálózatán keresztül forgalmazott, a piac megtartását segítő szolgáltatások fontos szerepére. Ugyanakkor e részben azt is kutatjuk, hogy vajon követett-e a *Singer* ár-diszkriminációs stratégiát, vagy sor került-e megelőző beruházásokra a hirdetésekbe vagy kiskereskedelmi hálózatokba.

A vállalat archívuma nem tartalmaz semmilyen rendszeres dokumentációt a nemzetközi árstratégiáról. A menedzsment leveleiben található, ármeghatározással kapcsolatos elszórt utalásokat kivéve, adatokat csak a pénzügyi nyilvántartásból kaphatunk. Ezeket a 2. és 3. táblázat foglalja össze, felsorolva a vállalat éves kereskedelmi bevételeit és kiadásait az itt taglalt tizennégy piac mindegyikében.

A 4. ábra jelzi, hogy az egy gépre jutó bevételek jelentős mértékben különböztek az óvilági és az újvilági piacokon. Az ausztrálázsiai egy gépre jutó bevétel ugyanis sokkal magasabb volt, mint bárhol másutt. Ennek oka azonban nem az volt, hogy Ausztráliában és Új-Zélandon kifinomultabb és drágább gépekre vágytak volna. Az eladások 90%-át ott is, mint másutt, a családi gépek tették ki. Az eltérés az ausztrálázsiai piacon követett eltérő árpolitikát – a kiskereskedelmi árak amerikai szintre emelését – tükrözi. A *Singer* kiskereskedelmi árai az összes többi külföldi piacon nemcsak alacsonyabbak voltak, de többé-kevésbé azonosak is maradtak.<sup>30</sup> A 4. ábra emellett árki alakítási trendeket mutat a világpiacokon, jelezve a kis eltéréseket az óvilági piacok között. Mindezt azonban a némileg eltérő modellösszetétellel is könnyedén magyarázhatjuk.<sup>31</sup> A *Singer* árstratégiája végig változatlan maradt. A vállalat mindvégig közel állandó értéken tartotta magas árait az óvilági piacokon. Ez azt jelzi, hogy még rövid ideig sem alkalmaztak „ragadozó” árstratégiát egyik piacon sem.

Ezt tartották még akkor is, amikor a hitelfeltételeket is belekalkulálták az árakba. Az 1870-es évek végétől a *Singer* meglehetősen szabványos és mindenkire érvényes hiteltörlesztési feltételeket biztosított.<sup>32</sup> Mindemellett néhány ajánlólevél azt tanúsítja, hogy a cég rugalmasan kezelte a törlesztések behajtását. Carstensen szerint az oroszországi értékesítési hálózat például sokkal nagyvonalúbban szabta meg a lejáratí határidőket, mint a többi.<sup>33</sup> A levéltári feljegyzések ugyan nem sorolják fel a hitelek lejáratát a különböző piacokon, de a belső könyvelés tartalmaz információt a készpénzbevételről. Ezekből kikövetkeztethetjük a hitelek lejáratát a különböző piacokon.

A 4. táblázat a készpénzbevételeket mutatja az eladások arányában, könyvelési értéken 1890 és 1914 között, a vizsgált nemzeti piacok mindegyik csoportjában. Ennek az aránynak változnia kellene a hitelek lejáratának változásával. Amennyiben például az egyik országos értékesítési leányvállalat kétszeresére növelte volna a hitel lejáratát, és így csökkentette volna a tényleges kamatfizetést, azaz így magát az árat, a készpénz bevételarányának az értékesítéshez képest csökkentenie kellene. Sajnos ez az érték más okok miatt is csökkenhet. Az átlagos törlesztési határidők túllépték a 12 hónapot, így a készpénz visszafizetések át-

---

<sup>30</sup> „Retail Prices in England and Foreign Offices.”

<sup>31</sup> Az oroszországi modellfrissítésekhez lásd Carstensen, *American Enterprise*, 4. és 5. fejezet. A gépenkénti átlagos haszon 10%-os eltéréseit a fedővel, állvánnyal, illetve mázas feliratozással vagy ezek nélkül eladott gépek változó arányának illetve a készpénzkezdvezménynek és hasonló okoknak tulajdoníthatjuk. Lásd *Red 'S' Review*, 1. (1919–1920) 20–21.

<sup>32</sup> *Red S Review* uo.; Godley: *Enterprise and Culture*, 245, n.45, a londoni visszafizetési feltételekről.

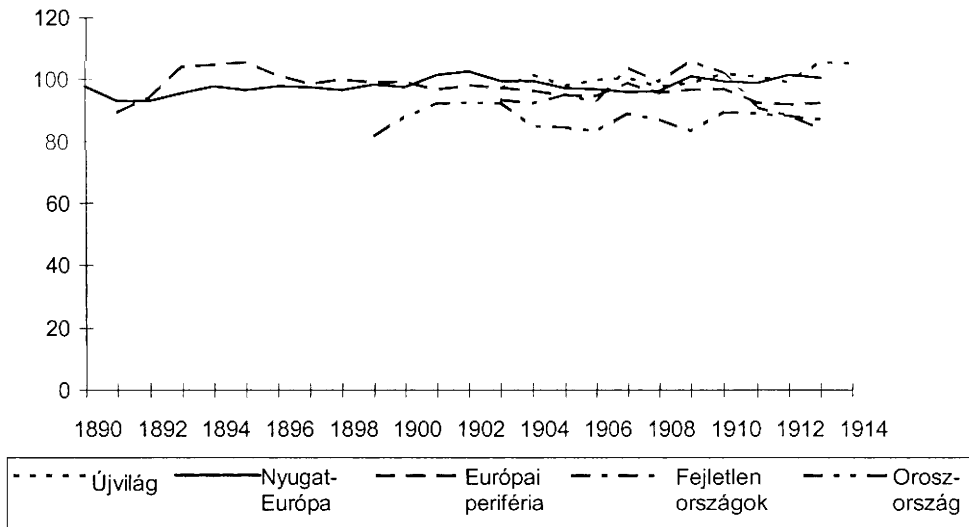
<sup>33</sup> Carstensen: *American Enterprise*, 58–59. Oroszországról. Az ügynökök nagyon rugalmasak voltak másutt. Lásd például *Singer Vice President, George McKenzie, Memo to all agents*, 21 Se 1885, (SA Box 95/5); és *Audit of Manchester Office by G. B. Dobson, May 1892*, (SA, Box 98/3).



húzódtak a következő naptári évre. Ezzel szemben a gépeladások a kiszállítási évben kerültek regisztrálásra. A készpénzbevétel viszonyítása ugyanazon év gépeladásaihoz nagyon félrevezető következtetésekre vezethet olyan piacok összehasonlítása esetében, amelyek nagyon különböző eladási mintákat követtek. Az 5. ábra részleges helyesbítést kínál azáltal, hogy közli az adott évre eső készpénzbevételt, az adott és a megelőző naptári év eladásainak egyszerű átlagaként.

Az eredmények azt mutatják, hogy a bevételek alakulása eléggé szorosan követte az értékesítést. Mindez azt sejteti, hogy a hitelfeltételek enyhítését nem használták az árstratégia részeként, újabb piaci részesedés megszerzése érdekében. Ismerve, hogy az alapul szolgáló eladási adatokban történő változások hogyan torzíthatják az arányokat, talán nem lenne bölcs dolog túlzott jelentőséget tulajdonítani az itt megmutatkozó ingadozásoknak. A fejletlen országokban 1910 után például a bevételnek az eladásokhoz viszonyított arányának csökkenését sokkal inkább az eladások gyors felfutása, semmint a bevétel visszaesése eredményezte. (Lásd 2. ábra.)<sup>34</sup>

5. ábra  
A BEVÉTELEK AZ ÖSSZES ELADÁSHOZ VISZONYÍTVA (%)



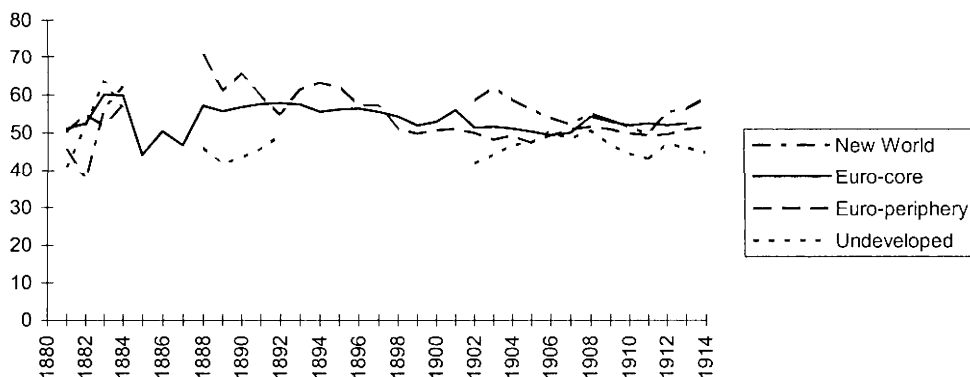
Forrás: 4. táblázat

<sup>34</sup> Oroszország volt az egyetlen piac, ahol a készpénz bevétel aránya viszonylag alacsony volt. Az adott és megelőző év eladásainak átlag 87%-a volt a készpénz bevétel. Összehasonlításképpen, ez 100% volt az Újvilág, 98% az európai centrumok, 97% az európai periféria és 95% a fejletlen országok piacain. Megjegyzendő, hogy ez a viszonylag alacsony készpénzarány az orosz eladások hihetetlenül gyors növekedésének volt a következménye. Az orosz eladások annyival gyorsabban nőttek minden máséhoz képest, hogy a becslés következménye ez az alacsony arány. A hitelfeltételek csekély mértékben, de szintén némileg lazábbak lehettek más régiókhöz képest, ahogy ezt Carstensen sejteti. Miközben előfordulhat, hogy a Singer hiteleknek túlzott hatása volt az orosz gazdaságra (lásd Carstensen: *Numbers and Reality: A Critique of Foreign Investment Estimates in Tsarist Russia*. In: *La position internationale de la France: Aspects économiques et financiers XIX–XX siècles*. Dir. Maurice Levy-Leboyer. Paris, 1978. 281–282., a Singer hiteleinek arányáról a teljes hitelállományban), az orosz kereslet ár- (hitel-)rugalmassága nem valószínű, hogy sokkal nagyobb lett volna, mint más kevésbé fejlett országok esetében.

Ha a *Singer* nem folyamodott „ragadozó” árstratégiához, akkor talán megelőző beruházásokat eszközölt a reklám és a kiskereskedelmi hálózatok területén. Ennek az értelme az lehetett volna, hogy kereskedelmi platformot hozzon létre kiterjedt reklámtevékenység segítségével vagy az elosztási csatornába történő befektetéssel, mivel a piacok fejlődtek, és így belépési akadályokat lehetett emelni a versenytársak elé. A kezdeti befektetéseket messze meghaladta volna az elosztási csatornák majdnem teljes monopolizálása révén keletkező bevétel.

Azt szintén nem tudjuk, hogy vajon a *Singer* élt-e a megelőző beruházások lehetőségével. Az azonban kimutatható a pénzügyi dokumentumokból, hogy bármilyen effajta beruházás csak jelentéktelen lehetett, hiszen egyik piacon és egyik időszakban sem mutatható ki ilyen tétel jelentősebb értékesítési költségként. A 6. ábrán a 3. táblázatban feltüntetett értékesítési költségeket a 2. táblázatban bemutatott éves eladási adatokkal osztottuk el. Az eredményt a külföldi piacok négy csoportjára bontva grafikónon mutatjuk be.

6. ábra  
AZ ELADÁSI KÖLTSÉGEK BEVÉTELEK ARÁNYÁBAN, 1880–1914 (%)



A 6. ábra jól jelzi, hogy a *Singer* kiskereskedelmi hálózata valóban nagyon drága volt. A bevétel jóval több mint felét automatikusan az értékesítési szervezet fenntartására költötték. Ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a *Singer* nem eszközölt semmiféle megelőző beruházást az elosztási csatornába. Nincs jele az értékesítési költségek bármely ponton történő drámai növekedésének. Még az európai periférián és a fejletlen országokban a századfordulón történő eladás-növekedést megelőzően sem tapasztalhatjuk ezt. Pedig ez várható lenne, ha az eladás-növekedés nagy része a *Singer* forgalmazási csatornába történő stratégiai befektetéseiből származott volna.

Végül a reklámozás olyan terület, amely alkalmas a belépési akadályok megerősítésére. A különböző piacokról a *Singer* relatív reklámköltségeivel kapcsolatos adataink az eddig használt finanszírozási adatokhoz képest is jóval szegényesebbek. A vezető menedzserek leveleiben található eseti utalások azt sugallják, hogy állandó vita folyt arról, hogy mi lehet a reklám leghatásosabb formája, és mennyit költsenek rá. Az 1880-as években azonban még ezek a viták is alábbhagytak. Az európai piacok kialakulásának korai időszakában a reklámkiadások eléggé ingadozóknak tűntek. Az Egyesült Királyságban 1867 és 1873 között az eladásból származó bevételek 5,2–1,5%-a között mozogtak.<sup>35</sup> Az 1870-es évek végére

<sup>35</sup> Lásd McKenzie levele Clarkhoz 1879. márc. 29., és különösen: McKenzie levele Woodruffhoz 1879. ápr. 16. (mindkettő SA Box 93/9).

a reklámköltségek egyértelműen közelebb kerültek az 5%-hoz, mint a 1,5%-hoz, ahogy erre a londoni ügynök, William Woodruff és a New York-i vezérigazgató, George McKenzie között kialakult nézeteltérésből következtethetünk. McKenzie arról panaszkodott, hogy „tavaly csak pusztán újsághirdetésre 10 000 fontnál többet költöttek”, amelynek nagy része fölösleges volt. Azt állította, hogy átlag 2 shilling gépenkénti reklámköltség elegendő lenne minden piacon.<sup>36</sup> Egy átlagos családi gép 5 font 5 shillinges kiskereskedelmi árával kalkulálva ez a reklámköltség a forgalomnak kevesebb, mint 2 százalékát jelentette. Ezt elérni valóban nagy kihívás volt. A franciaországi iroda komoly bírálatot kapott, mert 1879-ben csupán újsághirdetésekre 10 shillinget költött gépenként.<sup>37</sup> Ugyanakkor azon kevés országos értékesítési fiókvállalatnál, amelyekről adatokkal rendelkezünk, 1884-re sikerült csökkenteni a kiadásokat, ahogy ezt az 5. táblázat mutatja.

Annak ellenére, hogy további dokumentumok nem állnak rendelkezésünkre, az 5. táblázatból úgy tűnik, a New York-i Központi Iroda szabta meg az alapelvet, amelyet aztán az egész világon minden értékesítési ügynökségnél bevezettek és követtek. Az 5. táblázatban felsorolt országok közül csupán az indiai, a dél-afrikai és a fülöp-szigeteki induló piacokat jellemezte az értékesítési bevételek 2 százalékánál magasabb reklámköltség. Az eladások e piacokon nagyon alacsonyak voltak. 1884-ben több gépet adtak el Cardiffban, mint Dél-Afrikában, Indiában és a Fülöp-szigeteken együttvéve.<sup>38</sup> A vállalat által ellenőrzött értékesítési ügynökségekbe való befektetés helyett a reklámozás bizonyára jól hasznosítható volt ezeken a nagyon kicsi piacokon. Ausztrálzárszában, az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Belgiumban, Svájcban, Olaszországban és Ibériában egyébiránt a reklámköltség nagyon közel járt az előírt szinthez, azaz az értékesítésből származó bevételek 2 százalékához.

A bizonyítékok ugyan nem teljeseek és nem terjednek ki az európai periférián és azon túl a piaci fejlődésre nézve valóban jelentős, századforduló utáni évekre. Mindennek ellenére, a levéltári feljegyzésekben, illetve az intern könyvelésben 1884 után a reklámköltségekre utaló leghalványabb jel hiánya azt sugallja, hogy McKenzie reklámpolitikáját minden valószínűséggel alkalmazták. Azon területeken, ahol az eladások jelentős növekedését tapasztalhatjuk az 1880-as évek közepén (Egyesült Királyság, Ibéria, Olaszország, Ausztrálzásia), nincs jele annak, hogy az eladások növekedése elmaradt volna a reklámköltségektől; sőt, esetlegesen inkább a reklámköltség maradt el az eladások növekedésétől.

Amennyiben minden ügynököt rászorítottak a reklámköltségek 2%-ban való maximalizálására, érdemes megvilágítani, hogyan aránylik ez más, összevethető üzletágak gyakorlatához. Az 1950 előtti időszakból ritkák a reklámköltségre vonatkozó reprezentatív adatok, de az *American Federal Trade Commission* feltárta, hogy az Egyesült Államokban az áruházláncok az 1920-as években átlagosan csupán az eladásokból származó bevételeknek alig több mint 1,5 százalékát költötték reklámra.<sup>39</sup> Bár lehetetlen feltárni, hogy vajon ez az arány jellemezte-e az áruházláncokat már az 1880-as években is, s az Egyesült Államokon kívül is ez volt-e a szokás, mégis arra következtethetünk, hogy McKenzie ragaszkodása

---

<sup>36</sup> McKenzie levele Clarkhoz 1879. márc. 29. és Woodruff védekezése: Woodruff levele Clarkhoz 1879. ápr. 14. (mindkettő SA, Box 93/9).

<sup>37</sup> „Retail Prices in England and Foreign Offices”; McKenzie levele Clarkhoz 1879. márc. 29. (SA, Box 93/9).

<sup>38</sup> Godley, A.: *Singer in Britain: the diffusion of sewing machine technology and its impact on the clothing industry in the United Kingdom, 1860–1905*. Textile History, 27. (1996) 59–76. az egyesült királysági eladásokról.

<sup>39</sup> Kim: *The Growth of Modern Business Enterprise*, 6. táblázat, 96.

a 2%-os küszöbhez nem volt kivételes a kiskereskedői gyakorlatban. A rendelkezésre álló bizonyítékok ugyan nem elegendő arra, hogy megalapozott következtetésekre jussunk, a *Singer* cég reklámkiadásainak nagysága az 1880-as évek közepéig arra utal, hogy a vállalat a reklámtevékenységet nem a versenytársak kizárása érdekében folytatta.

A vállalkozástörténetesek korábbi állításai, miszerint a *Singer* útja a domináns pozíció felé az agresszív marketingen keresztül vezetett, megdőlni látszanak. A *Singer* intern könyvelésének elemzése azt mutatja, hogy a vállalat nem folytatott agresszív árpolitikát szenzációs árak vagy hitelfeltételek révén, és nem igazolhatók az agresszív befektetések a forgalmazási csatornába, sem a reklámkiadások nagyságával, sem pedig más megelőző módon nem teremtett magának kereskedelmi platformot a felemelkedő piacokon. Valójában az első tanulság az, hogy a *Singer* egyáltalán nem rendelkezett kidolgozott stratégiával a külföldi piacokon. A vállalat láthatóan megelégedett egy egységes marketingpolitika kialakításával, és globális hálózatán belül mindenhol azt alkalmazta. Ugyan ez nem tankönyvbe illő profitmaximalizáló viselkedés, mégis minden bizonnyal teljesen józan döntés volt, figyelembe véve a *Singer* gépek utáni keresletet és a vállalat állandó küzdelmét a gyártó egységek korlátozott termelési kapacitásaival.<sup>40</sup> Ugyanakkor, tekintve, hogy a *Singer* versenytársak tucatjaival volt körbevéve, egy viszonylag magas költséggű értékesítési rendszer kombinálása a stratégiai marketing teljes hiányával felveti a kérdést, hogyan tudott a *Singer* ilyen mértékű piaci dominanciára szert tenni. A következő rész e kérdés megválaszolására törekszik, s azt mutatja be, hogyan fektetett be a *Singer* globális kiskereskedelmi hálózatába, és hogyan alakította ki globális márkanevét.

### A *Singer* globális kiskereskedelmi stratégiája

Annak hangsúlyozása, hogy a vállalat kiskereskedelmi szervezetének köszönhetette nagyfokú versenyképességét, nem jelent újdonságot a vállalattal foglalkozó történészek számára. A pénzügyi adatok ismeretében, a levéltári források alapján azonban mégis kérdésessé válik a *Singer* gépek világméretű elterjedéséről kialakított magyarázat.

A kiskereskedelmi hálózat és a versenyben elért siker egyszerű összekapcsolásával, ahogy már említettük, az a legnagyobb probléma, hogy a vállalat által irányított kiskereskedelmi szervezet sokkal drágább volt, mint egy attól független. Lett légyen az egy áruház, varrógép-kereskedő vagy egy szakosodott kiskereskedelmi lánc, a függetlenek mindig olcsóbb csatornái voltak a forgalmazásnak, mint a *Singer* drága kiskereskedelmi hálózata. Nagy valószínűséggel ez az oka annak, hogy ebben az időszakban egyik másik nagy gyártó sem kötötte le szűkös tőkéjét boltokban.<sup>41</sup> A *Singer* tudatos beruházásai kiskereskedelmi kirendeltségeibe szerte a világon bizonyára jelentős stratégiai előnyökkel járt a vállalat számára.

Kétségtől nagy előnyt jelentett például az, hogy jobban össze tudták hangolni a keresletet és a termelést. A *Singer* felső vezetése állandóan ezt a szempontot ismételte leveleiben, különösen, amikor egyes gyáregységek bővítését fontolgatták.<sup>42</sup> A *Singer* kiskereskedelmi hálózatának figyelemreméltó és kivételes sikere azonban talán jobban megérthető a varrógép iránt a 19. század végén megnyilvánuló kereslet jellemzőinek ismeretében.

<sup>40</sup> Chandler: *Visible Hand*, 405–406.; Davies: *Peacefully Working*, id. mű.

<sup>41</sup> Az International Harvestertől a Hooverig, az Exxontól a Max Factorig, a gyártók általában sokkal költséghatékonyabb technikákat alakítottak ki a terjesztés ellenőrzésére. Lásd Godley – Fletcher: *Impact of Foreign Multinationals*, id. mű.

<sup>42</sup> Godley: *Pioneering FDI*, id. mű.

A varrógép volt az első összetett tartós fogyasztási cikk, amit az egész világon árusítottak. A 19. század végi mérnöki tudomány mércéje szerint tulajdonképpen nem volt ez bonyolult termék (technológiai szempontból ráadásul nem a *Singer* gépek voltak a legtökéletesebbek a piacon).<sup>43</sup> Annál azonban sokkal bonyolultabbak voltak, mint amit egy átlagos varrógépvásárló felfoghatott. Ez pedig lényeges következményekkel járt az eladó és vásárló közötti hallgatólagos szerződést illetően.

A sikeres eladások a termék árán és minőségén kívül és azon túl még két dologtól függttek: az árubemutatótól és az eladás utáni szolgáltatástól. Annak érdekében, hogy csökkentse a bizonytalanságot, amely egy családban az első varrógépvásárlást övezte, az eladóknak be kellett mutatniuk, hogyan működik a gép. Ezen felül, figyelembe véve a gép tartós természetét, nagy volt az esélye annak, hogy egy vevő utólagos, vásárlás utáni bemutatót is igényel. A vásárlást követő fogyasztói igények mellett számítani kellett arra is, hogy a gépek egy idő múlva javításra szorulnak. Az összetett tartós fogyasztási cikkek vásárlói tehát hallgatólagos szerződést kötöttek a forgalmazókkal, amelynek értelmében a konkrét terméken kívül még a vásárlást megelőzően és azt követően is piacmegtartó szolgáltatásokat igényeltek egy bizonyos időtartamra.

A vásárló és az eladó közötti hallgatólagos szerződés tartós természete folytán a *Singer* úttörő tevékenysége a tömeges fogyasztói hitel területén még nagyobb hangsúlyt kap. A kortársakat megdöbbentette és elborzasztotta az, hogy a munkáscsaládok hajlandók voltak magas kamatokat fizetni a hitelbe vásárolt árukért.<sup>44</sup> A varrógépek esetében egyszerű a magyarázat. A rendszerint két évnél nem hosszabb törlesztési időszak az eladót a vásárlóhoz kötötte és fordítva. A vásárlás utáni szolgáltatások így könnyen hozzáférhetővé váltak.<sup>45</sup>

A *Singer* felső vezetése nyilvánvalóan tisztában volt a vásárlókkal fenntartott kapcsolat fontosságával. Ez megmagyarázza azt, hogy miért így alakult ki a vállalat nemzetközi kiskereskedelmi szervezete. A *Singer* kiskereskedelmi hálózatának legfontosabb találmánya nem a részletre vásárlás volt, bár természetesen lényeges szerepet kapott ez is. Ennél sokkal lényegesebb volt azonban a megrendeléseket gyűjtő – pénzbeszedő ügynök-rendszer, amelyet az 1870-es évek közepén a londoni ügynök, William Woodruff alakított ki. A megrendeléseket gyűjtő – pénzbeszedő ügynökök kulcsfontosságúak voltak a kiskereskedelmi hálózatban, mert ők biztosították a vásárlás előtti és utáni árubemutató szolgáltatásokat, és ezt a vásárlók otthonában tették. Nem meglepő, hogy a New York-i központi iroda menedzsmentje hamar felismerte a lehetőséget Woodruff találmányában. Az új módszer nemcsak az Egyesült Királyságban, hanem Nyugat- és Dél-Európa nagy részén és a Brit Birodalom területén is drámaian megnövelte az eladást. Az 1870-es évek végén Edward Clark és George McKenzie, a *Singer* elnöke és elnökhelyettese gondoskodtak arról, hogy rövid időn belül elterjedjen ez a gyakorlat az Egyesült Államokban és a világ többi részén is.<sup>46</sup>

---

<sup>43</sup> Lásd Puttnam, T.: *The Sewing Machine Comes Home*. In: Burman: *The Culture of Sewing* és Thomson, R.: *The Path to Mechanized Shoe Production in the United States*. Chapel Hill, 1989. a technológiáról.

<sup>44</sup> Johnson: *Saving and Spending*. Oxford, 1985.; Calder, L.: *Financing the American Dream*. Princeton, 1999. 4. fejezet.

<sup>45</sup> Lásd az írásokat a *Red 'S' Reviewban*, például, September 1919, 26–27.

<sup>46</sup> Carstensen: *American Enterprise*, 1. fejezet, Woodruff újításáról. Lásd a belső levelezést is, például, Woodruff levele Clarkhoz 1877. máj. 19.; McKenzie levele Clarkhoz 1879. marc. 29.; McKenzie levele Woodruffhoz 1879. ápr. 16. (mind Box 93/9); és McKenzie levele New Yorkba 1882. máj. 11. és 1882. máj. 27., panaszkodva a viszonylag gyenge amerikai kiskereskedelmi teljesítményről az angliaihoz hasonlítva (SA, Microreel 2013, reel 63. – Kristine Brulandnek köszönöm e forrásokat).

A megrendeléseket gyűjtő – pénzbeszedő ügynökök szerepének kiemelése indokolt, hiszen önmagában magyarázatot ad arra, hogy a *Singer* hogyan tudta felépíteni a márka-nevet, és hogyan tudta a saját hasznára fordítani a varrógép iránti látens keresletet az egész világon. A *Singer* kiskereskedelmi szervezetének szabványosítása teljesen ötletszerű maradt. Az időnkénti racionalizálások ellenére a vizsgált időszakban és azt követően is, a *Singer* külföldi kiskereskedelmi hálózatait jelentős autonómia jellemezte. Az egységesítés csupán bizonyos jelentéstételi eljárásokat érintett. A nemzeti piacokért felelős ügynököktől elvárták, hogy a rájuk bízott piacokon a legmegfelelőbb kiskereskedelmi struktúrát fejlesszék ki.<sup>47</sup> A boltok és lakosság közötti arány például jelentősen eltért a sűrűn lakott Nagy-Britanniában és a ritkán lakott Oroszországban vagy Svédországban. A közös vonás ugyanakkor mindenütt a megrendeléseket gyűjtő-, pénzbeszedő ügynökök szerepe volt.<sup>48</sup>

Még a megrendeléseket gyűjtő-, pénzbeszedő ügynök rendszerben is gyakran eltérők voltak egyes részletek. Az eredeti Woodruff-féle modell megosztotta a szerepeket, és elválasztotta egymástól a két funkciót, annak érdekében, hogy az eladók megalkuvó viselkedésének kockázatát minimálisra csökkentse. Sok országban, ahol a népsűrűség alacsony volt, ez a megosztás egyszerűen nem volt praktikus, és a két funkció egyazon utazó ügynök személyében jelent meg. A közös vonás tehát a vásárlókkal saját otthonaikban való kapcsolattartás volt.

Ezt a kérdést még részletesebben meg kell vizsgálni, mivel a *Singer* kiskereskedelmi egységei természetesen jelen voltak a világ nagyvárosainak a főutcáin. A helyhez kötött kiskereskedelmi egységek természetesen fontosak voltak, mégis a varrógépvásárlók döntő többsége, a családi otthonokról gondoskodó nők számára a döntő tényező, amely a *Singer* sikerét eredményezte, az volt, hogy az ügynökök az otthonokban mutatták be a gépeket, és ott biztosították a vásárlás utáni szolgáltatásokat.<sup>49</sup> Azaz, egy jelentős piacmegtartó rendszer kialakítása, amelyet beültettek egy közvetlen értékesítési szervezetbe. A direkt eladás rendszerével tette képessé a *Singert* arra, hogy megnyerje a vevők bizalmát világszerte, és így felépíthesse azt a világmárkát, amely 1914-ben bizonyosan a legértékesebb volt.

## Összefoglalás

1914 előtt a varrógép meglepően gyors ütemben terjedt el világszerte. Az a tény, hogy a *Singer* cégnek sikerült a kereslet szinte egészét megszereznie, a tanulmány szerint nem magyarázható azzal, hogy a vállalat szándékos marketingstratégia alkalmazásával akadályokat emelt volna a versenytársak elé a feltörekvő piacokon. Valójában 1914-ig a *Singer* marketingstratégiája kimunkálatlan és fejletlen volt, még a nemzetközi üzleti életben érvényesülő normákhoz képest is.<sup>50</sup>

A *Singer* külföldi piacokon tapasztalt kivételes sikerét inkább a vásárlói igények sajátosságai magyarázhatjuk, amelyek az olyan bonyolult tartós fogyasztási cikkek meg-

---

<sup>47</sup> Ez ellentmond annak, amit Chandler (*Visible Hand*) és Davies (*Peacefully Working*) ír a nemzetközi kiskereskedelemben tapasztalható egyre növekvő szabványosításról; lásd a *Red S Review*, különböző számain, 1919–1921, a külföldi piacok üzleti körülményeiről szóló beszámolókat mint a sokszínűség bizonyítékait.

<sup>48</sup> Carstensen: *American Enterprise*, 4. és 5. fejezet az orosz fejlődésről; *Red S Review* Svédországhoz és más területekhez.

<sup>49</sup> Érdekes kiegészítés ehhez a cég magyarázata, amellyel az 1880-as években kiábrándító indiai szereplését indokolta. A gyenge teljesítményt az az elterjedt társadalmi szokás okozta, amely lehetetlenné tette a nők otthoni megközelítését. Lásd Davies: *Peacefully Working*, 89.

<sup>50</sup> Church: *Ossified or Dynamic?* 8–9.

vásárlását jellemzik, mint a varrógép. Nevezetesen, a részletre történő vásárlási szerződés összekapcsolása a megrendeléseket gyűjtő – pénzbeszedő ügynökök rendszeres jelenlétével azt eredményezte, hogy a varrógépvásárlók, azaz a nők saját otthonaikban képesek voltak legyőzni az efféle vásárlással járó bizonytalanságokat. A kiskereskedelmi szervezetbe történő befektetéssel a *Singer* minimalizálta az összetett termék vásárlása előtti kipróbálás költségeit a nők számára. A piacmegtartó szolgáltatásokba való beruházás teremtette meg a világmárka felépítésének alapjait. A vállalat jutalma az lett, hogy szinte egymaga elégíthette ki a világszerte jelentkező tömeges fogyasztói keresletet. A *Singer* növekedése és az, hogy a 20. század elejére a világ egyik legnagyobb vállalata lett, egyértelműen a marketingben, főként a márkanévvel rendelkező tartós fogyasztási cikkek terjesztésében elért méretgazdaságosságnak tulajdonítható, amelyet piacmegtartó szolgáltatásokkal egészítettek ki. A vállalat nem valamiféle, a versenyt korlátozó stratégia folytán szerzett hatalmas piaci részesedést, hanem azért, mert korán felismerte a marketing jelentőségét, s evangelizációs buzgalommal igyekezett elérni potenciális vásárlóit és megkönnyíteni vásárlási döntésüket.

Fordította: PUSZTAI BERTALAN

1. táblázat

SINGER VARRÓGÉP ELADÁSOK BIZONYOS ORSZÁGOKBAN, 1875–1914 (GÉPEK SZÁMA ÉVENTE)

Év	UK	F	B	CH	NL	SP	P	ITA	RUS	SCA	OIT	AUS	SA	IND	PHI
1875	30300	11000	1000	5000	1000	5000	1000								
1876	35800	12000	1000	6000	1500	6000	2000		6800	900		2000	300	30	
1877	41300	15000	2000	8000	2000	8000	2500	3000	12500	1200		3000	500	70	
1878	46800	15000	3000	12000	3000	16000	3000	5000	18800	1500		4000	700	130	
1879	52300	17500	4000	16000	4000	19200	3961	7500	22300	1800	70	4550	750	250	
1880	62252	22500	5064	2102	2000	19200	3961	7500	22300	1800	70	4550	750	250	
1881	67417	24842	5239	2700	2650	24160	5521	8981	27262	2650	200	8131	812	515	
1882	79815	26144	5409	2424	5600	18747	5500	10001	31600	5700	400	18136	812	515	
1883	85936	26375	5567	2418	6000	20847	4638	12514	35400	7200	1000	18991	760	1088	278
1884	91411	25695	5667	3087	6700	21349	3708	12920	36200	8900	2000	17801	1203	1607	674
1885	88732	28315	6064	3354	5300	17900	3768	12486	41200	7800	2000	13546	1767	1761	494
1886	82432	28900	6200	3457	4100	19285	3894	11900	31200	6500	3000	12410	1950	2012	600
1887	91217	29500	6350	3284	2500	19369	3911	11350	32300	4500	2000	13258	2140	2131	700
1888	98547	30013	6492	3020	2500	21406	4322	10806	52200	5000	1000	13200	2327	2966	782
1889	127266	35096	6765	2965	4200	23927	4831	15726	48100	8500	3400	13200	3170	3578	1220
1890	150008	40091	7807	3328	6000	26590	5065	18010	42000	12700	5400	13200	3627	3763	1195
1891	145901	42891	7470	3704	5800	29165	5562	20001	40700	13000	5800	13200	3473	4145	1074
1892	146561	45263	7185	4116	6300	28213	6257	24592	46100	14922	7000	13200	4362	4824	970
1893	138589	48178	8167	4314	7300	23500	6500	21518	56200	14800	8500	13081	4300	5770	1100
1894	146452	51751	8339	4974	9000	24000	6750	22230	65000	14718	11000	12877	4300	6720	1240
1895	143334	52595	8837	5271	9500	24000	7000	22755	68788	17700	13500	13420	5300	7670	1380
1896	133442	56132	9785	5831	9850	24000	7250	27680	72000	19750	14800	14654	6300	8620	1520
1897	133408	58342	10101	6433	10500	20500	7500	34650	85910	19850	16000	15331	7300	9570	1660
1898	139767	58042	10507	7002	11200	22734	7956	34503	92369	19850	18000	18000	8300	10500	1800
1899	165549	68330	11333	7425	11900	31038	8696	37634	99444	19850	20000	20670	9300	11470	1940
1900	164980	72349	11473	7430	12500	32331	9986	37041	110316	19850	22000	23340	10300	12420	2080
1901	155358	74987	11642	7440	13200	36083	8965	33944	128249	19998	23448	26010	11300	13352	2220
1902	150936	82048	11171	7449	13453	45243	10210	39544	132266	20281	30069	12274	11351	13351	2357
1903	136622	86973	11241	7666	14612	48694	11135	43435	182668	22920	37729	25432	14672	15842	1937
1904	130290	88936	11842	7602	16095	45092	10864	49970	202592	26319	46042	27558	11196	17781	1350
1905	142659	93528	12446	8373	17114	39916	10460	51894	310881	29799	46187	26066	10844	18075	1612
1906	168737	98772	12938	8907	21009	43449	10647	56325	376336	36305	52706	26965	17331	1435	1435
1907	163976	107514	13675	9264	21124	44313	10705	67219	413905	39935	53900	29593	8662	20478	2067
1908	128396	110899	13561	8342	19612	43702	10568	71724	446151	41366	51254	29194	6796	20159	2241
1909	136349	115129	14862	8477	19048	43918	11367	70444	481796	43327	54463	29369	7781	20873	2642
1910	1123026	1130303	15655	8522	19559	52020	11613	78182	505066	45675	66757	31546	10523	24855	4120
1911	129173	111566	16535	8394	20347	61229	13732	94308	504489	44738	84623	34088	11888	26582	14360
1912	137654	123833	18330	8790	22693	75413	16491	110792	570371	45921	88509	30527	12944	36481	17714
1913	142026	126320	19288	7832	23814	72580	16654	110665	675174	47815	78415	29458	14486	44819	27266
1914	138703	114000	17350	7050	21500	67201	15420	97817	678986	43000	78000	26582	13250	41437	16520

Forrás: Godley 2000, 2–4. táblázat, és az ott található források.



2. táblázat

A SINGER GLOBÁLIS ELADÁSOKBÓL SZÁRMAZÓ BEVÉTELE (US\$), 1880–1914

Év	UK	F	B	CH	NL	SP&P	ITA	RUS	SCA	OTT	AUS	SA	IND	PHI
1880		804670	163806	52473		820018	249653				140877	20538	7494	
1881	2027485	886969	177798	82975		928114	299152				209451	36946	15503	
1882	2447336	937037	180588	74966		806959	320303				633370	26079	17686	
1883	2667936	957891	187061	75656		867962	428579				770986	25510	32756	9667
1884	2848558	934797	197768	90216		889613	448704				688584	41495	44435	22769
1885	2847625													
1886	2222148										565155			
1887	2609543										612141			
1888	3152667	1072033	223293	95538		854996	350766				75767	75568	75568	25209
1889	4093991	1272120	233163	95164		928440	492303				99023	99023	86309	34331
1890	4988638	1465541	267990	109025		1002478	615138				114137	114137	91509	34963
1891	5015191	1591209	260786	126109		1103757	684804				117413	117413	104155	31342
1892	5131742	1695045	256244	141336		1128158	811507				153722	153722	121121	28470
1893	4938639	1815805	295503	145226		1010812	708817				708258			
1894	5464434	1912231	299329	162129		952945	679454				706051			
1895	5680653	1971697	323997	174021		951826	700268				738234			
1896	5398853	2147927	371260	194958		967929	885257				809593			
1897	5524362	2246566	392102	214735		956779	1119486	2930557			874013			
1898	5851655	2260459	406388	236655		1059021	1118589	3226760						
1899	6951189	2661735	444797	245965		1389082	1220380	3742917						
1900	7025854	2851933				1518416	1210619	4203127						
1901	6626600	2956024				1662613	1158368	4966360						
1902	6453798	3250823	447024	275470	354591	2042342	1337150	5268994	586279	860125	1813629	496741	372161	51699
1903	5765188	3450611	451551	287676	400407	2227351	1430060	7113892	693183	1112419	1626263	606596	444758	39197
1904	5250412	3525282	482219	289450	440064	2111568	1681639	7606920	815120	1433147	1764464	464283	508042	32609
1905	5318562	3718423	522623	322138	493965	1941569	1766085	11646870	926838	1527392	1673047	495319	526499	44099
1906	6502798	3928056	548596	340754	582069	2124004	1911924	14181573	1138314	1698926	1747035	437383	515209	39497
1907	6425622	4267718	588028	359094	590565	2354671	2541080	15824939	1271111	1838563	1897451	350392	601898	54814
1908	5037313	4382106	587250	328724	556127	2344488	2749773	17652794	1313374	1748871	1901366	285971	593587	67825
1909	5659242	4607084	619072	333439	549708	2473455	2713392	20070494	1385123	1835384	1935151	336203	625390	76916
1910	5508180	4563583	659689	335365	565762	2831732	3039136	21640493	1476991	2269339	2080936	456697	741400	106906
1911	5281525	4682818	692676	331103	594638	3338267	3637270	22385294	1484132	2925521	2239449	507635	860109	595721
1912	5673117	4948962	758961	353221	667058	4028666	4203578	25640061	1545868	3023899	2040932	550286	1178816	784803
1913	5980637	5088064	803256	323735	666569	3916819	4129276	31360709	1615128	2706084	2034897	611494	1469057	1259581
1914							3778421				1856322		1342590	738833

Jegyzetek és források (minden eredeti forrás a Singer archívumból származik. Az üres mezők adathiányt jelentenek.):  
**Egyesült Királysági** eladásokhoz lásd Godley, A.: *Pioneering Foreign Direct Investment in British Manufacturing*. Business History Review, 73. (1999) 2. táblázat, 419–421. és az ott idézett forrásokat.

**Franciaország** (Algériával együtt, de a svájci-francia vámzóna nélkül): **1880**: a becslés az eladott gépek értékéből és a párizsi Központi Iroda 1880-as könyveléséből következtetve, „Schedule B: London. Dec. 31, 1880.” (P92-8970 Micro 2002, reel 17, 177–179). **1881**: éves becslés az augusztus végéig történt eladásokból, „Comparative Statement of Business at Foreign Offices 1881 & 1882,” (Box 103/4). **1882**: „New York Department, London. Abstract of Business for... 1882,” (Box 94 folder6). **1883–1884**: „Summary of Business at [Foreign] Offices, 1883 & 1884,” (Box 95/4). **1888–1889**: éves becslés az augusztus végéig történt eladásokból, „Comparative Statement of Business... to 31.8.1888 and 1889,” (Box 107/3). **1890–1891**: „Comparative Statement of Business at Foreign Offices... to 31st December 1890 and 1891,” (Box 98/1). **1890–1899**: „Paris – End of Year Results, 1890–1899,” (Micro reel 703 (1), n.b. ez a forrás megegyezik az előzővel). **1900–1904**: „Paris – End of Year Results, 1900–1904,” (P92-8957 Micro 2002, reel 4, section 5, 126). **1902–1913**: „World Reports, annual,” (Micro AP93-0444, feldolgozatlan szerzemény).

**Belgium**: **1880–1884**: források lásd Franciaországnál. **1888–1889**: éves becslés, a forrást lásd Franciaországnál. **1890–1891**: lásd Franciaországnál. **1890–1899**: „Brussels – End of Year Results, 1890–1899,” (Micro reel 703 (1), amely azonos az előzővel). **1900**: éves becslés az első 11 havi eladásból, „Etat comparatif... 1899–1900,” (Box 80/3). **1901**: éves becslés az első 5 havi eladásból, „Etat comparatif... 1900–1901,” (Box 80/3). **1902–1913**: lásd Franciaországnál. **1880–1881**: éves becslés az év első 46 heti eladásából, „Summary of Business in Switzerland, 1880 and 1881,” (Box 83/4). **1882–1889**: lásd Franciaországnál. **1890–1899**: „Geneva – End of Year Results, 1890–1899,” (Micro reel 703 (1), n.b. ez a forrás megegyezik az előzővel). **1900–1904**: „Paris – End of Year Results, 1900–1904,” (P92-8957 Micro 2002, reel 4, section 5, 90 és 102). **1902–1914**: lásd Franciaországnál, az 1914-es spanyol adat ismert.

**Spanyolország és Portugália**: **1880**: éves becslés Spanyolországra és Portugáliára. Results at Madrid C.O. to June 30th [1880 – ] 1881,” (Box 106/4). **1881–1897** között a spanyol és portugál eredményeket együtt közölték a Madrid Central Office-ból. **1882–1889**: lásd Franciaországnál. **1890–1897**: „Madrid – End of Year Results,” (Micro 703 (1)). **1898–1899**: „Spain – End of Year Results, 1898–1899,” és „Portugal – End of Year Results, 1898–1899,” (Micro 703 (1)). **1900–1901**: „Madrid – Spain only – End of Year Results, 1900–1904,” és „Lisbon – Portugal only – End of Year Results, 1900–1904,” (P92-8957 Micro 2002, reel 4, section 5, 90 és 102). **1902–1914**: lásd Franciaországnál, az 1914-es spanyol adat ismert.

**Olaszország**: **1880–1889**: becslések és adatok lásd Franciaországnál. **1890–1899**: „Italy – End of Year Results, 1890–1899,” (Micro 703 (1)). **1900–1901**: lásd, mint Spanyolországnál és Portugáliánál, de 114. old. **1902–1914**: lásd Franciaországnál, az 1914-es olasz adat ismert.

**Ausztrálázsia**: **1880**: becslés, lásd Franciaországnál. **1881**: Ausztrália (csak a melbourne-i iroda, Sydney 1882-ben nyílt meg) lásd Thomas levele McKenzie-hez, 1883. jan. 15. (Box 76/9). Új-Zéland éves becslés, lásd Franciaországnál. **1882–1884**: lásd Franciaországnál. **1886–1887**: Ausztrália „Comparative Statement at New South Wales and Melbourne, 1886 and 1887,” (Box 78/1, meggyezendő, az ausztrál üzleti év október 31-től tartott 12 hónapot át). Az 1881–1885 közötti Új-Zélandra az Ausztráliához viszonyított relatív eladások súlyozatlan átlagából következtetünk. **1893–1897**: „Comparative Summary of Business, Australasian Branches, Years 1893–1897,” (Box 79/5). **1902–1914**: lásd Franciaországnál.

**Dél-Afrika**: **1880–1891**: becslés és eredmények, lásd Franciaországnál. **1892**: éves becslés az év első feléből, „Comparative Statement of Business at [Foreign] Offices, to end of June 1891 and 1892,” (Box 98/3). **1902–1913**: lásd Franciaországnál.

**India**: **1880–1891**: becslések és eredmények lásd Franciaországnál. **1892**: lásd Dél-Afrikánál. **1902–1914**: lásd Franciaországnál, az 1914-es eredmény ismert.

**Fülpöszigetek**: Az iroda 1882-ben nyílt meg. **1882–1892**: becslések és eredmények, lásd Franciaországnál. **1902–1914**: lásd Franciaországnál.

**Oroszország** (Finnországgal együtt): **1897–1899**: „St. Petersburg [Russia] – End of Year Sales, 1897–1899,” (Micro 703 (1), meggyezendő, hogy az 1897-es adat becslés az év második fele alapján). **1900–1901**: „St. Petersburg – End of Year Sales, 1900–1901,” lásd Franciaországnál és megerősíti Carstensen, F.: *American Multinational Corporations in Imperial Russia: Chapters on foreign enterprise and Russian economic development* (kiadatlan Ph.D. értekezés, Yale University, 1976), 4. táblázat, 146. **1902–1913**: lásd Franciaországnál. **1914**: Carstensen: *American Multinational*, 4. táblázat, 146.

**Skandinávia**: **1901**: becslés „Stockholm and Christiana – End of Year Results [from July 1], 1901,” (P92-8957 Micro 2002, reel 4, section 5, pp. 128, 130) alapján. **1902–1913**: lásd Franciaországnál.

**Hollandia**: **1901**: becslés „G. Neidlinger, Hamburg – End of Year Results, 1901,” (P92-8957. Micro 2002, reel 4, section 5, p.50) alapján és a skandináv és török becslésekből következtetve (lásd fent és alább). **1902–1913**: lásd Franciaországnál.

**Török Birodalom** (a Balkánnal – Románia, Szerbia, Bulgária és Görögország – együtt): **1901**: becslés „Romania and Servia, Bulgaria and Greece, Turkey and Egypt – End of Year Results [from July 1], 1901,” (P92-8957. Micro 2002, reel 4, section 5, pp. 51–53.) alapján. **1902–1913**: lásd Franciaországnál.

### 3. táblázat

A SINGER GLOBÁLIS ELADÁSI KÖLTSEGEI (US\$), 1880–1914

Év	UK	F	B	CH	NL	SP&P	ITA	RUS	SCA	OIT	AUS	SA	IND	PHI
1881	862033	458526	94192	47079		385549	150130				95868	16067	5924	
1882	986036	496012	100301	45694		434270	175577				238179	16471	7203	
1883	1171177	575609	122339	53387		415773	222321				433138	20052	15168	6371
1884	1281154	596458	129796	58262		465311	256866				427928	27896	22735	11708
1885	1259513													
1886	1120624													
1887	1220234													
1888	1616135	621021	129159	58553		430562	248132				29889	16067	32805	13822
1889	1875391	745310	130972	58757		460918	300450				38297	16471	35590	15732
1890	2431584	923373	149147	65048		497634	403607				48177	20052	36450	16898
1891	2524453	935866	153175	78195		586762	407355				52483	27896	42685	16232
1892	2664586	991533	153644	86036		745072	444172				68555	27896	48415	17875
1893	2686885	1080393	162560	87843		898294	434128							
1894	2903850	1140081	160310	90252		522371	428798							
1895	3128409	1185373	167524	99917		505265	433934							
1896	3006010	1317262	187280	112983		552244	506800							
1897	2975509	1358587	197655	123125		567015	641380							
1898	2972957	1329457	205321	133612		550943	675741	1392402						
1899	3413753	1449474	206766	140967		670625	710680	1735366						
1900	3609103	1547216				712543	720370	2075239						
1901	3775792	1623262				779113	720770	2395708						
1902	3283060	1759611	205536	145207	187590	901615	740032	2617452	327720	468064	1059131	218959	98957	22215
1903	3071401	1883210	205510	151895	208382	1006335	724411	3202169	372831	578504	1003630	284588	118973	19972
1904	2746642	1909846	213712	152673	227998	1011748	847536	3538130	441526	730140	1034187	269065	128097	17183
1905	2684967	1995664	228723	169360	250283	937677	861853	4859987	480131	797932	940204	295073	140352	22803
1906	3268671	2083731	237824	169019	290517	1034524	958086	6836211	581169	851765	941975	287536	150760	22102
1907	3303547	2253632	251395	181142	311236	1222996	1293067	7743880	647936	999837	992458	239499	159296	24452
1908	3075405	2414466	263632	177289	310121	1252888	1386960	8254681	679933	1049480	1045015	211509	162678	27394
1909	2971845	2523372	285862	178107	313143	1298807	1408197	8761863	736864	1075095	1031470	216720	168665	28677
1910	2942767	2475748	297903	181232	296331	1385124	1572343	9775329	772746	1187670	1069984	264488	200089	43190
1911	2974621	2524560	315711	179604	307325	1596724	1802953	10135529	809492	1408853	1117204	293389	275290	208684
1912	3041832	2801953	338190	195080	329120	1917502	2058417	10957245	867810	1652725	1128552	305166	382068	358205
1913	3235049	2861398	358931	184055	332158	1949095	2080953	13911848	866550	1518995	1144078	325119	500969	520088
1914							2104000				1092138		557410	355347

Jegyzetek és források: mint a 2. táblázatnál, kivéve az 1880-as hiányzó adatot. Az üres mezők adathiányt jelentenek.

4. táblázat

KÉSZPÉNZES ELADÁSOK AZ ÖSSZES ELADÁSHOZ KÉPEST, 1890–1914 (%)

év	Újvilág	Európa központi régiói	Európa perifériája	Fejletlen gazdaságok	Oroszország
1890		98			
1891		93	89		
1892		93	94		
1893		96	104		
1894		98	104		
1895		96	105		
1896		98	101		
1897		97	98		
1898		96	100		
1899		98	99		82
1900		97	99		88
1901		101	97		92
1902		102	98		92
1903	97	99	97	93	92
1904	101	99	96	92	85
1905	98	97	95	95	85
1906	99	97	95	93	83
1907	100	96	98	103	89
1908	97	96	95	99	87
1909	98	101	96	106	83
1910	102	99	97	102	89
1911	101	99	92	91	89
1912	99	101	92	88	88
1913	105	100	92	84	87
1914	105				
átlag	100	98	97	95	87

Forrás: az összes eladás a 2. táblázatból, a készpénzes eladás a 2. táblázatnál jelelt forrásból.

### 5. táblázat

A REKLÁMKÖLTSÉGEK ALAKULÁSA BIZONYOS ORSZÁGOK ESETÉBEN, 1882–1884 (A BEVÉTELEK SZÁZALÉKÁBAN)

Év	Egyesült Királyság	Franciaország	Belgium	Svájc	Spanyolország és Portugália	Olaszország	Ausztrália	Dél-Afrika	India	Fülöp-szigetek
1882	2.5	1.5	2.5	2.2	1.5	2.2	2.8	6.5	7.3	
1883	1.4	1.7	4.1	3.3	1.8	1.4	2.3	8.7	9.3	7.6
1884	1.3	1.8	2.5	2.4	1.9	1.5	1.6	6.2	8.3	4.5

Forrás: 1882: New York Department, London, 'Abstract of Business... 1882', Box 94/6.  
1883 and 1884: 'Summary of Business... 1883 and 1884', 95/4.

ANDREW GODLEY

*Selling the sewing machine around the world: Singer's international marketing strategies, 1850–1914*

The diffusion of the sewing machine across the world was remarkably high for the period before 1914. The fact that Singer was able to capture almost all of this demand has been explained here not as the result of deliberate marketing strategies attempting to build barriers to competitive entry in emerging markets. In fact, Singer's marketing strategies were crude and undeveloped, even by the standards prevailing in international business by 1914.

Rather Singer's extraordinary success in foreign markets was more due to the peculiarities of the demand conditions surrounding consumer purchase of a complex consumer durable like a sewing machine. In particular, the combination of installment purchase contract and the regular presence of canvassers and collectors meant that sewing machine consumers, women in their homes, were able to overcome the inherent uncertainties associated with such a purchase. By investing in a retail organization, Singer minimized the costs to women sampling this complex product before purchasing. It was this investment in these market support services that constituted the building of their global brand. The company's reward was to be the principal recipients of a mass consumer demand around the world. Singer's growth and emergence as one of the largest companies of the early twentieth century was squarely built on scale economies in marketing, especially in the distribution of a branded complex consumer durable with its attendant market support services. The company captured enormous market share not because of any anticompetitive strategy but through recognizing early the importance of marketing and for its evangelistic zeal for reaching out to its potential customers and making their purchasing decision easy.



TERESA DA SILVA LOPES

## A piactól és hierarchiáktól a szövetségek felé

*Értékesítés a globális szeszital-ágazatban, 1960–2004\**

### Bevezetés

Bőséges szakirodalom szól az értékesítési szövetségek egyre növekvő jelentőségéről. Ezek a globális méretű vállalatok fejlődésében a piac és hierarchiák alternatíváiként jelentek meg.<sup>1</sup> Ezt jól mutatja, hogy az ilyen szövetségek döntően olyan vállalatok között alakultak ki, amelyek hasonló adottságokkal és mérettel rendelkeznek, s ezáltal igyekeznek növelni hatékonyságukat, például a nyersanyag-beszerzésben, a kutatásban és a fejlesztésben, vagy éppen a gyártási folyamatban. Ugyanakkor szövetségek jöttek létre olyan eltérő méretű vállalatok között is, amelyek egymást kiegészítő tevékenységet folytatnak a hozzáadott érték láncolatban, mint például a termelés és a nyersanyag-kereskedés.<sup>2</sup>

A globális szeszipar jó példát szolgáltat arra, hogyan fejlődnek ezek a különböző típusú irányítási rendszerek a vállalatok növekedése során. Ugyanakkor ez az iparág egy különleges fejlődési sajátosságot is mutat. A stratégiai szövetségek jelentős része ugyanis közvetlen versenytársak, multinacionális vállalatok között köttetett, mégpedig a forgalmazás területén, amely az iparág hozzáadott érték láncolatában kiemelkedő fontosságú tevékenység. Az ilyen jellegű szövetségek a vállalatoknak számos előnyt biztosítanak, többek között azt, hogy növelhetik a világ különböző pontjain eladott márkatermékeik kínálatát és elterjedtségét.

Az értékesítési szövetségek valójában együttműködési szerződések két vagy több vállalat között. E szerződés magában foglalja a szakismeretek cseréjét (technológiai és marketingtudás, információk a piacokról és a vásárlókról), valamint az erőforrásokkal és a termelőkapacitással kapcsolatos kötelezettségeket. A gazdasági tevékenység szervezésének

---

\* Köszönöm Pogány Ágnesnek, Kövér Györgynek, Halmos Károlynak, illetve a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Business History Workshopja (2004. május 6–8.) összes résztvevőjének segítő megjegyzéseit.

<sup>1</sup> Lásd Casson, Mark: *Alternatives to the Multinational Enterprise*. London, 1979.; Casson, Mark: *Contractual Arrangements for Technology Transfer: New Evidence from Business History*. Business History, vol. 28. (1986) no. 4. 5–35.; Jones, Geoffrey (ed.): *Coalitions and Collaboration in International Business*. Aldershot, 1993.; Dunning, John H.: *International Production and Multinational Enterprise*. London, 1981.; Dunning, John H.: *Alliance Capitalism and Global Business*. London, 1997.; Farok, J. – Lorange, Peter (eds.): *Cooperative Strategies in International Business*. Toronto, 1988.; Anderson, James C. – Narus, James A.: *A Model of Distributor Firm and Manufacturer Firm Working Partnerships*. Journal of Marketing, 54. (1990) 42–58.; Williamson, Oliver E.: *The Modern Corporation: Origins, Evolution, Attributes*. Journal of Economic Literature, 19. (1981) 1537–1568.

<sup>2</sup> Richardson, G. B.: *The Organization of Industry*. Economic Journal, vol. 82. (1972) no. 327. 883–896.

széles körét fedi le az egyszerű piaci tranzakcióktól (egy vevő és egy eladó) a hierarchiáig (teljes tulajdonú tevékenységekig).<sup>3</sup> Formájuk lehet hosszú-távú szerződésen alapuló forgalmazási megállapodás, közös vállalkozás, kisebbségi részvény megállapodás vagy licenz megállapodás. Előfordulhat csak a termelési vagy csak a forgalmazási tevékenységre kiterjedő megegyezés, de a kettő kombinációja is.

A szeszipari gyakorlat ellentétben áll némely vizsgálat megállapításaival. Alfred Chandlernek a legnagyobb egyesült államokbeli ipari vállalkozásokról írott tanulmánya azt állítja, hogy az italok, mint például a kávé és az üdítőitalok jobban forgalmazhatók a vállalatok által vertikálisan szervezett rendszereken keresztül.<sup>4</sup> Az alkoholtartalmú italok esetében a stratégiai piacokon a forgalmazás teljes tulajdonú vertikális integrációja a mennyiséggel és a nyereségességgel indokolható. Ugyanakkor a szesziparban az általános minta az volt, hogy a vállalatok kiegészítő lehetőségeket kínáló partnerekkel, esetenként közvetlen versenytársakkal, más vezető multinacionális vállalatokkal hoztak létre forgalmazási szövetségeket. Éppen az ilyen – különösen a versenytársak közötti – szövetségek gyakorisága az, ami a szesziparban tapasztalható nemzetközi forgalmazás tanulmányozását igazán fontosá teszi. Ez a tanulmány a kizárólag termelőket vagy termelőket és (főként nagybani) forgalmazókat magukban foglaló értékesítési szövetségek létrejötte és fejlődése mögött meghúzó okokat tárja fel történeti perspektívában.

### A kötelezettségvállalás különböző szintjei – az 1960-as évek

Az 1960-as évektől kezdve, a verseny erősödésével és világméretűvé válásával, valamint a fogyasztási cikkek forgalmazásának konszolidációjával új hiányosságok jelentkeztek a köztes termékek piacán. Számos szeszipari vállalat jött létre és halmozott fel értékesítési tapasztalatot, így a termékek nagyobb állományát voltak képesek menedzselni. Megváltoztatták az addigi forgalmazási módozatokat, a termék értékesítési kockázatának és ellenőrzésének előnyösebb kombinációit alakították ki, ami szintén bizonyos fokú gazdaságosságot eredményezett számukra a tevékenységi formák megválasztásában. Például a nagybani szektor koncentrációja az Egyesült Államokban<sup>5</sup> és a kiskereskedések koncentrációja Európában azt jelentette, hogy a forgalmazás olyan korábbi formái (például az ügynöki), ahol a vállalatok ellenőrzése saját termékük logisztikája és értékesítése felett csekély volt, már nem számított többé gazdaságos alternatívának.<sup>6</sup> Míg az egyesült királyságbeli és az egyesült államokbeli szesziparban az 1930-as évekbeli Alkohol Tilalomtól kezdve a közvetlen versenytársak közötti értékesítési szövetségek voltak jellemzők,<sup>7</sup> Európában ezek az 1960-

<sup>3</sup> Coase, Ronald H.: *The Nature of the Firm*. *Economica*, NS. 4. (1937) 386–405.; Williamson, Oliver E.: *Markets and Hierarchies*. New York, 1975.; Williamson, Oliver E.: *The Modern Corporation*; Williamson, Oliver E.: *The Economic Institutions of Capitalism*. New York, 1985.; Hymer, Stephen H.: *The Large Multinational Corporation: An Analysis of Some Motives for the International Integration of Business*. *Revue Economique*, vol. 19. (1968) no. 6. 949–973.; Buckley, Peter J. – Casson, Mark: *The Future of the Multinational Enterprise*. London, 1976.

<sup>4</sup> Chandler, Alfred D. Jr.: *Scale and Scope*. Cambridge, Mass, 1990.

<sup>5</sup> Tedlow, Richard S.: *New and Improved – The Story of Mass Marketing in America*. Oxford, 1990.; Kaynak, Erdener (ed.): *Trans-National Retailing*. New York, 1988.; Pellegrini, Luca – Reddy, Srinivas K. (eds.): *Retail and Marketing Channels*. London, 1989.

<sup>6</sup> Briggs, Asa: *Wine for Sale: Victoria Wine and the Liquor Trade, 1860–1984*. London, 1985. 160.; Clairmonte, Frederick F. – Cavanagh, John: *Merchants of Drink: Transnational Control of World Beverages*. Penang, 1988. 176.

<sup>7</sup> Például a UK Distillers Company számos értékesítési szövetséget alakított ki az Egyesült Államokban és Kanadában az Alkohol Tilalom után olyan vállalatokkal, mint a National Distillers és a Dis-



as években továbbra is ritkaságszámba mentek. A világ más részein, mint például Japánban, ahol a vállalatok túlnyomórészt lokális tevékenységet folytattak, értékesítési szövetségek nem is alakultak ki.

### Az Egyesült Királyság

Az Egyesült Királyság volt az első ország, ahol közvetlen versenytársak között jöttek létre forgalmazási szövetségek. Az 1960-as években itt a bevételek általános növekedését lehetett tapasztalni. Megváltoztak az italmérési törvények, engedélyezték a kiméréseknek a hosszabb nyitvatartást, továbbá megkönnyítették az éttermek számára a szeszesital-mérési engedély beszerzését. Megváltoztak az alkoholtartalmú italok megadóztatásának szabályai, valamint árliberalizáció történt. Az egyre erősödő és földrajzilag terjeszkedő szuper- és hipermarketek, amelyek egész nap olcsóbban, de kiemelt árucikként árusítottak bort, s információt kínáltak a borok és a megfelelő ételek kombinációjára, nagyon fontos szerepet játszottak a borfogyasztás ösztönzésében és a bor elit imázsának elosztatásában. Azáltal, hogy a borral kapcsolatos ismereteket terjesztették, egyre növekvő számban bátorították a fogyasztókat ebben a hagyományosan sört és égetett szeszesitalt fogyasztó országban arra, hogy mind több borivó szokást sajátítsanak el.<sup>8</sup>

Az 1960-as években az Egyesült Királyság vezető vállalatai – történelmi és jogi tényezők folytán elsősorban a sörfőző vállalatok – vertikálisan integrált vállalatok voltak a hazai piacon, de egyre gyakrabban vontak be további szereplőket termékük nemzetközi forgalmazásába. Az eladási mutatókat tekintve a *Distillers* volt a legnagyobb szeszipari vállalat. Összforgalmánál csaknem 50%-át tették ki külföldi eladásai, a whisky és a gin a teljes értékesítés körülbelül 80%-át jelentette ez. (A fennmaradó 20% vegyi áruk és műanyagáruk eladásából tevődött össze.) A vállalat stratégiája lényegében a nagy mennyiségben és alacsony árakon való termelésen és az ügynökségek általi nemzetközi forgalmazáson alapult. A külföldi piacokon a *Distillers* jórészt független terjesztőkre hagyatkozott, de a gintermelésben rendelkezett közvetlen külföldi befektetéssel is (például Franciaországban, Ausztráliában, Brazíliában, Kanadában, az Egyesült Államokban és Dél-Afrikában).<sup>9</sup>

Az eladott mennyiség szerint az *Allied Breweries* volt a második legnagyobb egyesült királyságbeli vállalat az 1960-as években. A hazai piacon legfontosabb tevékenysége a sörfőzés és kimérések kiterjedt láncolatán (kocsmák és vendéglők) keresztül az alkoholtartalmú italok árusítása volt. Nagy mérete ellenére az 1970-es évekig az *Allied* vertikálisan integrált vállalat maradt, amely alapvetően a hazai piacon értékesített. Nemzetközi tevékenysége a termelés tervezésére és a hazai piacon eladható italok beszerzésére korlátozódott.

Az 1960-as években a *Guinness* volt a harmadik legnagyobb vállalat az Egyesült Királyságban. A *Guinness* a Nemzetközösség fejlődő országaiban is folytatott termelő tevékenységet. Nigériában például jelentős közös sörfőző vállalatot birtokolt az angol–holland fo-

---

tillers Corporation (későbbi néven Seagram). Weir, Ronald B.: *The History of Distillers Company 1877–1939*. Oxford, 1995. 26., 271–272., 277–278.; Foster, Peter: *Family Spirits: The Bacardi Saga*. Toronto, 1990. 53.; *Seagram Collection Agreement Between Distillers Company Ltd (in the UK) and Distillers Corporation (in Canada)*. 1927. Box 93. Hagley Museum and Library.

<sup>8</sup> Unwin, Tim: *The Wine and the Vine*. London, 1991. 341.

<sup>9</sup> The Distillers Company Limited, *Annual Report and Accounts* (1961–1970 közötti évek); D. C. L. *Gazette*, Winter 1967, 209–211.; Weir, Ronald: *List of DCL Acquisitions, 1940–1986*. York 1999. mimeo.

gyasztási-cikk gyártó multinacionális *Unileverrel*.<sup>10</sup> Ezek a beruházások hozzásegítették a vállalatot ahhoz, hogy piaci ismereteket sajátítson el a külföldi piaci tevékenységgel kapcsolatosan, anélkül hogy jelentős kockázatot és bizonytalanságot vállalt volna.

Más nagy brit vállalatok, a *Bass*, a *Scottish & Newcastle*, a *Truman*, a *Watney Mann* és a *Whitbread* mind a söriparban voltak érdekeltek. Alapvetően országos lefedettségre törekedtek. Vagy saját fiókvállalatokon, illetve a söriparban hagyományosan nagy jelentőségű független palackozó cégeken keresztül vagy kölcsönös kereskedelmi megállapodások útján forgalmazták termékeiket. Ez termelésnöveléssel járó költségmegtakarítást eredményezett. A kölcsönös kereskedelmi megállapodásoknak megvolt még az a további előnyük, hogy a márkatulajdonosoknak országos lefedettséget biztosított anélkül, hogy költeni kellett volna kocsmák saját országos hálózatának megszerzésére és fenntartására. E stratégia egyik legjelentősebb követője a *Whitbread* volt. A vállalat gyakran azzal biztosította be ezeket a megállapodásokat, hogy megszerezte a kereskedelmi partner törzsrésvényeinek kicsi, de jelentős részét.<sup>11</sup>

### Észak-Amerika

Az Egyesült Államokban az 1960-as években a *National Distillers* volt a vezető szeszipari vállalat. Három másik vállalat, az *Anheuser-Busch*, a *Seagram* és a *Hiram Walker* szintén nagyon gyorsan fejlődött.<sup>12</sup> Ebben az időszakban a *National Distillers*, akárcsak az összes nagy egyesült államokbeli bor- és égetett szeszipari vállalat, jelentős import tevékenységet fejtett ki. Ez számos szövetséget eredményezett (hosszú távú forgalmazási megállapodásokon keresztül) sikeres márkatermékek előállításával a kontinentális Európából, Kanadából és a Karibi-szigetekről. Ezek az értékesítési szövetségek létrejöttüket részben annak köszönhették, hogy egyes külföldi vállalatok így igyekeztek elhárítani a piaci belépés akadályait, amelyeket az Egyesült Államokban a mai napig érvényben lévő hármastagolódású forgalmazási rendszer hozott létre. E rendszer szerint az alkoholtartalmú italok behozatalát, az általában egy-egy állam szintjén történő nagybani értékesítését és kiskereskedelmi forgalmazását különálló üzleti feleknek kell végezniük.

A sörfőzésbe és a sör márka-név reklámozásába történt befektetései 1957-től az *Anheuser-Busch*-t a legnyereségesebb söröző vállalattá tették az Egyesült Államokban. Mindez egyre fontosabb tényező lett a versenyelőny biztosításában, mivel a hatékony termelés mennyiségi minimuma növekedett, és a söripar lokálisból országossá szélesedett.<sup>13</sup>

Két vezető kanadai égetett szeszesital termelő vállalatnak, a *Hiram Walker*nek és a *Seagram*nek szintén meghatározó szerep jutott az Egyesült Államok piacán ezen időszakban. Ezeknek a vállalatoknak is megvoltak a maguk forgalmazási csatornáik, az ország egyes részein működő nagybani eladókon keresztül. Az egyesült államokbeli értékesítésen kívül termékeinek a világ más tájain való eladásával a *Seagram* tevékenysége nemzetközivé szé-

<sup>10</sup> Gourvish, Terry – Wilson, Richard G.: *The British Brewing Industry, 1830–1980*. Cambridge, 1994. 453.; Dennisson, S. R. – MacDonagh, Oliver: *Guinness 1886–1939: From Incorporation to the Second World War*. Dublin, 1998. 202.

<sup>11</sup> Hawkins, K. H. – Pass, C. L.: *The Brewing Industry*. London, 1979. 53., 57. Lásd például *Whitbread: Annual Reports and Accounts*, 1961. 8–9.

<sup>12</sup> A *Seagram* és a *Hiram Walker* ugyan két kanadai vállalat volt, tevékenységük java részét azonban az Egyesült Államokban fejtették ki.

<sup>13</sup> Collis, David John: *The Value Added Structure and Competition Within Industries*. Harvard University Ph. D., 1986. 160., 527–528.

lesedett. Teljes tulajdonú tevékenységekbe fektetett be olyan országokban is, mint Belgium, Argentína és Venezuela.<sup>14</sup>

Az egyesült államokbeli és európai vállalatok között létrejött értékesítési szövetségek közül jónéhány kölcsönös tranzakciókat is magában foglalt. Például a *Heublein*, egy másik amerikai vállalat szövetséget kötött a *Gilbey*-vel, engedélyezve az utóbbinak, hogy Smirnoff vodkát állítson elő számos piacon, többek között Írországból és az Egyesült Királyságból.<sup>15</sup>

Az értékesítési szövetségek változékony jellege és a partnerek eltérő mértékű ellenőrzési joga és szerepe egy adott márka menedzselésében néhány értékesítési szövetség megszűnéséhez vezetett. 1965-ben például a *Heublein* felmondta a megállapodást a *Guinness*-szel és az *L. Rose & Co.*-szal két termékre, a Guinness Stoutra, illetve a Rose's Lime Juice-ra vonatkozóan az említett márkák egyesült államokbeli értékesítését illető nézeteltérések miatt. Az eredeti termelők kiterjedtebb ellenőrzést követeltek az egyesült államokbeli értékesítés felett, hogy piaci ismeretekhez jussanak. A *Heublein* viszont nem fogadta el követeléseiket.<sup>16</sup>

Az amerikai vállalatok igyekeztek különböző módszereket alkalmazni saját és partnereik termékeinek forgalmazásában. A *Brown Forman* például külön energiát fektetett importált márkák eladásába, saját márkájuk értékesítése mellett. Általuk behozott és forgalmazott márka volt például az 1960-as években a *Veuve Cliquot* Champagne, az *Usher's Green Stripe* Scotch, a *Bols* likőrök, konyakok és ginok, az *Ambassador* Scotch és az *Old Bushmills* Irish Whisky, illetve a *Martell*.<sup>17</sup>

### A kontinentális Európa

Számos különbséget fedezhetünk fel a kontinentális európai országok szeszipari vállalatai, valamint az egyesült államokbeli és egyesült királyságbeli vállalatok által kifejlesztett eljárások között. Az európai vállalatok igyekeztek magas arányú exportot elérni az összeladás tekintetében, míg az angolszász országokból csupán néhány vállalat (például a *Distillers*) realizálta eladásainak jelentős részét külföldi piacokon.<sup>18</sup> Az európai vállalatok kisebb méretűek voltak, családi tulajdonban és ellenőrzés alatt maradtak, valamint sokkal szétterjedtebb forgalmazói hálózattal működtek.<sup>19</sup>

A kontinentális európai cégek inkább kevesebb forgalmazóra koncentrálták eladásait. Néhány esetben értékesítési tevékenységüket vertikálisan integrálták a hazai és a straté-

<sup>14</sup> Distillers Corporation – Seagrams Ltd., *Annual Report és Accounts* (from 1960 to 1970); Seagram, *Annual Report and Accounts* (1984); Bronfman, Samuel: „... From Little Acorns...”. In: Distillers Corporation – Seagrams Ltd., *Annual Report and Accounts*, 1970. 73.

<sup>15</sup> Heublein: *Annual Report and Accounts*, különböző évek.

<sup>16</sup> Heublein: *Annual Reports and Accounts*, 1965.

<sup>17</sup> Brown Forman: *Annual Reports and Accounts*, különböző évek; Lucas, William F.: *Nothing Better in the Market: Brown Forman's Century of Quality 1870–1970. The Newcomen Society in North America*. New York, 1970.

<sup>18</sup> A Moët & Chandon például 1960-ban termelése 49%-át 113 országban adta el. Moët & Chandon, *Annual Report and Accounts*, 1960.; Distillers Corporation, *Annual Report and Accounts*, 1961–1970.

<sup>19</sup> Jeffrey, James B. – Knee, Derek: *Retailing in Europe: Present Structure and Future Trends*. London, 1962. 25. 1955-ben Franciaországban 755 000, míg az Egyesült Királyságban 596 000 kiskereskedelmi egység működött, azaz 57, illetve 86 egység jutott egy főre.

giainak ítélt külföldi piacokon.<sup>20</sup> A *Moët & Chandon* például 1957-ben megszerezte korábbi egyesült királysági ügynökét, a *Simon Brothers & Co.*-t. Az ekkor megszerzett piac a vállalat teljes exportjának 20%-át tette ki egy olyan időszakban, amikor az általa előállított pezsgő célpiacainak teljes száma 108 volt.<sup>21</sup>

Szintén az 1960-as években kezdtek európai vállalatok forgalmazási szövetségeket alakítani néha saját országbeli, néha külföldi közvetlen versenytársakkal. Ezek az értékesítési szövetségek racionalizálták az értékesítést, egyúttal minimalizálták a kockázatot és a bizonytalanságot, amelyet a külföldi tevékenység magában rejtett. Ez különösen fontos volt egy olyan időszakban, amikor a forgalmazás egyre koncentráltabbá vált, szuper- és hipermarketek fejlődni kezdtek. A *Moët & Chandon* 1967-re például értékesítési szövetségeket kötött olyan vezető szeszipari vállalatokkal, mint a *Heineken* és az Egyesült Királyságból való *Distillers*. Értékesítési hálózatán, az *SA France Champagne*-on keresztül – amely 18 ügynököt tömörített, amelyek mindegyike egy adott területen dolgozott al-ügynökök és képviselők bevonásával – a *Moët & Chandon* Heineken sört, Rare Scotch Whisky-t, J&B-t és Erven Lucas Bols likórt is értékesített.<sup>22</sup> Egy másik ilyen jellegű értékesítési szövetséget olyan francia vállalatok – a *Cointreau*, az *Izarra* és a *Rémy-Martin* – hoztak létre 1967-ben, amelyek közvetlen versenytársak voltak. Ezek az értékesítési szövetségek aztán a *Rivière Distribution* megalapításához vezettek, amely termékeit a hazai és külföldi piacokon, különösen Európában értékesítette.<sup>23</sup>

Hollandiában számos olyan vállalat működött, amely az 1960-as évekre már erősen nemzetközivé vált, és amelyek nagyban támaszkodtak az ezzel a céllal megalakított értékesítési szövetségekre. A *Heineken* egyesült államokbeli sikere a második világháború után 1945–1992 közötti kizárólagos forgalmazójának, a *Van Munching*nak volt köszönhető. A *Van Mauching* örököseit nem érdekelte az üzlet, s mivel a családi vállalat éppen kezdte elveszteni versenyképességét a forgalmazás területén megjelenő változások folytán, 1992-ben a *Heineken* megvásárolta a kereskedelmi vállalatot. Mivel az Egyesült Államokban a sört speciális alkalmakra való italként pozícionálták, amelyet elsősorban az *on-premise* piacon fogyasztottak, a *Heineken* menedzsmentje nem döntött a helybeli termelés mellett.<sup>24</sup>

A vállalat, hogy kikerülje az olyan belépési akadályokat, mint például a magas importadók és a hatalmas földrajzi távolságok (különösen a magas szállítási költségek), más külföldi piacokon is szövetségeseiket keresett. 1945 után a *Heinekennek* tekintélyes termelési és forgalmazási lehetőségei voltak Brit Nyugat-Afrikában (Ghána, Nigéria, Sierra Leone) az *Unilever* leányvállalatával, a *United Africa Company*-vel és a francia kereskedő céggel, a *Compaine Francaise de l'Afrique Occidentale*-lal közös vállalkozásban.<sup>25</sup> A *Heinekennek* az Egyesült Királyságban a *Whitbread*del kötött értékesítési szövetsége az 1960-as években biztosította a beáramlást arra a piacra, ahol a forgalmazást a sörfőzők dominálták. Ezek

<sup>20</sup> Lásd például Roudié, Philippe: *Une Vénérable Entreprise Bordelaise de Liqueurs Marie Brizard et Roger*. In Huetz de Lempis, Alain – Roudié, Philippe (eds.): *Eaux-de-Vie et Spiritueux*. Paris, 1985. 295–300.

<sup>21</sup> *Moët & Chandon, Annual Report and Accounts, 1957.*

<sup>22</sup> *Moët & Chandon, Annual Report and Accounts, 1968.*

<sup>23</sup> Jeanneau, Jacques: *La Société Cointreau, D'Angers au Marché Mondial*. In: Huetz de Lempis – Roudié: *Eaux-de-Vie*, 307–312.; Laborde, Pierre: *La Société Izarra de Bayonne*. In: Huetz de Lempis – Roudié: *Eaux-de-Vie*, 313–320.

<sup>24</sup> Interjú Jan Beijerinckkel, a Heineken egész világra kiterjedő vevőszolgálati egységének korábbi igazgatójával, Utrecht, 2001. március 10.

<sup>25</sup> Fieldhouse, D. K.: *Merchant Capital and Economic Decolonization*. Oxford, 1994. 306–307 skk.

többsége kocsmákat tartott fenn, és így megnehezítette a brit piacra való belépést a külföldi vállalatok számára.<sup>26</sup>

Egy másik holland cég, a *De Kuyper*, amely már a háború előtt is viszonylag nagy volt, és nemzetközi méretekben kereskedett holland ginnel és likőrrel, nem termelt annyi profitot, amennyit termelhetett volna az 1960-as évek gazdasági fellendülésének idején, pedig régen fennálló értékesítési szövetségei voltak olyan vállalatokkal, mint például a *National Distillers*.<sup>27</sup>

A dán sörfőző *Carlsberg* és *Tuborg* vállalatok szinte monopolhelyzetet élveztek Dániában az 1960-as években. Mindketten kizárólagos forgalmazókat bíztak meg, amelyeknek csak egyetlen sörfőzde márkáit volt szabad értékesíteni. Külföldi piacokon viszont helyi forgalmazókat bíztak meg, amelyek egymással versengő sörmárkákat is népszerűsítettek. Ezek az eltérő stratégiák egybecsengtek a különböző célokkal, amelyeket a vállalatok az egyes piacokon követtek. Míg Dániában arra törekedtek, hogy vezető szerepüket megtartsák az iparágban, és annyi jövedelmet termeljenek, amennyit csak lehet, kihasználva a hírnevüket és az imázsukat, a külföldi piacokon másra, többek között a kockázat és bizonytalanság minimalizálására törekedtek. A külföldi piacokon a forgalmazók gyakran helyi piacvezető szeszipari vállalatok voltak. Például az Egyesült Királyságban a *Carlsberg* forgalmazói szerződést kötött a *Grand Metropolitan*nel, amely megengedte, hogy a *Carlsberg* termékeit árusítsák saját kocsmáiban és kiskereskedelmi egységeiben.<sup>28</sup>

### Japán

A második világháború után Japánban is kialakult a forgalmazói hálózat, követve a változó fogyasztói szokásokat és a szeszipar szerkezetében bekövetkezett átalakulásokat. Japán a háború utáni évtizedekben gyors gazdasági növekedést ért el, és jelentős gazdasági változásokon esett át. A hagyományos forgalmazói rendszer változásra kényszerült mind a termelői, mind a kiskereskedelmi oldalról jövő nyomás hatására, ami a koncentráció irányába hatott.<sup>29</sup>

Számos japán szeszipari vállalat jött létre a háború után, amelyek közül a legfontosabbak az *Asahi*, a *Kirin*, a *Sapporo* és a *Suntory* voltak. Ebben az időben azonban a piaci jellemzők miatt – nem jelentkezett még igény nemzetközi márkákra, és az alkoholfogyasztás is csak lassan növekedett – a hazai vállalatokat semmi nem ösztönözte arra, hogy értékesítési szövetségeket kössenek vezető szeszipari vállalatokkal termékeik értékesítésére.

Az iparág vezető vállalata 1954-re a *Kirin* lett, felküzdvé magát a világ legnagyobb sörfőzői közé. A *Kirin* tevékenysége elsősorban a japán sörfőzésre és üdítőital gyártásra összpontosított, de értékesített a nemzetközi piacon, elsősorban az Egyesült Államokban is. Japánban a *Kirin* csapolt sört értékesítő kiskereskedői cégeken, valamint saját tulajdonában álló italautomatákon keresztül forgalmazta termékeit.<sup>30</sup> A külföldi piacokon elsősorban különböző szállítási tevékenységekben résztvevő leányvállalatai útján népszerűsítette italait.

<sup>26</sup> Heineken, *Annual Reports and Accounts* (1960–61); Jacobs, M. G. A. – Mass, W. H. G.: *Heineken History*. Amsterdam, 1992. 264., 270., 287–288.

<sup>27</sup> Sluyterman, K. E. – Vleesenbeek, H. H.: *Three Centuries of De Kuyper 1695–1995*. Shiedam, 1995. 69., 79.

<sup>28</sup> Johansen, Hans Chr.: *Marketing and Competition in Danish Brewing*. In: Jones, Goeffrey – Morgan, Nicholas J. (eds.): *Adding Value: Brands and Marketing in Food and Drink*. London, 1994. 126–138.

<sup>29</sup> Maeda, Kazutoshi: *The Evolution of Retailing Industries in Japan*. In: Okochi, Akio – Shimokawa, Koichi (eds.): *Development of Mass Marketing*. The International Conference on Business History, 7. (1981) 265–289.

<sup>30</sup> Kirin, *Annual Report and Accounts*, 1954. és 1961–1969.

A *Suntory* volt a legnagyobb japán vállalat a bor- és égetett szeszesital termelésben. 1899-ben alapították, hogy édes vörös bort termeljen. Később diverzifikálta tevékenységét, 1923-tól még japán whiskyt is előállított. A szeszesital üzlet azonban csak a második világháború után lendült fel, és a vállalat elkezdte forgalmazni a *Suntory* whiskyt a Japán területén működő amerikai katonai tiszti klubokban. A katonaság körében tapasztalt siker a márkát az amerikai életstílussal hozta kapcsolatba. A vállalat agresszív marketing kampányokban használta fel ezt az asszociációt, hogy a piac minél nagyobb szeletét szerezzék meg magának. A *Suntory* whiskyt ezután Japán minden részén értékesítették. A *Suntory* bárók megalapítása 1955-ben nagy szerepet játszott az elkövetkezendő sikerben. 1963-ban a *Suntory* üzleti tevékenységét kiterjesztette a sörfőzésre is, hogy kihasználja az élelmiszeriparban meglévő jelentős kereskedelmi hálózatát, amelyben termékek széles skáláját értékesítette.<sup>31</sup>

### **Globalizáció, vertikális integráció és közös vállalatok alakítása (az 1970–1980-as évek)**

Az 1970-es és 1980-as években a stratégiák hasonlóná válása nem csupán olyan márkákat birtokló vállalatok fúzióját és megvásárlását jelentette, amelyek potenciálisan globálissá válhattak. Az 1970-es években olyan vállalatokat is érintett ez, amelyek saját forgalmazói csatornákkal rendelkeztek. Az 1980-as években pedig vezető multinacionális vállalatok között közös vállalatok létrehozását eredményezte a forgalmazás területén, több piac lefedése végett. Ugyanakkor a világ más részein, mint például Japánban, helyi szeszipari vállalatok igyekeztek értékesítési szövetségeket létrehozni vezető multinacionális vállalatokkal, főként azok márkatermékeinek értékesítésére a helyi piacon.

#### *Vertikális integráció*

Az 1970-es évek elejére az Egyesült Királyságban számos, vállalaton kívüli tényező járult hozzá ahhoz, hogy a vállalatok a vertikális integráció mellett döntsenek. Többek között például a szuper- és hipermarketek térnyerése folytán az *off-premise* piaci koncentráció jelensége, amely kartellek létrejöttének veszélyét rejtette magában.<sup>32</sup> Az a felfogás terjedt el, hogy a vezető vállalatoknak maguk vagy értékesítési szövetségeseik által ellenőrizhető, szilárd értékesítő hálózatokra van szükségük. Ez lehetővé tette, hogy növeljék az ellenőrzést márkatermékeik forgalmazása felett, és azok piacairól alapos ismeretekre tegyenek szert. Ezzel párhuzamosan csökkentették a forgalmazókkal és ügynökökkel kapcsolatos azon kockázatot is, hogy azok esetleg átpártolnak egy versenytárs vállalathoz. Ezért vált a vállalatok számára szükségessé, hogy eladási és marketing csoportokat hozzanak létre, s a márkatermékek széles skáláját alakítsák ki, hogy képesek legyenek azok marketingjét irányításuk alatt tartani. Ez a forgalmazásra kiterjedő vertikális integráció kis családi tulajdonú kereskedő cégek megvásárlását jelentette. Ezek a cégek az esetek többségében már korábban is értékesítették az őket megvásárló vállalat márkatermékeit, így fontos szerepet játszottak a márkák sikerében bizonyos piacokon. A nagy piaci verseny ezen időszakában az ilyen jellegű cégvásárlások

<sup>31</sup> Interjú Kunimasa Himenoval, a *Suntory* nemzetközi részlegének vezetőjével és Yoshi Kunimotoval, a *Suntory*-Allied ügyvezető alelnökével (Tokió, 1999. szeptember 16.); Fielden, Christopher: *A Drink Dynasty: The Suntory Story*. Throwbride, 1996. 29–32.

<sup>32</sup> Valójában néhányan úgy vélik, hogy már sor is került erre az Egyesült Királyságban, ahol a *Tesco*, a *Sainsbury's*-t, az *Asdat* és a *Safeway*-t gyakran vádolják azzal, hogy leszorítják a szállítókknak fizetett árat, miközben ezt az előnyt a fogyasztó nem érezheti.

megakadályozták, hogy a versenytársak átvegyék ezeket a cégeket, és megszerezzék értékes ismereteiket.

Az Egyesült Államokban a hármas tagolódású forgalmazói rendszer ellenére ehhez hasonló tendencia figyelhető meg: vezető európai multinacionális vállalatok vásárolták meg korábbi importőreiket, akik addig eladási ügynökkékként működtek, irányították a márkák reklámját és marketingjét a helyi piacon, holott magukat az árukat ténylegesen nem árusították. Ez a tevékenység, amely csak kevés számú alkalmazottat igényelt, igen magas árrést biztosított. Az Egyesült Államokban ez az ártöbblet sokkal magasabb volt, mint Európában, ahol az importőr és a forgalmazó általában ugyanaz az egység volt, az értékesítés sokkal széttöredezetebb volt, és a forgalmazók sokkal kisebb nyereséget termeltek importőr-ként.<sup>33</sup>

Az 1980-as évektől kezdve, amikor a nyugati piacokon a kereslet stagnálni kezdett, a legnagyobb szeszipari multinacionális vállalatok megtették legnagyobb beruházásaikat a forgalmazás területén. Csupán néhány vezető észak-amerikai vállalat maradt független. A *Seagram*, egy családi irányítású vállalat, amely intenzíven fektetett be Európában és a Távol-Keleten, egyike volt e kevés példának. Sok észak-amerikai vállalatot, amely a hazai piacon szilárd értékesítő csatornákkal rendelkezett, európai vállalatok vásároltak meg. A legnagyobb ilyen jellegű vásárlások közé tartozott Észak-Amerikában a *Hiram Walker* megvétele az *Allied Lyons* által 1986-ban, a *Schenley* felvásárlása a *Guinness* által 1987-ben, illetve a *Grand Metropolitan* akciói a *Liggett and Myers* 1982-es, valamint a *Heublein* 1987-es megszerzésére. A családi irányítású *Anheuser-Busch*, a *Brown Forman* és a *Coors* függetlenek maradtak, míg a *Miller Brewery* az öt megvásárló dohányipari vállalat, a *Philip Morris* irányítása alá került.<sup>34</sup>

A *Guinness* csak nagyon későn, a *Distillers* 1986-os megszerzése után kezdett integrálttá válni. Ez a vertikális integrációra törekvő stratégia eredetileg arra irányult, hogy új, teljes tulajdonú forgalmazói hálózatokat hozzanak létre. Azonban ez párhuzamos árazáshoz vezethetett volna. A márkatermékek egyidejű értékesítése a fennálló forgalmazási csatornákon, illetve az új, teljes tulajdonú hálózatokon keresztül ugyanis esetleg azt okozhatja, hogy az ital a fogyasztóhoz magasabb áron jut el az első esetben, mint amikor a forgalmazást a vállalat maga irányítja. Mindez azt eredményezte, hogy a *Guinness* felvásárolta saját forgalmazóit, megszerezve így üzleti szakértelmüket és meglévő ügyfél-portfólióikat. A *Guinness* összeladásain belül a saját forgalmazói hálózat részesedése az 1987-es 25%-ról 1988-ra 70%-ra nőtt.<sup>35</sup> A forgalmazói csatornák megszerzése a *Guinness*nek biztosította a forgalmazásból származó árrést, emellett helyi szinten márkatermékeinek marketingje felett döntő ellenőrzést gyakorolhatott.

A teljes tulajdonú terjesztés felé való elmozdulással a *Guinness* racionalizálta külső terjesztőinek listáját. 1986-ban 1304 ügynöke/forgalmazója volt világszerte, és nem rendelkezett saját tulajdonú forgalmazói hálózattal, míg 1989-ben 470 ügynöke és 37 saját tulajdonú forgalmazói hálózata volt. Ezen racionalizálás ellenére ugyanakkor a *Guinness* gyakran folyamodott különböző forgalmazói csatornákhöz ugyanazon piac kiszolgálására. Ázsiában például különböző partnerekkel két közös vállalaton alapuló értékesítési szövetsége

<sup>33</sup> Interjú James Espey-vel, a *Seagram Distillers PLC* korábbi elnökével, a *United Distillers/Guinness PLC* korábbi ügyvezető igazgatójával, az *IDV-UK* korábbi elnökével, Wimbledon, 2000. szeptember 4.

<sup>34</sup> A *Millert* 2001-ben megszerezte a *South African Breweries*.

<sup>35</sup> *James Capel & Co. Ltd.: United Distillers Group* (Nov. 1988), 1, 25. (*Distillers Archive*).

volt, és emellett igénybevett teljes tulajdonú csatornákat is, minden megállapodással különböző területeket és márkatermékeket fedve le.<sup>36</sup>

A *Seagram* hasonló stratégiát követett, mint egyesült királyságbeli versenytársai. Az italai forgalmazása feletti ellenőrzés megszerzése érdekében megvásárolt számos vezető családi céget, amelyek bizonyos piacokon jól kialakult értékesítési csatornákon kívül sikeres márkatermékeket is birtokoltak.

#### *A helyi partnerekkel létrehozott közös vállalatok elterjedése*

Az 1970-es és 1980-as években az értékesítési szövetségalakítás hatékony módszernek bizonyult a vállalatok márkatermékeinek világméretű értékesítésére. Vezető multinacionális vállalatok alkottak értékesítési szövetségeket helyi partnerekkel, de burjánzottak az értékesítési szövetségek a közvetlen versenytársak között is, mint például a nagy multinacionális vállalatok és vezető helyi partnereik között Ázsia és Dél-Amerika fellendülő piacain. Legtöbbször helyi termelésre, palackozásra vagy forgalmazásra, illetve ezen kívül többre is kiterjedtek az értékesítési szövetségek.

Japán vállalatok sokrétű értékesítési szövetségeket kötöttek külföldi szeszipari vállalatokkal, hogy sört és égetett szeszitalt állítsanak elő helyben, és hogy importált italokat értékesítsenek Japánban. A japán cégek elkezdtek nemzetközivé szélesíteni szeszipari üzletágukat (főként export- és licenszszerződéseken keresztül), azonban alapvetően hazai spektrumú vállalatok maradtak a 21. század elejéig.

Az első közös vállalatok egyikét Ázsiában a *Kirin* és a *Seagram* hozta létre 1972-ben, abban az időben, amikor a vállalatok konszolidálni akarták pozíciójukat a hazai piacokon és maximalizálni saját piaci részesedésüket. A *Kirin* 50% birtokosa volt, a *Seagram* 45 %-ot, a *Chivas Brothers* 5%-ot birtokolt, és azt tervezték, hogy whiskyt gyártsanak a friss vízről és tiszta levegőjéről híres Fuji-hegy lábánál. A *Seagram* hozta a termelési technikát, a *Kirin* pedig értékesítő hálózatát és a piaci ismereteit. A helyben gyártott whisky értékesítésén kívül a *Kirin* forgalmazta a *Seagram* márkáit is Japánban, többek között a Robert Brownt, a Dunbart, az Emblem és a Burnett's Gint és a Nikolai vodkát. Ez a szerződésen és kölcsönös bizalmon alapuló, hosszú távú kapcsolatra épült értékesítési szövetség később része lett a *Diageo*nak, miután az a *Pernod Ricard*dal közösen megvásárolta a *Seagram* világméretű szeszipari üzletágát 2002-ben.<sup>37</sup>

Az 1970-es évektől kezdve a *Suntory* is értékesítési szövetségeket alakított nyugati partnerekkel. Az első forgalmazói megállapodását a *Brown Formann*al kötötte 1970-ben, s abba az 1980-as években más vezető multinacionális vállalatokat is bevont, köztük a *Seagram*et a Martell márka, valamint a *Guinness*t a Haig Scotch márka helyi értékesítésére. A bizonytalanság azonban, amely ezen rövidtávú megegyezősekkel járt, egy közös vállalat alapításához vezetett az *Allied*dal 1988-ban. A *Suntory* számára ez az értékesítési szövetség egy egyesült királyságbeli vezető multinacionális vállalat hírnevét és nyereségségét hozta egy olyan időszakban, amikor a piaci kereslet az importált márkák iránt gyorsan nőtt. A *Suntory* ezenfelül hozzáférhetett egy kiterjedt szeszipari értékesítési hálózathoz Európában és Észak-Amerikában. Az *Allied*nek pedig a megállapodás lehetőséget teremtett, hogy egy új piacra lépjen be, ahol az alkoholfogyasztás nagyon gyors növekedésnek in-

<sup>36</sup> James Capel & Co. Ltd.: *United Distillers Group* (Nov. 1988), 1, 25. (Distillers Archive).

<sup>37</sup> Kirin, *Annual Report and Accounts*, 1973. 13.; Seagram, *Annual Report and Accounts*, 1972. A multinacionális vállalatok nemzetközi koordinációs tevékenységének formáihoz és a bizalmon alapuló hosszú távú kereskedelmi megállapodásokhoz Japánban lásd még Sako, Mari: *Prices, Quality and Trust-Inter-Firm Relationships in Britain and Japan*. Cambridge, 1992.



dult. A *Suntory* értékesítette az *Allied* márkatermékeit Japánban, a *Hiram Walker* pedig a *Suntory* márkatermékeit forgalmazta az Egyesült Államokban. Ez a megállapodás magában foglalt kereszttulajdonlást is: a *Suntory* befektetett 89 millió fontot, hogy megszerezze az *Allied* alaptőkéjének 2,5%-át, az *Allied Lyons* pedig 28 millió fontért a *Suntory* első külső részvényese lett.<sup>38</sup>

Korszakos jelentőségű megegyezés volt az a közös vállalat, amelyet 1986-ban a *Guinness* és a *Moët-Hennessy* alapított. Több piacot fedett le, beleértve Japánt (a *Jardine Wines and Spiritsszel* közösen), Hong Kongot, Szingapúrt, Malajziát, Thaiföldet, Franciaországot, Írországot (az *Irish Distillersszel*) és az Egyesült Államokat. Ez a globális szövetség a két vezető szeszipari multinacionális vállalat között a biztosított előnyök miatt modellértékűvé vált az iparágban. Lehetővé tette a luxus- és az első osztályú márkák korlátozott mennyiségének óvatos marketingjét magas státusú vevőkör számára, kiemelkedő árréssel. Ezen márkatermékek – mint különböző italtípusok (pezsgő, konyak, skót whisky és gin) – egymást kiegészítő volta lehetővé tette, hogy ugyanazon piacokon értékesítsék őket, egy eladói apparátust használva, a költségek teljes megosztásával, ami méret- és tevékenység hatékonysággal járt, és kölcsönös rugalmasságot eredményezett a forgalmazásban. Az Egyesült Államokban ez a közös vállalat hozta létre a *Schieffelin Importerst* (amelyet a *Moët-Hennessy* vásárolt meg) és a *Somerset Importerst* (amelyet a *Guinness* vásárolt meg). A tiszta pénzügyi nyereségen kívül ez a szövetség a *Moët-Hennessy*nek kiemelkedő marketingismeretek megszerzését, a *Guinness/Distillers*nek pedig egy nagyon jó kereskedői csapat létrejöttét biztosította.

Ez az értékesítési szövetség a *Guinness* és a *Moët-Hennessy* között hamar általános trendet indított el az iparágban, különösen a vezető multinacionális vállalatok között, de az egybeesés a távol-keleti és a dél-amerikai piacokon is egészen nyilvánvaló. Egymást kiegészítő termékeket gyártó sörfőzőket és szeszgyárakat érintett ez, illetve eltérő piaci pozícionáltságú sörök gyártóit. Néhány példa az 1980-as években kötött értékesítési szövetségekre: a *Kirin* és a *Heineken* megegyezése (a holland sör értékesítésére Japánban), az *Asahi Brewery* és a *Löwenbrau* megállapodása (a német sörnek az értékesítésére Japánban), a svéd *Pripps* és az *Asahi* szövetsége (a svéd sör palackozására és értékesítésére Japánban), a *Sapporo* és a *Miller Brewing* és a *Guinness*, valamint a *Suntory* és az *Anheuser-Busch* egyezsége (*Budweiser* sör előállítására Japánban). A feltörekvő piacon az égetett szesziparban ezen időszakban kötött értékesítési szövetségekre példa a *Guinness* és *Jinro* között Dél-Koreában, a *Seagram* és a *China Distillery Shanghai* között Kínában létrejött megállapodás, és a közös vállalat a *Moët-Hennessy*, a *Cinzano*, a *Monteiro* és az *Aranha* között Braziliában.

Ebben az időszakban Európában is burjánzottak a forgalmazói szövetségek a vezető szeszipari multinacionális vállalatok között. Az értékesítés feletti nagyobb mértékű ellenőrzés megszerzése mellett egyéb módon el nem érhető méret- és tevékenység hatékonyságra tettek szert. Például a *Guinness* közös vállalatokat hozott létre a *Bacardival* (Spanyolországban és Németországban), az *Uderberggel* (Németországban), a *Codorniuval* (Spanyolországban), a *Boutarival* (Görögországban) és a *Real Companhia Velhaval* (Portugáliában). A mérhető hatékonyságot így sokkal gyorsabban érték el, mint egyébként lehetett volna,

<sup>38</sup> Interjú Kozo Chijivel, a *Suntory Corporate* tervezési osztálya menedzserével, Tokió, 1999. szeptember 16.; Interjú Yoshi Kunimotoval, a *Suntory-Allied* ügyvezető alelnökével, és Kunimasa Himenoval, a *Suntory International Division* menedzserével, mindkettő Tokió, 1999. szeptember 16.; *Allied Lyons, Annual Report and Accounts*. 1989. 8.; *Canadean Ltd, 'Suntory' (1999)*.

szövetségbe forrasztva jelentős Scotch és gin érdekeltségeiket a helyi piac főbb szereplőinek érdekeivel.<sup>39</sup>

### Értékesítési szövetségek a versenytársak között az 1990-es években

Az 1990-es évek elején a kiskereskedelemben és a nagybani értékesítésben a konszolidáció folyamata felgyorsult. A nagyméretű kis- és nagykereskedő cégek azt igényelték, hogy kiszámú forgalmazói hálózatból, olcsón és rövid határidővel juthassanak különböző földrajzi területekről származó borok, sörök, égetett szeszesitalok szélesebb kínálatához.<sup>40</sup> Az elektronikus kereskedelem szintén fejlődésnek indult, habár ez a csatorna még mindig csupán kis részét tette ki a szeszipari termékek forgalmazásának a 21. század elején.<sup>41</sup> Ez a tevékenység azonban egyre terjedt, ahogy a vállalatok és kiskereskedők keresték, hogyan lehetne üzleti tevékenységi területüket szélesíteni, eljuttatni a márkáikról formált imázst a vásárlóikhoz, és stratégiailag pozícionálni magukat a verseny jövőbeli formáira készülve.

A legtöbb értékesítési szövetség ugyan forgalmazói egyezményként jött létre, az üzletvezetés módja azonban időközben megváltozott, és az értékesítésben a logisztika nyert egyre növekvő jelentőséget, mivel a vállalatoknak különböző márkák egyre növekvő készleteit kellett kezelni. A technológia szintén fejlesztette a logisztikát, integrált információs rendszereket alakítva ki, hogy gyorsabb és könnyebb mechanizmusokat kínáljanak a multinacionális vállalatokon belüli integrált döntéshozatalhoz.

Az 1970–1980-as évek vertikális integrációja sok cég esetében a márka és a forgalmazás túlzott expanziójához vezetett. Ezek azzal az alapvető konfliktussal kerültek szembe, hogy egyszerre vesznek részt a forgalmazásban és a márkatermékek menedzselésében. Ezek a tevékenységek gyakran magas fix költségeket jelentettek, amelyeket nem mindig fedezett az eladásból származó nyereség. A forgalmazás saját kézbe vétele arra irányult, hogy megszüntessék a „párhuzamos értékesítés” problémáját, azaz hogy egy márkaterméket ugyanazon piacon különböző árakon adtak el.

Az 1990-es évek végére sok vállalatnak nem sikerült céljait elérnie, és elkezdtek vertikálisan szétesni. Jól példázza ezt a tendenciát az, ahogy a *Seagram* eladta teljes tulajdonú forgalmazói hálózatát Ausztriában, Skandináviában és Ausztráliában 1997-ben, 1998-ban, illetve 1999-ben, amit aztán helyi partnerekkel kötött értékesítési szövetségekkel helyettesített. Ugyanakkor a vállalatokat a vertikális szétbomlás felé terelő fő ok a költség-rationalizációval állt kapcsolatban, de egyéb tényezők is, mint például termékkategóriák kidolgozása szintén fontos szerepet játszott.<sup>42</sup>

Vezető multinacionális vállalatok, mint például a *Diageo*, az *Allied Domecq*, a *Seagram*, a *Bacardi* és a *Pernod-Ricard*, amelyek hagyományosan vertikálisan integráltak

<sup>39</sup> Capel, James: *United Distillers Group*, 25 (Distillers Archive).

<sup>40</sup> da Silva Lopes, Teresa: *Internacionalização e Concentração no Vinho do Porto, 1945–1995*. Porto, 1998.; Kumar, Nirmalya: *The Power of Trust in Manufacturer-Retailer Relationships*. Harvard Business Review: Managing the Value Chain. Boston, Mass, 2000. 92–93.

<sup>41</sup> Például a Bass interneten keresztül történt eladásai 33,5 millió fontot hoztak, amely megháromszorozódását jósolták 2000-re. [Lucy Killgrem interjúja Sir Ian Prosser, a Bass elnökével. *Bass put £5m into last minute*. Financial Times, 2000. febr. 4.]

<sup>42</sup> Seagram, *Annual Report and Accounts*, 1997., 1998., 1999. A teljes mértékben birtokolt forgalmazó rendszerek előnyeinek és hátrányainak elméleti elemzéséhez lásd Anderson, Erin – Coughlan, Anne T.: *International Market Entry and Expansion via Independent or Integrated Channels of Distribution*. Journal of Marketing, vol. 51. (1997) 72.

voltak, elkezdték racionalizálni a tevékenységüket piacaikon, összefonódó értékesítési szövetségekkel fedve le új területeket.

A *Diageo* 1997-es létrehozásának fő célja az volt, hogy kiemelkedő hatékonyságot érjen el a forgalmazás területén. A *Guinness* és a *Grand Metropolitan* összekapcsolása kiterjedtebb termékválasztékot eredményezett, valamint 300–400 millió fontos (495–660 millió dolláros) éves költségmegtakarítást, aminek egy része nyereségnövekedést jelentett, másik részét a márkák érdekében újra befektették.<sup>43</sup> A *Seagram* márkatermékek megvásárlása után 2002-ben a *Diageo* értékesítési tevékenységét kisebb számú nagybani kereskedőre összpontosította, és hosszú távú nagybani értékesítésre szóló megállapodásokat kötött.<sup>44</sup>

A közös kereskedelmi vállalatként a *Rémy Cointreau*, a *Highland Distillers* és a *Fortune Brands* által 1999-ben létrehozott *Maxxium*, amely később a *Vin & Spiritre* is kiterjedt, részben reakció volt a *Diageo* megalapítására. A *Maxxium* arra törekedett, hogy globális forgalmazói hálózatot hozzon létre a prémium borok és égetett szeszesitalok értékesítésére az Egyesült Államokon kívül 50 piacon. Ez a lépés megszilárdított néhány hosszú távú üzleti kapcsolatot, és segítette a vállalatoknak, hogy márkáikat kisebb kiadással és nagyobb hatékonysággal értékesítsék a számukra új, nagy tengerentúli piacokon.

A forgalmazás területén olyan kisebb vállalatok között kötött értékesítési szövetségek, amelyek különböző típusú szeszesital márkákat (bor, sör vagy égetett szeszesital) birtokoltak, még sokkal elterjedtebbé váltak a korábbi évtizedekhez képest. Ezek az értékesítési szövetségek lehetővé tették, hogy a kisebb cégek felderítsék az egyes vállalatok termékeinek komplementaritását. Lehetővé vált, hogy stratégiai célokot valósítsanak meg, például ország- és termék-hézagokat töltsenek be a keresletben, és ezzel párhuzamosan nagyobb arányú ellenőrzést gyakoroljanak márkáik értékesítése fölött, méret- és tevékenységhatékonyt az értékesítés területén. 1993-ban például a *Brown Forman* 20%-os érdekeltséget szerzett egy ausztrál kereskedelmi vállalatban, a *Swift and More Limited*-ben, együttműködve a *Grand Metropolitan*-nel és az *Allied*-dal, amelyeknek már voltak részvényei ebben a vállalatban. A szoros kötelék a két családi üzlet, a *Bacardi-Martini* és a *Brown-Forman* között egy forgalmazói szövetség, a *Gemini* megalakításához vezetett, amely különböző piacokat fedett le. Ezen az értékesítési szövetségen keresztül a *Bacardi* forgalmazta a *Brown-Forman* Jack Daniels whiskyjét Európában, ahol stabil értékesítő hálózattal rendelkezett, különösen a *Martini Rossi* megszerzése után 1993-tól. Azt megelőzően a két családirag ellenőrzött vállalat már együttműködött egy *on-premise* forgalmazói kezdeményezésben.

A század végére a legtöbb vezető sörfőző összértékesítésének java részét továbbra is hazai piacain realizálta. Ugyanakkor a kereskedelmi sorompók eltűnével bizonyos régiókban, például Európában és Latin Amerikában, valamint termelési szinergiák lehetővé válásával a helyi óriásokra egyre nagyobb nyomás nehezedett, hogy a hazai piacokon túl is terjeszkedjenek. Hasonló folyamatot tapasztalhattunk az Egyesült Államokban húsz évvel korábban, amikor a hazai konszolidáció nagyon gyorsan zajlott le. Ezek a külső változások két lehetséges utat kínáltak a sörfőző vállalatok fejlődésére. Az egyik a más országokban lévő sörfőzőkkel való egyesülés vagy azok megszerzése volt. A másik lehetőséget az értékesítési szövetségalakítás kínálta. Például az 1990-es évek végétől sok vállalat lépett be az ázsiai piacra. A *South African Breweries* volt az első multinacionális vállalat, amely úgy jelent meg

<sup>43</sup> Interjú Jack Keenannel, a *Diageo* elnökével, London, 2003. június 3.; *Diageo, Annual Report and Accounts*, 1998.

<sup>44</sup> Míg egy láda égetett szeszipari termék terjesztési költsége körülbelül 16,25 \$, egy doboznyi üdítőitalnál ez a költség átlagosan 5,3 \$, a sörnél pedig 6,25 \$. *Diageo aims to outstrip the market with its new distribution model*. *Impact International*, vol. 33. (2003) no. 3–4.

Kínában, hogy 49%-os részesedést vásárolt egy közös vállalatban Kína második számú sörfőző vállalatával, a *China Resource Beverage Ltd.*-vel. Az *Anheuser Busch* követte, a vezető kínai sörfőzővel, a körülbelül 10%-os piaci részesedéssel bíró *Tsingao Breweriesszel* létrehozott közös vállalattal.

A vállalatok közötti értékesítési szövetségek fontos tapasztalatokkal is szolgáltak a vállalatok számára. A kaliforniai borok gyártója, a *Mondavi* például kaliforniai borok termelésével és azok világszerte való terjesztésével korán erőfeszítéseket tett arra, hogy világméretű vállalattá váljon az 1970-es, 80-as és 90-es években. Azonban a francia borgyártó, Philippe the Rothschild báróval együtt működött közös vállalkozásnak köszönhetően, hogy megismerhette, valójában mi is szükséges a globális sikerhez. A vállalat vezetői ráébredtek arra, hogy a világméretekben folytatott borüzlethez nem elegendő az, hogy Kaliforniában bort termeljenek, és azt globális alapon értékesítik, hanem az is szükséges, hogy a tengerentúli cégekkel szövetségeket alakítva, a világ néhány nagy bortermelő országában is előállítsanak bort, olyan egyedi stílussal és karakterrel, amely jellemző ezeknek az országoknak a lakóira és kultúrájára.

### Hosszú távú folyamatok a multinacionális forgalmazásban

A szeszipari termékek nemzetközi forgalmazását időrendben vizsgálva négy jelentős trend válik nyilvánvalóvá a jelen tanulmányból. Az első nyilvánvaló tendencia az, hogy a vállalatok mindig igyekeztek többféle irányítási rendszert párhuzamosan alkalmazni saját márkáik értékesítésére, például teljes tulajdonú hálózatokat, értékesítési szövetségeket vagy nagykereskedőket – egy adott piac vagy régió stratégiájához, magához az értékesítendő termékhez (bor, sör vagy égetett szesz) vagy az adott márkához igazodva. Egy másik észlelhető tendencia, hogy a forgalmazói szövetségek igyekeztek elsőként egy olyan nagyvállalatot bevonni, amely bizonyos piaci szegmensekben és italfajtákban vezető márkákat birtokolt. A 21. század elejére általánossá vált, hogy mindenféle méretű vállalatok között jöttek létre értékesítési szövetségek, beleértve vezető multinacionális vállalatokat is, amelyek közvetlen versenytársak voltak.

A harmadik fontos irányzat azt a nyilvánvaló korrelációt jelzi, ami a legnagyobb cégek származási helye és azon időpont között van, amikor elkezdtek értékesítési szövetségeket alakítani márkatermékeik forgalmazására. Az olyan országokban, mint az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, ahol fejlett tőkepiac volt, amelyen a legtöbb nagyvállalat részvényeit nyilvánosan jegyezték (még ha a tulajdonos családok ellenőrizték is a részvényeket), az értékesítési szövetségek a század folyamán már nagyon korán kialakultak. A kontinentális Európában és Japánban ezzel szemben az ilyen típusú értékesítési szövetségek az 1970–1980-as évektől kezdődően váltak általánossá.

Az 1980-as években – különösen a világ legnagyobb multinacionális vállalatai között – jellemző volt az iparágban a stratégiák konvergenciája (még akkor is, ha ezek nem vezettek mindig a leghatékonyabb döntésekhez, vagy nem eredményeztek mindig valódi megtakarításokat). Nyilvánosan jegyzett nagy vállalatokat, amelyek nem ilyen stratégiákat követtek, gyakran vásárolták meg e stratégiákat valló más vállalatok. Így a részvények kisszámú befektető, gyakran családok, bankok és kormányok kezében koncentráálódtak, és gyakori volt a kölcsönös tulajdonlás is. Kizárólag olyan vállalatok voltak képesek eltérő stratégiákat követve függetlenek maradni, amelyekben családok tartották ellenőrzésük alatt a részvényeket.

Végül szembeötlő jellegzetessége ennek az iparágban, hogy az értékesítési szövetségi formában rejlő magas bukási kockázat ellenére idővel ez a megoldás egyre fontosabb alter-

natív irányítási stratégiává vált a nemzetközi forgalmazás területén. Az értékesítési szövetségek alapvetően a logisztikai méret- és térgazdaságosságra koncentráltak, ahogyan a cégek kezdték ellenőrzésük alá vonni az értékesítési tevékenységüket, és minimalizálni a külső gazdasági hatásokból származó költségeket (*externality costs*).

Az értékesítési módozatok széles skálája ellenére, amely a piactól a hierarchiáig terjed, a versenytársak közötti globális értékesítési szövetségek kialakulásának gyakorisága a szeszipari termékek forgalmazásában az idő elteltével rámutat kulcsfontosságú szerepükre, amely magyarázatot adhat e vállalatok dinamikus nemzetközi fejlődésére. Ugyanez az érvelés igaz az élelmiszeripar más, kiterjedt verseny és globalizáció jellemezte területein is.

Fordította: PUSZTAI VARGA ILDIKÓ

TERESA DA SILVA LOPES

*From Markets and Hierarchies to Alliances:  
Distribution in the Global Alcoholic Beverages Industry, 1960–2004*

Four significant trends are apparent from this study on the international distribution of alcoholic beverages over time. A first evident trend is that at each moment in time, firms have tended to use several types of governance structures simultaneously to distribute their brands – such as wholly owned channels, alliances and wholesalers – each one adapted to the strategy of a particular market or region, to the product being traded (wine, beer or spirits), or the specific brand being marketed. A second trend is that alliances in distribution tended at first to involve one large firm, which owned brands that were leaders in specific market segments and types of beverages. By the beginning of the twenty first century it was common for alliances to be formed between firms of all sizes, including leading multinationals which were direct competitors. A third important trend relates to the apparent correlation between the country of origin of the largest firms and the time period in which they started using alliances in to distribute their brands. In countries such as the US and the UK which developed capital markets where shares of most of the large firms were publicly quoted (even when families kept control of the shares), alliances in distribution developed very early in the century. In Continental Europe and Japan, by contrast, this type of alliances became widely used from the 1970s and 1980s. Finally, a striking feature of this industry is that, despite the high risk of failure that exists in alliances, over time this became an increasingly important alternative governance structure used for international distribution. Alliances in distribution focused essentially on obtaining economies of scale and scope in logistics, as firms started to retain control over their marketing operations and to minimise externality costs.

Despite the wide variety of modes of distribution ranging between the market and hierarchy, the high frequency of global alliances between competitors in distribution of alcoholic beverages over time shows the key role they may have in explaining the dynamics in the international evolution of firms. This same argument is as true in any other beverages and food products industries characterised by a high level of competition and globalisation.



HALMOS KÁROLY

## Hálózatok és hierarchiák a 19. századi üzleti életben\*

A hálózatok és a hierarchiák (így, többes számban) az informatika és az adatbázis-kezelés közvetítésével a topológiából származtak át a társadalomtudományokba, jelesen a szociológiába és a neoinstitucionalista közgazdaságtanba. Az intézmények létezését elismerő, de a metodológiai individualizmus elvéből nem engedő gazdaságtani irányzat és az angolszász értelemben vett, nem csak a termelésre, illetve a jogi formákra összpontosító vállalkozástörténet közeli rokonsága érthetővé teszi, miként válhattak ezek – a praxeológiai jellegű tudományokban elveket, a társadalomtudományokban szemléleti módokat jelző – kulcsszavak az utóbbi idők vállalkozástörténeti találkozóinak népszerű témájává. E dolgozat tárgyi értelemben nem fog újat kínálni. A hivatkozott esetek részletes leírása doktori értekezésben, az apparátus nélküli pedig a *Sokszínű kapitalizmus* című kötetben található meg.<sup>1</sup> Ezúttal arra teszek kísérletet, hogy a címbeli fogalmak segítségével megkísérleljem ütköztetni a társadalomtudományi elméleteket a történeti esetek valóságával.

Köznapi értelemben a hálózatokról és a hierarchiakról egymással ellentétes szervezési és szerveződési elvek, a két szóról más-más intézmények jutnak eszünkbe – a hálózatokról az elosztás, a forgalom, a közvetítő kereskedelem, a hierarchiakról a termelés, az ipar, az üzem. Legyünk azonban óvatosak, s hogy ne a megszokottat vetítsük bele tudományként a feltárt anyagba, folyamodjunk kimódoltabb fogalmi eszközökhöz. A hálózatok tekintetében a társadalmi integráció Mark Granovetter-féle, a hierarchiák esetében pedig a vállalkozások mint testületek belső szerveződésének Oliver E. Williamson által kifejtett felfogását fogom szem előtt tartani.

A hálózatok legalább egy szempontból olyanok, mint a történelem. Míg az utóbbi egyik hagyományos alaptétele, hogy minden történet valakinek vagy valaminek a története, addig a hálózatok mindig valakinek a hálózata, egy-egy hálózat egy Egonak a másokhoz fűződő kapcsolatait mutatja. Granovetter felfogása szerint<sup>2</sup> e kapcsolatok kötéseként lehetnek

---

\* A Budapesti Közgazdasági és Államigazgatási Egyetemen 2004. május 6–8. között megrendezett „Networks and hierarchies workshop on international business history” keretében elhangzott előadás írott változata. Az előadás az OTKA T 034 700 számú (Vállalati vezérkarok, 1873–1938. A nagyvállalati menedzserek Magyarországon. [kutatásvezető: Pogány Ágnes]) támogatásával készült.

<sup>1</sup> Halmos Károly: *A polgárok polgárosodása*. A magyarországi nagyvállalkozók és a magyar társadalmi összeilleszkedés a 19. században. (Előszó a függelékhez). Bölcsészdoktori (PhD) értekezés. Kézirat. ELTE BTK Történelem Doktori Program, Társadalom- és Művelődéstörténeti alprogram, Budapest 2000.; Sebők M. (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. KFKI Csoport – HVG, Budapest, 2004.

<sup>2</sup> Granovetter, Mark: *A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata <1982>*. Szociológiai Figyelő, 4. évf. (1988) 3. sz. 39–60.; Granovetter, Mark: *A gazdasági intézmények társadalmi meg-*

erősek és gyöngék. Erős kötéseknek egy sűrű (szövésű) háló szemei közötti kapcsolatokat nevezi. Annál sűrűbb szövésű egy háló, minél több a lehetséges kapcsolatok közül a ténylegesen fönnálló. A gyöngye kötések értelemszerűen egy ritkás háló kapcsolatai, s egy háló annál ritkásabb, minél kevesebb áll fönn a lehetséges kapcsolatok közül. A kötéseknek nemcsak ereje, hanem szerepe is eltérő: az erősek a mikro-, illetve köztes (kevésbé kimódoltan: a közösségi, társasági), a gyöngék a makroszintű (társadalmi) integrációért, beilleszkedésért felelnek. E szociológiai elmélet a társadalmi beágyazottságot kívánja megmagyarázni. A céljaiban egyenes, de következtetéseiben csavaros Granovetter híressé vált oxymoronja, a „gyöngye kötések ereje” (strength of weak ties) arra utal, hogy az integráció értelmezésében a gyöngye kötéseknek mint magyarázó tényezőknek a hatása az erőteljes.

A Williamson-féle vállalat-elmélet<sup>3</sup> célját tekintve közvetett, következtetéseit tekintve azonban nem hókusz-pókuszol. Míg a közgazdaságtan általában eleve feltételezi a piacok működését, addig a vállalatelmélet a piacok kudarcának okait és következményeit kutatja. A tranzakciós költségek elmélete – mely azon az egyszerű belátáson alapul, hogy az emberek cselekedeteit befolyásoló jelzések nem testetlenek, s nem anyagtalannak – sikeresen vert hidat a piacközpontról közgazdaságtan és a vállalatközpontról üzemgazdaságtan közé. Amilyen könnyű azt belátni, hogy a vállalatok léte a tranzakciós költségek létéből következik, oly nehéz ezeket a költségeket a valóságban azonosítani. Williamson szerint a hierarchiák előnyben vannak a piacokkal szemben, ha bizonytalansággal kell megküzdeni (a bizonytalanság nem azonos a kockázatossággal!), ha a szereplők tájékozottsága nem teljes, vagy az információ nem egyformán áll mindegyikük rendelkezésére (information impactedness), ha szereplők az alkalom adta előnyök kihasználása érdekében és lelepleződésük elmaradásának reményében még ígéreteik megszegésére is hajlamosak (opportunism); valamint – következik egy „gumiparagrafus” – ha az üzletet és fogalmat előmozdító légkör kívánatossá teszi azokat.

Mielőtt még tárgyunkra térnénk, meg kell említeni Granovetternek a társadalmi beágyazódásra vonatkozó, kifejezetten Coase<sup>4</sup> és Williamson ellen irányuló megjegyzését. Granovetter egymástól távol eső példákra hivatkozó érve szerint a vállalatok nem alakulnak ki mindenütt, ahol kialakulásukra égető szükség volna. A vállalatok kialakulásához, mondja, a bizalom és a nem-gazdasági jellegű igények közötti bizonyos mértékű egyensúlyra van szükség.

Ennyi elmélet után tekintsünk két példát a magyar vállalkozástörténetből. A két példa két családi vállalkozás. Egy évekkkel ezelőtt megjelent írásomban<sup>5</sup> a két vállalkozó családra és vállalkozásaikra vonatkozó következtetéseimet egy kétsztales tipológiában foglaltam össze. A tipológia ismérvei a következők voltak:

1. vallás/felekezeti közösség;
2. a család magyarországi őseinek Magyarországra érkezése;
3. a tőkefőhalmozás üteme;
4. a pénzügyi műveletekkel szembeni beállítódás;
5. a családok és vállalkozásaik közötti viszony jellege.

---

formálása: *a beágyazottság problémája <1990>*. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest, 2001. 61–78.

<sup>3</sup> Williamson, Oliver E.: *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. A Study in the Economics of Internal Organization*. New York–London, 1975.

<sup>4</sup> Coase, Ronald H.: *A vállalat, a piac és a jog*. Budapest, 2004.

<sup>5</sup> Halmos Károly: *Vállalkozói csoportok a századfordulón Magyarországon*. Szociológia, (1987) 3. sz. 433–440.

6. Az ismérvek segítségével kirajzolódó két típus a következő volt:

- a. Az egyik típus eszményi megtestesítője egy zsidó eredetű család, melynek őse a 19. század előtt vándorolt be hazánkba, hosszú távot tekintve tempósan, de nem elsöprő gyorsasággal halmozta föl a vállalkozáshoz szükséges tőkét, és nem voltak idegenek tőle az aktív pénzügyi műveletek (hitelezés). A családon belül az oldalági rokonokat egyenrangúnak tekintették, s a családtagokhoz összességében több cég is tartozott.
- b. A másik típusé egy protestáns eredetű család. Ősük a reformkor idején érkezett az országba, a főlhalmozás üteme gyors volt, nem bonyolódott aktív pénzügyi műveletekbe, az oldalági rokonok között nem az egyenrangúság uralkodott, s a család tagjai egy cégben összpontosították energiáikat.

A jelen írás célja nem több annál, hogy az egykori, bár heurisztikus erővel bíró, de egyedi tipológiát beleillessze a társadalomtudományok kínálta fogalmi keretbe, s ekként a történeteket további összehasonlításokra is alkalmassá tegye.

\*

Mind a Neuschlosz, mind a Gregersen család a 19. és 20. század fordulóján jutott pályája csúcsára.<sup>6</sup> Vállalkozó-családok voltak, cégeik családi vállalkozások. Mindkét familia az építőiparban volt tevékeny. Teljes fafeldolgozó vertikumot építettek ki az erdőbérlettől a bútorgyártásig. Mindkét család tagjai részt vettek a vasútépítési munkálatokban, s mindkettő szerepet kapott a villámgyorsan nagyvárosiasodó Budapest építőipari szükségleteinek kielégítésében. Bár a családok ténykedésük szempontjából hasonlóak voltak, üzleti és üzemszervezeti tekintetben gyökeresen különböztek.

Az első magyarországi Gregersen csak a 19. század közepén érkezett az országba, de akkor már rögtön a fővárosba. E helyt a norvég származású, lutheránus Gregersen Gudbrand egy neves kereskedő, építési vállalkozó és pesti polgár, Lutzenbacher János mellett kezdte pályáját, majd saját lábára állt. A saját cégbe idővel bevonta fiait is – de nem csak őket. Norvégiában számos fivére és fiú féltestvére, valamint unokafivére volt, közülük néhányan ilyen vagy olyan oknál fogva Budapesten is megfordultak, s kapcsolatba kerültek a *Gregersen és Fiai* céggel is. A cégben Gregersen Gudbrand fiai ügyvezetői (mai szóval: menedzseri) feladatokat láttak el – különböző területekért vagy telephelyekért voltak felelősek, bár azt meg kell jegyezni, hogy a vezetési feladatok megosztásában elvszerűségnek nincsenek közvetlen nyomai. A távolabbi rokonok ezzel szemben a cég alkalmazottai voltak. Kétségkívül nem napszámosok, gyáripari terminológiával talán előmunkásnak vagy gépésznek tekinthetők. A rokonok némelyike meglehetősen sokáig állt a cég szolgálatában, mások csak időlegesen, s aztán tovább vándoroltak. Végül Magyarországon a családnak két ága maradt meg; a két ág két féltestvértől származik, akik valaha egy cégen belül tevékenykedtek, az egyik annak tulajdonosaként, a másik alkalmazottként.

E típus egyik változatának tekinthető a svájci származású református Hagenmacher-fivérek esete. Ők gépészlegényekként együtt kezdték pályájukat, még haszonbérleteket is együtt vállaltak, de amikor tulajdonszerzésre került a sor, útjaik elváltak. Nem osztottak, Hagenmacher Károly tekintélyes alkalmazott, főmérnök, majd idővel az őt alkalmazó vállalatnál tulajdonos lett, míg Henrik családi céget alapított.

<sup>6</sup> A részletes életrajzokat lásd Halmos Károly: *Két építési nagyvállalkozó a századfordulón*. Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek 2. sz. Gyimesi Sándor (szerk.): Gazdaság. Politika. Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Budapest, 1992. 41–62.



A Neuschlossok legalább a 18. század vége óta Magyarország területén – a Vág mentén – éltek. Kereskedelmi kapcsolataik már a 19. század elején elérték Budát, de a család tagjai életvitelszerűen csak a reformkorban jöttek a főváros közelébe. Más kereskedő, vállalkozó családokhoz fűződő házassági kapcsolataik révén széles rokonságuk alakult ki. Több cég is létezett Neuschloss vagy Neuschloss néven (a család ágai különböző módon írták nevüket). Neuschloss Izsák – a családnak az az őse, akinek már nem csak a nevét ismerjük – fiai általában saját vállalkozást alapítottak. A famíliához köthető cégeket pénzügyi eszközök (hosszabb-rövidebb távú hitelek, kölcsönök), a tulajdonosokat rokonság, sógorság fűzte egymáshoz. A cégek, illetve tulajdonosaik közötti közelség-távolság nem csak a vér szerinti leszámazástól függött. Az egy anyától származó két legidősebb fiú vállalkozása – az eddig ismert tények alapján – pénzügyileg nem kapcsolódott egymáshoz, míg a legidősebb fiú, Bernát, illetve féltestvére, Simon között találunk kapcsolatot.

Bár e vállalkozások jogi értelemben cégek voltak, szervezetileg nem voltak tagoltak. A tulajdonlási jogokat illetően e cégek, főként eleinte, inkább béreltek, mint bírtak – e tény azonban nagyrészt az ország zsidó alattvalóira vonatkozó, a reformkortól lassanként fölszámolt jogi megkülönböztetéseknek tudható be. Izsák fiainak vállalkozásai nem voltak egyformán, illetve nem egyformán voltak sikeresek. Különböző időszakokban a familia különböző ágaihoz tartozó vállalkozások értek el sikert – e sikerek azonban nem függetleníthetők attól, hogy a tulajdonosok egy-egy pillanatban életük más és más szakaszában voltak. A cégek tehát nagyon személyes jellegűek voltak, s e tulajdonságuk sebezhetővé tette őket. Például Neuschloss Izsák egyik fia, Simon hirtelen és váratlanul halt meg. Fiai még nem készültek föl az üzlet átvételére. Ekkor nagybátyjuk, Neuschloss Miksa sietett az özvegy segítségére, hogy a cég és vele együtt a család átvészelhesse a nehézségeket.

A családokra összpontosítva is tekintsük át a történeteket. Először azt vizsgáljuk meg táblázatos formában, hány személy szerepel a történetben.

<b>Család neve / Nemzedék sorszám</b>	<b>1.</b>	<b>2.</b>	<b>3.</b>	<b>Összes</b>
Neuschloss / Neuschloss	1	11	21	33
Gregersen	2	3	17	23

Látható, hogy a famíliák – ha tetszik: klánok – számottevően eltérő terjedelműek. A rokonságon belül azonban a gyermeknevelési–fogyasztási háztartások, a mai értelemben vett családok mindkét esetben nukleárisnak tekinthetők. A két tipikusnak tekintett eset között szembeötlő különbség a házasodásokat illetően fedezhető föl.

Gregersen Gudbrand egy kisvárosi mészáros lányát vette feleségül – házassága sem felekezeti, sem származási szempontból nincs kapcsolatban addigi életével, pályájával, eltekintve attól, hogy a cégalapítót foglalatossága gyakran vetette a kisváros, Esztergom környékére. Gyermekai szintén pillanatnyi környezetükből – ez az adott esetben már a nagyváros, Budapest volt – házasodtak, választásaikban még a felekezeti endogámia sem érvényesült.

Neuschloss Izsák második feleségéről (neve alapján) föltételezhető, hogy Izsák szűkebb környezetéből, a vágvecsei zsidó közösségből származik. A Neuschloss fiúk több esetben is egy pozsonyi eredetű gazdag kereskedősaládból választottak maguknak feleséget – vagyis miközben a család viszonylag gyorsan mozgott az ország kereskedelmi központjai közül a többitől ekkor már rakétasebességgel távolodó legnagyobb, Pest felé, közben házasságaik még földrajzi származásuk irányába utaltak vissza.

Az endogámia kifejezetten szélsőséges esete figyelhető meg a Baumgarten család egyes ágain, ahol a leszámazási viszonyok már nem tranzitívak, hanem körkörösök. Megjegy-

zendő azonban, hogy ez a szélsőség nem a dinasztia sikeres ágán történik, és föltehetőleg valamilyen mikro (családon belüli) demográfiai katasztrófa eredménye.

A protestáns vállalkozók házasság szempontjából vegyes képet mutatnak. A korai és az aranykort megért vállalkozók között félúton elhelyezkedő Ganz Ábrahám, illetve a primer közösségből kiváló, s ennek fejében az üzleti életben önállóságát feladó Haggemacher Károly pesti polgárlányokat vettek feleségül, míg Haggemacher Henrik származási országából, Svájc-ból hozott magának társat – ebben egyébként nem különbözött azoktól a Svájc-ból elszármazottaktól, akik akár még Oroszországból is szülőhazájukba tértek vissza, hogy családot alapítandó, párt válasszanak maguknak. Mind Ganz Ábrahám, mind Haggemacher Károly gyermektelenek maradtak. Ganz esete különösnek tekinthető annyiban, hogy feleségével együtt annak testvére is a házhoz került házvezetőnőként. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy Ganz Ábrahám két fivérével is együtt dolgozott üzemében, és egy harmadikat is meghívott, akkor itt a háztartás üzemre és családra való szétválása egyúttal a tág értelemben vett háztartás két elkülönülő szférája az eltérő szociális nemek mentén terjedt ki.

Kíséreljük meg e házassági kapcsolódásokat a bennük megnyilvánuló kötés erőssége szerint besorolni. Gregersen Gudbrand felesége révén egy kisvárosi társasághoz kapcsolódhatott volna – tudomásunk szerint e társasághoz más kapcsolat nem fűzte, tehát az ő szempontjából a kötés gyöngye volt. Nem tudunk azonban arról, hogy életének további részében e társaság számára jelentőséggel bírt volna, tehát a gyöngye kapcsolat ereje ezúttal nem érvényesült. Mivel a Neuschlosz-Hirschler házasságok, erősebb kötésre utalnak. Ezek azonban integrációs erővel is bírtak – ennek egyik példája, hogy a legnevesebb Hirschlert, a szemorvos Ignácot, Arany János és Deák Ferenc jó ismerősét még nemzedékkel később is példaként emlegették Neuschlosz leszármazottak.

Tekintsük át, mit mutatnak az ismertetett – és egyéb – vállalkozó családok és vállalkozásaik a hálózatok és hierarchiák társadalomtudományos fogalmainak tükrében.

A vállalkozások mindkét típus esetében az erős kötések alapultak, ugyanis a cégek a rokoni viszonylatokra épültek. Cég és rokonság kapcsolatának szélsőséges esete figyelhető meg a hatvani Deutsch család esetében, ahol az is előfordult, hogy nem az üzlet alapult a családra, hanem a család az üzletre. A vállalkozás folytonosságát nem is egyszer üzleti vezetésre alkalmas személy bevetelével kellett biztosítani. Deutsch Bernát, a *Deutsch Ig. és Fia* cégből a „Fia” nem tudta volna átadni az üzletet leszármazottainak, viszont Emma lánya feleségül ment Hatvany-Deutsch Sándorhoz, aki a dualizmus-kori Magyarország egyik legnagyobb iparbárójává lett. Ugyanezen cég esetében a család Hatvany-Deutsch Sándorra következő nemzedékének tagjai értelmiségiek lettek, ha tetszik, elegendő emberi tőkét halmoztak föl ahhoz, hogy úgy érezzék, nem kényszeríthetnek a kereskedő cég mindennapos ügyeivel való foglalatosságra – a cég vezetését egy kívülről beházasodott személyre, Hirsch Albertre kellett bízni.

Az erős kötések nem csak azt jelentették, hogy egy család és egy üzlet összefonódott. Szerepük megmaradt még akkor is, ha a vállalkozó-dinasztia körein belül több cég is előfordult. Ez volt a helyzet például a Neuschlosz- vagy a Baumgarten-család esetében. A Baumgartenek esetében szépen nyomon követhető, miért is. A család őse nem magányos bevándorlóként, hanem szervezett bevándorlás keretében érkezett a 18–19. század fordulójának francia háborúi idején egy dunántúli arisztokrata nagybirtokra. Az együtt érkezett családok, miként a Neuschloszok esetében is kivehető, szomszédsgági vagy talán annál is erősebb „sorsközösségben” éltek, szolidaritást vállaltak egymással.

A kötések ereje megvizsgálható család és háztartás összefüggésében is. A 19. században, annak utolsó harmadától eltekintve, az utazó kereskedelem, a lerakatok végiglátogatása gyakori több napos távollétet jelentett az otthonról. Az alapítók, miként gyermekeik nem-

zedéke is, utazó kereskedőkként bővítették üzletük akciórádiuszát – a Baumgartenek például Lovasberényből Székesfehérvár, majd Pest felé, a Neuschloszok Vágvecse felől a Vág mentén Párkány, majd a Duna mentén Újpest, Pest, Adony felé. Kereskedelmi útjaik mentén lerakataik jöttek létre. A Neuschloszok történetéből tudjuk, hogy a lerakatot megbízható ember gondjaira bízta. Tulajdonos és nem családtag gondnok viszonya nem tekinthető az egyenrangúság példájának, de gazda–cseléd viszonynak sem. Egy ilyen bizalmi ember évekig is a család szolgálatában állhatott, miként Ehrenfeld úr a Neuschlosz Izsák és fiai cég esetében. Hasonló esetet ismerünk jóval későbbi időkből, a 20. század első feléből. A *Deutsch Ig. és Fia* cég pénztárnokának ugyan saját családja volt, de a család a cég tulajdonosai által birtokolt házban lakott. Ha a háztartást nem csak a mai értelemben, fogyasztói jellegű életmegnyilvánulások közösségeként értelmezzük, akkor ezekben az esetekben a háztartás szélesebb, mint a család. E viszonyoknak, a mából tekintve, van némi patriarchális vagy patrónus–kliens vonásuk. A vállalkozó családok szempontjából nem tekinthetők erős kötéseknek, a kliensnek tekinthető, anyagilag egyértelműen gyöngébb felek esetében viszont igen. A társadalmi integráció szempontjából a vizsgált vállalkozó családok tagjainak akkor lehetett volna szükségük ezekre a kapcsolatokra, ha valamikor klientézia kiépítésében lettek volna érdekelték. Ilyen helyzet azonban, tudomásom szerint, egyik esetben sem alakult ki. Vállalkozóink közül efféle kliens helyzetbe Gregersen Gudbrand került, aki magyarországi pályája kezdetén még alkalmazott volt a nagy vasútépítő Felice Tallachini mellett, majd Luczenbacher Pál mellől vált lassanként önállóvá.

A szóban forgó vállalkozó családok tagjainak esetében gyöngye kötések ritkán azonosíthatók. Ezek közé az esetek közé tartozik a szakmai gyakorlat. Neuschlosz Marcelról tudjuk, hogy kereskedő gyakornoknak egy hagyományos hamburgi partnerükhöz küldték ki. Megfordítva, a kötések szerepe felől nézve azonban ez azt is jelenti, hogy az üzleti integráció vonatkoztatási közege nem a belső, hanem a nemzetközi piac volt.

Végezetül tekintsük át, mit mondhatunk eseteink alapján a hálózat és a hierarchia elméletének mint tudományos paradigmának a viszonyáról. A példa legyen Gregersen Gudbrand 1869-es csődje.<sup>7</sup> A kis válság évében vállalkozónk negyvenöt éves. Az év őszén tőzsdei árfolyamesés és hitelválság alakult ki, melynek egyik tényezője az aszályos idő miatt elmaradt gabonakivitel volt. A hitelválságon túl az aszály Gregersen Gudbrandot közvetlenül is érintette – az alacsony vízállás akadályozta a faúsztatást, s így ez elvágta nyersanyagforrásaitól. Pénzügyi nehézségeit csak fokozta, hogy az általa elfogadott váltók lejáratú időtartama 1869 nyarának végén csökkent. Gregersen a harmad-, illetve féléves lejáratú váltókra vásárolt építőfa helyett rövid lejáratú váltókra terményt vásárolt, vagy korábbi tartozást hosszabbított meg. A lejáratok torlódása miatt 1869 őszére egyre nagyobb fizetési teher nehezedett rá. A válság csődhulláma az elsők között érte utol. A bukás nem vagyonszétválás volt, csak fizetéseképtelenség – likvid pénzügyi eszközök hiánya. Az ügy kapcsán 195 váltó maradt ránk. A váltók rendelvényesei (tehát azok, akiknek a javára a tartozás elfogadtatott) között található Gregersen korábbi patrónusa, Luczenbacher Pál – ami jelzi, hogy a pénzügyi kapcsolatok élete hosszabb lehet, mint a napi üzleti kapcsolatoké. A váltókon szereplő nevek között a másik „rendhagyó” Magnus Nilsené. Ő csak Gregersen Gudbrand által kibocsátott és Gregersen javára szóló, föltehetőleg szívességi (tehát ellenirányú

<sup>7</sup> Az eset ismertetése: Halmos Károly: *Gregersen Gudbrand 1869-es csődpere*. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. Salgótarján, 1987. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 1. köt. / *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból* 15. köt. 305–320.

teljesítés nélküli) váltókat fogadott el (az elfogadás azt jelenti, hogy valaki belép a váltókövetelés megfizetését egyetemlegesen vállalók közé).

Magnus Nilsen nemcsak ugyanannál a vasúti építkezésnél volt alvállalkozó, ahol Gregersen Gudbrand, hanem ugyanarról a norvégiai településről is származott, sőt – bár ezek után nem meglepő – a két férfi távoli rokoni viszonyban is állt egymással.

Ezek voltak azok az esetek, amelyekben a csődügyben elvárható ellenérdekűség aligha vélelmezhető. Luczenbacher esetében a vagyonsbukottal való együttműködés szép példája, hogy a váltóhitelező nem mutatta be időben a nála lévő kötelezvényeket (ez váltóhiteles esetében időleges, a következő év azonos napjáig tartó jogvesztéssel jár), nyilvánvaló bennfentességének köszönhetően, hitele erejéig Gregersen javaira jelzálogot jegyeztettek be (a jelzáloghitel a hitelek rangsorában az egyszerű váltóadósságnál jóval előbbre szerepelt). A szívességi váltók esetében, túl minden származási és rokonsági kapcsolaton – föltételezésem szerint – Magnus Nilsen lekötöttségére áll a háttérben.

A váltók rendelvényeseiből és forgatmányosaiból szépen kirajzolódik Gregersen pénzügyi kapcsolatainak képe. Az összesen hetvenhárom rendelvényes keze közül a váltók 90 forgatmányoshoz (olyan személyek, akik az eredeti rendelvényes helyébe léptek; az a kedvezményezett, aki a váltóadósságot továbbforgatta, belépett az elfogadók táborába) kerültek, akik közül negyvenöt nem szerepelt az eredeti rendelvényesek között. A közel százhusz „végső hitelező” között több fakereskedő is volt, így a csődeset némi fényt vet az üzletágon belüli erőviszonyokra. Ebben a hálózatban a legfontosabb szereplő podhrágyi Popper Lipót, a később podhrágyi néven bárói rangra emelt épületfa-nagykereskedő volt. A forgatmányok legtöbbször az ő nevére szólt. Tevékenységének kiterjedtségét jelzi, hogy hozzá ügynőként, Kohn Jakabon keresztül is kerültek Gregersen által elfogadott váltók. Néhány váltót forgattak jó nevű fakereskedőkre, Lord Josefre és az egymással rokonságban álló Neuschlosz Bernátra és Sachs Marcusra. A helyzet arra utal, hogy az alvállalkozók alárendelt helyzetben lehettek az erdőbérlelőkkel szemben. (Megjegyzendő, néhány forgatmány jutott Wahrmann Mórra, a tekintélyes magánbankárra is.) A váltóelfogadások menetrendje a finanszírozási szokások lenyomata. Egy-egy adósságot több váltóra bontva fogadtattak el, ezzel is könnyítve a papírok továbbforgatását. A váltókat rendelvényesük egy-két nap alatt továbbforgatta, a hitel szétterült a végső hitelezők között, melyek egyike sem volt intézet.

Az eset alapján adódik a kérdés: vajon a gyöngye kötések erőseknek (nagy integrációs erejűeknek) bizonyultak-e? Ha abból indulunk ki, hogy a váltó-ügylet bizalmat, a hitelképesség számontartását, tehát a szociabilitás kifejezetten szükséges elemeit föltételezi, akkor első pillantásra igen. Mégis, ha közelebbi pillantást vetünk a dolgokra, az eset azt érzékelteti, főhőse a csődületkor szembesülhetett azzal, hogy papírjai kinél vannak, azzal, hogy a váltókat bemutató személyek eloszlása nem felel meg az első kedvezményezettek megszólásának, hogy a csődület jogi szabályai hatalmi játék kereteit rajzolják ki. A tipológia egyik attribútuma szerint későn érkező Gregersen Gudbrand (akinek azonban, a történet egészét szemlélve, messze nem csak a csont maradt) bizonytalanságban érezhette magát, és ezért a williamsoni modellnek megfelelő ésszerű döntés volt részéről egy hierarchizált cég megteremtése. Bár a Gregersen család és cég története nyilvánvalóan szélsőséges eset, de ezért alkalmas arra, hogy egyszerűen szemléltesse, miként tehet egy-egy szociológiai vagy közgazdasági elmélet egy történeti értelmezési tipológia mellé – jon elsteri értelemben vett – magyarázatot.<sup>8</sup>

<sup>8</sup> Értelmezés és magyarázat különbségére: Elster, Jon: *A társadalom fogaskerekei*. Budapest, 1996.

KÁROLY HALMOS

*Networks and Hierarchies in 19<sup>th</sup> century*

The Neuschloszes and the Gregersens both reached the climax of their career during the *fin de siècle* period. They both were family firms or family of firms, they were both active in the building industry, dealing with wood processing that included taking forests on lease as well as manufacturing furniture. Though their activities were similar, their business organizations were radically different. At the time the Neuschloszes had been present in Hungary for about a century, and they had a wide range of relatives through intermarriages with other entrepreneur families. The founding father of the Gregersens, however, arrived only at the middle of the 19<sup>th</sup> century, the family members were participating in one firm only. The two families represent two clear types. The Gregersen firm fits well into Williamson's criteria -- hierarchy is established to compete uncertainty and mistrust. The activities of the Neuschloszes were based rather on a family of firms held together by the family network.

When analyzing networks, we can look at the strong and weak ties. No wonder, business relations were evolving along the former. According to historical evidence, weak ties played a role only in the personal preparation for entrepreneurship -- informal professional education was organized this way. There is one case where we can ask if the bankruptcy of Gudbrand Gregersen was a result of weak ties. At first glance, it was, still if we have a closer look, the case shows how and why the latecomer Gregersen was in a state of uncertainty and so it gives an additional explanation why he insisted on organizing a centralized and hierarchical firm.



RICHARD S. TEDLOW

## Apák és fiúk üzleti stratégiái: az IBM a 20. században

### A családi cégtől a nagyvállalatig

A család a gazdasági tevékenység legrégebbi egysége a földön. A túléléshez élelemre, ruházatra és fedélre van szükség: a család intézménye a történelem előtti idők óta gondoskodik ezekről a szükségletekről. Néhány család valójában annyira kiterjedt és népes volt, hogy nagyságában messze meghaladta azokat a modern nukleáris családokat, amelyek a fejlett országok középosztályaira jellemzők napjainkban. A rokoni szálak el is halványodhattak, vékonyodhattak, mint a klánok vagy törzsek esetében. Az ilyen csoportokban a csoportot összetartó erő az a képesség volt, hogy a vérszerinti rokonságon vagy a megszentelt kötelékeken keresztül, mint amilyen a házasság is, az egység tudata jött létre.

Ahogy a gazdaság túljutott az önellátáson, és megjelent a kereskedelem, a kiterjedt családok etnikai vagy vallási csoportokká bővíthettek. A korai idők 17–18. századában a kvékerek például olyan vallási csoportot alkottak, amelynek tagjai rendszeresen üzleteltek egymással óceánokon és kontinenseken keresztül. A kvékerek számára fontos volt a becsület és a vallási csoporthoz való hűség, ami a bizalom nagyobb fokát biztosította, mint ami a tagok hitbéli közössége nélkül elérhető lett volna. A bizalom volt a legfőbb érték egy olyan üzleti környezetben, amelyet a nem kellő hatékonyság, bizonytalanság és nagy távolságok jellemeztek.

A gőzgép megjelenése előtt az utazás Észak-Amerikából Európába háromtól hat hétig is eltarthatott, az utazó pedig ki volt téve az időjárás viszontagságainak.<sup>1</sup> 1815. január 8-án azért került sor a New Orleans-i csatára az angolok és amerikaiak között, mert sem az angol erők parancsnokához, Edward Pakenham tábornokhoz, sem az amerikai parancsnokhoz, Andrew Jackson tábornokhoz nem jutott el az 1812 óta tartó háborút lezáró, jó két héttel korábban aláírt genti békeszerződés híre.<sup>2</sup>

A tengereken nemcsak a természeti elemek jelentettek állandó veszélyt, hanem a kalózkodás is. A szárazföldi szállítás pedig még bizonytalanabb volt a vasút 19. századi megjelenése előtt. Az utak Észak-Amerikában borzalmas állapotban voltak. Egyfelől az utakon is meg kellett küzdeni a természeti elemekkel, akár csak a tengeren, másrészt óvakodni kellett az

---

<sup>1</sup> Az Atlanti óceán vitorlással való átszelésének időtartamáról lásd Albion, Robert G.: *Square-Riggers on Schedule: The New York Sailing Packets to England, France and the Cotton Ports*. Princeton, 1938. 317.; Cutler, Carl C.: *Greyhounds of the Sea: The Story of the American Clipper Ship*. Annapolis, MD, 1960. 408–419.

<sup>2</sup> Ez a késés több szempontból is jelentősnek bizonyult, nem beszélve a csatatéren elvesztett élelekről. A következmények között a legfontosabb az volt, hogy ekkor tett szert Andrew Jackson a háborús hős és a „nehéz ember” hírnevére, ami kapóra jött neki, amikor az Egyesült Államok elnöke akart lenni.

országúti fosztogatóktól, bár az utak állapota alapján az országúti jelző kissé nagyzsolásnak tűnik. A pénzügyi tranzakciók olyan bizonytalanok voltak, hogy ha pénzeszközt, például csekket továbbítottak postai úton, szokás volt három példányt küldeni azzal az instrukcióval, hogy az első megérkezetre fizessenek, a másik kettőt pedig semmisítsék meg, ha esetleg végül ezek is megérkeznének a címzetthez.

Mindez megváltozott a vasút megjelenésével, különösen az Egyesült Államokban. A 19. század közepéig az üzleti élet egy négyszáz évvel korábban élt olasz kereskedő számára sem tűnt volna érthetetlennek, ha megfigyelhette volna. Az Egyesült Államok 1850-ben 23 millió lakosú nemzet volt hozzávetőleg hárommillió négyzetmérföldnyi területen. Az amerikaiak nagy többsége családi farmokon, gazdaságokban élt, vagyis alapvetően egy agrár-ország volt.

Az 1850-es évek Amerikája annyira hasonlított Adam Smith világára, a neoklasszikus gazdaságtan által feltételezett világra, amelyben – nagy általánosságban – a vevők nem ismerték személyesen a vevőket, az eladók a vevőket és az eladók sem az eladókat, az információ áramlása pedig olyan tökéletes volt, amennyire ez valaha is lehetséges. Nem beszélhettünk nagyvállalatokról, sem az értékesítés, a profit vagy a mérlegérték nagysága, sem a foglalkoztatottak száma alapján, főként nem a később kialakuló vállalatméretekhez hasonlítva.

Ugyanaz a 15. századi olasz kereskedő az amerikai gazdaságot szemlélve 1900-ban inkább találkozott volna olyan jelenségekkel, amelyek számára teljesen idegenek lettek volna, mint 1850-ben. Láthatta volna például a *Pennsylvania Vasutat*, több mint százezer alkalmazottjával, és olyan nagyságú állótoke-beruházásokkal ingatlanokban, gépekben és felszerelésekben, ami mellett minden megelőző eltörpült.

A múltból visszatért olasz kereskedőnk megfigyelhette volna a vállalati szervezet új formáját is. A *Pennsylvania Vasút*, más vasúttársaságok és számos nagy ipari vállalkozás menedzseri hierarchiákban szervezte meg magát, igazgatók hada jött létre, akiket különböző feladatokkal bíztak meg, mint például a vonatok mozgásának irányítása, a fuvardíj megszabása vagy a pénzforrások gyűjtése és elköltése. Ezeket az igazgatókat vagy „menedzsereket”, ahogy elnevezték őket, nem a vállalat alapítókéjét reprezentáló részvényekkel díjazták. A cégben a piacon lehetett tulajdont szerezni, a menedzser pedig fizetést kapott munkája fejében.

Így 1900-ra, a gazdaságtörténetben először, az üzleti tevékenység nagy és egyre növekvő százalékát fizetett menedzserek tervezték és hangolták össze, akik ugyanilyen, fizetést kapó, a vállalatból kis vagy semmilyen tulajdonhányaddal nem rendelkező menedzsereknek jelentettek. Ráadásul ez a menedzseri hierarchia jellemzően olyan emberekből állt, akik nem tartoztak a céget alapító vagy vezető családhoz. Senki nem nevezte volna a *Pennsylvania Vasutat* családi vállalkozásnak 1900-ban. Ellenkezőleg, ez egy bürokratikus szervezett, hierarchikus intézmény volt, ahol ideális esetben az előmenetelt a munkában nyújtott teljesítmény inkább meghatározta, mint bármely rokoni befolyás.

Ebben az újfajta vállalatban elvált egymástól a tulajdonlás és döntéshozás. A tulajdonosok egyre többen és egyre különbözőbbek lettek, ahogy egyre nagyobb szükség lett a tőkeszerzésre, s a tulajdonosok egyre kevésbé voltak jólétesültek a napi ügymenetről. A menedzserek egészen a közelmúltig többnyire férfiak voltak, ők tették a javaslatokat, és ők reagáltak a verseny folytán jelentkező veszélyekre.

A vállalat növekedésével és bürokratizálódásával a rokoni kapcsolatok helyét az objektív teljesítményszempontok vették át az alkalmazottak felvétele és előléptetése során. Elméletileg az igazgatótanács (*board of directors*) volt az az intézmény, amely közvetítette a tulajdonosok kívánságait és utasításait a menedzserek felé. De minél összetettebbé váltak

a vállalatok, annál kevésbé hatékonyan töltötte be ez a közvetítő mechanizmus az elméleti funkcióját.

A nagyvállalat bürokratizálódása jelentette a vállalkozástörténeti kutatások központi kérdését Alfred D. Chandler Jr.<sup>3</sup> korában, különösen az Egyesült Államokban. Chandler narratívájában eljutunk a piactól és a családtól a fizetett menedzserek – Adam Smith halhatatlan metaforája, a „láthatatlan kéz” ellentétéként – „látható kezéhez” az úgynevezett második ipari forradalom centrumának nagyvállalataiban. A menedzseri hierarchia eme viszonylag személytelen világában, amit az 1. ábra is szemléltet, inkább az egyes pozíciókhoz van az ember rendelve, mint fordítva. Például a távíróvonal egy szakaszának főfelügyelője olyan pozíció, amelyhez meghatározott felelősség tartozik. Ha ennek az embernek, aki elméletileg azért emelkedett fel a hierarchiában ebbe a pozícióba, mert a korábbi munkáiban jobban teljesített, mint mások, ha tehát neki el kéne hagynia a főfelügyelői posztját, ő valóban elmenne, de a pozíciója megmaradna. Valaki más vállalná el a posztot, akit érdemeinek köszönhetően neveznének ki, és nem azért, mert családi kötelék fűzi valakihez, aki a hierarchiában fölötté áll. A főfelügyelő tehát egy pozíció volt, amelyhez hozzá kellett rendelni egy embert.

### A családi cég hosszúéletűsége

Chandler nagyhatású koncepciót alkotott a nagyvállalatok amerikai gazdaságban való megjelenésével létrejött új szervezeti struktúráról, az azonban a koncepcióból hiányzik, hogy a családi cégek nem szűntek meg. Az Egyesült Államokban és szerte a világban a családi cég maradt az általános jelenség, a bürokratikus nagyvállalat pedig a kivétel.

A bürokratikus nagyvállalatokban számtalan gyakorlati probléma adódik, amelyekről már sok elmélet született. Talán a legismertebb az ügynök probléma (*agency issue*). Ha a részvényesek a főnökök – az üzlet tulajdonosai –, hogyan biztosíthatják, hogy a fizetett menedzserek az ő részvényeik értékének növeléséért dolgozzanak? Számos ösztönző terv készült e cél elérése érdekében, de a tulajdonosok és menedzserek kapcsolatában rejlő konfliktusokra ma sincs kielégítőbb megoldás, mint volt 1850-ben.

A családi tulajdonban és vezetés alatt álló cégek sok olyan problémát elkerülhetnek, amelyekkel a nem családi vállalkozások küszködnek, de nem az összeset. Kézenfekvő például, hogy a cégnek a család javát kell szolgálnia. Sajnálatos módon ugyanakkor ez a kijelentés legalább annyit elfed, mint amennyit elárul. Tény, hogy a családi cégeknek megvannak a saját gondjaik, amelyek néha igen makacsnak bizonyulhatnak.

Bizonyos jellegzetességek általánosan érvényesek a világ valamennyi családi vállalkozására. Például majdnem minden esetben vagy a család nő gyorsabban, mint a cég, vagy fordítva. Egy másik sajátosság, hogy a családi cég a pénz, hatalom és szeretet olyan keverékét jelenti, amely csakugyan hatásos elegynek bizonyulhat.

A családi cégek más jellegzetességei ugyanakkor arra a nemzetre jellemzők, amelyben létrejöttek és működnek. A különböző nemzeteknek nem csak a formális jogrendje és sza-

<sup>3</sup> Chandler életműve terjedelmes. Lásd különösen: *Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise*. Cambridge, 1962.; *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge, 1977.; *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*. Cambridge, 1990.; McCraw, Thomas K. (ed.): *The Essential Alfred Chandler: Essays toward a Historical Theory of Big Business*. Boston, 1988.; John, Richard R. Jr.: *Elaborations, Revisions, Dissents: Alfred D. Chandler, Jr.'s The Visible Hand after Twenty Years*. *Business History Review*, vol. 71. (Summer 1997) no. 2. 151–200.



bályozása lehet eltérő, de más-más az üzletemberi viselkedéshez kapcsolt informális várakozás is.

### Az IBM és a Watson család

A 20. századi amerikai történelem egyik legjelentősebb családi cége tulajdonképpen nem tekinthető a szó szoros értelmében vett családi cégnek. Az *International Business Machines Corporation* [IBM = Irodagépek Nemzetközi Társasága] történetét több mint fél-évszázadon keresztül két ember határozta meg – idősebb és ifjabb Thomas J. Watson. Az idősebb Watson uralkodása 1914-ben kezdődött. 1956-ban átruházta a vállalat vezetését idősebbik fiára, ifjabb Thomas J. Watsonra. A fiú 1971-ig töltötte be a vezérigazgatói posztot. Ez alatt az 57 év alatt a világ egyik legnagyobb és leginkább technika-igényes vállalatát a Watsonok, apa és fia irányította.

A folytonosság e figyelemre méltó rekordja rendkívül ritka jelenség. Ráadásul, s ebben is különleges, apa és fia uralkodásának története eltér szinte valamennyi családi cégtől, mivel a Watson családnak sosem volt annyi IBM részvénye, amelyet ma elegendőnek tartanának a cég ellenőrzéséhez. Az apa–fiú közötti váltás 1956-ban magától értetődő dolog volt. Soha senki nem kérdőjelezte meg a helyességét, annak ellenére, hogy a Watson család az IBM részvények kevesebb mint két százalékát birtokolta.<sup>4</sup> E nepotizmust ma valószínűleg sokkal kevésbé fogadnák el ilyen könnyedén.

A két Watson egyéni stratégiája és taktikája különböző volt, mert a cégnek ez alatt a közel hat évtized alatt változó problémákkal kellett megküzdenie. Én mégis úgy hiszem, hogy e két férfi üzleti szemléletében volt egy lényeges közös elem. Az idősebb és a fiatalabb is arra használta az IBM-et, hogy próbára tegye önmagát. Van tehát egy pszichológiai, szinte pszichiátriai dimenziója az idősebb és ifjabb Watson stratégiájának. Az életük és az IBM története a vezetésük alatti időszakban nem érthető meg a Watson család dinamikájának elemzése nélkül, illetve anélkül, hogy értelmeznénk azt a versenyhelyzetet, amelyben az IBM-nek akkoriban meg kellett állnia a helyét.

Idősebb Thomas J. Watson családjának skót és skót–ír gyökerei voltak. A család az 1840-es években vándorolt be az Egyesült Államokba, a végzetes burgonyaéhínség évtizedében. A családi lezármazást mutatja be a 2. ábra.

Idősebb Watson 1874. február 17-én született egy kis faluban, East Campellben, New York államban. A település közel fekszik Painted Posthoz, egy kissé nagyobb városhoz, amelyet az idősebb Watson mindig a család szülővárosának tekintett.

E két kis település Steuben megyében található, New York és Pennsylvania állam határán. Idősebb Watson születésekor a történelem már nem ebben az országrészen zajlott. Így ha az ember kezdeni akart valamit az életével, muszáj volt elhagynia a szülőföldjét – Watson is ezt tette.

Tíz esztendő végén idősebb Thomas J. Watson felkerekedett, hogy felfedezze a világot. Munkás életét kereskedelmi utazóként kezdte, de ekkor még nem rengette meg a világot.

---

<sup>4</sup> Az IBM 1956-os meghatalmazási jegyzéke (*Proxy Statement*) szerint idősebb és ifjabb Watson 6319, illetve 8772 IBM részvény tulajdonosa volt. Idősebb és ifjabb Watson „társai” 23 601 és 3745 IBM részvényt birtokoltak. „Társak” alatt „olyan részvénytulajdonos értendő, aki a jelölt feleségeként vagy bármilyen rokonaként egy fedél alatt él a meghatalmazottal.” Egy másik bejegyzés megállapítja, hogy „további 11 326 db részvényt tettek letétbe ifjabb Watson javára”. Az év végén 1956-ban az IBM-nek „5 251 118 kibocsátott részvénye volt”. Vagyis idősebb Watson tulajdonában volt a részvények 0,12%-a, és az apának, a fiának és a családtagjaiknak összes részvénytulajdonosa a letéttel együtt 1,02%-ot tett ki.

Az apjának, bár nem volt gazdag, mégis sikerült elfogadható életszínvonalat teremtenie Steuben megye nehéz és tülekedő világában. Watsonnak sajnos osztoznia kellett sok más, a 19. század végén útrakelt vidéki amerikaiak a sorsában. Egy szélhámós kihasználta a naivságát, és becsapta őt. 1895-ben, 21 éves korában pénztelenül és barátok nélkül találta magát Buffalóban, New York államban. Nem voltak kapcsolatai, kilátásai. Éjszakánként szivacsbálán aludt egy alagsorban.

Watson egy a középosztályban megkapaszkodó család sarjaként látta meg a napvilágot, ő maga viszont kezdetben lefelé mutatkozott mobilnak. „Azt mondták, a pénz nem minden” – jegyezte meg később. „Valóban nem minden, de egy igen nagy valami, ha éppen elkezdened az életed a világban, és nincs semmi. Tudom, mit beszélek.”<sup>5</sup> Watson végül a *National Cash Register Company*nál kapott állást. Ez 1895 októberében történt, abban az évben, amikor szivacságyon volt kénytelen aludni.

A *National Cash Register Company* (Nemzeti Pénztárgép Vállalat), a „Cash” [készpénz] – ahogy az alkalmazottak nevezték – nem családi cég, hanem egy olyan új típusú, hivatásos menedzsereket alkalmazó vállalat volt, amiről fentebb szó esett, s a 19. század végé felé erősödött meg. Watson is anélkül alkalmazták, hogy bármilyen rokoni, vallási vagy etnikai szál kötötte volna a vállalat tulajdonosaihoz vagy felső vezetéséhez, ugyanez mondható el arról az emberről is, aki alkalmazta. Watson tehát olyan helyzetbe került, amelyben érdemei alapján léphetett előre. Szerencséje volt, de az útja korántsem mutatkozott könnyűnek.

Watson a *Cash* ügynökeként kezdetben nem volt túl sikeres. A munkába állása utáni első két héten egyetlen pénztárgépet sem adott el. Főnökének, John J. Range-nek csak azt jelenthette: „Megrendelésem ugyan nincs, de kilátásban van néhány jó üzlet.”<sup>6</sup>

A személytelen, bürokratikus nagyvállalat világában azonban kizárólag az eredmény számít. Nem a mentegetőzés. Sem pedig a lehetőség. „Kilátásban?” – kérdezte Range Watson. „Milyen távoli az a kilátás? Láthatom? Ne rabolja az időmet azzal, hogy kilátásban lévő üzletről beszél. Nem érdekel a kilátásban levő üzlet. Nem érdekel egészen addig, amíg nem tudja bemutatni egy aláírt szerződés alakjában.”<sup>7</sup>

Range ezzel nekiállt lerombolni ezt a vidéki bugrist, suhancot, és aztán újra felépíteni a személyiségét. Abból a tompa, butácska valamiből, ami a *Cash*-hez való belépésekor volt, Watson a legélesebb eszű üzletkötővé formálódott a vállalatnál. Az amerikai történelem egyik legnagyobb kereskedőjévé nőtte ki magát végül. Az üzlet megkaparintása és a számokban mérhető teljesítmény érdekében akár a barátait is elárulta, s törvényt is sértett.

Watson meg akarta tanulni, milyen a professzionális kereskedés. Karrierje során óriási erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a kereskedelem szakma legyen. Első tanára Range volt. Néhány tanulóév után Watson továbbállt Buffalóból, hogy saját *Cash* irodáját vezesse Rochesterben. Az 1890-es évek végére már főként Watson tartotta el a családját: a szüleit és négy fiatalabb testvérét. Még Buffalóban csatlakoztak hozzá, és vele költöztek Rochesterbe is. Watson olyan sikeresen működött Rochesterben, hogy felhívta magára a legfelső vezetés figyelmét a *Cash* központjában, Daytonban, Ohio államban. Itt Hugh Chalmers, a *Cash* kereskedelmi vezérigazgatója bízta meg azzal, hogy a használt pénztárgépet forgalmazó kiskereskedőket szorítsa ki az üzletből. Az is Daytonban történt, 1903-

<sup>5</sup> Belden, Thomas Graham – Beldin, Marva Robins: *The Lengthening Shadow: The Life of Thomas J. Watson*. Boston, 1962.; idézi Tedlow, Richard S.: *The Watson Dynasty: The Fiery Reign and Troubled Legacy of IBM's Founding Father and Son*. New York, 2003. 21.

<sup>6</sup> Belden–Beldin: *The Lengthening Shadow*, 19., idézi Tedlow: *The Watson Dynasty*, 25.

<sup>7</sup> Belden–Beldin: *The Lengthening Shadow*, 19., idézi Tedlow: *The Watson Dynasty*, 25.

ban, hogy Watson találkozott a *Cash* alapítójával, főtulajdonosával és vezérigazgatójával, John Henry Pattersonnal is. Patterson mélyebb benyomást tett Watsonra és a karrierjére, mint bármely más üzletember. Olyan szenvedélyesen hitt abban, hogy a kereskedelem az üzleti siker kulcsa, hogy azt nehéz érzékeltetni az írott szó gyenge és erőtlenné eszközével. Rendszerbe akarta foglalni a kereskedelmet, ahogy a mérnökök is rendszert alkottak az ipari termelésből. Meg volt győződve róla, hogy a jó üzletemberek nem annak születnek, hanem azzá válnak, s hogy azzá váljanak, gyakorlati kereskedelmi képzésre van szükségük. A *Cash* a kereskedelmi képzési program úttörője lett.

A kereskedelem szerepéről és a képzés jelentőségéről vallott progresszív nézeteihez számos egy sereg olyan személyiségbeli jegy társult, amely nagyon nehéz emberré tette Pattersont a munkatársai számára. Szeszélyes volt és gyakran kegyetlen azokkal, akik túl közel kerültek hozzá. Ráadásul azt gondolta, hogy ő teremtette meg a pénztárgépek piacát, és joga van uralni is azt. Így aztán ha betolakodók tűntek fel a piacon, büntudat nélkül söpörte el őket, egyaránt használva becsületes és becsutelt, legális vagy illegális eszközöket.

Ez a magatartás elfogadott volt az Egyesült Államokban a „rabló bárók” korában, a polgárháború utáni években. Az 1900-as évekre viszont az üzletemberek már csak saját kockázatukra sérthették meg a trösztellenes törvényeket. S ez a kockázat nagyon is kézzel foghatóvá vált 1912. február 12-én, amikor Patterson, Watson és a *Cash* több mint kéttucat igazgatóját megvádolták a Sherman-féle trösztellenes törvény megsértésével. Az ügyben 1913. február 13-án született ítélet. Watson, Patterson és a többi vezető többségét bűnösnek találták, s nemcsak pénzbüntetéssel, hanem börtönbüntetéssel is szembe kellett nézniük. Ezzel kezdődött Watson életének legeseménydúsabb éve.

Az ekkor 38 éves Watson éppen eljegyzett egy nála kilenc évvel fiatalabb, gazdag daytoni lányt, Jeannette Kittredge-t. Elítélését követően Watson felajánlotta az eljegyzés felbontását, de a menyasszony kitartott mellette, s 1913. április 17-én össze is házasodtak. Ugyanezen év novemberének végén Patterson – ahogy arra számítani lehetett –, kiszámíthatatlan kedvében, kirúgta Watson. 1914. január 8-án Jeannette életet adott Watson első gyermekének, ifjabb Thomas J. Watsonnak. „Kevesebb, mint egy év alatt Watson egy virágzó vállalat aranyifjú aglegényének életét felcserélte a házassággal, a munkanélküliséggel és az apasággal.”<sup>8</sup> Elítélt bűnöző volt, akire börtön várt, s csak azért lehetett szabadlábon, mert az ítélet ellen fellebbeztek. Nehéz elképzelni, hogy Watson 40. születésnapja 1914. február 14-én végtelenül örömteli esemény lett volna.

Watson azt tette, amit egy munkanélküli csak tehet, munkát keresett. Amit talált, az a *Computing-Tabulating-Recording* nevű vállalat volt, egy konglomerátum, amelyet Charles R. Flint alapított. A CTR-ből a „C” a *Computing Scale Company* takarta, amely neve ellenére nem a modern számítógép előfutárát gyártotta. A vállalat olyan eszközöket állított elő, mint a mérleg és a fűszerezéseknek készülő sajtógép. A CTR-ből az „R” az *International Time Recording Company* fedte, amely bélyegzőórákat készített, például annak nyomon követésére, hogy egy alkalmazott mennyi időt tölt a munkahelyén.

A „T” a *Tabulating Machine Company* takarta, amely maga is fúzió és rekvirálás eredményeként jött létre. Ez a vállalat gyártotta a modern számítógép őst. Gépei emberekről szármaltak ki és gyűjtöttek adatokat. Legfontosabb vevőjük a *United States Census Bureau* [Népszámlálási Hivatal] volt, amely inkább bérbe vette a vállalat gépeit, mint hogy megvásárolta volna azokat, mivel a központi kormányzat tíz évente rendezett népszavazást, s a közbeeső időben nem volt szüksége ezekre az eszközökre.

<sup>8</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 63.

Watson kapott más ajánlatokat is, de kíváncsivá tette a CTR. A termékek eme sokaságában olyan kiaknázatlan lehetőséget látott, amely készpénzre váltható az ő kereskedelmi tudásával és üzleti érzékével, melyet még a mester, John Patterson mellett szívott magába. Patterson hatását elbocsátása ellenére is mindig elismerte.

Watson még a trösztellenes törvénysértés ügyében folyó fellebbezés alatt elvállalta a CTR ajánlatát, s hozzáfogott a vállalat átszervezéséhez. 1915. március 15-én, miután ejtették az ellene emelt vádat, Watson vezérigazgatóból (*general manager*) elnök-vezérigazgatóvá (*president and general manager*) lépett elő a CTR-nél.

Új pozíciójában korán felismerte, hogy a CTR egy válságban levő vállalat, a csőd szélén. Valódi konglomerátum volt, amelyen belül a különféle alkotórészek között nem volt kapcsolat. Sőt, a pusztító harc olyan méreteket öltött, hogy a vállalat egyes részelei egymással perben álltak. Amikor Watson átvette a vállalatot, a CTR „egy alaktalan összevisszaság, [...] egy üzleti paca”<sup>9</sup> volt.

Tíz éven át szüntelenül azon fáradozott, hogy formába hozza a CTR-t. Nem sok esélye volt. Egy kevésbé tehetséges vagy kevésbé motivált ember elbukott volna. Watson azonban nagy álmokat dédelgetett. Az ő ambícióit testesítette meg a névváltoztatásról hozott döntés is, amikor 1924-ben a vállalat felvette az *International Business Machines Corporation* nevet. A CTR létrehozójával, Charles R. Flinttel ellentétben Watson nem pusztán grandiózus volt. Egyaránt volt kivételes üzleti stratégia és született vezető, aki mások lelkesítésében határtalan képességekről tett tanúbizonyságot.

Watson stratégiai érzékét legjobban azok a termékek szemléltetik, amelyeket befektetésre érdemesnek tartott. 1914-ben a CTR termékek tucatjait gyártotta, ám ezek többsége alacsony profitlehetőséget kínált. Egyet kivéve, és ezt Watson észre is vette: a táblázatkezelő számítógépet. Úgy tűnik, Watson megértette, hogy a 20. században az üzleti világ az információ mohó fogyasztójává fog válni. Ha az IBM képes lenne előállítani egy olyan fejlett táblázatkezelő gépet, amely kívánságra adatokat tud rögzíteni, tárolni és továbbítani, az pénzt fialna, hiszen a használói megtakaríthatnák korábbi hivatalnokaik fizetését, és hatékonyabbá tehetnék működésüket is. Az 1920-as évek elején a *Tabulating Machine Division* [a gépeket gyártó részleg] a CTR-ben még az utolsó volt az eladási és nyereségi sorban. Az 1930-as évek elejére ugyanez az osztály már vezette az eladási és nyereségi rangsort az átnevezett IBM-ben. Kevés olyan fontos döntés van egy vállalat életében, mint az, hogy melyik piacot milyen termékkel célozza meg. Watson döntése ebben a kérdésben tagadhatatlanul helyesnek bizonyult.

Watson kutatásba és fejlesztésbe kezdett, hogy az IBM „lyukkártyás” táblázatkezelő számítógépét tökéletesítsék. Még fontosabbnak bizonyult ugyanakkor a vállalat értékesítési csapatának kialakítása. A csapat toborzása, irányítása, jutalmazása és ösztönzése terén az IBM mindenkit megelőzött. A társaság megteremtette a legjobb iskolát, amely felkészített a világ bármely pontján való eladásra. Az iskolát elvégzettek lojalitása és hatékonysága kiemelkedő volt.

Mind magánéletét, mint az üzleti karrierjét tekintve Watson világa változóban volt ekkoriban. A családja az 1910-es évekre hat főre gyarapodott. Ifjabb Tom születése után egy évre érkezett Jane. Helen 1917-ben született, őt pedig Arthur – beceneve szerint Dick – követte két évvel később. Karrierje előrehaladtával Watson, aki mindig is könnyelmű költenő volt, végre képes volt családjának megfelelő életszínvonalat biztosítani. Amikor Watson a saját javadalmazásáról tárgyalt, sokkal fontosabbnak tartotta a nyereségből való

---

<sup>9</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 75.

részesedést, mint az alapfizetését vagy részvények szerzését.<sup>10</sup> A nagy válság idején az eladás és a nyereség csúcsokat döntött, mivel az IBM adatkezelése különösen nagy jelentőségre tett szert Franklin D. Roosevelt *New Deal* programjában, főleg a társadalombiztosítás terén. Watson vált az ország legjobban fizetett igazgatójává.

A II. világháború még több adat feldolgozását jelentette, vagyis még több üzletet az IBM-nek. A háború utáni átalakulásban az IBM menetelése tovább folytatódott, s iparágatoronymagasan kiemelkedő óriásává nőtt. Olyan meghatározóvá vált, hogy újra meg újra beleütközött a központi kormányzat trösztellenes intézkedéseibe, Watson legnagyobb bosszúságára.

Watson az IBM bálványa lett. Dalokat írtak hozzá, az ő képe díszítette a vállalat irodáit szerte a világon, és a dicséretnek óceánjában lubickolt, ami másokat hajbókolásra kényszeríthetett.

A számokkal azonban nem lehetett vitatkozni. Watson nem csak magát tette gazdaggá, de sok más embert is, így azokat, akik az IBM-nek szentelték karrierjüket, s akik befektettek a cégbe. „Mi lett volna, ha 100 CTR részvényt vásároltál volna 1914-ben, amikor Watson átvette a vezetést? A részvények 2750 dollárba kerültek volna. Ha a részvényekkel járó jogaidat folyamatosan érvényesítetted volna 1925-ig, akkor már 153 részvényed lett volna 6364 dollár értékben. Amikor Watson 1956-ban leköszönt, te 3990 db IBM részvény felett rendelkezhetél volna 2 164 000 dolláros piaci értékkel, és 209 000 dollár osztalékban részesültél volna. A befektetésed értéke (1925-től számolva) minden évben 21%-kal növekedett volna, több mint három évtizeden keresztül.”<sup>11</sup>

Az ilyen figyelemre méltó csúcsonkat elérő ember utódjával szemben kézenfekvő a kérdés: túl tudja-e szárnyalni e magaslatokat. Az IBM esetében a kérdést még nyomatékosabbá tette, hogy Watson örökébe saját idősebbik fia lépett.

Világos, egyértelmű stratégiát követve Watson az IBM-t a legeredményesebb és legmegbízhatóbb vállalatok sorába emelte (*blue chipstock*). Stratégiája három elemre épült. Az első, hogy az értékesítés és a szolgáltatások biztosítják egy cég számára a legnagyobb versenyelőnyt. A második, hogy a termékbe és a gyártási eljárásba pénzt kell fektetni, mert ez teszi lehetővé az értékesítést. Az IBM-nek nem kellett elsőnek lennie a technológia terén, hiszen ez olyan cél, amely számottevő kockázatot hordoz. De azt sem engedhette meg magának, hogy lemaradjon a technikai fejlődésben. Ha a termékei technikailag egy szinten álltak bármely versenytársával, az értékesítés gondoskodott a többről az elsőbbség megszerzése érdekében. A harmadik elem Thomas J. Watson személyiségének megalkotása volt. Ő volt a vezető. Ő volt, az IBM leggyakrabban énekelt vállalati dalát idézve, a „férfiak

<sup>10</sup> Ifjabb Louis V. Gerstner, aki 1993-ben lett az IBM vezérigazgatója, és a következő években megmentette a vállalatot, bár számos elemző annak szükségszerű összeomlását jósolta, jónéhány olyan vezetési technikát dicsért, melyeket a két Watson vezetett be. A javadalmazás e formája azonban nem nyerte el a tetszését. A Ford vagy a Walton megrendelésén a Watson család nem gazdagodott meg, hiszen „mindkét Watsonnak határozott nézete volt, hogy az IBM tulajdonrészük limitált legyen”. Az ifjabb Tom, szavai szerint, megérezte, „a jövő modellje az a részvénytársaság, amelynek tulajdonosai a cég dolgozói, nem pedig [...] részvényesek, akik a részvényeket örökölték...” Egyik Watsont se érdekelték a részvényopciók, Gerstnert viszont igen, és az IBM javadalmazási rendszerében is alapvető változtatásokat hajtott végre, nemcsak a felső vezetőknek ajánlott részvényopciókat, hanem „az IBM dolgozók tízezreinek is”. Gerstner, Louis V. Jr.: *Who Says Elephants Can't Dance? Inside IBM's Historic Turnaround*. New York, 2002. 95–97.

<sup>11</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 113–114. Lásd még Tedlow, Richard S.: *Giants of Enterprise: Seven Business Innovators and the Empires They Built*. New York, 2001. 234., 472.

közül a legelső”, akivel „büszkén dicsekedhet” mindenki a cégnél, s akinek „bátorsága töretlen”.

Idősebb Thomas J. Watson valami nagyot, jelentőset és gazdaságilag értékeset hozott létre. Miközben ezen munkálkodott – anélkül, hogy kimondta volna –, titkon azt feltételezte, hogy az idősebbik fia az örökébe lép majd, hogy őt aztán a fiatalabb fiú kövesse a kormányrúdnál, és hogy egyik lánya sem dolgozik majd a cégnél.

Azok közül, akik látták fölnövekedni, kevesen tarthatták Thomas Watson Jr-t alkalmasnak arra, hogy az apja nyomdokába lépjen. Elkényeztetett kölyök és közepes tanuló volt. Úgy tűnt, nem túl eszes. Ráadásul heves rohamoktól, – amint az később kiderült – klinikai depresszióban szenvedett. Végig bukdácsolta a *Brown University*-t, éppen csak sikerült elvégeznie 1937-ben. Miután átesett az IBM képzési programján egy tutor segítségével (senki másnak nem volt szüksége tutorra a programban), munkába állt az IBM-nél, de nem vette komolyan a feladatát. Titkárnókkal flörtölt, a délutánjait magánrepülője vezetésével töltötte, az estéit pedig éjszakai bárókban.

Amikor 26 évesen, 1940-ben csatlakozott a nemzeti légi ezredhez (*Air National Guard*), megváltozott az élete. „Amikor a fiatal Tom csatlakozott a hadsereghez, 26 éves, nőtlen, depresszív fiatalember volt, aki túl sokat ivott és kisebbségi érzéstől szenvedett. Amikor leszerelt (1945 végén), néhány nap híján 32 éves volt. Házas embernek és két gyermek apjának mondhatta magát, az első gyermek még csecsemőkorában meghalt, a második, Tom egészséges kisfiú volt. A katonai szolgálatba egy még próbára nem tett egyén lépett, aki az apjánál dolgozott, ha ezt egyáltalán munkának lehetett nevezni, és a szülői házban lakott. A katonaságot ugyanakkor olyan mértékű önbizalommal telve hagyta el, hogy az már az önhitsséggel volt határos.”<sup>12</sup>

A változás magyarázata abban keresendő, hogy katonaként beutazta a világot. Néhány küldetése valóban veszélyes volt. Attasé lett Follett Bradley tábornok mellett, aki számára nélkülözhetetlenné tette magát, Bradley pedig a pótapjává vált. Bradley felfedezte Tomban a tehetséget, például a szervezési képességét és éleselmjűségét, amelyek nem elméleti jellegűek, de háborús időkben életbevágóan fontos tulajdonságoknak bizonyultak. Azt is Bradley sugallta Tomnak, hogy van keresnivalója az IBM-nél.

Az ifjabb Tom is egyetértett ezzel, és megkereste az apját. Az új fejlemény az apa élete álmának beteljesülése volt, s az idősebb Thomas tárt karokkal fogadta a céghez visszatérő fiát. Bár mint később kiderült, e karok nem mutatkoztak olyan szélesre tártak, amint azt a fiú szerette volna.

Idősebb Thomas J. Watson majdnem 72 éves volt, amikor fia szolgálatba lépett az IBM-nél az első munkanapján 1946-ban. Az idős ember korántsem tűnt öregnek. Életerős volt, és épp oly elkötelezetten dolgozott az IBM „további menetelése” („*Ever Onward*”) érdekében, mint korábban. Idősebb és ifjabb Watson számára is meglepetést tartogatott az új helyzet.

A két férfinak igen különböző elképzelései voltak ifjabb Thomas J. Watson vállalati szerepét illetően. Az eltérés abból a furcsa keverékből fakadt, amit az IBM képviselt – egy nagy, professzionális cég a menedzseri hierarchia minden hátulütőjével együtt elegyítve egy nagycsalád feje, a *pater familias* szerepét betöltő idősebb Watson személyével, a maga minden felsőbbségével és határtalan hatalmával együtt. Az idősebb Watson maradt a főnök, „a férfiak közül a legelső”, akinek nem volt főnöke, aki uralkodhatott volna fölötte. Az igazgatótanács csak asszisztált mellette, és egyetlen részvényes sem emelte volna fel a sza-

---

<sup>12</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 141.

vát olyan eredmények mellett, amelyeket Watson elért. Működési területén abszolút hatalma volt és sütkérezett azok hízelgésében, akik tőle függtek.

Miközben a fiatalabb Thomas megjárta a háborút, és pótapára lelt, az idősebb az IBM-et vezette New Yorkban, és véletlenül pótfiúra talált. A fiúnak Charley Kirk volt a neve, és a hivatali ranglétrán emelkedett fel clevelandi ügynökből, az Ohio állambeli colombusi, majd pittburghi, végül chicagói iroda vezetői posztján keresztül St. Louisba, ahol a regionális irodát irányította három éven át. 1940-re ez a „bámulatos munkatárs”, aki az emberei körében is népszerű volt, a „legjobb kereskedőként” (*supersalesman*)<sup>13</sup> szerzett hírnevet. Semmi más nem kelthette volna fel jobban az idősebb Watson érdeklődését. Kirk St. Louisból a New York állambeli Endicottba költözött, hogy megismerkedjék az üzlet gyártási oldalával is. A következő lépés New York City volt, és kinevezték az elnök első számú helyettesének. Akkor is ezt az állást töltötte be idősebb Watson jobb kezeként, amikor ifjabb Thomas J. Watson megjelent az IBM főhadiszállásán 1946-ban. Amikor ifjabb Thomas J. Watson és Kirk találkozott, az IBM családi és menedzseri oldala nézett szembe egymással.

Az ifjabb Watson azt gondolta, hogy közvetlenül az apjával dolgozik majd, és ha ő visszavonul, vagy esetleg meghal, az örökébe lép. Rémülten döbbsent rá, hogy valójában közvetlenül Kirknek fog dolgozni, aki az ő mentora lesz. Kirk csak 41 éves volt, amikor az ifjabb Watson visszatért a céghez, s a fiú őt apja „ésszerű utódjának” tartotta. Ha Kirk 65 éves koráig az IBM-nél marad, az ifjabb Watson 65 évesen juthatott volna „a kormányrúd közelébe”.<sup>14</sup>

Az ifjabb Watson és Kirk soha nem válhattak társakká. Kirk végigdolgozta a hierarchiában felfelé vezető utat, és érdemei alapján érte el pozícióját. A fiatalabb Watsonnak az ölébe hullt a vezető poszt, hiszen az apja fia volt. A két ember igen különböző társadalmi rétegből származott. A fiatal Watson gazdagságban és kiváltságok között nőtt fel. Kirk viszont feláldozta önmagát és családját is az IBM és annak „rendkívüli” vezetője kedvéért, amikor államról államra költözött. Mindezzel az idősebb Watson is tisztában volt, de a befolyásos emberek néha elfelejtik, amiről nem akarnak tudni.

A várható kenyértörésre az ifjabb Watson belépése után jó tizenöt hónappal került sor. Ő és Kirk egyre kellemetlenebb szóváltásokba keveredett. Egy európai utazás során pedig Kirk és a nála fiatalabb és erősebb Watson között olyan hangos vita alakult ki, amely majdnem ökölharcba torkolt. Még ugyanaznap éjjel Kirk meghalt szívrohamban.

Miután Kirk eltűnt az útból, a fiatalabb Watson elérte végre a hón áhított pozíciót, s az apja közvetlen munkatársa lett. 1947-et írtak ekkor, az öreg Watson 73 éves volt. Apa és fia közösen kezdték el vezetni a céget, de ez a felállás sem működött jobban, mint a Kirk-kel való munka. Az apa elkötelezettség volt a réginek, a régi módszerek már bebizonyították az értéküket. A fiú viszont a jövő felé akarta fordítani a céget. Azt akarta, hogy az IBM alkalmazkodjék a trösztellenes törvény iránt ekötelezett kormányzati hatalom realitásához. Ésszerűbben akarta kialakítani a vállalati menedzsment szerkezetét, és utálta a hízelgést, amit az apja igényelt.

Az apja viszont élt és virult. Nem sietett nyugdíjba vonulni, és továbbra is övé volt a döntés a vállalatot érintő legfontosabb kérdésekben. 1949-ben tervbe vette az *IBM Word Trade* létrehozását egyrészt a külföldi üzletek menedzselésére, másrészt hogy a kisebbik fiának, Dicknek olyan helyet adhasson a cégnél, amely a központtól függetlenül fejlődhet.

<sup>13</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 150.; Watson, Thomas J. Jr. – Petre, Peter: *Father, Son & Co.: My Life at IBM and Beyond*. New York, 130. alapján.

<sup>14</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 151–152.; Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 131–143. alapján.

Ifjabb Thomas J. Watsonnak egyáltalán nem tetszett az ötlet, hiszen ezzel csökkent a központ hatalma, aminek a vezetését készült átvenni. A következmény „vég nélküli, meddő” vita lett apa és fia között. Idősebb Watson végül már azt mennydörögte: „Meg akarod fosztani az öcsédet a kedvező lehetőségtől?” Ez a vád elnémitotta a fiút. „Apa mindig győzni akart” – panaszkodott később a fiatalabb Watson.<sup>15</sup> S nem ez volt az utolsó csata apa és fiú között.

Az 1946 és 1956 közötti évtizedben az ő szüntelen harcuk vált az IBM felső vezetésében központi kérdéssé – a harc a vállalatot jelenleg irányító apa és a köztudottan jövőbeli vezető szerepre kizemelt fiú között. Nemcsak Charley Kirk, az *IBM World Trade* vagy a trösztellenesség kérdésköre számított ütközési területnek, hanem szinte minden. Az egyik igyekezett megőrizni nehezen megszerzett helyét, „a férfiak közül a legelső” szerepét a folyamatosan növekvő vállalatnál. A másik igyekezett átvenni ennek helyét. Kettejük kapcsolatát a „harc” jellemzi leginkább, „nézeteltérésnek” hívni eufemizmus lenne. Ez a kegyetlen, szörnyű küzdelem, ifjabb Thomas J. Watsont idézve, „dühödött, zsigeri és megállíthatatlan” volt. A többi igazgatót pedig abba a lehetetlen helyzetbe kényszerítette, hogy válasszanak, melyik oldalra állnak.<sup>16</sup> Egy alkalommal apa és fia majdnem össze is verekedett.

Ha egy apa azt szeretné, hogy a fia az ő nyomdokait kövesse a családi vállalkozásban, ajánlatos elmerengeni idősebb és ifjabb Thomas J. Watson történetén e tíz év során. A fiú maga is döbbenet tekintett vissza: „...hogyan két ember ilyen mértékben legyen képes győztni egymást, mint apa és én tettük, és közben nem képesek abbahagyni...”<sup>17</sup>

Senki, még a „férfiak közül a legelső” sem élhet örökké. 1956. május 8-án az idősebb Watson leköszönt az igazgatóság elnökének posztjáról. 82 éves volt ekkor. Arca és testtartása, miként a fotók azt visszaadják, magán viselte a szüntelen fáradtság és önfeláldozás évtizedeinek nyomait, s a következmények orvosai számára gyomrának és bélrendszerének állapotán is jól láthatók voltak.

Olyan gördülékeny volt ez a hatalmi átmenet, amelyet csak egy társaság átélhet. Nem volt más jelölt a vezérigazgatói posztra. Az igazgatótanács megint csak asszisztált. Egyetlen nagyrésztényes sem akart tudni arról, ki lesz a vezérigazgató, ami egyébként minden más vállalatnál a legfontosabb felteendő kérdés. Senki nem kérdezte meg, hogy vajon e kulcsfontosságú pozícióra az összes lehetséges jelölt közül a jelenlegi vezér legidősebb fia a legalkalmasabb-e. Senki sem törődött az üggyel. Az 1950-es évek közepe a menedzser kapitalizmus fénykora volt az Egyesült Államokban. Az IBM furcsasága abban állt, hogy benne egy nagy és nyilvános számadású cég menedzsmentje keveredett a vérségi kapcsolattal. Az előléptetendő „menedzser” történetesen épp a fia volt annak a „menedzser”-nek, akinek a szava szentnek számított.

Mihelyt ifjabb Thomas J. Watson átvette a kormányrudat, egyértelműen jelezte, hogy bár az apja által lefektetett irányvonal néhány eleme megmarad, számos változás is várható. A fiú szándéka nem a pusztá „megőrzés” volt. Ha nem versenyezhetett többet közvetlenül az apjával, hát versengett az apja emlékével. Az apa elért minden elérhetőt, hogyan fog most uralkodni a fiú?

A *New York Times* az első oldalon közölt nekrológiájában a „világ legnagyobb kereskedőjének” nevezte idősebb Thomas J. Watsont.<sup>18</sup> A kereskedelem továbbra is előtérben maradt a fiú vezetése, új IBM-nél. A vezérigazgatóság azonban nagyobb szerepet kapott, mint koráb-

<sup>15</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 170–172.; Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 178–179. alapján.

<sup>16</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 213.; lásd Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 213.

<sup>17</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 169.; Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 212. alapján.

<sup>18</sup> *New York Times* 1956. június 20. Idézi Tedlow: *The Watson Dynasty*, 197.



ban, és az új termékek bevezetésében is fokozatos váltást terveztek. Idősebb Thomas J. Watson, mint arról már szó volt, 1956. május 8-án köszönt le. Csak 42 napig élt ezt követően, június 19-én meghalt. „A legrosszabb, ami történhet egy vezér halálakor, ha az utóda szolgálisan követi őt” – jegyezte meg a fiatalabb Watson, és novemberre találkozára hívta az IBM felső vezetését. „Három nap alatt – emlékezett vissza – teljesen átalakítottuk az IBM-et, szinte senki nem távozott ugyanazzal a pozícióval, mint amilyenben a megbeszélésre érkezett.”<sup>19</sup>

Az apa a *noblesse oblige* jegyében, jóindulatú diktátorként egyfajta közvetlen ellenőrzést akart fenntartani a vállalatnál, akármekkora nőtt is. Tucatnyi ember jelentett neki, és élvezte, hogy a szervezetben lenyúlhat, és kiemelhet egy fiatal igazgatót. Gyűlölte a szervezeti ábrákat. A fiú mindezt gyorsan megváltoztatta, az apja által megtestesített családiás, személyes kapitalizmus modellből a vállalatot a bürokratikus, hierarchikus szemlélet felé indította el, amely az 1950-es években általánossá vált az IBM-hez hasonló méretű amerikai vállalatoknál.

### A 360-as rendszer

Ifjabb Thomas J. Watson továbbra is birkózott az apja emlékével, egy újonnan papírra vetett szervezeti felépítés nem oldhatta meg a problémáját. Az apja egy világméretű behemótot épített fel egy olyan vállalatból, amely könnyen el is bukhatott volna. A fiú hasonló nagyságú kihívást kívánt magának.

Az IBM 360-as úttörő kezdeményezés volt, szinte ijesztő összetettséggel. Jelezte az IBM eltökéltségét, hogy ugyanúgy uralni akarta a teljesen elektronikus számítógépek világát, mint korábban tette az elektromechanikus adatfeldolgozás terén. Ahogy a fogaskerékről a chipre váltottak, a vállalat elhatározta egy olyan gép összeállítását, amely a fogyasztó minden igényét kielégíti egy számítógépben, amit csak lehet. Ezt a célt foglalta össze a „360”-as név. A terméket úgy tervezték, hogy a fogyasztói igényeket teljesen átfogja, akár a kör 360 foka.

Ritka, hogy egy vállalat, amely piacvezető tudott lenni egy adott technológiával, sikeresen tudjon váltani. Egyetlen vasúti kocsikat gyártó cég volt például képes átmenni az autógyártás területére, s ez az egyetlen, a *Studebaker* sem vált az ágazat meghatározójává; és ki is vonult az üzletből az 1960-as évek végén.<sup>20</sup>

Ritka, hogy egy piacvezető elorsvasztja a saját termékét. Amikor az IBM-nél elindult a 360-as tervezése, a piacon már jelen volt jól működő számítógépekkel. A 360-as azonban felfalta ezeknek a gépeknek a forgalmát. Az is ritka, hogy egy piacvezető ennyi pénzt áldozzon egy új termék bevezetésére, ami ráadásul olyan nagyszabású, hogy szükségszerűen nagyfokú bizonytalanság társul hozzá. A 360-as el is bukhatott volna. A kifejlesztése idején senki nem vehette biztosra, hogy piacképes termék lesz belőle. A *Fortune* magazin egyik cikke szerint – amely „Az IBM 5 milliárd dolláros hazárdjátéka” címmel jelent meg – a 360-as rendszer (*System/360*) (így nevezték a terméket) „az IBM-et olyan értékű beruházásra kényszerítette, amely közelít a szövetségi költségvetéshez – közel 5 milliárd dollár négy év alatt”. Ez az 5 milliárd dollár 1,6-szer nagyobb összeg volt, mint az IBM teljes eladási bevétele a 360-as bevezetésének évében.<sup>21</sup>

<sup>19</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 197–205.; Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 273–275. alapján.

<sup>20</sup> Lásd Crichlow, Donald T.: *Studebaker: The Life and Death of an American Corporation*. Bloomington, 1996.

<sup>21</sup> Wise, T. A.: „IBM’s \$5,000,000,000 Gamble”. *Fortune*, 1966. szeptember, 118. Idézi Tedlow: *The Watson Dynasty*, 230.

Ez volt akkora kihívás, mint amivel az apa szembesült 1914-ben. Az ifjú Watson feltette a vállalatot egy új termékre. Ha sikere lesz, a határ a csillagos ég. Ha elbukik...

A 360-as születése körüli *Sturm und Drang* során, miként arra Watson később visszaemlékezett, a vállalat „óriási felforduláson” ment keresztül. „Karrierök születtek és törtek derékba, az elkövetett hibák sokak életét megváltoztatták...” Ezen a ponton figyelmünket újra vissza kell fordítanunk Dick Watsonra.<sup>22</sup>

Dick az *IBM World Trade* vezetőjeként tevékenykedett annak 1950-es alapításától (ettől az évtől működött ténylegesen) 1963-ig. Az eladási eredmények és a nyereség szépen növekedett. 1963-ban azonban a 360-as kapcsán jelentkező számtalan probléma miatt Watson úgy döntött, visszahelyezi Dicket a központba. Az volt az elképzelése, hogy Dick egy profi menedzserrel, T. Vincent Learsonnal fog együtt dolgozni az álomtermék megvalósításán.

Watson később „élete legnagyobb üzleti és családi tévedésének” nevezte ezt a lépést.<sup>23</sup> A szemrehányás, amit önmagának tett, indokolt is. Ugyanolyan versenyhelyzetet teremtett, mint amilyenbe az idősebb Watson kényszerítette őt, amikor Charley Kirkkal kellett együtt dolgoznia. Ez alkalommal azonban az eredmény nagyon másként alakult.

Learson hat láb és hat hüvelyk magas, Harvardon végzett matematikus volt, aki a ranglétrán keresztül emelkedett fel. Ő volt a 360-as élharcosa. Épp úgy feltette a karrierjét erre a termékre, ahogy Watson kockára tette a vállalatot. Egész pályafutását az IBM-nek áldozta. Kemény volt, mint a kő.

Dick Watson jól dolgozott a *World Trade*-nél, de inkább tűnt nagykövetnek, mint operatív vezetőnek. Watson „vidám fickóként” jellemezte az öcsét, ugyanez nem volt elmondható Learsonról. Dick soha nem vállalt még teljes körű felelősséget egy új termék bevezetéséért.<sup>24</sup>

Dick hirtelen nyakig elmerült a 360-as forgatagában. Az új termékek óriási akadályokat kellett leküzdenie. Ráadásul a termék bevezetésekor még az IBM sem tudta, hogy mit nem tud arról, amivel szembe kell néznie. Ennek a tudatlanságnak veszedelmes következményei lettek 1964-ben és 1965-ben.

Az új gyártmány termelését az öccsére, az értékesítését pedig Learsonra bízta Watson. „Őszintén azt hittem, hogy a nehezebb feladatot Vinnek adtam” – írta később.<sup>25</sup> Ha valóban őszintén hitt ebben, Watsonnak fogalma sem volt azokról a nehézségekről, amelyekkel a 360-asnak meg kellett küzdenie. Az is lehetséges persze, hogy valahol mélyen Watson az öccse bukását kívánta. Nem intézhette volna jobban akkor sem, ha ez lett volna döntése valódi mozgatórugója, hiszen ez lett végül az eredménye.

A termelésnek és a disztribúciónak együtt kellett volna működnie, de Dick és Learson nem jött ki egymással. Learson talán ismerte Charley Kirk történetét, és nem akart hasonló sorsra jutni.

A 360-as gondjai nem az eladás terén adódtak. Az IBM el tudta adni, amit megtermelt. Termelési problémák viszont voltak. S a problémák e sora, amivel Dick szembesült, nem meglepő módon meghaladták a képességeit. Dicket minden oldalról támadni kezdték. Watson maga is állandóan azzal dicsekedett, hogy kinevelt egy – ahogyan azt az IBM-nél nevezték – „versengő menedzsmen”-et. Ez a stílus arra jogosította fel az igazgatókat, hogy nézeteik támogatása érdekében olyan őszinték, nyeresek, akár brutálisak legyenek, amenny-

<sup>22</sup> Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 346. Elemzi Tedlow: *The Watson Dynasty*, 230.

<sup>23</sup> Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 346. Idézi Tedlow: *The Watson Dynasty*, 241.

<sup>24</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 245–249. Alapja Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 352, 367.

<sup>25</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 245. Alapja Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 352.

nyire azt szükségesnek tartották. A versengő menedzserment Dick és Learson között igencsak elvesztett minden kontrollt. Learson gépeket akart szállítani, Dick viszont nem tudta, hogyan gyártsák le őket. „A közöttük lévő konfliktus teljesen elhatalmasodott.”<sup>26</sup>

Watson is elvesztette az ön maga feletti kontrollt. „A megbeszéléseken ugyanúgy felelőségre vontam az öcsémet, mint akárki más hasonló pozícióban.”<sup>27</sup> Vagyis úgy kezelte az öccsét, mintha nem az öccse lenne, hanem egy igazgató, akivel nincs rokonságban. E viselkedés 1965 decemberében érte el a tetőpontját, amikor Watson elbocsátotta Dicket, és Learsonra bízott minden feladatot. Learson egyébként meg is oldotta a problémákat.

### Záró gondolatok

Dick Watson teljesen összetört, amikor elmozdították posztjáról. Különböző jelentéktelen munkakörök között sodródott a vállalatnál, végül 1970-ben felmondott. Az alkoholba menekült. 1974 júliusában halt meg, elesett a saját otthonában.

Ami Thomas J. Watsont illeti, a 360-as rendszer olyan nagy kereskedelmi siker lett, amiről senki nem álmodott. Az apai örökségül kapott nyomasztó kérdésre – képes-e megugrani az apai szintet? – a fiú végül jogosan válaszolhatott igennel.

Az érte fizetett ár ugyanakkor a családban kifejezve igen magas volt. Apa és fia egyaránt kész volt „tedd fel a céged” hazardjátékot játszani. Mindketten nyertek. Egyikük sem értette meg ugyanakkor a pszichológiai bonyolultságát annak a helyzetnek, ami egy családtag és egy fizetett menedzser közötti versenyhelyzetben rejlett. Nekik és a hozzátartozóiknak is meg kellett fizetni ezért.

Fordította: KLEMENT JUDIT

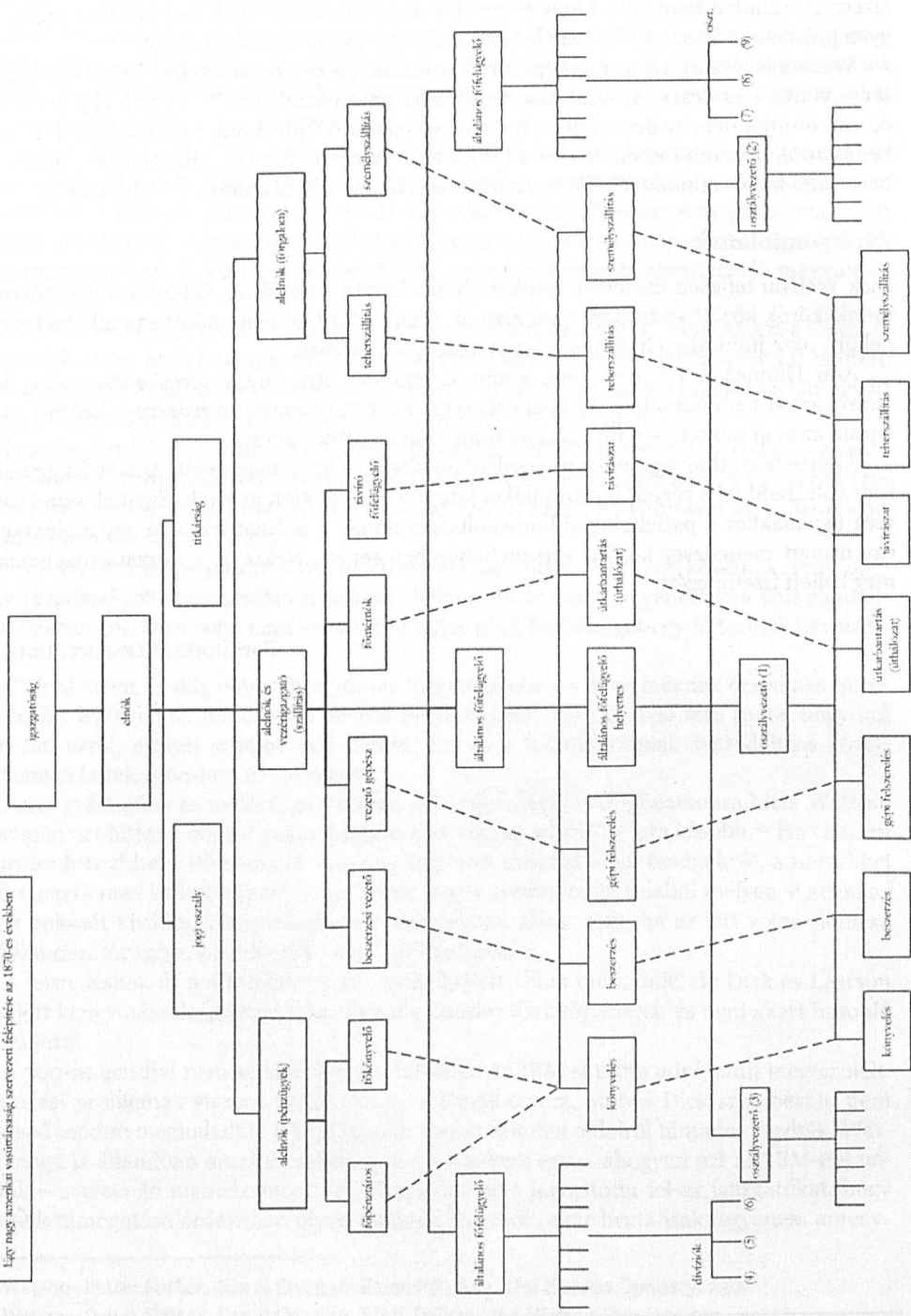
---

<sup>26</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 249. Alapja Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 355–356.

<sup>27</sup> Tedlow: *The Watson Dynasty*, 249. Alapja Watson–Petre: *Father, Son & Co.*, 354.

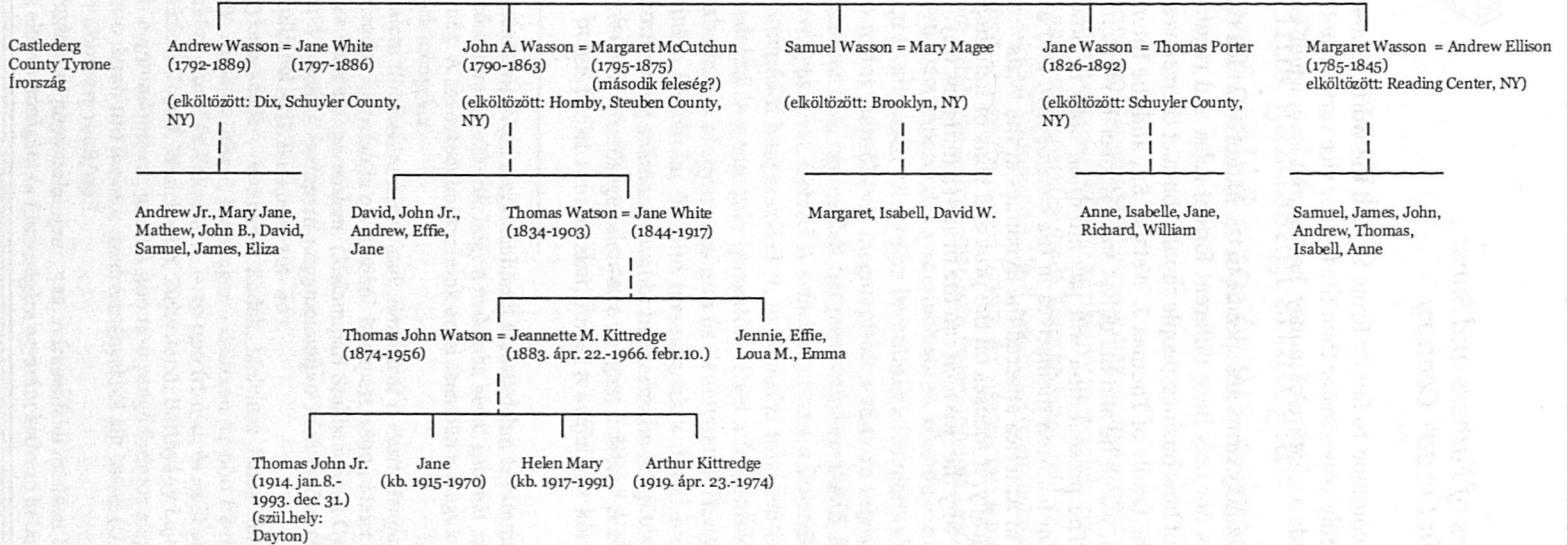
1. ábra

Egy nagy szellemi vállalkozás szervezeti felépítése az 1870-es években



## 2. ábra A WATSON CSALÁD CSALÁDFÁJA

Clyde of Scotland



RICHARD S. TEDLOW

*The Business Strategies of Fathers and Sons:  
An American Family in the 20<sup>th</sup> Century*

Certain characteristics are common to family firms around the world. For example, in almost all cases either the family grows faster than the firm or vice versa. Another example is that the family firm demands a mixture of money, power, and love, which can prove a potent brew indeed.

Other characteristics of family firms are specific to the nation in which they are created and grow. Different nations not only have different formal rules and regulations but also differ in their expectations of how businesspeople should conduct themselves.

The article deals with the family of Thomas J. Watson, Sr., and the International Business Machines Corporation, which he and his oldest son Thomas J. Watson, Jr. ran for 57 years, from 1914 to 1971. The presentation will pay attention both to how the common characteristics of family firm featured themselves in the case of IBM and also to how the fact that IBM was founded in America affected the dynamics of the Watson family and the strategy of the firm. Specifically, it focuses on the pros and cons of handing this company over from father to son and why the two men ran the firm in a different way.



KLEMENT JUDIT

## Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században

A Pesti Hengermalom Társaság története a magyar iparosodás történetével párhuzamosan kezdődött. Minden gazdaságtörténeti kézikönyv megemlékezik arról, hogy a Hengermalom volt az országban az első gőzerőre épült, kereskedelmi<sup>1</sup> malom, és az első részvénytársasági formában megalakult vállalkozás 1838 végén.<sup>2</sup> Közismertsége abból is fakad, hogy az alapításában részt vett gr. Széchenyi István. Az viszont talán már kevésbé köztudott, hogy a Hengermalom története milyen szorosan összefonódott később egy család történetével. A következőkben ezt a kapcsolatot s az ennek során kibontakozó, egymástól különböző apai és fiúi gazdasági stratégiákat szeretném bemutatni a Hengermalom történetén keresztül.

A 300 000 forint alaptőkével megalapított s 1841-re teljesen felépült Hengermalmot a svájci Holzhammer I. A. cég mellett hat pesti nagykereskedő, két iparos, öt arisztokrata és számos kisértvényes hívta életre.<sup>3</sup> A svájci cég hozta a korszak nagy technikai vívmányának számító frauenfeldi hengersizékeket, és többségi tulajdonosként jogában állt meghatározni a kereskedelmi és a műszaki igazgatót. Mivel a frauenfeldi őrlési rendszerű malmok építésének szabadalma Magyarországon és Erdélyben a Hengermalom birtokába került – épp úgy, mint a Lánchidat felépítő társaságnak a dunai hidépítés –, valószínűsíthető, hogy a Holzhammer cég számára további hengermalmok építésének, a hengersizékes őrlési eljárás terjesztésének lehetősége jelentette az igazi üzletet.<sup>4</sup> A Hengermalom azonban nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket, mivel a svájci cég körülbelül húsz éves működés

<sup>1</sup> A malomtörténeti tipológia megkülönböztet kereskedelmi és vámmalmokat. A vámmalmok működése jellemzően arra szorítkozik, hogy a malomba bevitt gabonát az őrlemény bizonyos részében őrlje meg. A kereskedelmi malmok ezzel szemben a maguk vásárolta gabonából eladásra termelnek őrleményeket.

<sup>2</sup> A Hengermalom történetére nézve lásd: *Emlékirat a Pesti Hengermalom-Társaság fennállásának féle százados évfordulója alkalmából*. Budapest, 1890.; Maier György: *Gróf Széchenyi István és a 100 éves Pesti Hengermalom*. (Malomipari Szakismeretek Gyűjteménye) Budapest, 1942. 1. rész; Sándor Vilmos: *A budapesti nagymalomipar kialakulása (1839–1880)*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XIII. Budapest, 315–407.

<sup>3</sup> A pesti nagykereskedők – Wodianer Rudolf, Malvieux János Keresztély, Kappel Frigyes, Burgmann Károly, Appiano József, Klopfinger – összesen 34 000 frt-nyi részvényt jegyeztek le, a két iparos – Tüköry József és Valero J. A. – 20 000 frt-nyit, és az öt arisztokrata – gr. Széchenyi István, gr. Barkóczy József, Wenckheim, Zichy Jenő, Batthyány Lajos – 31 000 frt-nyit. (Sándor: *A budapesti nagymalomipar*, 322.) A 300 000 pengő forintos alaptőke 200 darab 1000 forintos egész- és 1000 darab 100 forintos tizedrészvényekből állt össze. (G. Nagy Sándor (szerk.): *Mihók-féle Magyar Compass* 1908/09.)

<sup>4</sup> Sándor: *A budapesti nagymalomipar*, 322. A frauenfeldi módszer lényege a száraz őrlés, amely az őrlemények eltarthatóságára és finomságára egyaránt kedvező hatással volt.

után túladott a részvényein.<sup>5</sup> Tény, hogy 1850-ben teljesen leégett a malom épülete, s mivel a biztosítók nem fedezték a teljes kárértéket, elsőbbségi kötvényeket bocsátottak ki 240 000 forint értékben. Az 1845 óta rendelkezésünkre álló osztalékfizetési adatok szerint 1857-ig igen hullámzó volt az osztalék mértéke (13%–0%), átlagosan 7% körül mozgott, de 1858-tól 1865-ig meredeken emelkedett és magasán maradt, az időszak átlaga 28,5% volt.<sup>6</sup> (Lásd 1. melléklet) Sándor Vilmos szerint az 1861-es közgyűlésen jelentették be, hogy a Holzhammer cég „135 részvényét egy pesti kereskedőkből álló konzorciumnak adta el. A részvények nagyobb része Fuchs Rudolf pesti nagykereskedő cég kezébe került. A vállalat új vezetőségében Fuchs Rudolf mellett Kochmeister Frigyes kereskedő, Karlovsky Zsigmond és Rosa Lajos is helyet kaptak.”<sup>7</sup> A vezetés- és tulajdonosváltás azonban hamarabb elkezdődhetett, mivel már az 1857-es közgyűlésen felügyelőnek (*Revisor*) választották Kochmeister Frigyeset és Karlovsky Zsigmondot;<sup>8</sup> a változás ugyanakkor nem érintette a svájci cég által korábban delegált igazgatók személyét, a kereskedelmi igazgató, Josef Dosvaldét és a műszaki igazgató Leonhard Bucharét. Dosvald 1877-ig, Buchar 1872-ig töltötte be posztját.

Ennél a régi-új Hengermalomnál talált alkalmazást egy éppen nagykorúvá érett eperjesi születésű fiatalember, Burchard Konrád, valamikor 1862 után. Saját, 1890-ben írt életrajza szerint belépésekor egy „igen szerény állást” fogadott el a Hengermalomnál, ám hamar felelős beosztásba került, 1869-ben irodafőnökként *per procura* (meghatalmazás alapján) cégjegyzési joggal ruházták fel, 1872-től a neve feltűnik a választmányi ülések részvevői között, 1875-től aligazgató, 1876-tól az igazgatóság tagja, majd Dosvald József kereskedelmi igazgató 1877-es távozását követően vezérigazgatóvá lépett elő.<sup>9</sup> S hogy a hengeralmi karrier teljes képét megfessük: 1892-ben ő lett a vállalat alelnöke apósa, Fuchs Rudolf helyét átvéve, végül br. Kochmeister Frigyes több évtizedes regnálását követően, 1906-tól haláláig, 1916-ig az elnöki széket foglalta el. Ez a több mint ötven éves hengeralmi szolgálat, Burchard Konrád személye és ambíciói képezik vizsgáldásunk tárgyát.

<sup>5</sup> A Hengermalom jó másfél évtizeddel megelőzte korát mind részvénytársasági cégformájával, mind az alkalmazott technológiai megoldásokkal. A magyarországi gőzmalmok az 1850-es évtizedtől jelentek meg tömegesen, a részvénytársasági forma pedig az 1860-as évektől válik meghatározóvá. A svájci cég tehát a malomipar budapesti felvirágzása előtt volt jelen Magyarországon. Talán a szabadalom lejártá miatt, talán a malom kedvező és emelkedő piaci értékét kihasználó adtak túl hengeralmi részesedésükön.

<sup>6</sup> Az osztalék mértéke önmagában természetesen nem elegendő egy vállalkozás nyereségességének megítéléséhez, de a kezdeti időszakra nézve csak ezek az adatok állnak rendelkezésünkre, teljes áttekintés csak e tekintetben adható, s bizonyos mértékben ezek is orientálnak.

<sup>7</sup> Sándor: *A budapesti nagymalomipar*, 340. A fővárosi cégbíróság és a Hengermalom iratai között nem maradt fenn az 1861-es közgyűlés jegyzőkönyve.

<sup>8</sup> Budapest Főváros Levéltár (a továbbiakban: BFL) VII. 2 e. Cg. 1195/1.

<sup>9</sup> Burchard Konrád életrajzát – számos más családi dokumentum és irategyüttes mellett – a család bocsátotta a rendelkezésemre, melyért külön köszönettel tartozom Reuss Konrádnak, Burchard Konrád dédunokájának. A vázolt karrier évszámainak forrásai: Mihók-féle Compassok és BFL VII. 2. e. Cg. 1195/1 és 1195/2. Érdekes, hogy a fiatal vezérigazgató mellé Dosvald elődjét, az ekkor már választmányi, illetve igazgatósági tag Riedle Miksát állították. „[V]állalatunk ekként kipróbált kezekre bízott.” (*Emlékirat*, 25.)



## Családi háttér

Burchard Konrád Eperjesen született 1837-ben. Családja történetét (Bot néven) a 12. századra vezetik vissza a genealógiák,<sup>10</sup> Bars (Zsikva – Sikava) és Bihar (Bélavár) vármegyei birtokokról és 1461-ben szerzett nemesi címről számolnak be, melyet 1557-ben I. Ferdinánd Bélaváry György számára megújított. A 16. századtól Bélaváryként szereplő család 1575 után több ágra szakadt.<sup>11</sup> A Salzburchba vándorló, lutheránus ágat I. Jánostól származtatják, aki gyógyszerészetet tanult, és Burchard János néven végül Revalban (Tallin) telepedett le patikusként.<sup>12</sup> A családfák szerint az ő hetedízigleni leszármazottja Burchard Konrád apja, Burchard János Vilmos, akivel a család története újra visszatér Magyarországra. (Lásd 2. melléklet)

János Vilmos lengyel feleségével az oldalán 1825 táján érkezett Eperjesre (Sáros vármegyébe) Lengyelország Porosz Királysághoz csatolt részéből. A feleség, Wiemuth Sarolta a családtörténetek szerint egy lengyel költő húga volt, „igen művelt nő, aki németül, franciául, lengyelül – valószínűleg később magyarul – egyformán tudott, és tanította a gyerekeit is”.<sup>13</sup> Német tudásáról és műveltségéről hátrahagyott gót betűs naplója is tanúskodik. A férj, Burchard János Vilmos bort termelt, a hulladék anyagokból pedig ecetet gyártott. Családja megélhetését több forrásból biztosította, hiszen a szesz- és ecetgyártás mellett termékeivel feltehetően kereskedett is, és Livohután üveghutát létesített.<sup>14</sup> A család és a vállalkozások történetében mély törést okozott az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc. A két idősebb Burchard fiú, Gyula és Gusztáv részt vett a harcokban, s 1849

<sup>10</sup> Nyomatásban megjelent családtörténetek: Bárczay Gusztáv: *A Burchard-Bélaváry család*. Turul, 12. évf. (1894) 1. sz. 34–38.; *Siebmacher's Wappenbuch. Der Adel von Ungarn*. Nürnberg, 1894. Supplementband. Anhang. Bélaváry v. Szikava és Burchard-Bélaváry címszavak; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Budapest, 1911. Bélaváry (szikavai) és Burchard-Bélaváry címszavak; *Magyarország címeres könyve (Liber armorum Hungariae)* I. Budapest, 1913. Burchard-Bélaváry de Szikava címszó; Burchard-Bélaváry, Marcel: *Notre Famille./Récits de Famille/* Nancy, 1906.; uő: *Chez les Turcs. /Récits de Famille II./* Nancy, 1908.; uő: *Ryba. /Récits de Famille III./* Nancy, 1908. Ezen kívül több visszaemlékezés, napló és családtörténet is van a család birtokában, például Marcsek Jánosné Rajner Paulától vagy Burchard Erzsébettől. (Lásd 2. melléklet) Ezeket a család jóvoltából – Reuss Konrád közvetítésével – ismerhettem meg, amit ezúton is hálásan köszönök.

<sup>11</sup> Nem egyértelműek a család lakóhelyére vonatkozó adatok, és az elvándorlás okai is homályosak. „Jánost szintén más hazába kergette rossz sorsa.” (Bárczay: *A Burchard-Bélaváry család*, 35.) Horváth Antalné Joannovits Nóra (Burchard-Bélaváry Gusztáv dédunokája) egy Mészáros Andrásnak adott interjúból arról beszélt, hogy a Bélaváryak Habsburg-pártiságuk miatt voltak kénytelenek elmenekülni az 1575-ös kerélszentpáli csata után, amelyben Bekes Gáspár oldalán álltak Báthory Istvánnal szemben. A hűtlenségi perek elől három irányba menekültek: Morvaországba – az ág a 18. században fiágon kihalt –, Nyitra vármegyébe – az ág 1760-ban kihalt –, és Salzburchba. (Az interjú a család tulajdonában van.)

<sup>12</sup> Heino Gustavson: *Magyar gyógyszerészdinasztia Tallinban*. In: Észtország a fordulat után. Folia Estonica. Tomus II. Szombathely, 1994. 68–70.

<sup>13</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezései alapján. 1956, 1983. (A család tulajdonában.) Burchard-Bélaváry Marcel is megemlékezik róla, hogy apja, Burchard Gyula már gyermekkorában megtanult magyarul, latinul, németül, franciául, angolul és lengyelül. (Burchard-Bélaváry, Marcel: *Notre Famille*, 30.)

<sup>14</sup> Burchard-Bélaváry, Marcel: *Notre Famille*, 24. Livohuta/Livóhuta/Livo (Livovská Huta) Sáros vármegyében, Bártfai járásban feküdt. Fényes Elek orosz faluként jellemzi, amelyet „roppant erdőség” vesz körül, s már ő említi üveghutát a településen. (Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára. II. kötet*. Pest, 1851. 35.; Lelkes György [szerk.]: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest, 1992. 242.)

őszén elhagyták az országot, Törökországba menekültek, majd később Málta érintésével Franciaországba hajóztak át, ahol a család lengyel ismerősei éltek. Az apa, János Vilmos lengyel kapcsolatait felhasználva részt vett a lengyel önkéntesek megszervezésében, majd 1849 nyarán csatlakozott a magyar csapatokhoz, és legkisebb fiával, Konráddal együtt elhagyta Eperjest. Amikor októberben visszatért, elfogták, s december közepéig fogságban tartották. Az üveghutát az oroszok lerombolták. Wiemuth Sarolta naplójában a következő bejegyzés található 1849. december 31-re: „Mióta Vilmos itthon van, múlnak a napok egyike a másikután, gondban, reménnyel, örömmel. A rossz órákat el kell felejteni, csak a jó és szép maradjon emlékünken. [...] A Te akaratod történnék, csak adj erőt a keserű kehely kiürítésére, adj Vilmosnak bizodalmas kedélyt, egészséget és bölcsességes türelmet, fiatalos erőt, hogy 54 éves korára újból előlről kezdhesse a jövő építését. Adj módot, hogy adósságainktól megszabadulhassunk, még ha nekünk nem is marad semmi, de óvj minket a helytelen [...] szitkóktól, szégyentől. Te, Uram tudod legjobban, hogy nem rajtunk múlt, egy szerencsétlen kezdeményezés az üveg hutában, rossz indulatú, megbízhatatlan emberrek, aztán éhínség, háború, 2 x fogda, ami összesen 6 hónapot tett ki és vonta el az üzlettől. Kossuth bankók elértéktelenítése, minde össze játszott tönkre jutásunkban. Hogy jutunk ebből ki anélkül, hogy másoknak bánatot okozunk. – Magam miatt nem félek, de gyermekeinket féltem, akiket házon kívül kellene elhelyezni, hogy újra valamihez foghassunk. Ez az, ami részemről a legnehezebb, de megtenném, ha javukat szolgálná, és ha az lenne a Te akaratod, Uram!”<sup>15</sup> A Burchard családnak tehát nemcsak a két fiútól kellett elválnia, de még komoly anyagi gondokat is okoztak számukra az 1848–1849-es esztendő. Gyulát és Gusztávot az 1857-es amnesztia után látták viszont. A szülők talpra állásáról nincs semmilyen feljegyzés, további történetük is csak főbb vonalakban ismert. Elhagyva Eperjest egy ideig Egerben laktak, magukhoz vették árván maradt unokájukat, a 28 évesen meghalt Ottilia lányuk fiát, Oláh Gusztávot,<sup>16</sup> majd talán éppen az unoka bécsi orvosi tanulmányai miatt, maguk is Bécsbe költöztek az ekkor már ott élő fiukhoz, Gusztávhoz. Itt is haltak meg, Wiemuth Sarolta 1879-ben, Burchard János Vilmos 1881-ben, Bécsben nyugszanak a matzleinsdorfi evangélikus temetőben.<sup>17</sup>

Gyula végleg Franciaországban telepedett le, egy rheimsi pezsgőgyárban helyezkedett el, és 1857-ben feleségül vette a gyártulajdonos lányát, később pedig átvette a gyár vezetését. Bár fia családtörténeti leírása szerint jogot tanult, és a selmechányai bányászakadémia hallgatója volt a szabadságharc kitörésekor,<sup>18</sup> apja szesz- és ecetgyárosi ismereteit bizo-

<sup>15</sup> A gót betűs napló a család tulajdonában van. Az 1849-es évre vonatkozó részeket volt módomban megismerni, de feltehetően több év naplója is fennmaradt. Az idézett bejegyzést az egyik családtag fordításában idézem, módosítás nélkül.

<sup>16</sup> Oláh Gusztáv (1857–1944) orvosdoktor, elmeintézeti igazgató lett. Középiskoláit Egerben, az egyetemét Bécsben végezte, itt szerzett orvosdoktori oklevelet 1881-ben. (Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. kötet, Budapest, 1903. 1255–1256.) Rajner Paula visszaemlékezései szerint az árván maradt kisleányt a nagyszülei nevelték, Szinyei viszont a nagybácsit, Burchard Konrádot tünteti fel nevelőjeként. Mivel Burchard Konrád kalendáriumában Oláh Gusztáv neve gyerekként nem, csak mint praktizáló elmeorvos fordul elő rendszeresen, így nehéz feltételezni, hogy ők nevelték volna fel, s az egri középiskolai évek sem ezt támasztják alá.

<sup>17</sup> Ez olvasható Rajner Paula visszaemlékezésében (1983), és Burchard Gabriella is feljegyzi, hogy 1886-ban Bécsben járva ellátogattak a nagyszülei sírjához. „Azután kimentünk a temetőbe Nagyapa és Nagyanya sírjához imádkozni. Néhány borostyánlevelet szedtem róla Charlotte néni részére.” (A család tulajdonában.)

<sup>18</sup> Burchard-Bélaváry, Marcel: *Notre Famille*, 30. Ezt erősíti meg az Akadémia 1871-ben kiadott emlékkönyve is, amelyben Burchard Gyula az 1848. év hallgatói között rendkívüli hallgatóként

nyára még inkább tudta hasznosítani a rheimsi pezsgőgyárban. Magyarországtól távoli lakóhelye nem akadályozta az intenzív rokon kapcsolatok ápolását. Többször járt Magyarországon 1857 után is, például öccse, Burchard Konrád második fiának, Paul Julius Heinrich keresztelesekor 1873-ban, vagy 1886 nyarán, amikor 18 éves lányával látogatott Budapestre.<sup>19</sup> Konrád öccse kalendáriumának lapjain is gyakran felbukkan „Jules bácsi” neve.<sup>20</sup> Felesége korai halála után a szintén fiatalon megözvegyült húga, Burchard Sarolta, özv. Hlaváts Istvánné Franciaországba költözött, s ő segítette Gyula gyermekeinek nevelésében.<sup>21</sup> A magyarországi gyökerek számontartását jelzi az is, hogy Gyula fia, Marcell, három kötetben megírta a Burchard család történetét, amelyek meg is jelentek a 20. század első évtizedének végén Franciaországban.<sup>22</sup>

Gusztáv 1857-es hazatérése után Magyarországon maradt. Unokahúga családtörténete szerint kereskedelmet és közgazdaságtant tanult.<sup>23</sup> Bár azt nem tudni, hol és mikor végezhette tanulmányait, a pályaválasztást igazolja, hogy a Pesti Kereskedelmi Akadémia 1872. évi értesítője mint a könyvvitel tanárát tüntette fel. Majd a következő év értesítője szerint a bécsi Kereskedelmi Akadémiához hívták tanárnak.<sup>24</sup> A Burchard szülők életük utolsó éveit fiuk, Gusztáv mellett Bécsben töltötték. 1886-ban, amikor Burchard Gyula Franciaországból hazalátogatott, már Gusztáv is Magyarországon élt, de az elutazó francia vendégeket elkísérte Bécsbe, és megmutatta nekik a várost. Ekkor jegyezte fel róla 18 éves unokahúga, hogy hét évig élt a császárvárosban.<sup>25</sup> Magyarországra visszatérve Velencén kis birtokot vásárolt, az 1891-es nemesi oklevél is mint velencei földbirtokost említi.<sup>26</sup> Rajner Paula visszaemlékezését idézve: a „gazdálkodás azonban nem neki való volt; birtokát öccse, Konrád vette át, ő meg családjával Budapestre költözött”.<sup>27</sup> Burchard Gusztáv első budapesti lakcímét az 1894-es cím- és lakjegyzékben fedezhetjük fel a terézvárosi címek között, majd az 1902–1903-as kötettől kezdve az I. kerületi Avar utcában szerepel lakosként. Budapesten is

---

szerepel. (A selmeczi m. kir. Bányász- és Erdészakadémia évszázados fennállásának emlékkönyve 1770–1870. Selmecz, 1871. A bányász- és erdészakadémia hallgatóinak jegyzéke annak megnyitásától kezdve az első század végéig, 3834. sorszám.)

<sup>19</sup> BFL, Evangélikus anyakönyvek XV. 20. A3 1873. szeptember 23. Burchard Gabriella és Burchard Gyula 1886-os utazásáról fennmaradt Gabriella rövid feljegyzése. (A család tulajdonában.)

<sup>20</sup> Burchard Konrád évfordulós naptára. (A család tulajdonában.)

<sup>21</sup> Burchard-Bélaváry, Marcel: *Notre Famille*, 36.

<sup>22</sup> Lásd 10. lánjegyzet.

<sup>23</sup> Marcsék Jánosné Rajner Paula visszaemlékezései alapján. 1956, 1983. (A család tulajdonában.)

<sup>24</sup> „A tanév kezdetén nyilvános pályázat útján Burchard Gusztáv ur a könyvvitel 2ik tanárának és a mintatanoda vezetőjének nevezetett ki.” *A Pesti Kereskedelmi Akadémia értesítője az 1872. tanév végén.* „Burchard Gusztáv ur, a ki a könyvitelt adta elő, a bécsi kereskedelmi akadémiához tanárnak meghivatván, önként lépett ki a tanári testületből.” *A Pesti Kereskedelmi Akadémia értesítője az 1873. tanév végén.*

<sup>25</sup> Burchard Gabriella feljegyzése az 1886. június 4. és július 26. közötti magyarországi utazásukról. (A család tulajdonában.)

<sup>26</sup> Gerő József (szerk.): *Királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címek jegyzéke.* Budapest, 1940.

<sup>27</sup> Marcsék Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése alapján. 1983. (A család tulajdonában.) Bellussi Baross Károly 1893-as kiadású gazdacímterében még Burchard Gusztáv szerepel egy 103 kat. hold területű velencei birtok tulajdonosaként. (bellussi Baross Károly: *Magyarország földbirtokosai.* Budapest, 1893.) Az 1897-ben megjelent gazdacímterében viszont már csak az öccse neve található meg: a kötet egy 277 kat. holdas velencei birtok tulajdonosaként tünteti fel Burchard-Bélaváry Konrádot. (A M. Kor. Országainak mezőgazdasági statisztikája. II. kötet *Gazdacímter.* Budapest, 1897.)

halt meg, egy villamos halálra gázolta 1903-ban. Családtagjai róla szólva mindig megemlékeznek művészi hajlamáról: festéssel és szépirodalommal is foglalkozott.<sup>28</sup> István fia és Alice nevű unokája szintén festő lett. Érdekes, hogy bár jóval közelebb élt öccséhez, Burchard Konrádhoz, mint Rheimsben élő testvérük, a fennmaradt kalendáriumban mégis ritkán tűnik fel a neve, és Konrád gyerekeinek keresztszülei között sem szerepel.

A legfiatalabb Burchard fiú, Konrád 12 éves volt a családja történetén nagyot fordító szabadságharc idején. Saját, 1890-ben írt életrajza szerint „elvégezte az eperjesi kollégiumot, és miután hajlamai a kereskedelmi pályára vonták, 1854-ben külföldre ment, hogy a gyakorlati téren szerezzen tapasztalatokat. Berlinben a kereskedelmi akadémiát hallgatta; innen Danzigba [Gdańsk] ment, hol egyik legkiválóbb gabonakereskedő- és hajóvállalkozási cégnél volt hosszabb ideig; azután beutazta Német- és Franciaországot, tanulmányozván a kereskedelmi és ipari viszonyokat.”<sup>29</sup> Ha valóban 1854-ben ment külföldre, 17 évesen, akkor még nem végezhetette el a kollégiumot, bár az sem zárható ki, hogy oda járt. A kollégium támogatói között 1852-ben és 1855-ben nem lelhető fel a Burchard név,<sup>30</sup> ami természetesen a család megrendült anyagi viszonyaiból is következhet, s továbbra sem zárja ki, hogy Konrád a Kollégium hallgatója volt. A kereskedelmi pálya iránti vonzódás lehetett apai intenció is, de akár egyéni választás, akár apai ráhatás eredménye volt, mindenképpen a családi tradíció folytatását jelentette. Kereskedelmi tanulmányokat ez idő tájt Magyarországon nem lehetett folytatni, a Pesti Kereskedelmi Akadémia majd csak 1857-ben nyitotta meg kapuit. A külföldi tanulmányokat tehát ez is indokolhatta, a tanulmányokat követő külföldi gyakornokoskodás pedig – a céhlegények vándorlását idézve – nem volt ritkaság a korban, bár érdekes lenne tudni, miért épp az említett danzingi cégnél állt munkába, hogyan választotta a gabonakereskedést és hajózást. 1862-es hazatérése után Burchard Konrád Pesten telepedett le, s első (és utolsó) munkahelyeként a Pesti Hengermalom Társaságot választotta. Távol a családjától, egy idegen városban önálló karrier fölépítésébe kezdett. Családjától az iparos-kereskedői tradíciót és evangélikus hitét kapta örökül, s mint látni fogjuk, mindkettő becses útravalónak bizonyult.

Burchard Konrád 31 évesen alapított családot. 1868-ban, amikor irodafőnökként dolgozott a Hengermalomban, feleségül vette Fuchs Augustát, Fuchs Rudolf, a Hengermalom egyik főreszvényesének 22 éves lányát. Felesége családja gazdag és befolyásos pesti famíliának számított.

Fuchs Rudolf egyike volt a Holzhammer céget a Hengermalomból kivásárló pesti kereskedőknek. Apja, Fuchs Keresztély Lőcséről származott cipszer (szepességi szász) lutheránus családból, és dohánygyártással, dohánykereskedéssel foglalkozott. A 19. század elején még testületen kívüli kiskereskedőként működött, majd 1832-től nagykereskedői jogszínt nyert és később gyári privilégiumot is kapott a dohánygyártó üzemére. Nyáron dohányt őrlött, télen pedig lisztet, ami ellen a molnárcéh tiltakozott, s a pesti tanács eltiltotta Fuchst a bérórléstől. Pénzét városi ingatlanokba és városi haszonbérletbe fektette. Nem vett részt a városigazgatásban, s nem lett választott polgár sem. Üzemét és nagykereskedését fiai, Rudolf és Gusztáv folytatták a Polgári Kereskedő Társaság tagjaiként. Amikor 1850-ben bevezették a dohánymonopóliumot, a dohánygyártó üzemet eladták a Fuchs testvérek a kincstárnak, de a kereskedelmi profilt megtartották. Gusztáv az 1850-es években

<sup>28</sup> Burchard-Bélaváry, Marcel: *Notre Famille*, 36.; Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezései. 1956, 1983. (A család tulajdonában.)

<sup>29</sup> Az életrajz egyes szám harmadik személyben íródott, feltehetően felkérésre írta Burchard Konrád. (A család tulajdonában.)

<sup>30</sup> Az *Eperjesi Evang. Ker. Collégium értesítője* 1855. Hallgatói névsort nem tartalmaz az értesítő.

termény- és borkereskedéssel foglalkozott, Rudolf pedig a közéleti szereplés felé fordult, a pesti kereskedelmi és iparkamara elnöke lett, s váltótörvényszéki ülnökként működött. Az állami megváltásból eredő tőkéjüket ipari vállalkozásokba és a hiteléletbe fektették, ebből származtak a vállalatok és bankok vezetésében elfoglalt pozícióik. Rudolf a Magyar Általános Hitelbank alelnöke volt, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank felügyelő bizottságának tagja volt, a Lipótvárosi Takarékpénztár, a Hotel Rt., a Pesti Hengermalom Társaság és az Alföldi Vasút igazgatóságának tagjaként tisztelték; Gusztáv a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank cenzora (hitelbíró), a Hengermalom, a Nyugati Vasút és a Pécsi Brikettgyár vezetésének tagja volt. Budapest virilis listáin is vissza-visszatér a Fuchs testvérek neve.<sup>31</sup> Fuchs Rudolf élete végéig elsősorban értékpapírokban tartotta vagyonát, hirtelen halála után<sup>32</sup> az 1893-ban felvett osztályegyezség szerint cselekvő állapotú vagyonának (1 458 559 ft) több mint 80%-a (1 208 140 ft) értékpapírokban feküdt: ipari és hitelintézeti részvényekben, vasúti és állami kötvényekben. Egy pesti ház és egy budai nyaraló képezte csupán az ingatlan tulajdont 172 419 ft értékben.<sup>33</sup>

A lipótvárosi ház már 1868-ban, Augusztá lánya esküvőjekor is Fuchs Rudolf birtokában volt.<sup>34</sup> Miért adta hát egy gazdag pesti kereskedő a lányát egy általa alig négy éve ismert, számottevő vagyonnal biztosan nem rendelkező magánalkalmazott főtisztviselőhöz? Fuchs Rudolfnak négy lánya volt. (Lásd 3. melléklet) Henriette (Jette) nevű lányát már 1861-ben kiházasította, egy 33 éves gyermekorvoshoz, dr. Koller Gyulához adta.<sup>35</sup> Caroline igen későn, 27 évesen kelt el 1871-ben, az ő férje – a vele egykorú – Glatz Henrik kereskedő lett.<sup>36</sup> A legfiatalabb lány, Melanie is orvosfeleség lett, legfeljebb 20 éves lehetett, amikor hozzáment dr. Schulek Vilmos, 34 évesnél nem idősebb szemorvoshoz 1877 táján.<sup>37</sup> A Schulek családról az is tudható, hogy felvidéki, szepességi szász gyökerekkel bír, és a 17. század elejéig visszavezetett család valamennyi tagja evangélikus vallású volt. Schulek Vil-

<sup>31</sup> Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest, 1989. 107–109.; Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest, 1979. 48., 60., 80., 96.

<sup>32</sup> Fuchs Rudolf 1892. november 22-én, a halotti anyakönyv szerint szívhűdésben hunyt el a saját tulajdonát képező, V. ker. Korona u. 26. alatti házban. BFL, Evangélikus anyakönyvek XV. 20. A6. Az osztályegyezség szövege szerint végrendeletet sem hagyott maga után.

<sup>33</sup> A Görgei István közjegyző által felvett, 12/1893. ügyiratszámú osztályegyezséget a családtól fény-másolatban megkaptam.

<sup>34</sup> BFL, Evangélikus anyakönyvek XV. 20. A7

<sup>35</sup> dr. Koller Gyula (1828–1912) a bécsi egyetemen szerzett orvos-sebészdoktori oklevelet 1856-ban. Szinnyi feljegyzí még róla: „jelenleg gyermekgyógyintézet tulajdonosa Budapesten és a kir. m. könyvkiadó-társulat első titkára”. (Szinnyi: *Magyar írók*, VI. kötet, 1899. 762–763.)

<sup>36</sup> Glatz Henrik (1841/1844–1905) nagyapja evangélikus prédikátor volt Pozsonyban, apja pedig a *Pester Lloyd* újságírója. Bankhivatali pályakezdés után (könyvelő, tisztviselő) önállósult mint pénzváltó és tőzsdeügynök. (Kempelen Béla: *Családkönyv I. Nemes családok, polgárcsaládok*. Budapest, 1940. 62–63., valamint Kóvér György szíves közlése alapján.)

<sup>37</sup> Schulek Vilmos és Fuchs Melánia/Melanie házasságkötésének időpontja nem ismert, de első gyermekük, Alfréd 1878 májusában született, a házasságkötésre tehát legkésőbb 1877-ben kerülhetett sor. Dr. Schulek Vilmos (1843–1905) orvos-sebészdoktor, szemész és szülőmester, egyetemi tanár, a MTA rendes tagja volt. Bécsben szerzett orvosi oklevelet 1868-ban, több évig külföldön dolgozott, majd 1872-ben Kolozsváron a szemészet tanára, majd az egyetem rektora lett. 1874-ben a budapesti egyetem elméleti és gyakorlati szemészet rendes tanárává és a szemészeti klinika igazgatójává nevezték ki. 1889-ben választották az Akadémia levelező tagjai közé, 1902-ben pedig a rendes tagok sorába. (Szinnyi: *Magyar írók*, XII. kötet, 1908. 633–634.)

mos két nagybátyja (Jenő és Lipót) az 1848–1849-es szabadságharcban esett el.<sup>38</sup> Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy maga Fuchs Rudolf is evangélikus vallású volt, s a pesti evangélikus egyházközség presbitereként tisztelték, sőt Rajner Paula visszaemlékezése szerint „barátja és munkatársa volt Székács József püspöknek”. Ide kívánczik Rajner Paulától egy másik idézet is: „Sok olyan név van gyermekkori emlékeim között, mint rokon, akikkel a rokonságot kimutatni nem tudom. Az evangélikus vallás, a műveltségi szint, gondolkodásmód, életmód a vérszerinti kapcsolatnál erősebben köt össze. Sokszor közeli rokonság is elsatnyul, ha nincs lelki harmónia.”<sup>39</sup> Burchard Konrád tehát családjá felvidéki gyökerei, otthonról (és iskoláiból) hozott műveltsége és evangélikus vallása alapján illik bele a Fuchs vejek sorából. A Schulek és Burchard családok 1848–1849-es részvétele is a közös jegyekhez tartozhat, hiszen a dédunoka szerint Fuchs Rudolf „magyar érzelmű, kétnyelvű ember volt, mint általában a szepesiek”. Burchard Konrád 1890-es életrajzában hivatali felemelkedését „vasszorgalmának, szakképzettségének és körütekintő ügyességének” tulajdonította. Polgári értékrendről árulkodó szavak ezek, s minden bizonnyal ez az értékrend is hozzájárulhatott a Fuchs családba való beházasodásához.

### Személyes ambíciók és a karrier

Burchard Konrád karrierje szorosan összefonódott a malomiparral és a Hengermalommal, s mondhatni, töretlenül haladt felfelé. Hengermalmi belépése után néhány évvel már a Társaság főtisztviselői közé tartozott, 1876-tól tagja volt a vállalat stratégiai vezető testületének (igazgatóság), 1877-től pedig első számú operatív vezetővé (vezérigazgató) lépett elő. A „vasszorgalom és szakképzettség” mellett feltehetően Fuchs Rudolf is ott állt e karrier mögött. Az ifjú Burchard hivatali felemelkedését hathatósan támogathatta apósa, aki 1867-től folyamatosan tagja volt a Hengermalom stratégiai irányítását ellátó választmánynak, amit 1876 után igazgatóságnak hívtak, és 1890-től a Társaság alelnöke volt. Hirtelen jött halála után veje az ő alelnöki székét foglalhatta el. A Hengermalom ranglétrájának utolsó fokát, az elnöki pozíciót Burchard Konrád 1906-ban érte el, s meg is tartotta azt haláláig. Míg pozíciói egyre emelkedtek, társasági részvényhányada is megnövekedett. (Lásd 4. melléklet.)

Malomipari szerepvállalása nem ért véget a Hengermalommal. Számos szakcikkét hitvatkozzák a lexikonok.<sup>40</sup> Nemzetközi és hazai malomipari szakkiallításokon (1873. Bécs, 1878. Párizs, 1879. Székesfehérvár, 1882. Trieszt, 1885. 1896. országos kiállítás) vett részt, nem egyszer a „jury” tagjaként vagy szervezőként. Ő mutatta be a magyar malomipar millenniumi szereplését Matlekovics Sándor reprezentatív kiadványában.<sup>41</sup> Az ágazat érdekvépviseletében az 1870-es évektől vállalt részt. Az ő kezdeményezésére alakult meg 1879-ben az általános iparegyleten belül a malomipari szakosztály, melynek több mint hat évig volt elnöke. 1881 óta tagja volt a budapesti kereskedelmi és iparkamarának, majd a szakosztályból kinövő önálló Országos Malomegyesület is első elnökének választotta.<sup>42</sup> Bár az

<sup>38</sup> Schulek Tibor: *Tükördarabok a Schulek-család múltjából*. I. In: Új Magyar Museum. III. kötet, II. füzet, Kassa, 1943. 3–11. Schulek Vilmos testvére egyébként Schulek Frigyes (1841–1919) műépítész, műegyetemi tanár, a Mátyás-templom és a visegrádi Salamon torony restaurátora, a Halászbástya tervezője.

<sup>39</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése. 1983. (A család tulajdonában.)

<sup>40</sup> Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. IV. kötet, Budapest, 1942. 271–272.

<sup>41</sup> Matlekovics Sándor: *Az ezredéves kiállítás eredménye*. 8. Budapest, 1898.

<sup>42</sup> Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből. (A család tulajdonában.); Gelléri Mór: *A magyar ipar úttörői. Élet- és jellemrajzok*. Budapest, 1887. 3–7.

Egyesület később felbomlott, évek múlva is büszkén írt róla: „...annak idején sikerült nekem az ország összes malmait egy egyesületbe csoportosítani, ezáltal jelentékeny előnyöket biztosítani a malomipar részére, ennek üzletét szolid alapokra fektetni, – (sajnos az utódok versengésükkel az elnöki tisztségért a számottevő országos egyesületet szétdarabolták)...”<sup>43</sup>

Burchard Konrád személyes ambíciói elsősorban pozícióinak mozaikjaiból rajzolódnak ki. E mozaikok rendezgetése során tűnik szembe igazán, hogy a hengeralmi felemelkedést és a mind meghatározóbb malomipari szerepet számos olyan gazdasági pozíció is kiegészítette, amely malomipari kapcsolatokkal bírt. Mintha a pozíciók többsége a malomipar körül sűrűsödne. Bár közvetlen ok-okozati kapcsolatot a pozíció pusztá léte nem indukál, figyelemre méltó a tisztségek itt következő sora. Az ipari érdekképviselő századforduló után megnyílt új fóruma, a Gyáriparosok Országos Szövetsége a malomipar képviselőjének is terepe lett. Burchard Konrád pedig a GyOSz ügyvivő igazgatóságának tagja volt. A gőzmalmok a gyakori tűzkárok miatt a biztosítók állandó ügyfelei közé tartoztak. Burchard Konrád az Első Magyar Általános Biztosító Társaság felügyelő bizottságának volt tagja. A nyersanyag beszerzése és az őrlmények exportálása okán a kereskedelmi malmok közlekedési vállalatokkal is kapcsolatban álltak. Burchard Konrád előbb igazgatósági tagja, majd alelnöke lett az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.-nek. A gőzmalmok szénszükséglete a malmok villamosításáig fennállt. Burchard Konrád igazgatósági tag volt a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-ben. A Burchard-féle gazdasági pozíciók sora tovább folytatható jó néhány a malomipartól távolabb eső szereppel is. Elnöke volt a Hotel Royal Rt.-nek, a Kereskedelmi Épület Rt.-nek, alelnöke az Országos Központi Hitelszövetkezetnek, igazgatósági tagja a Siófok Balatonfürdő Rt.-nek, a Budapesti Lovasegylet Rt.-nek vagy a Magyar Vígyszínház Rt.-nek. S e lista minden bizonnyal még nem is teljes.<sup>44</sup>

Burchard Konrád gazdasági szerepeinek hosszú sorát saját növekvő malomipari és gazdasági tekintélye mellett két további s talán egymással is összefüggő tényező magyarázhatja, persze közvetlen kapcsolatot itt sem lehet kimutatni. Az egyik újra Fuchs Rudolf, a gazdag kereskedő após szerepe. Fuchs Rudolf hagyatékában a hengeralmi részvények mellett többek között Kereskedelmi Épület Rt. részvények, Hotel Rt. részvények és Első Magyar Általános Biztosító részvények is voltak. Ez utóbbi két vállalatnál Fuchs Rudolf maga is igazgató volt. A másik tényező Burchard Konrád 1885-ös főrendiházi kinevezése, amely tagadhatatlanul sokat emelt az ekkor 48 éves igazgató társadalmi megítélésén. A király élethosszig szóló kinevezésével elnyert rang feltehetően nem volt független attól a társadalmi pozíciótól, amit Burchard Konrád apósa betöltött, s talán egyszerre szólt neki és vejének, a malomipar szakteknéjének.<sup>45</sup> A főrendiházi tagsággal Burchard Konrád gazdaságpolitikai szerepre is szert tett. Tagja lett a kereskedelmi minisztérium tarifa-bizottságának és vámügyi tanácsának – melynek munkája újra csak összefüggött a malomiparra vonatkozó szabályozásokkal –, később pedig az országgyűlés pénzügyi bizottságának és igazoló bizottságának.<sup>46</sup> Közéleti szerepeinek sorát szaporította, hogy tizenkét éven át ő volt Brazília budapesti főkonzula, s egy ideig a fővárosi képviselő testületnek is tagja lett

<sup>43</sup> Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Z 40. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, projektumok, 52. cs. 957. t. Burchard Konrád levele Lánczy Leóhoz a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökéhez, 1909. október 22.

<sup>44</sup> A lista összeállítása során a *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* köteteit, valamint a Mihók-féle *Compassok* köteteit használtam.

<sup>45</sup> Saját 1890-es életrajzában az 1885-ös országos kiállítás sikerével magyarázza főrendiházi kinevezését.

<sup>46</sup> Lásd a *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* köteteit.

mint virilista.<sup>47</sup> Nevét filantróp és tudományos egyesületekben is megtalálhatjuk, bár ezekről még kevésbé létezik teljes lista. Gelléri a Nemzeti Tornaegylet alapítójaként, a Magánhivatalnokok Egyletének elnökeként és az V. kerületi 2. sz. iskolaszék másodelnökeként emlékezik meg róla, a *Turulban* a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság alapítói között szerepel, temetésén pedig magas rangú vezetői révén képviseltette magát a Magyar Vörös-Kereszt Egyesület is, ami Burchard Konrád egyesületbeli szerepére utal. Végül saját életrajzában és évfordulás naptárában ő maga hangsúlyozza, hogy a „pesti ágostai egyház presbytere” és „A magyar földrajzi társaság alapító tagja.”<sup>48</sup>

Társadalmi presztízsét elsősorban főrendiházi tagsága alapozta meg. Külföldi és hazai kitüntetései, köztük a Ferenc József-rend lovagja cím, majd az 1891-ben elnyert nemesi rang csak tovább erősítették pozícióit. A nemesi címmel együtt ő és Gusztáv testvére jogot kaptak arra is, hogy visszavegyék régi családi nevüket, és ezentúl a Burchard-Bélaváry családnevet használják.<sup>49</sup>

Burchard alakjának megítéléséről szóljanak saját szavai: „Burchard a becsületes munka képviselője. Mai nagy tekintélyét és előkelő állásának alapját munkásság és tevékenység vetette meg, mely éveken át nemcsak hazánk legelső iparága fejlesztésének, hanem a közügyeknek és polgártársai jólétének volt szentelve. Önzetlen és buzgó működése a legszélesebb körökben elismerésre és méltánylásra talál.”<sup>50</sup> Talán még ennél is érzékletesebben árulkodik önmagáról Burchard Konrád egy levélrészletben, amikor egy részvénytárvétel kapcsán a neki felajánlott Első Budapesti Gőzmalom Rt. igazgatósági pozíciót így utasítja el 1909-ben: „...a legrégebb és egyik legtekintélyesebb malomvállalatnak töltöm be elnöki tiszteletét, azt hiszem, nem érthet félre senki sem, hogy nem kívánok a malomiparban másodrangú szerepet játszani.”<sup>51</sup>

Burchard Konrád karrierje igen nagy ívet futott be a gyakornokságtól a főrendiházi tagságig, de „self-made man”-nek korántsem nevezhető a szó klasszikus értelmében. Otthonról hozott ipari-kereskedői gyökerei, műveltsége és neveltetése jó alapot jelentettek pesti életéhez. Apósa pedig láthatóan valódi mintát – és segítséget – adott számára, hiszen életútja számos ponton követte Fuchs Rudolfét. A hengeralmi felemelkedéshez nyújtott támogatás, a hasonló igazgatósági pozíciók, a közéleti szerepek felé való nyitottság és a presbiteri feladatkör mind erről tanúskodnak. Így jutott el addig a pontig, amikor a malomiparban már nem érte be a „másodrangú” szereppel.

## Az apai gazdasági és társadalmi stratégia

A Pesti Hengeralmos Társaságot az alapítók köre, majd a vezetést az 1860-as évektől meghatározó kereskedői kör alapján klasszikus részvénytársaságnak tekinthetjük. Nincs nyoma sem egy családnak, sem egy vállalat vagy bank többségi részvénytulajdonosnak. Előfordulnak ugyan az igazgatóságon belül rokoni kapcsolatok: Fuchs Rudolf és Fuchs Gusztáv

<sup>47</sup> Gulyás: *Magyar írók*, 272.; Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből.

<sup>48</sup> Gelléri: *A magyar ipar úttörői*, 7.; *Turul*, 3. évf. 1899. 146.; *Pesti Hírlap*, 1916. július 5. 13. oldal; Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből. Burchard Kálmán évfordulás naptára. (A család tulajdonában.) Első oldal.

<sup>49</sup> Gerő: *Királyi könyvek*, 605 sz. eln./1891. nemesi oklevél (A család tulajdonában.) A Ferenc József-rend lovagja címet 1882. december 22-én kapta. (Burchard Kálmán évfordulás naptára. (A család tulajdonában.) Második oldal.

<sup>50</sup> Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből. (A család tulajdonában.)

<sup>51</sup> MOL, Z 40. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, projektumok, 52. cs. 957. t. Burchard Konrád levele Láczy Leóhoz, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökéhez, 1909. október 22.



testvérek, Fuchs Rudolf és Burchard Konrád após–vej rokonságban állnak, családi dominanciáról ennek ellenére nem beszélhetünk. Burchard Konrád több mint ötven esztendőös hengeralmi működése során, valamikor az 1880-as évek végétől ez a kép megváltozik. Mind a részvényesek között, mind a Társaság vezetőségében idővel egyre több tagját fedezhetjük fel a Burchard–Fuchs famíliának.

Burchard Konrádnak és Fuchs Augustának öt gyermeke született, közülük négy élte meg a felnőtt kort: Dóra, Rezső, Pál és Andor. A szülők nagy súlyt fektettek a gyerekek iskoláztatására – még a fiatalon férjhez ment Dóra is járt felső leányiskolába –, és támogatták külföldi tanulmányaikat is. Pál Bécsben, Andor Berlinben tanult egy ideig, Rezső pedig londoni tanulmányútra ment az egyetemet követően.<sup>52</sup> A fiúk iskoláztatása egyöntetűen közhivatalok felé vezető pályákat mutat, Rezső és Andor jogot tanul, Pál katonai akadémiát végzett, ennek ellenére – Pál kivételével<sup>53</sup> – később feltűnnek a Hengermalom vezetésében is.

Az első Burchard családtag a Hengermalomban azonban nem a fiúk közül került ki, hanem egy vej személyében jelent meg. Romantikusan azt is mondhatnánk: megismételte magát a történelem, ugyanis Burchard Dóra 1887-ben feleségül ment Rajner Kálmánhoz, a Hengermalom főtiszviselőjéhez.<sup>54</sup> Ahogy 1868-ban elvehette az akkor 31 éves Burchard Konrád a gazdag pesti kereskedő, Fuchs Rudolf lányát, most hasonló társadalmi különbséget áthidalva adta hozzá a főrendiházi tag Burchard Konrád elsőszülött gyermekét a 32 éves, Pesten született, de eperjesi származású és evangélikus vallású irodafőnökhöz. Lánya visszaemlékezése szerint Rajner Kálmán 18 évesen lépett a Hengermalom hivatalnoki karába, amit megerősít az is, hogy a Pesti Kereskedelmi Akadémiát 1872-ben fejezte be. Éppen abban az évben, amikor Burchard Gusztáv a könyvvitelt, a „legfőbb stúdiumot”<sup>55</sup> tanította az iskolában. Fuchs Rudolf pedig haláláig hosszú éveken át – ekkor is – az iskola vezérő bizottságának a tagja volt.<sup>56</sup> Kereskedelmi akadémiai tanulmányai ugyanakkor – személyes ismeretség nélkül is – jó ajánlólevelet jelentettek a korabeli vállalatok számára.<sup>57</sup> Rajner Paula visszaemlékezése szerint szerény szülői támogatás állt Rajner Kálmán mögött, apja fiatalon meghalt, édesanyja kis vegyeskereskedésből tartotta fenn a családot. Születési anyakönyve szerint édesapja, Joh. Georg Reiner kereskedő volt, s a két feltűnte-

<sup>52</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése. 1983. (A család tulajdonában.)

<sup>53</sup> Pál katonai akadémiát végzett, s egy diplomata vizsga után követségi titkár lett. Ő kizárólag állami szolgálatához kötődött, a Hengermalomban semmilyen pozíciót nem töltött be, még részvényes sem volt, és más vállalati érdekeltsége sem ismert előttem. Államhivatali karrierjének bizonyára jót tett örgróf felesége, pénztárcájának ugyanakkor sokat árthatott az 1910-es évek elején lezajlott válása és talán saját életvitel is. Mind az anyai, mind az apai örökség felosztásakor Pál örökrésztől szólva a jegyzőkönyvek lakonikus egyszerűséggel csak annyit jegyeznek meg, hogy Pál azt már az elhunyt életében megkapta kisebb nagyobb részletekben, sőt még többet is. Pál lehetett a család fekete báránya.

<sup>54</sup> 1883-tól szerepelt Rajner Kálmán a vállalat irodafőnökeként, 1884-től már cégvezetőjeként is. (Mihók-féle *Compassok* vonatkozó kötetei)

<sup>55</sup> Krausz Simon így vallott akadémista éveiről: „Nagyon szerettem az iskolát, mert tananyagunk módot adott arra, hogy kissé lássuk a való életet. Legfőbb stúdiumom volt és maradt: a könyvvitel. Könyvelési alapismereteim tanítottak meg – belőlük olvasni. A könyvek alapján lehet csak megítélni az üzlet jóságát, életrealitását vagy ennek ellenkezőjét.” Krausz Simon: *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete*. Budapest, 1991. 14.

<sup>56</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése. 1983. (A család tulajdonában.); *A Pesti Kereskedelmi Akadémia értesítője az 1872. tanév végén.*; *Tiszti Cím- és Névtár* kötetei.

<sup>57</sup> Vö. Krausz: *A pénzember*, 17–18.

tett keresztelési tanú is „kereskedő” foglalkozás megjelöléssel szerepelt,<sup>58</sup> vagyis a családi kereskedői tradíció egyértelműen kimutatható. Rajner közel tíz éves szolgálat után, de még mindig csak 28 évesen lett a Társaság irodafőnöke, egy év múlva pedig cégvezetője is. 1890-től helyettes igazgatóként működött vezérigazgató apósa mellett, majd amikor 1892-ben, Fuchs Rudolf halála után Burchard Konrád alelnök lett, Rajner Kálmán elfoglalta a vezérigazgatói pozíciót, és 1893-ban a közgyűlés beválasztotta az igazgatóság tagjai közé is.<sup>59</sup> Burchard Konrád ekkoriban költözött ki családjával a Hengermalom épületéből, ahol közel húsz éven át éltek, s a lakásba természetesen lánya és az ifjú igazgató költözött.<sup>60</sup>

Az 1890-es évek közepétől a Hengermalom éves közgyűlései előtti részvényletelekről fennmaradt listák alapján egyre nagyobb számban jelentek meg a részvényesek között a Burchard és a Fuchs család tagjai. (Lásd 4. melléklet.) Fuchs Rudolf hagyatéka 68 db Hengermalom részvényt tartalmazott, s a Glatz, Koller és Schulek részvénytulajdonok mögött ezt az örökséget fedezhetjük fel. A Burchard Konrád és Rajner Kálmán által közgyűléseken képviselt mennyiség azonban jóval nagyobb annál, mint ez az örökrész, vagyis ők vásárolták (is) részvényeiket, s láthatóan legalább 150 részvény felett tartósan rendelkeztek. A száz feletti részvényt számmal a közgyűlések legnagyobb részvényesei voltak, csak gr. Széchenyi Béla tartott velük a maga 130 részvényével. 150 részvélynél egyébként nem volt érdemes többet letenni a közgyűlés előtt, mert az 1895. évi rendkívüli közgyűlés alapszabály-módosítása óta egy részvényes legfeljebb 50 szavazattal rendelkezhetett a közgyűlésen, ez pedig 150 részvényt takart, mivel 3 részvény ért 1 szavazatot. 1897-től Burchard Rezső is nagyobb mennyiségű, 132, majd 150 db hengermalom részvényt tűnik fel a közgyűléseken. Burchard Konrád alelnök és Rajner Kálmán igazgató tehát a Burchard család közgyűlési többsége mellett irányíthatta a vállalatot.<sup>61</sup>

Ám 1906 után Rajner Kálmán hirtelen eltűnt. Az igazgatósági ülések jegyzőkönyvéből csupán annyi derül ki, hogy az elnök úr – vagyis az apósa – számára nemkívánatossá vált a személye, ezért nem tud megjelenni az üléseken, így viszont azok intézkedéseire sem vállal felelősséget, tehát lemond posztjáról. A cég iratai nem árulnak el többet.<sup>62</sup> Burchard Konrád szűkszavú kalendáriumában azonban igen. Az 1906. március 27-i bejegyzésből kiderül, hogy Rajner Kálmán rossz üzletvezetése miatt a malmot jelentős veszteség érte, s ezért

<sup>58</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése. 1983. (A család tulajdonában.) Ő is megjegyzi, hogy apai felmenőiről keveset tud. Édesanyjának családjáról, a Burchardokról ellenben annál többet. BFL, Evangélikus anyakönyvek XV. 20. A2 Születési anyakönyvek 1855. április 21.

<sup>59</sup> BFL, VII. 2. e. Cg. 1195/1.

<sup>60</sup> A *Budapesti Cím- és Lakjegyzék* kötetei szerint valamikor 1892 és 1894 között, feltehetően az alelnöki kinevezés után költözött át Burchard Konrád a Hengermalom épületéből az Andrássy út 81. alá, majd rövidesen az Andrássy út 122-be. 1906-ban már az V. ker. Sas u. 30/a alatt lakott, majd 1907-től 1913-ig a Sas u. 16-ban. 1913-ban költözött át Budára, I. ker. Várkert rkp. 17. szám alá.

<sup>61</sup> BFL, VII. 2. e. Cg. 1195/1.

<sup>62</sup> „Megkaptam f. hó 6-ára egybehívott igazgatósági ülésre szóló meghívót. – Minthogy a fennforgó viszonyok között egyrészt el akarom lehetőleg kerülni, hogy a legnagyobb sajnálatomra az igen tisztelt Elnök úr és csekélységem közt létező személyes konfliktus az igazgatósági üléseken történendő megjelenésem által még jobban kiélesedjék, és minthogy másrészt a már eddig is az én hozzájárulásom nélkül hozott és ugyanígy hozandó további igazgatósági határozatokért felelősséget vállalni hajlandó nem vagyok, az igen tisztelt Társaságnál viselt igazgatósági tagságról tisztelettel lemondok.” Rajner Kálmán levele az igazgatósághoz 1906. szeptember 5-én. BFL, VII. 2. e. Cg. 1195/1.

a Magyar Általános Hitelbank 50%-ra akarta lebélyegezni a Hengermalom részvényeket.<sup>63</sup> A stabilnak mondható 1890-es évtized után az 1900-ast igen változó eredményekkel kezdte a Hengermalom. (Lásd 1. melléklet.) Az 1898. üzletét 53 564 frt, az 1899. évet 150 132 frt veszteséggel zárta a Társaság, majd két nyereséges és 4–5%-os osztalékot eredményező év után az 1902-es üzletét újra 115 928 K veszteséggel ért véget.<sup>64</sup> A 1903-as és 1904-es 4%-os osztalékot fizető üzletét után következett a Burchard Konrád által Rajner Kálmán rossz üzletvezetésének tulajdonított újabb veszteséget hozó 1905-ös és 1906-os év.<sup>65</sup> A Hitelbank, amely nem rendelkezett számottevő részvénytulajdonnal a Hengermalomban, hiszen erre sem részvényletétel, sem igazgatósági tagság nem utal, s valószínűleg csupán számlavezetője volt, emiatt javasolhatta az alaptőke csökkentését. A Hengermalom igazgatósága azonban Burchard alelnök javaslatára elutasította a Hitelbank lebélyegzési javaslatát, és inkább bankot váltott. A Magyar Kereskedelmi Rt.-vel<sup>66</sup> léptek egyezsége, amely első lépésként beírta egy igazgató delegálásával. A március 31-i közgyűlésen be is választották az igazgatóságba malomszegi Elek Pált, a Kereskedelmi Rt. vezérigazgatóját.<sup>67</sup> Burchard Konrád kalendáriumi bejegyzéséből úgy tűnik, ekkor még nem volt egyértelműen szó Rajner Kálmán távozásáról. „Kezdeményezésemre az igazgatóság úgy határozott, hogy egyelőre a részvények lebélyegzése nélkül folytatja az üzletét, és megállapodott a Kereskedelmi Rt-vel, hogy egyik igazgatója bekerül a Hengermalom igazgatóságába. Hogy ennek révén Kálmánt továbbra is megtarthatnám a pozíciójában, sajnos igen kérdéses. A Hitelbank a bankkapcsolatunk megváltoztatása miatt kicsinyes módon azonnal felmondta Kálmánnak az igen megerhelt Layout-ját (kb. hiteltartozását) és ugyan a Magyar Kereskedelmi Rt. átvette azt, de csak az én jóállásom mellett, amint azt fentebb írtam.”<sup>68</sup>

<sup>63</sup> „Durch Kálmán seine unglückliche Geschäftsführung hat die Mühle das halbe Action Capital verloren. Die Creditbank wollte gleich unsere Actien auf 50% abstempeln oder liquidieren.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. März, 1906, den 27 t. (A család tulajdonában.)

<sup>64</sup> BFL, VII. 2. e. Cg. 1195/1. Cg 1995/2. Cg 1995/3. Bár a koronát 1892-ben bevezették, a mérlegekben még sokáig használták a korábbi osztrák értékű forint pénznemet. (1 o. é. frt = 2 K)

<sup>65</sup> Az 1905. üzletét az igazgatóság jelentése alapján csupa rossz jellemezte. A búza ára magas volt, a lisztre nem volt kereslet, az ausztriai vevők „a legmesszebb menő ellenállást fejtették ki a magyar liszt vásárlásának tekintetében”. 1904. november 10. és 1905. augusztus vége között a malmok közös egyezményvel korlátozták működésüket, további négy hét üzemszünetet kellett tartani a Hengermalomban a koptató átalakítása miatt, és ráadásul ősszel a gőzgép üzemzavarai is nehezítették a termelést. (Mihók-féle *Compass* 1906/07.) Sajnos Burchard Konrád nem fejtette ki bővebben, miben állt Rajner rossz üzletvezetése, de biztos, hogy az 1905. évi veszteségen felül további veszteséget eredményezett a 1906. májusi igazgatósági jelentés szerint. Vö. Mihók-féle *Compass* 1907/08.

<sup>66</sup> A Magyar Kereskedelmi Rt. Baross Gábor miniszter kezdeményezésére alakult 1890-ben az ország keleti és Fiumén át vezető kereskedelmének élénkítésére. 1904-től kezdve a Társaság „a banküzlet összes ágait is műveli.” (Mihók-féle *Compass* 1907/08.)

<sup>67</sup> BFL, VII. 2. e. Cg. 1195/1.

<sup>68</sup> „Auf meine Investition hat die Direction beschlossen das Geschäft ohne Abstempelung der Actien noch fortzuführen und vereinigte sich mit der Handels Actien Gesellschaft, dass ein General Director in die Direction gewählt wird. Ob ich dadurch Kálmán für Lange in seiner Stellung erhalten werde können ist leider sehr fraglich. Die Creditbank war kleinlich gegung wegen dem Wechsel unserer Bankverbindung dem Kálmán sofort sein allerdings stark überlasteter Layout zu kündigen u. hat die Ung. Hand. Ac G dasselbe wohl übernommen aber nur mit meiner Gutstehung wie oben gesagt.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. (A család tulajdonában.) März, 1906 den 27t. (A szerző fordítása.)

Rajner helyzete feltehetően nem (csak) az új banki kapcsolat miatt vált kérdéssé. Amint azt szeptemberi levele is sugallja, távozásának oka sokkal inkább abban rejlett, hogy elvesztette apósa bizalmát. Március 27-én Burchard Konrád aláírt egy váltót Rajner Kálmán részére a banknak (a Kereskedelmi Rt.-nek) fedezetként, de „élete első váltója” (értsd: fedezeti váltója) annyira „nyomasztotta”, hogy március 31-én, négy nappal később kiváltotta azt a felesége hűgától kölcsön kapott részvényekért cserébe, amelyek magját bizonyára Fuchs Melánia apai öröksége képezte. Burchard Konrád csak 1910-ben tudta a tartozását teljesen visszafizetni és visszaadni sógornője részvényeit: „1906. 27-én alá kellett írnom életem első váltóját kaucióként Rajner Kálmán részére. 1906. 31-én. Rajner váltójának kényszerű aláírása olyannyira nyomasztott, hogy Melanie segítségét kértem. Ez a kedves jó testvér azonnal segített is, amikor részemre megfelelő mennyiségű részvényt kölcsönzött, hogy ezek deponálásával visszakaphassam a banktól a váltómat. Az Isten áldja érte! 1910-ben adóságaimat törlesztve visszAADHATTAM a hű Melanie-nak a részvényeket. Nem is tudja, milyen nagy segítségemre volt.”<sup>69</sup>

A Hengermalom 1906. évi igazgatósági jelentéseiből fény derül a vállalat helyzetére is: „Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk azt is, hogy a Magyar Kereskedelmi Rt.-től oly ritka előzékenységgel vállalatunk rendelkezésére bocsátott és az üzletvezetésnek általunk történt átvállalásakor forgalomba vett 2 250 000 K-nyi váltóhitelt teljesen törlesztettük, úgy hogy ez idő szerint hitelváltónk nincs többé forgalomban.”<sup>70</sup>

A malom számláján keletkezett tetemes tartozás és a fedezeti váltó kényszerű aláírása áll a Burchard Konrád kalendáriumi bejegyzése által megörökített lelkiállapot háttérben, és ez magyarázza azt is, hogy Rajner Kálmán „nyomtalanul” tűnt el a malomból. Talán abban is szerepet játszott, hogy néhány évvel később a Burchard család életéből is távozott. Dóra elvált tőle,<sup>71</sup> és még közös lányuk, Paula visszaemlékezéséből sem derül ki, mi lett Rajner Kálmán későbbi sorsa.<sup>72</sup> Mintha minden kapcsolata megszakadt volna a Burchardokkal, holott 33 évig állt a malom szolgálatában, és 14 éven át vezette azt igazgatóként.

<sup>69</sup> „1906 den 27-t musste ich für Rajner Kálmán den ersten Wechsel in meinem Lebens als Caution unterschreiben. 1906 den 31. Durch die Notwendigkeit für Rajner Wechsel unterschreiben zu müssen, war ich so gedrückt dass ich mich der Melanie anvertraute. Diese liebe gute Schwester hat mir denn auch sofort geholfen als sie mir genügend Effecten geliehen hat um auf Grund deren Deponierung bei der Bank meine Wechsel zurückbekommen zu können. Gott segne sie dafür! 1910 war ich wieder soweit in meiner Schuld bei der Bank zurückgegangen, dass ich die Effecten der theuren Melanie wieder rückerstellen konnte. Sie hat keine Ahnung welch grossen Dienst sie mir erwiesen.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. (A család tulajdonában.) März, 1906 den 27; 1906 den 31. Gyakran előfordult, hogy egy adott évi bejegyzéshez későbbi évről is megjegyzést fűzött. (A szerző fordítása.)

<sup>70</sup> Mihók-féle *Compass* 1907/08.

<sup>71</sup> Burchard Kálmán kalendáriumában egyetlen bejegyzés árulkodik Burchard Dóra és Rajner Kálmán megromlott házasságáról, de a szóhasználat előzményekre utal. („Rajner hat seine Gemeinheit [...] so weit getrieben ...”) Az itt olvasható veszekedés tárgya pénz (Dóra vagyona – „den Rest ihres Vermögens”) volt, Rajner pofonnal fenyegette meg Dórát, és végül „ajtot mutatott neki” („dass er die arme Dora mit Ohrfeigen bedrohte u. ihr schlieslich die Thüre wies!”). Dóra a szomszédban lakó unokatestvérénél, Glatz Erichéknél talált menedéket, majd néhány nap múlva gyermekeivel együtt Melánia nagynénjéhez költözött. Burchard Kálmán évfordulós naptára. (A család tulajdonában.) Januar, 1908 den 20tn.

<sup>72</sup> A Pesti Kereskedelmi Akadémia 1907-ben megjelent emlékkönyvében Rajner Kálmán foglalkozásaként „magánzó” szerepel. (Szuppán Vilmos: *A budapesti Kereskedelmi Akadémia 1857–1907. Emlékkönyv*. Budapest, 1907. A felső kereskedelmi iskolai tagozat sikerrel végzett tanulói, 360. sorszám.)

A Hengermalom helyzetét végül további két 1906-os, rendkívüli közgyűlés során orvosolta az igazgatóság és a közgyűlés. Május 24-re hívták össze az első rendkívüli közgyűlést, mivel az igazgatóság több tagja is távozott posztjáról – ekkor vette át Burchard Konrád az elnöki pozíciót, s egyben visszavette a vezérigazgatóit is.<sup>73</sup> Az új vezetőségnek óriási veszteséggel kellett szembenéznie: nemcsak a korábbi évek veszteségeit görgette maga előtt, benne a katasztrofális eredményű 1905-ös évvel, de „az üzletvezetésnek általunk történt átvállalása előtt keletkezett” veszteséggel is számolnia kellett (feltehetően ez volt Rajner Kálmán „szerencsétlen” működésének az eredménye) és rossz anyagi viszonyai miatt az 1893 óta érdekkörébe tartozó Váci Hengermalom Rt.-vel is fel kellett bontani az összekötést. A veszteség meghaladta a társaság alaptőkéjének összegét, az 1 600 000 K-t.<sup>74</sup> A következő, szeptember 22-én tartott rendkívüli közgyűlésen a részvényesek a hiány fedezése érdekében megszavazták a részvénytőke leszállítását 600 000 K-ra – vagyis az eredetileg 400 frt (= 800 K) névértékű részvényeket 300 K-ra bélyegezték le –, és egyidejűleg 3000 db új, 300 K névértékű részvény kibocsátásával 1 500 000 K-ra emelték azt. Az év üzleti eredményeivel együtt végül 48 681 K 41 f veszteséggel zárták 1906-ot. Az összeomlás elhárításában komoly szerepet játszó Kereskedelmi Rt. persze jóval pozitívabban értékelhette az évet: „Itt említjük meg, hogy az elmúlt év elején a Pesti Hengermalom Társasággal megállapodásra léptünk e vállalat bankműveleteinek ellátására nézve. E megállapodás kapcsán a nevezett malomnak nagyobb összegű hitelt nyújtottunk, mely hitel az év folyamán teljes lebonyolítást nyert. A nehéz viszonyok között teljesített eme szolgáltatunk alapján meglepedéssel jelenthetjük, hogy e legelső és legrégebb hazai malomvállalat állandó ügyfeleink sorába lépett. A Hengermalommal való összekötetésből folyólag bankári szereppel közreműködtünk az eddig nevezett malomtársaság tulajdonát képező váci hengermalom 500 000 K alaptőkéjű önálló részvénytársasággá alakításában. A Váci Hengermalom Rt. eddigi működése megfelel a várakozásoknak.”<sup>75</sup>

Az új részvények lejegyzéséről nem maradt fenn részvénykönyv – és az 1907-es, 1908-as közgyűlési jegyzőkönyv sem található a Cégbíróság és a Hengermalom iratai között –, de a Kereskedelmi Rt. fent idézett jelentéséből kiolvasható, hogy nem a bank jegyezte le azokat. Mivel sem az igazgatóságban, sem az 1909-től újra fellelhető közgyűlési részvényletelek listáján nem szerepel idegen, Hengermalomon kívüli szereplő, nagyon valószínű, hogy a Burchard–Fuchs család tagjai kerültek az új részvények tulajdonjogába, főleg mivel korábban is nekik volt nagyobb mennyiségű részvénybirtokuk, s az új részvények kibocsátásakor a régi részvényesek elővételi joggal rendelkeztek.

Rajner Kálmán eltűnése után Burchard Konrád fiai már nem csak részvényesként voltak jelen a Hengermalomban. 1907-től Burchard-Bélaváry Rezsőt bevásárolták az igazgatóságba, 1910-től pedig a Társaság alelnöke lett.<sup>76</sup> Burchard-Bélaváry Andor 1909-ben

<sup>73</sup> „[D]ie Direction der P. Walzmühle hat dem Rajner Kálmán gekündigt u. musste ich, um zu retten was noch zu retten ist, die Obersteleitung der Mühle wieder auf mich nehmen.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. (A család tulajdonában.) April 1906 den. 14.

<sup>74</sup> 1905. évről áthozott veszteség: 755 307 K 57 f. „Ehhez járultak mint újabb veszteségek a 1905. évben vállalt üzleti kötelezettségek lebonyolításából, még az üzletvezetésnek általunk történt átvállalása előtt keletkezett több mint 300 000 K veszteség, továbbá a most előterjesztett Nyereség-Veszteség számlán felsorolt 337 521 K 71 f-re rugó tehertételek és végül a Váci Hengermalom Rt-vel fennállott összekötetés végleges felbontásából származott 274 596 K 47 f veszteség.” Mihók-féle *Compass* 1907/08.

<sup>75</sup> Magyar Kereskedelmi Rt. igazgatósági jelentése az 1906. üzletéről. Mihók-féle *Compass* 1907/08.

<sup>76</sup> BFL, VII. 2. e. Cg 1195/1. Burchard Rezső a jogi egyetem elvégzése után a belügyminisztériumba került, Fejér vármegye főispánjának, gr. Széchenyi Viktornak lett segédtitkára 1897-ben, s ezt

a Hengermalom tisztviselőjeként cégvezetői jogosultságot szerzett, 1915-ben pedig (vezér-)igazgatói kinevezést kapott, emellett az igazgatóságnak is tagja lett.<sup>77</sup> Rezsőnek láthatóan a stratégiai vezetésben szánt szerepet édesapja, Andornak pedig a hivatali ranglétra végigjárását, az operatív vezetés betöltését szánta. A tágabb család is szerephez jutott a Hengermalom vezetésében. Az igazgatóság tagja lett 1906-tól Burchard Rezső apósa, dr. Török Béla ügyvéd, 1910-től pedig Fuchs Augustza nővérének fia, Glatz Erich, szintén ügyvéd. Felügyelő bizottsági taggá választott a közgyűlés egy másik unokaöccsöt, de Châtel Vilmost és póttaggá egy harmadikat, Schulek Alfrédot. (Lásd 3. melléklet.) Az 1914-es közgyűlésen letételre került 5000 részvényből 3750 db tartozott családtagokhoz, csak ez a letett részvénytartás a teljes részvénytőke – amit 1909-ben 2,4 millió K-ra emeltek – közel 47%-át jelentette. (Lásd 4. melléklet.)<sup>78</sup> Az 1890-es években elinduló jelenséget, a Burchard-Fuchs család hengermalombeli tulajdonosi és hatalmi pozícióinak erősödését tehát az 1905–1906-os válságos évek nem törték meg. Kérdés persze, mi lett volna, ha Rajner Kálmán továbbra is részt vesz a vezetésben, vajon akkor is a Hengermalom kötelékébe lépett volna-e Burchard Rezső és Andor. Mivel a család bevonásának tendenciája folyamatosan jelen volt Burchard Konrád vezetői pályafutása során, megkockáztatható az igenlő válasz. Számos gazdasági, politikai és közéleti szerepe közül minden bizonnyal a Hengermalom volt a legkedvesebb Burchard Konrád számára, s ennek átörökítésében látta legfontosabb feladatát. Nem rajta múlt, hogy nem az ő akarata érvényesült.

### A fiúk akarata és öröksége

Az 1906-os válság után néhány évvel újabb kihívás előtt állt a Társaság. A Hengermalom épületét, amely 1839-ben még Pest szélén épült fel, az 1900-as évekre körbenőtte a város, így kénytelenek voltak kiköltöztetni a malmot. Az új, budai – lágymányosi – malomtelep építésére már az 1907. augusztus 26-i rendkívüli közgyűlés megadta a felhatalmazást az igazgatóságnak. Az építési költségek előteremtésére az 1909. december 9-i rendkívüli közgyűlésen felemelték az alaptőkét 900 000 K-val, 2 400 000 K-ra. A régi részvényeseknek minden 5 db részvény után 3 db új részvényre volt elővásárlási joguk.<sup>79</sup>

Burchard Konrád kalendáriumja elárulja, hogy az új részvények jellemzően a családtagokhoz kerültek: „A családtagok az új részvények átvételével segítettek megmenteni a Hengermalmot a hanyatlástól (bukástól).”<sup>80</sup> A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) iratanyagában fennmaradt Burchard Konrád – Lánczy Leó közti levelezés viszont azt is felfedi, hogy az új részvényeket Burchard a PMKB-nak ajánlotta fel megvételre. A Burchard család abban segített volna, hogy a részvényeket felvásárolja, s ezzel az elnök rendelkezésére bocsássa, aki egy jó fél éves levelezés eredményeként decemberre igyekezett előkészí-

---

a tisztséget 1908-ig töltötte be Székesfehérváron. 1908-tól újra a fővárosban élt, s még tíz évig állt a belügyminisztérium szolgálatában, 1918-ban miniszteri tanácsosként ment nyugdíjba. Eközben már aktívan részt vett a Hengermalom irányításában is. *Tiszti Cím- és Névtárak*, Burchard-Béla-váry Erzsébet visszaemlékezése. (A család tulajdonában.)

<sup>77</sup> BFL, VII. 2. e. Cg 1195/3. Burchard Andor jogi végzettsége ellenére nem vállalt közhivatalt. 26 évesen a Hengermalom gyakornokaként kezdte pályafutását. Édesapja kalendáriumában nagy örömeinek adott hangot az esemény kapcsán. Burchard Kálmán évfordulós naptára. (A család tulajdonában.) Október, 1906. den 15t.

<sup>78</sup> Mihók-féle *Compassok* vonatkozó kötetei; BFL, VII. 2. e. 1195/3.

<sup>79</sup> BFL, VII. 2. e. Cg 1195/3.

<sup>80</sup> „Die Familien Mitglieder die mir durch Übernehmen neuer Actien geholfen haben die Walzmühle vor dem Untergang zu retten.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. (A család tulajdonában.)

teni azok sikeres eladását. A megkötött megállapodás aláírt példánya nem maradt fenn, talán mert soha nem is készült el, de egy Burchard Konrád részéről véglegesnek szánt novemberi feljegyzés igen, amely a februári eredeti javaslatokhoz képest több ponton mutatott változásokat, tehát tárgyalások eredményeit hordozta. A novemberi feljegyzésben Burchard Konrád 2650 db 300 K névértékű Hengermalom részvény átvételét ajánlotta 470 K-ás áron. Saját részére közbenjárási díjként részvényenként 30 K-t kért – ez az összeg a februári eredeti javaslat 60%-ára csökkent novemberre –, és kikötötte a frissen megalakult tisztviselői nyugdíjpénztár működésének biztosítását is. Cserébe kész volt a Bank képviselőit „beválasztatni” a Hengermalom igazgatóságába, leplezetlen példát adva ezzel az *interlocking directorates*<sup>81</sup> magyarországi működésére.<sup>82</sup> Bármennyire is kompromisszumkésznek mutatták Burchard Konrádot ezek a levelek, az elnöki pozíciójához ragaszkodott. Ekkor írta le a már korábban idézet mondatot: „nem kívánok a malomiparban másodrangú szerepet játszani.” És bármennyire is szüksége volt a megállapodásra, a Hengermalom jövőjében továbbra is hitt: „[a] malomban eszközölt reconstrukcio oly előnyöket nyújt, hogy teljes üzem mellett az három éven belül annnyival is inkább kifizeti magát...”<sup>83</sup>

Az 1909-es alaptőkeemelés után ugyan megjelentek új részvényesek a következő közgyűléseken, de az igazgatóságban nem történt számottevő átrendeződés. Mind a vezetés, mind a részvényesek tulajdonlása továbbra is a Burchard–Fuchs család irányító szerepéről vallott. A PMKB-val 1909-ben megkezdett tárgyalássorozat végleges és egyértelmű befejezéséhez jó hét év múlva ért el.

Az új malom felszerelése sok anyagi forrást felemésztetett, talán családiakat is. 1914-ben Burchard Konrád azt jegyezte fel kalendáriumába, először fordul elő, hogy anyagi okokból egyedül utazik Karlsbadba.<sup>84</sup> A malomrekonstrukció és az új malom felszerelésének megtérülési idejét talán túl hosszúnak ítélték a Burchard fiúk, pedig a Hengermalom – 1913 kivételével – állandó 6%-os osztalékot fizetett 1907 után. Burchard Konrád csak gyermekei kívánságának engedett, amikor beleegyezett, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozó Első Budapesti Gőzmalom Rt.-vel tárgyalásokat kezdjenek a Hengermalom „csatlakozásáról”. 1916. február 9-én Burchard Konrád lakásán tárgyalták meg a részleteket a három cég képviselői: a Hengermalom részéről Burchard Konrád, Rezső és Andor, a Kereskedelmi Bank oldaláról Lánczy Leó elnök és Fellner Henrik alelnök, az Első Budapesti részéről pedig úgyszintén Lánczy, Fellner, valamint Langfelder Ede vezérigazgató volt jelen. Az 1925-ig szóló és öt évente hosszabbítandó egyezség szerint a Hengermalom részvénytöbbségét, összesen 4040 db részvényt képviselő három Burchard kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy részvényeit 4:1 arányban becseréli első budapesti részvényekre, azokat tulajdonában tartja, és rendszeres közgyűlési megjelenésével támogatja az Első Budapesti igazgatóságának terveit. A többi részvényes egyébként választhatott, vagy becseréli hengermalom részvényeit, s 4 részvényért kap 1 első budapestit, vagy

<sup>81</sup> Az *interlocking directorates* a bank és iparvállalat közötti pozícionális összefonódás jelenségét írja le. A jelenség vizsgálatára például: Tomka Béla: *Érdek és érdektelenség. A bank–ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1913*. Debrecen, 1999. különösen 130–144.

<sup>82</sup> „...a lemondott igazgatósági tagok helyére az e célból egybehívandó rendkívüli közgyűlésen az Önök részéről nekem rendelkezésre bocsátott részvények alapján azokat az urakat fogom megválasztani, akiket Önök egy nappal a közgyűlés előtt megneveznek.” Burchard Konrád levélpapírján írt, de aláírással el nem látott, 1909. november 2-i keltezésű levél a PMKB-nak címezve. MOL, Z 40. PMKB projektumok, 52. cs. 957. t.

<sup>83</sup> MOL, Z 40. PMKB projektumok, 52. cs. 957. t. Burchard Konrád levele Lánczy Leónak 1909. október 22-én.

<sup>84</sup> Burchard Kálmán évfordulós naptára. (A család tulajdonában.) Juli, 1914 den 2tn.

eladja részvényeit az Első Budapestinek darabonként 400 K-ért. A megállapodás értelmében a részvéncsere fejében megmaradt a Pesti Hengermalom önálló részvénytársaságként, az eddigi igazgatóság és felügyelő bizottság, valamint Burchard Konrád elnök és Burchard Rezső alelnök irányítása alatt. Az Első Budapesti négy igazgatósági tagot és két felügyelő bizottsági tagot delegálhatott a Hengermalomba, Burchard Konrád pedig igazgatósági tagja és alelnöke lett az Első Budapestinek. A jegyzőkönyv külön rendelkezett arra az esetre, ha Burchard Konrád többé nem tudná ellátni a Hengermalom vezetését, ebben az esetben Rezső fia vehette át e feladatkört évi 10 000 K díjazás fejében, s ő ülhetett be az Első Budapesti igazgatóságába is, de ott az alelnöki poszt nem járt neki. A megállapodás mindenképpen kedvező, ha azt nézzük, hogy az Első Budapesti részvényeinek névértéke 500 K volt, árfolyama pedig 1916 februárjában 1860 K, s az 1910-es években 14 és 20% közötti osztalékot fizetett évente. A hengermalom részvények árfolyama viszont 300 K-ás névértékük mellett 1910 és 1914 között 305 és 393 K között mozgott, s a malom az említett 6%-os osztalékot fizette 1910 után. Jó befektetés volt tehát 4 hengermalom részvényért 1 első budapestit cserélni, vagy akár részvényenként 400 K-ért eladni azokat. Burchard Konrád is osztotta e véleményt, mégis így ír a tranzakcióról: „A malom független vezetése megmarad ugyan, de akkor is az EOP [Első Budapesti Gőzmalom Rt.] alárendeltje lesz, ami az én helyzetemet is aláveti, nagy áldozat ez, amit a gyermekeimért hozok meg. Az egész tranzakció az ő kívánságuk volt.”<sup>85</sup>

Feltehetően nem is jött volna létre a megállapodás, ha Burchard Konrád egészséges lett volna. Halotti anyakönyvéből azonban kiderül, hogy 1916. július 2-án vastagbélrákban halt meg, vagyis februárban, amikor a titkos, majd hivatalos megállapodás papírra került, már minden bizonnyal beteg volt.<sup>86</sup> Betegen, fiai kívánságának engedve adta be a derekát, és fogadta el végül azt a bizonyos „másodlagos szerepet”. Ami a fiúk szemében csupán befektetés volt, az az apa számára élete munkáját jelentette.

A Hengermalom 1926-ban végleg beolvadt az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-be, a Burchardokkal kötött megállapodást 1930-ban bontották fel, mivel az a teljes fúzióval jelentőségét veszítette, Burchard Rezső igazgatósági tag maradt az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben.

Burchard-Bélaváry Rezső és Andor a magyar közgazdasági élet tekintélyes szereplőinek számítottak a két világháború közötti Magyarországon. Apaí örökségük volt nemesi rangjuk, Bélaváry családnévük és az a jó néhány részvény, ami Burchard Konrád cselekvő hagyatékának (1 569 302 K) 87%-át tette ki. E részvények adták későbbi gazdasági pozícióik alapját. Burchard Konrád gazdasági, politikai és közéleti szerepeit továbbvitték a fiúk. Burchard Rezső igazgatósági tagja volt a Royal Nagyszálló Rt.-nek, a Siófok Balatonfürdő Rt.-nek, a Vígszínház Rt.-nek, az újjáalakult Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének, felügyelő bizottsági tagja az Első Magyar Általános Biztosítónak. Burchard Andor pedig például a Heraldikai Társaságban és a Vörös-Keresztben vette át apja korábbi pozícióját. Burchard Konrád a Hengermalomot szánta családjá hagyatékának, de végül a fiai révén társadalmi és gazdasági szerepeiben élt tovább.

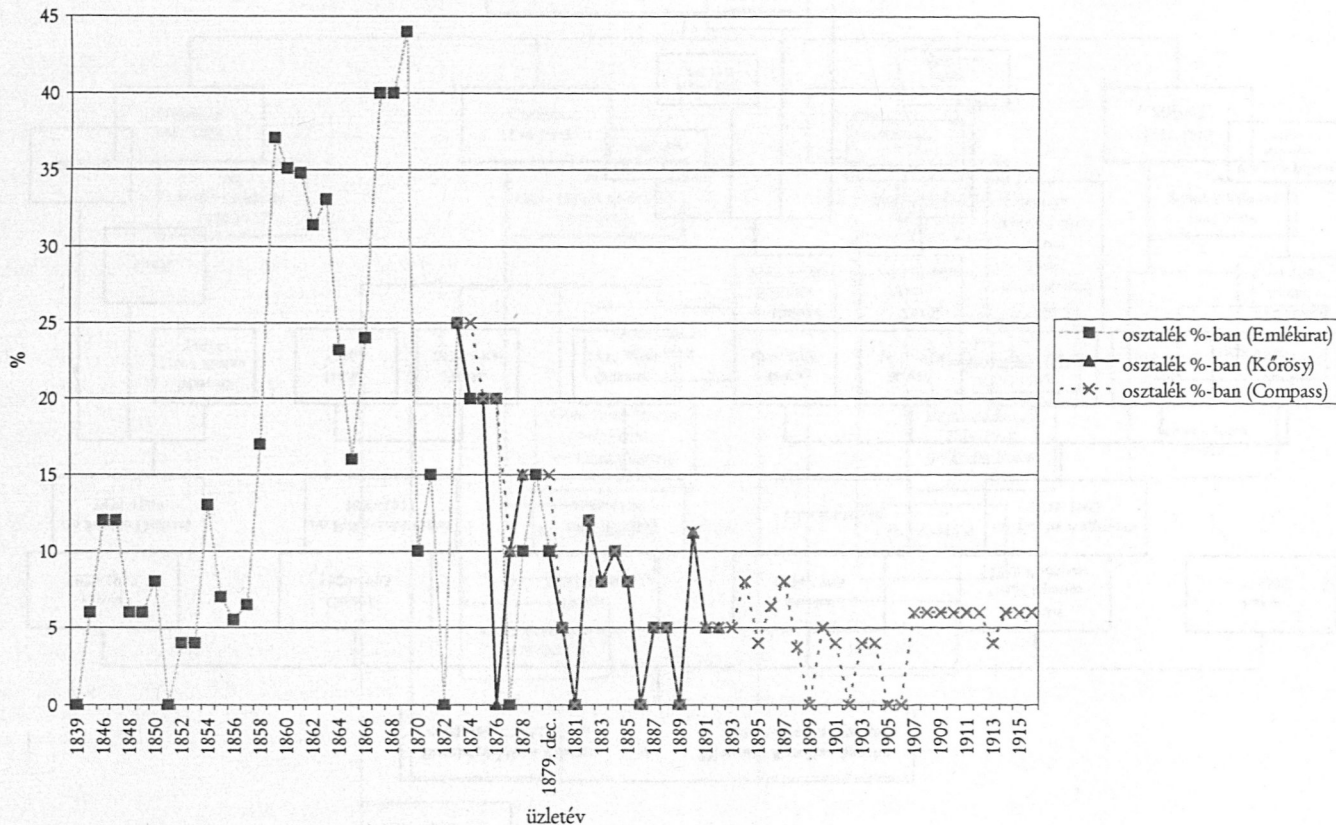
<sup>85</sup> „Die Mühle wird wohl selbständig geleitet ist aber doch der EOP. untergeordnet was meine Stellung wesentlich herabsetzt es dann auch ein grosses Opfer das ich meinen Kindern bringe. Das ganze Tranzaktion war ihr Wunsch.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. Február, 1916. 9t. (A család tulajdonában.)

<sup>86</sup> BFL, XXXIII. 1/a. II. kerületi anyakönyvek. A 463. 1916. Halotti anyakönyvek.



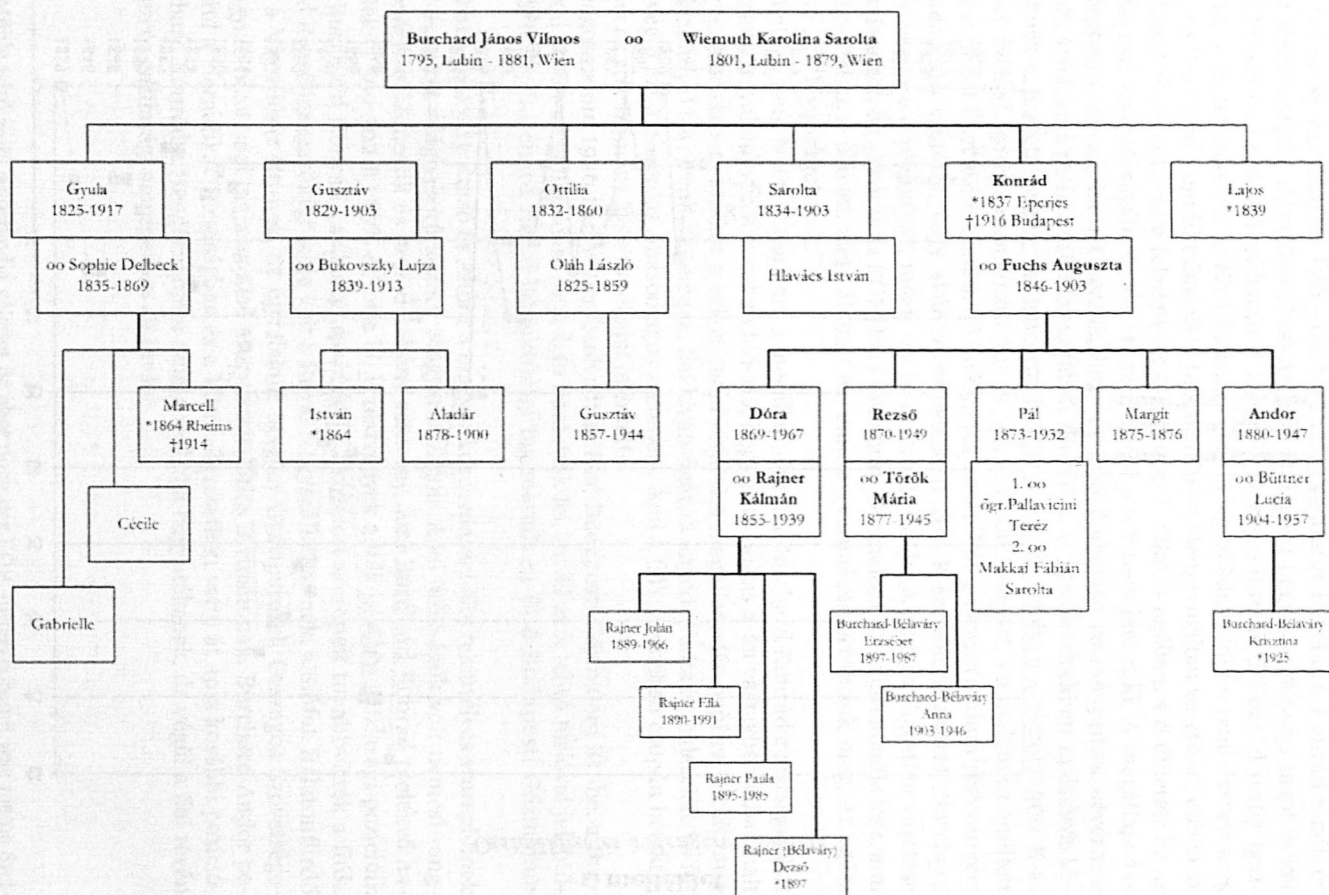
# 1. melléklet

## Osztalékfizetés a Hengermalomban



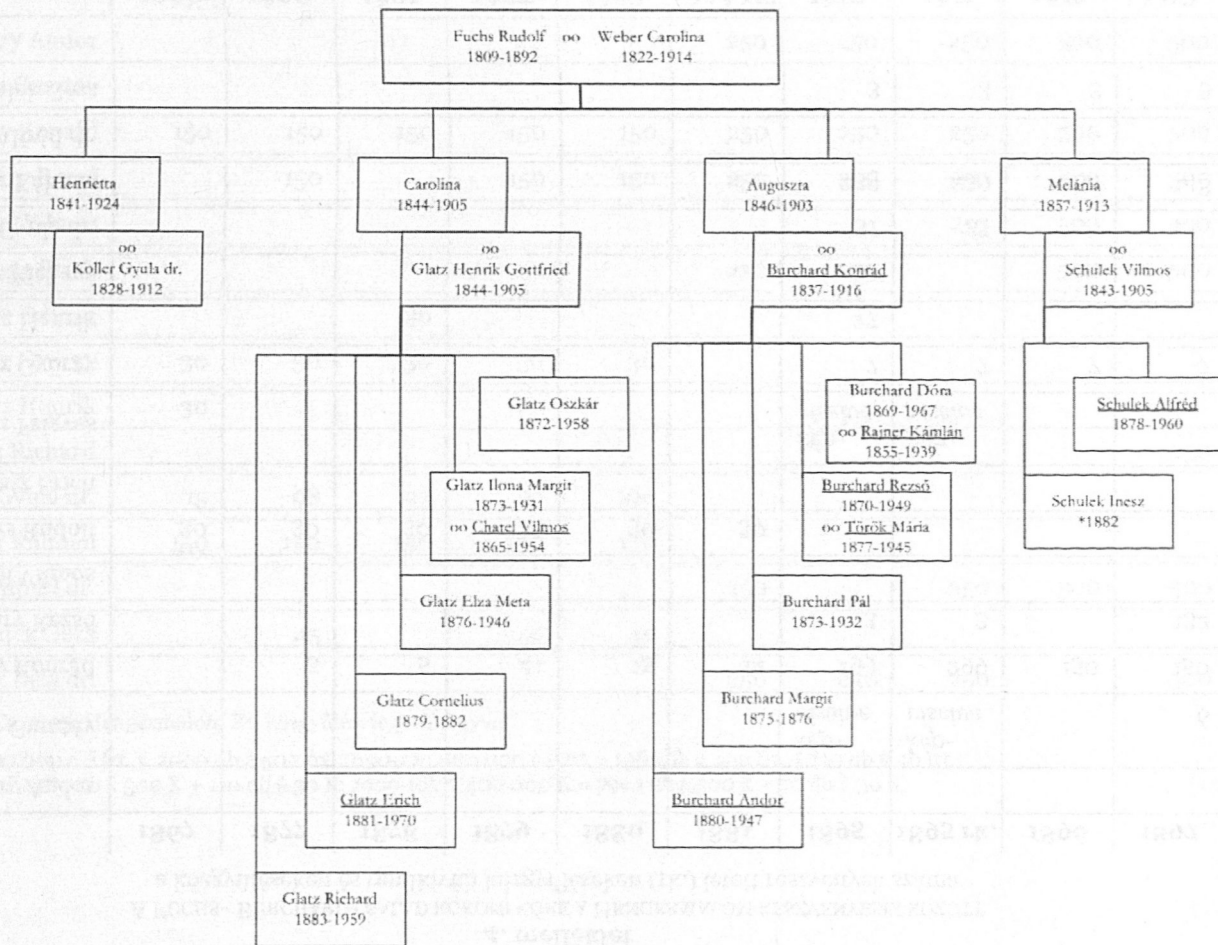
Források: *Emlékirat* (osztalékadatok 1845–1889 közöttől); Kőrös József: *Die Finanzielle Ergebnisse der Actiengesellschaften (1874–1898)*. Berlin, 1901.; Mihók-féle *Compass* 1874-től.

## A Burchard család



# A Fuchs család

3. melléklet



#### 4. melléklet

A FUCHS–BURCHARD CSALÁD ROKONI KÖRE A HENGERMALOM RÉSZVÉNYESEI KÖZÖTT  
a közgyűléseken és rendkívüli közgyűléseken (rk.) letett részvények száma

	1867	1877	1878	1879	1880	1881	1895	1895 rk.	1896	1897	1898
Burchard-Bélaváry Andor											
Burchard-Bélaváry Gusztáv							kép- viselbe	kép- viselbe		6	
Burchard-Bélaváry Konrád		5	5	41	15	12	299	299	150	150	150
Burchard-Bélaváry Rezső							3	3		132	150
Chatel Vilmos											
Fuchs Rudolf	30	30	30	175	30	30					
Glatz Erich											
Glatz Frigyes							kép- viselbe	kép- viselbe			
Glatz György							7	7	7	7	30
Glatz Henrik							27				60
Glatz Richard											
Koller Gyula dr.							37	37			72
Rajner Kálmán							239	239	150	148	150
Schulek Alfréd dr.											
Schulek Géza							3	3	3	3	3

	1899	1900	1901	1902	1903	1909 rk.	1910	1911	1912	1913	1914
Burchard-Bélaiváry Andor						250	250	250	500	500	500
Burchard-Bélaiváry Gusztáv											
Burchard-Bélaiváry Konrád	150	150	150	150	150	250	250	250	500	500	500
Burchard-Bélaiváry Rezső		150		150	150	250	250	250	500	500	500
Chatel Vilmos								250	500	400	500
Glatz Erich						250	250	250	500	500	500
Glatz Frigyes			36								
Glatz György	30	30	30	36	36						
Glatz Henrik	30										
Glatz Richard										250	250
Koller Gyula dr.	15	98	93	93	100						
Rajner Kálmán	150	150	150	150	150						
Schulek Alfréd dr.						250		250	500	500	500
Schulek Géza		45		45	45						
Török Béla dr.						250	250	250		500	500

Forrás: BFL, VII. 2.e. Cg. 1195. Hengermalom Rt. közgyűlési jegyzőkönyvei

alaptólke: 1867-től 1 000 000 o.é.frt. = 2000 db à 500 frt; 1890-tól: 800 000 o.é.frt = 1989 db à 400 frt. + 110 db à 40 frt.;

1906-től: 1 500 000 K = 4989 db à 300 K + 110 db à 30 K; 1909-től: 2 400 000 K = 7993 db à 300 K + 70 db à 30 K;

[1 o. é.ft. = 2 K]

JUDIT KLEMENT

*The Business Strategy of Fathers and Sons:  
A Hungarian Family in the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> Centuries*

In the second half of the 19<sup>th</sup> century the flour milling industry was the most important sector in Hungarian economy, Hungarian milling products, owing to their excellent quality, had a good market position in Europe and all over the world. The biggest steam-driven flour mills were built in Budapest, the Pesti Hengermalom Társaság, established in 1838, being the first one. In the last third of the century, the story of Hengermalom became closely intertwined with the story of a family and the head of it, Konrád Burchard-Bélaváry.

Konrád Burchard joined the company in the early 1860s. He moved up the official hierarchy from senior servant, through manager, member of the board of directors, vice-president, to president and chief executive officer. Besides his often-mentioned diligence, his wealthy and influential father-in-law paved the way for his career. Burchard's ascending positions in the company were followed by rising stockholdings, till he became the one-person manager by the beginning of the 20<sup>th</sup> century. He grew into an important person in the Hungarian milling industry as well as in economic and public life owing to his different positions in other companies and societies.

He made an effort to initiate his family into the leader- and ownership of Hengermalom. His son-in-law, later his younger son became chief executive officer, his elder son was a member of the board of directors, later vice-president and his nephews members of the supervisory board. Konrád Burchard definitely intended to make Hengermalom a patrimony for his sons. The strategy of the sons, however, was different. When Hengermalom was forced to make bigger investments and the mill – as well as the milling industry in general – began to decline in the 1910s, the sons persuaded the father to join a bigger mill-company in 1916. Konrád Burchard died the same year.

The company totally merged into the Első Budapesti Gőzmalom Rt. in the 1920s, but the economic and social prestige built by Konrád Burchard-Bélaváry lived on in his sons' economic and social positions.



KÖVÉR GYÖRGY

## Bankárok és bürokraták

### *A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905)\**

Az 1875: XXXVII. tc., a Kereskedelmi Törvény (KT) ugyan intenciói szerint német mintára szabályozta a részvénytársaságok szervezeti felépítését, mégis, ami kikerekedett belőle, az igencsak különbözött a német nagyvállalati struktúra képétől. Elégé közismert, hogy a német részvénytársaságban a *közgyűlés* a stratégiai döntéseket (és egyben a felügyeletet) az ún. *Aufsichtsrat* kezébe helyezte, míg a mindennapi operatív vezetés az ún. *Vorstand* feladata lett.<sup>1</sup> A magyar törvény a német modelltől kiindulva a közgyűlés által választott *igazgatóság* és *felügyelőbizottság* létrehozását rendelte el. Nyilvánvaló, hogy az 1873-as krach hatására egyszerre kívánt a cégek vezetőségére szorosabb felelősséget ruházni, s fölöttük szigorúbb ellenőrzést gyakorolni, ezért az előbbire a tényleges irányítást, az utóbbira azonban a könyveléstechnikai ellenőrzés (revízió) könnyen formálissá váló feladatát bízta. A törvény megvalósítási tapasztalatából okulva a későbbi jogi irodalom is úgy vélekedett, hogy a részvénytársasági jog reformjának nem az igazgatóság hatalmát kellene korlátoznia, hanem a gyakorlatban eljelentéktelenedett felügyelőbizottság súlyát lenne érdemes valami módon helyreállítani, illetve a kialakult realitások jogi formába öltöztetésére volna célszerű törekedni.<sup>2</sup>

### **Intézményes dualitás, 1876**

A Magyar Általános Hitelbankot (MÁH) az osztrák–magyar kiegyezés évében mint az első magyar crédito mobilier-t, az Osztrák Creditanstalt (CA) alapította. Később, 1871-től a MÁH átvéve a CA korábbi, 1857 óta létező pesti fiókját, a legszorosabb partneri viszonyban, kartellben működött együtt anyaintézményével. Ennek egyik jeleként a CA két kormányzótanácsost delegált a Hitelbank irányító testületébe. 1873-tól a Rothschild-Creditantalt-Disconto-Gesellschaft konzorcium tagjaként a Hitelbank a magyar állambankári tisztet is betöltötte.

A MÁH sajátos megoldást talált a KT által bevezetett igazgatósági forma testhezálló adaptálására. A Hitelbank ugyanis a korábban osztrák mintára létrehozott kormányzótanácsot (Verwaltungsrat) lényegében meghagyta, de átkeresztelte hivatalosan *Igazgatósági tanácsnak* vagy gyakorlatilag *igazgatótanácsnak* (*Directionsrat*), ám emellett a közgyűlés választott egy *igazgatóságot* (*Direction*) is. A törvényben lefektetett igazgatóság tehát

\* A dolgozat az OTKA T 034 700 számú kutatás keretében készült.

<sup>1</sup> Az osztrák szerkezet némileg eltért ettől, amennyiben a közgyűlés az irányítást a Verwaltungsratra, a végrehajtást az Exekutivcomitée-re és az ügyvezető igazgatókra ruházta. Kuncz Ödön: *A magyar kereskedelmi- és váltójog vázlata*. Budapest, 1922. 418.

<sup>2</sup> Kuncz: *Kereskedelmi- és váltójog*, 446–450.

a módosított alapszabály jegyében megkettőződött, de mellette létrejött a törvény által oly előszeretettel szorgalmazott *felügyelőbizottság* is. A módosított alapszabály igyekezett pontosan elhatárolni a jogköröket.<sup>3</sup>

Mind a legalább 10, legfeljebb 16 tagból összetevődő igazgatósági tanácsot, mind a legalább 3 tagból álló igazgatóságot 5 évre a közgyűlés választotta. Az igazgatósági tanács felénél egynél többnek „Budapesten lakó magyar honpolgárnak” kellett lennie. Ezen túl az igazgatósági tanács saját soraiból egy évre elnököt és két alelnököt választott. Miközben az igazgatósági tanács állapította meg az igazgatók fizetését, jogában állt az igazgatóság egy tagjának megjelölése vezérigazgatóként (aki pedig az igazgatóság elnöki posztját töltötte be). Volt tehát elnöke az igazgatósági tanácsnak és az igazgatóságnak is, de ez utóbbit a zavarok elkerülése érdekében a gyakorlatban vezérigazgatónak nevezték (a vezérigazgatói posztról – mellesleg – a kereskedelmi törvény nem tett említést). Az igazgatóság tagjai részt vettek az igazgatósági tanács ülésén, de szavazati joggal nem bírtak. Az alapszabály 31. cikkelye egyértelműen leszögezte, hogy „a társaság cégét” az igazgatóság vezeti, s „intézi a társaság ügyeit, és képviseli a társaságot az üzletvezetésre nézve mind harmadik személyvel és hatóságokkal szemben, mind peres ügyekben”. A 32. cikkely azonban – a KT 189. paragrafusára hivatkozva – korlátozta az igazgatóság jogkörét azon „üzletek és ügyek” felsorolásával, amelyek foganatosítása előtt az igazgatóság köteles volt „jóváhagyás végett az igazgatósági tanács” elé járulni.<sup>4</sup> Ilyenek voltak: vállalatok létesítése, részvénytársaságok alapítása, állami, községi és egyéb kölcsönök átvétele s ilyenekben való részesedés, ingatlanok vétele és eladása, az igazgatósági ügyrend megállapítása, fiókingtézetek állítása, elengedések megadása és kiegyezések kötése, valamint a tisztviselők alkalmazása, felfüggesztése, elbocsátása, járandóságuk, jutalmazásuk, segélyezésük és nyugdíjazásuk megállapítása. Egyszóval az összes igazán lényeges kérdésben a döntés jóváhagyása az igazgatótanácsnak volt fenntartva. Egyedül az utolsó előtti pontnál, a kiegyezéseknél merült fel az alapszabályokban egy aprónak tűnő megszorítás: „kivéve, midőn a késedelemmel veszély jár”. Formailag itt lépett be az időtényező, de ez az üzleti életben máskor is problémát okozhatott: az igazgatósági tanács ugyanis „rendesen havonként egyszer” tartott ülést. A 43. cikkely ugyan nyitva hagyta annak lehetőségét, hogy „a szükséghez képest” az elnök meghívására, három igazgatósági tanácsos vagy az igazgatóság kívánságára tartható ülés, ez azonban az operatív döntések meghozatalára nyilván nem volt rendszeresíthető.

A keretszabályozás általános viszonyai között az erőviszonyok a gyakorlatban alakultak ki. Sajnos a kiegyezéstől a századfordulóig tartó időszak jegyzőkönyvei csak töredékesen maradtak fenn (igazgatótanács: 1876–1889, 1893–1905, illetve igazgatóság: 1880–1881, 1887–1889, 1903), így csak néhány évben futnak párhuzamosan az iratok, ezért a jogkörök elhatárolódását nem tudjuk folyamatában nyomon kísérni, a konkrét viszony csak néhány tranzakció fényében, „alkalmilag” lesz megvilágítható.

1876-os megalakulása után az igazgatótanács eleinte kéthetente ülésezett, majd kialakult a havi egyszeri ülések menetrendje (nyaranta többnyire még ezt sem sikerült határozatképesen összehívni). Az igazgatóság a tervek szerint naponta kellett volna, hogy összeüljön, ehelyett a nyolcvanas évek elején inkább heti kétszeri ülés vált megszokottá, miközben az is előfordult, hogy naponta kétszer is készült jegyzőkönyv (1880-ban még csaknem

<sup>3</sup> A Magyar Általános Hitelbank alapszabályai, 1878.

<sup>4</sup> A KT 189.§-a tulajdonképpen csak ennyit tartalmazott: „Az igazgatóság, szemben a társasággal, köteles azon korlátozásokhoz alkalmazkodni, melyekhez képviseleti joga az alapszabályok vagy közgyűlési határozatok által köttetett.” *A Kereskedelmi törvény (1875: XXXVII. tc.) és a reá vonatkozó joganyag*. Összeállította Dr. Nyáry Jenő. Budapest, 1911. 132.



200 igazgatósági ülés volt, 1881-ben 104, 1886-ban csak 93, 1889-ben pedig 80). Nyilván nem a munka lett kevesebb, inkább egyszemélyi határozattal vagy informális egyeztetéseken dőltek el a dolgok.

Az igazgatók – alapszabály szerint – részt vettek az igazgatótanácsi üléseken, a jelentéseket előadókként ők terjesztették be, de nem szavazhattak.

Az igazgatótanács 13 taggal jött létre 1876-ban (az alapszabály értelmében ebből két helyet a CA töltött be), saját soraiból választott elnököt és két alelnököt (egy hazait, egy bécsit). Az elnök Andrássy Aladár gróf maradt, aki Wodianer Mór öccsét váltotta 1874-ben. A két alelnök pedig, miután Kochmeister Frigyes egészségi okok miatt nem vállalta, a korelnök, Fuchs Rudolf, valamint Wodianer Mór lett. Az alapszabályban az igazgatótanácsosághoz szükség volt minimum 50 részvény birtoklására (1. táblázat).<sup>5</sup>

### 1. táblázat

A HITELBANK ELSŐ IGAZGATÓTANÁCSÁNAK TAGJAI ÉS RÉSZVÉNYLETÉTÜK  
AZ 1876. ÁPRILIS 2-I KÖZGYŰLÉSEN

Név	Tisztség	Budapesten	Bécsben	Tagság tartama
Andrássy Aladár gróf	elnök	70		1903 (†)
Fuchs Rudolf	alelnök	50		1891 (kilép)
Wodianer Mór	alelnök	50	1000	1879 (kilép)
Degenfeld Imre gróf		50		1882 (†)
Herz Gyula		50		1910 (†)
Kochmeister Frigyes báró		50	100	1907 (†)
Lukács Antal		50		1909 (†)
Mayrau Kajetán báró		50		1882 (†)
Schiefner Gyula		80	160	1885 (†)
Tschögl János		50		1891 (†)
Ullmann Károly		50		1879 (kilép)
Weiss Károly lovag		50		1896 (†)
Wiener Ede lovag		50	5000	1886 (†)

Könnyen belátható, hogy a megválasztott igazgatótanácsosok közül igazi tulajdonosi súllyal csak két bécsi pénzember: a CA igazgatója, welteni Wiener Ede lovag és a bécsi magánbankár, Wodianer Mór báró rendelkezett. A magyarországi igazgatótanácsosok inkább a stallumhoz szereztek meg (ha ők vették, és nem a bank!?) a részvénybirtokot. Ez utóbbiak közül kivételnek számított Kochmeister Frigyes báró, aki Bécsben is 100 részvényt helyezett letétbe. Az igazgatótanácsi tagság tartósságát azonban aligha a részvénybirtoklás szabta meg, hiszen csaknem mindenki haláláig maradt, illetve „hajlott korára tekintettel” vagy „egészségügyi okból” távozott e posztról. Kivételnek talán egyedül Wodianer Mór tekinthető, aki a dualizált Osztrák–Magyar Bankban vállalt pozíciója miatt köszönt le. A kihaltak, kilépettek helyébe természetesen újak kerültek, de mi most be kell, hogy érjünk az első igazgatótanács tagjainak áttekintésével.

<sup>5</sup> Komolyabb részvény mennyiség deponálására került sor: Goldschmidt Gyula, Mór, S. B. H. és S. H. dr. esetében, akik külön-külön letéve, de most együttesen számítva 1020 db-bal képviseltették magukat, Bischoffsheim és társa, Rothschild S. M. szintén 500-500 db-ot tett le, a Creditanstalt pedig 451 db-ot. Az igazgatókat nem terhelte ilyen kötelezettség, de tudjuk, hogy az 1876-ban is igazgatói posztot betöltők közül az 1874. ápr. 11-i közgyűlésen Frank Antal 100 db, Mauthner Zsigmond 250 db, Weninger Vince pedig 50 db részvényt helyezett letétbe. 1876-ban azonban ezen igazgatók egyike sem deponált egyetlen darabot sem.

Ha az igazgatótanácsosok zömének súlyát nem az általuk birtokolt részvényemennyiség adta, akkor elég itt azoknak az életpályáját bemutatnunk, akik a későbbiekben láthatóan fontos szerepet játszottak az igazgatótanács döntési jogkörének védelmezésében. Kochmeister Frigyes (Sopron, 1816 – Budapest, 1907) gyógyszerészcsaládba született, a bécsi Politechnikum kereskedelmi tagozatán egy évet hallgatott, azután Pesten a szintén soproni származású, evangélikus Török Frigyes fűszerüzletébe társult, majd a fűszer- és gyógynövény szakmában nagykereskedőként önállósította magát. 1842-ben a bécsi Hornbostel iparos-bankár család egyik leánytagját, Karolinát vette feleségül, és az ötvenes években a Háromkorona utca 22-ben, saját házában, Hornbostel Alberttel társulva folytatta üzletét. Kochmeister intézményi súlyát azonban a budapesti kereskedelmi és iparkamara (1859–1892), illetve a budapesti érték- és árutózsde elnöki pozíciója adta (az utóbbit egészen 1900-ig töltötte be). Mint a Vaskoronarend II. osztályú lovagja lett osztrák báró 1876-ban, majd a magyar főrendiház életfogytig kinevezett tagja.<sup>6</sup>

Lukács Antal (Temesvár, 1842 – Budapest, 1909) megyei főjegyző gyermekeként látta meg a napvilágot, kereskedelmi tanulmányokat folytatott itthon és külföldön, majd az Osztrák Bodencreditanstalt-ot kipróbálva végül a Magyar Földhitelintézet pénztárosából küzdötte fel magát egészen az igazgatói posztig s a kinevezett főrendiházi tagságig. 1898-ban kapta meg a II. osztályú Vaskoronarendet.<sup>7</sup> A generációs és pályafutási különbözőségek ellenére mindkettejük súlyát – igazgatótanácsosként is – intézményi pozícióik beágyazottsága adta.

### Az igazgatóság mozgástere és az igazgatók karrierje

Miután 1875-ben az egyik igazgatót el kellett bocsátani, helyét 1876-ban nem töltötték be, s csak az alapszabály szerinti minimumot, azaz 3 igazgatót választottak. Gyakorlatilag szerepükben nem történt változás: a korábbi három igazgató: Weninger (egyben vezérigazgató), valamint Mauthner és Frank hivatalban maradt. Az utóbbiak a szokásos úton, a kereskedővilágból érkeztek még annak idején a bankba, illetve elődintézményébe. Mauthner Zsigmond még 1865-ben lett a CA pesti fiókjának főtisztviselője, Frank Antal viszont a Hitelbank alapításától szolgált. Weninger pályája azonban, láthatóan a másik két karrier vezérigazgatói ellensúlyaként, 1870 után lett jellemző a Hitelbankra.

Az 1876. április 2-i igazgatótanácsos ülésen 13 szavazattal vezérigazgatóvá választott Weninger Vince életútját érdemes külön szemügyre venni.<sup>8</sup> (Az igazgatói pályák vázlatát a továbbiakban lásd a függelékben.) Egy magániskolai tanár fiaként 1834-ben Pesten látta meg

<sup>6</sup> Gelléri Mór: *A magyar ipar úttörői*. Budapest, 1887. 238–243.; *Magyar Nemzeti Zsebkönyv I. Főrangú családok*. Budapest, 1888. 507.; Sturm Albert (szerk.): *Új Országgyűlési Almanach 1887–1892*. Budapest, 1887. 142–143.; Házi Jenő: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848, 1*. Budapest, 1982. 254.; Koncz Katalin: *Párhuzamos életrajzok*. Szakdolgozat. Budapest, 1979. 43–47.; Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790–1850*. Budapest–Szeged, 1994. 161. Theodor Hornbostel (1815–1888) 1848-as osztrák kereskedelemügyi miniszter, 1855-ben a CA egyik alapítója, 1856-tól igazgatója, 1861-től főigazgatója, végül 1886-tól haláláig az igazgatótanács elnöke volt. Leo Santifaller (Hg.): *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. II.* 1959. 423–424.

<sup>7</sup> *Országgyűlési Almanach 1892–1897*. Budapest, 1892. 152.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái VIII.* Budapest, 1902. 90.; Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái. XVII.* Budapest, 1995. 1244.

<sup>8</sup> Konek Sándor: *Emlékbeszéd Weninger Vincze l. t. fölött*. Budapest, 1880., Cs. Jelenik Imre: *Weninger Vince élet- és jellemrajza*. Budapest, 1881. A piarista gimnáziumban folytatott tanulmányokra vonatkozó adatokért Keszei Andrásnak mondok köszönetet.

a napvilágot. A pesti piarista gimnáziumban négy grammatikai és két humanista osztály elvégzése után a József Partanodában fejezte be tanulmányait, majd – már akkoriban is rendhagyó módon – nagyjából párhuzamosan szerzett Bécsben reáliskolai tanár és Pesten, a céhes normák szerint kőműves szakképesítést. Tanított a Kereskedelmi Akadémián, osztályvezető volt az Első Magyar Általános Biztosítónál, miniszteri tanácsos lett az újonnan alakult magyar Pénzügyminisztériumban (PM), minisztériumi osztályfőnök a közös PM-ben, majd miután nem ő lett a megalakuló Számvevőszék elnöke, elfogadta a MÁH igazgatói (vezérigazgatói) székét. E pozícióba Csengery Antal javasolta, aki 1873-ig maga is kormányzótanácsosa volt a Banknak. Közben könyvviteli, statisztikai és politikai számtani munkáiért az MTA levelező tagjává választották. Kerkapoly Károly pénzügyminiszter bukása után, 1873-ban módja lett volna a pénzügyi adminisztráció csúcsára visszatérni, de a felkínált pénzügyminiszteri állást figyelemreméltó indoklással hátrította el: „Én, úgymond, nem bírok vagyonnal, és ha rá szánám is magamat a nehéz munkára és valóban áldozatra, de fel nem nevelt gyermekeimet, nőmet tekintet nélkül nem hagyhatom. Mert tudom, hogy oly elemek közt, a minőkől jelenleg képviselőházunk legnagyobb része áll, én a hízelgéshez nem értvén, sokáig nem ülnék a bársonyszéken. Ez egy. De meglehet még az is, hogy épen akkor volnék kénytelen – menni, mielőtt még a pénzügyek rendezését a magam eszméim szerint bevégeztem volna, utódom pedig más nézettől indulván ki, a zavar csak fokozódna, és én volnék azután a balul informált közönség előtt a bűnbak, kire ez mások hibáit rakná. Így tehát az ajánlatot nem egyedül családom, de a közjó érdekében is vissza kellett utasítanom.”<sup>9</sup>

Az igazgatótanács és az igazgatóság viszonyára talán célszerű az amúgy állambankári tisztet is betöltő, kölcsönkonzorciumi tagságot viselő Hitelbank esetében a vitathatatlanul stratégiai kérdésnek tekinthető államkölcsönüzleteket szemügyre venni. A kialakult gyakorlat szerint államkölcsönüzlet megkötésekor a vezérigazgató tárgyalta (a konzorciummal, a pénzügyminiszterrel), de felhatalmazást (és jóváhagyást) kért az igazgatótanácstól, és jelentett is neki a tárgyalások állásáról. Aligha lehetett véletlen, hogy erre a bizalmi állásra bizalmi férfiakat választottak ki.

Weninger váratlan halála (1879) után a PM osztálytanácsosát, Pallavicini Ede örgrófot jelölte az igazgatótanács a megüriült vezérigazgatói székbe.<sup>10</sup> A származás és megelőző életpálya különbsége ellenére is a bank adminisztratív irányítóposztjára vezető út egyértelmű: az állambankári pozícióban levő Hitelbankban csak komoly pénzügyminisztériumi háttérrel lehetett valaki első tisztviselő. Akár le volt ez írva, akár nem: a bankárnak előzetesen pénzügyi bürokratának kellett lennie. Ami azonban igazán érdekessé teszi Pallavicini pályáját, az a sokezer holdas dunántúli birtokegyüttese, párhuzamos pénzügyminisztériumi és hitelbanki hivatalviselés, az, hogy nem az igazgatótanács, hanem az igazgatóság élén találjuk. Ezt még élete méltatója, az agrárius tábor vezéralakja, Bernát István is magyarázandónak találta. Az érvelés egyszerre volt genetikussá és etikai: az arisztokrata bankvezér alakját egyrészt „a genovai patriciusok” őseitől származtatta (az apai ág valójában a katonai pályán mozgott), másrészt kiemelte, hogy „élete javarészét a polgári munka szolgálatában tölté el. Nem mint dilettáns, nem mint színekurák boldog birtokosa, hanem megbecsülve

<sup>9</sup> Jelenik: *Weninger*, 1981. 58–59.

<sup>10</sup> Magyar Országos Levéltár (MOL) Z 50 MÁH 8. cs. 3. t. (1879. nov. 30.); Bernát István: *Pallavicini Ede örgróf emlékezete*. Budapest, 1914.; Székely Vera (összeáll.): *A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában. 3. Magyar Királyi Pénzügyminisztérium*. Budapest, 1985.

a munkát és nem kerülve a törődéseket, melyhez itt a siker kötve van. Az arisztokratikus környezet, melyből eredett [sic!], kiváló érdemmé teszi ezt nála...<sup>11</sup>

Pallavicinét az 1879 decemberi rendkívüli közgyűlés után az 1880. január 5-i igazgatótanács ülésen iktatták be hivatalába. Belépése után hamarosan sor került az első erőpróbára az igazgatótanács egyes tagjai és az új vezérigazgató között. Sürgősséggel került sor a 6%-os aranyjárdék fennmaradt utolsó 15 milliós részletének konzorciális átvételére. Pallavicini 1880. február 9-én számolt be a tranzakcióról az igazgatótanácsban, ahol rögtön komoly szemrehányásként hangzott el Kochmeister Frigyes és Schiefner Gyula igazgatótanácsosok szájából, hogy a korábbi vezérigazgató alatt „az igazgató tanácshoz máskor intézetni szokott előleges bejelentés és az igazgatósági tanács részéről adandó felhatalmazásnak kikérése”.<sup>12</sup> S bár az ügy sürgősségére hivatkozó magyarázatot az igazgatósági tanács „tudomásul vette”, az aligha lehetett kétséges, hogy a bank stratégiai vezetését magának vindikáló igazgatótanács egyes tagjai leckéztették a PM-ből frissen érkezett vezérigazgatót. Két hét múlva, amikor a Tisza-szabályozási nyereménykölcson kibocsátásának előkészítéseként egy 8 milliós előleg apropóján kért Pallavicini – immár alapszabályszerűen – felhatalmazást a kölcsönszerződés aláírásához, az igazgatótanácsosok közül Lukács Antal a fix átveendő összeg leszállítását s ismét csak Kochmeister az ajánlat elfogadására záros határidő kikötését szorgalmazta.<sup>13</sup> A fenti esetek nemcsak azért tanulságosak, mert a jegyzőkönyv helyet ad a nézetkülönbségeknek, hanem azért is, mert ezek kapcsán világosan kirajzolódnak a munkamegosztás körvonalai: az előlegnyújtás – folyó üzletként – lényegében az igazgatóság hatáskörébe tartozik, de a kötvénykölcson-szerződés (vagy annak akár újabb opciója) már az igazgatótanács kompetenciája. Az előbbiről természetesen beszámolt az igazgatóság az igazgatótanácsnak, az utóbbiról a vezérigazgatónak ki kellett kérnie az igazgatótanács előzetes felhatalmazását.

A hetvenes évek végén nem Pallavicini érkezése volt az első változás a Hitelbank igazgatóságának összetételében. Az igazgatótanácsban már 1878 februárjában napirendre került, hogy a megnövekedett üzleti forgalom miatt be kellene tölteni a negyedik igazgatói állást. Az akkor még hivatalban lévő Weninger vezérigazgató jelentése szerint előzetes egyeztetés történt ez ügyben a bécsi és helybeli igazgatótanácsosokkal, valamint a bécsi CA igazgatóival, így került javaslatba a közgyűlés számára Kornfeld Zsigmond neve. Kornfeld ekkor a CA prágai fiókjának helyettes vezetője volt, eddigi főnökei melegen ajánlották, s a MÁH igazgatótanácsának februári ülésén a CA-t képviselő Weiss Károly igazgató tanácsos „különösen dicsérőleg nyilatkozott Kornfeld úrnak az üzletben jártassága, ismeretei és jelleme iránt”. Ennyi pozitív vélemény után nem igen lehetett kétséges a közgyűlési választás eredménye, az igazgatótanács azonban nem mulasztotta el azon óháját kifejezésre juttatni, miszerint „Kornfeld Zsigmond úr a szolgálat érdekében hazai nyelvünket mielőbb elsajátítani törekedjék”.<sup>14</sup>

Vajon mi volt az a momentum, amellyel az akkor 26 éves csehországi izraelita fiatal ember elnyerte a CA (és a bécsi Rothschildok) támogatását? Kornfeld „felkért” életrajzírója elsősorban az ifjú bankár szellemi kiválóságával, nemzetközi tapasztalataival (Bécs, Berlin, Párizs) és magabizásával magyarázta a kiválasztást. Ugyanakkor azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy a szeszfőző apa elszegényedése miatt a fiú még a gimnáziumot sem fejez-

<sup>11</sup> Bernát: *Pallavicini*, 8., 3.

<sup>12</sup> MOL Z 50 8. cs. 3. t. (1880. febr. 9.)

<sup>13</sup> MOL Z 50 8. cs. 3. t. (1880. febr. 21.)

<sup>14</sup> MOL Z 50 7. k. 3. t. (1878. febr. 18.)

hette be.<sup>15</sup> Kornfeld egyik intern kortárs biográfiájából azonban tudjuk, hogy a bizalom alapja sokkal prózaibb: az ifjú Zsigmond akkor került a CA prágai fiókjának helyettesi székébe, amikor 1876-ban „egy ott előfordult nagyobb sikkasztási ügy következtében válság állott be”.<sup>16</sup> A bankvezéreknek ebben a generációjában láthatóan nem az iskolai végzettség, hanem a megszerzett nemzetközi tapasztalat birtokában a válságos helyzetek szanálására való operatív rátermettség lehetett a kinevezés döntő tényezője. A MÁH iratanyaga nem tud válságról, bár az 1875-ös igazgató-leváltás emléke valószínűleg nem múlhatott el nyomtalanul. Mégsem erre hivatkozva, hanem egy jövődő expanzió előkészületei miatt ítélték szükségesnek a menedzsment megerősítését. Érdeemes megemlíteni, hogy Kornfeld Budapestre hozatala érdekében ugyanazt a fizetést szavazták meg neki, mint amennyit a már évek óta helyben igazgatói posztot betöltő Frank és Mauthner kapott (8000 frt + 2000 frt lakpénz).<sup>17</sup> Közvetlenül Weninger halála után, annak mintegy „örökségéhez” tartozott még a Bank vezérigazgatójaként, más vállalatoknál viselt igazgatótanácsi tagságainak újraelosztása: a Szegedi Légszeszgyár Rt. helyét (és osztalékát) Mauthner igazgató, a Szálloda Rt.-ét Kornfeld, a Franklin és a Kőszénbánya- és Téglagyár Rt. posztját pedig Frank igazgató kapta.<sup>18</sup>

Kornfeld és Pallavicini érkezése átrendezte az igazgatóságon belüli addigi munkamegosztást. 1880 előtt a vezérigazgató általános irányításába tartozó *Központ* alá rendelve Frank Antal a *Bankosztályt*, Mauthner Zsigmond pedig az *Áruosztályt* vezette. Az új igazgatói instrukciók szerint 1880 után Pallavicini és Frank kapták fizetésüket a központtól. Feladatkörük azonban jól elkülönült: Frankhoz elsősorban a reálhitel, az ingatlanok ügye és a Hitelbank Egyesített Gőzmalmai tartoztak. Azon túl, hogy elnökölt az igazgatóságban, vitte az intézet általános ügyeit, Pallavicinire volt kiosztva „a bank üzleti kapcsolatainak képviselője az államigazgatással”, valamint „minden konzorciális üzletben a konzorciummal szemben”. Mauthner megmaradt az áruüzlet élén, ő fogta össze a szerbiai só, valamint a boszniai só- és dohányüzletet. Kornfeld kezében nemcsak a bank- és tőzsdeüzlet „vezetése és ellenőrzése” összpontosult, hanem hozzá tartoztak a leszámítolási és váltóüzletek, továbbá a hitelmegállapítás is, s végül „a vezérigazgató helyettesítése a pénzügyi termé-

<sup>15</sup> Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*. Budapest, é. n. 9–10. Kornfeld életpályájára legújabban lásd Halmos Károly: *Kornfeld Zsigmond*. In: Sokszerű kapitalizmus. (Szerk. Sebők Marcell) Budapest, 2004: 154–166.

<sup>16</sup> MOL PM K 255 1889 - 8 - 3807. 316. cs. (Kornfeld Zsigmond előterjesztése III. oszt. Vaskorona-rendre.)

<sup>17</sup> Kornfeld életrajzírója mellesleg úgy tudta, hogy Kornfeld előzetesen tájékozódott Budapesten, és ugyan igyekeztek eltanácsolni innen, mégis vállalta a megbízatást. Radnóti: *Kornfeld*, 10. Csaknem egy évtized múlva Kornfeld járandóságai a következőképpen alakultak: az akkor 4000 forintot kitevő személyes pótlékából 2000-et az alapfizetéséhez csaptak, ami így 10 000 frt-ra emelkedett. 2000-2000 frt maradt a személyes pótléka, valamint a lakbérpótléka. Ehhez jött még 20% részesedés az igazgatósági jutalékból. MOL Z 50 9. cs. 3. t. Igazgatótanács, 1887. dec. 13.

<sup>18</sup> MOL Z 50 8. cs. 3. t. Igazgatótanács, 1879. okt. 9. Egyedül az utóbbi kapcsán bontakozott ki némi vita, hogy miért is kell a Kőszénbányához igazgatót delegálnia a banknak. Az indoklás igen jellemző a bank-ipar viszony korabeli felfogására: „...miután intézetünk nem annyira jelentékeny részvénybirtoka, mint 250 000 forintnyi jelzálogkövetelése által van [...] érdekelve, intézetünk egyik igazgatója személyes részvételére nézve – a társaságnak különben is szakavatott és teljesen megbízható kezekre bízott vezetése mellett – szükség fenn nem forog...” Hogy mégis küldtek valakit, arra egyetlen indok maradt, mégpedig hogy „az igazgatóság más úton szerezzen bizonyosságot arra nézve, hogy érdekeink veszélyeztetve nincsenek.” Uo.

szetű konzorciális ügyekben.”<sup>19</sup> Az igazgatók közül messze ez volt a legszélesebb kompetencia Pallavicini után.

Pallavicini Ede és Kornfeld Zsigmond hitelbanki karrierje a következő évtizedekben együttesen határozta meg a bank irányítását. Kornfeld életrajzírója a húszas évek merkantil álláspontját visszavetítve meglehetősen egyoldalúsággal ábrázolta Pallavicini és Kornfeld kooperációját a bank élén: „Legfőbb pozitív emberi értéke az volt az őrgórnak, hogy nem becsülte túl a saját jelentőségét és a saját képességeit. Az egyszerű banküzletet még csak értette valahogyan, ám attól is irított, mert nevelése, műveltsége, világszemlélete egyaránt antimerkantista volt, de a nemzetközi pénzümveletekhez és az államfinanszíráshoz keveset értett. Nehezen tudta megmondani, hogy mit akar és még nehezebben tudta megérteni, hogy mit akarnak tőle. Elég művelt, de gőgös arisztokrata volt, aki lenézte a vele együtt dolgozókat, nem méltányolta az üzletfeleket, de nem tudott megfelelő tekintélyt tartani fölfelé sem, mert nem tudta titkolni azt a gyengéjét, hogy mesterségében járatlan. Volt benne sok hatalmi vágy, szeretett rendelkezni és megpróbált tekintélyt tartani, de mindez csak bizonyos határokon belül sikerült neki. Sok heves összetűzése volt Kornfelddel, aki ilyenkor mindannyiszor visszavonult szobájába, ahová azután Pallavicini utánament, és szeretetreméltóan megbékítette.”<sup>20</sup> A retrospektív logika miatt a szerző saját szövegében sem veszi észre a „gőgös arisztokrata” és a „szeretetreméltó megbékítő” belső ellentétét. A helyzet összetettségét pontosabban jelzi maga a párhuzamos szereposztás, amelynek révén a bank vezetésében két irányból, a CA és a PM kölcsönös bizalmát együttesen kellett integrálniuk. Ám ez az integrálás egyúttal integritást is kellett, hogy jelentsen.<sup>21</sup>

Jó példa erre az 1882-es válságot követően a járadékkonverzió folytatásának ügye. A PM a regále-megváltással kapcsolatosan ajánlatot kért a MÁH-tól is. Pallavicini, aki épp a konzorciális tárgyalások folytatása ügyében Adolphe von Hansemannhoz, a berlini Disconto Gesellschaft igazgatójához készült, igen erőteljesen reagált. A tervezetben és ajánlatkérésben nemcsak a konzorciális szerződés megsértését, hanem annál többet, az adott politikai és pénzügyi viszonyok között a magyar államhitel tönkretételének lehetőségét látta. Úgy vélte, hogy a jelen helyzetben a világon egyetlen bank sincs, amely a felkínált 120 millió forintot névértéket fix áron át tudná venni. Minden tőzsdén nyomott hangulat uralkodott. Pallavicini magyarázatot kért a pénzügyminisztertől, és azt egyenesen a konzorcium kontinentális vezetőjének számító Hansemannak, annak kedvenc tartózkodási helyére, Rügen szigetére címezte.<sup>22</sup> Hansemann a szokásos módon Sassnitz mellett, a Dwasiendkastélyban töltötte nyári szabadságát, amikor Pallavicini felkereste. Ide érkezett Szapáry pénzügyminiszter Taktonyban kelt, inkább magyarázkodó, mint felvilágosító levele is. Sze-

<sup>19</sup> MOL Z 50 8. cs. 3. t. (1. sz. melléklet)

<sup>20</sup> Radnóti: *Kornfeld*, 39–40.

<sup>21</sup> Érthetően a hatalmi pozíciók szétbogozhatatlan integritását hangsúlyozza inkább Bernát István méltatása Pallavicini Hitelbanki szerepéről: [a Hitelbank] „a gazdasági és politikai hatalomnak nagyon jelentékeny részét tudta biztosítani magának és habár teljesen lehetetlen kiválasztani azt a részt, melyet az eredményeknél Pallavicini Ede őrgórnak köszönhet a nálunk előbb lenézett hitelélet, fejlesztésénél és emelésénél az intézet élén álló őrgórf igazán sokat jelentett és ért el.” Bernát: *Pallavicini*, 8.

<sup>22</sup> Rothschild Archive, London (RAL) XI/ 111/ 14 Pallavicini – Szapáry (1882. júl. 23.) Német fordítás. A történet mellékszálaként érdekes csupán, hogy gróf Szapáry Gyula (1832–1905) ekkori pénzügyminiszter (1878–1887), később miniszterelnök (1890–1892) Andrássy Aladár visszavonulása után a Hitelbank igazgatótanácsának utolsó elnöke lesz (1904–1905). Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1975*. Budapest, 1978. 284–285.; Tallós György: *A Magyar Általános Hitelbank (1867–1948)*. Budapest, 1995. 87., 92.

rinte nincs szó a konzorciális szerződés megsértéséről. A regálémegváltás előkészítése még hosszú ideig elhúzódik, s ha egybeérne („collidieren”) a konverzióval, akkor sem zavarná a két ügylet egymást, mivel a kibocsátandó címletek nem aranyra szólnának, és ezért a kamatozás az állampénzügyeket nem venné igénybe. Megkérte tehát Pallavicinét, hogy Hansemannt nyugtassa meg afelől, hogy a konverzió befejezését a „legfontosabb és első feladatnak” tartja.<sup>23</sup> A látszat ellenére – a PM élén álló Szapáry és a Hitelbankot vezető hajdani PM-es Pallavicini – a grófok egymás közötti per tu levelezése s a miniszter által kért megnyugató közreműködés sem feledtetheti, hogy az adott ügyletben Pallavicini eleve egyértelműen bankja képviselőjeként, konzorciális banktársaisal vállalt szolidaritást. Ezt a kritikus magatartását Hansemann nagyra értékelte, s a levélváltás dokumentumait – mintegy igazolásképpen – német fordításban megküldte a londoni Rothschild háznak is. Másfelől viszont jól ismertek Kornfeld önállósodási törekvései a századfordulón a bécsi Rothschildokhoz fűződő viszonyban.<sup>24</sup> A szerepek tehát magukhoz illő szereplőkre találtak, s bár a pénzügyi zseninek tartott Kornfeld árnyékában mindenki másodhegedűsnek tűnt, kár lenne Pallavicini szerepét alulértékelni. Az igazgatók természetesen maguk is aktív részesei voltak a Hitelbank irányításában végrehajtott intézményi reformoknak.

Mindeközben a nyolcvanas-kilencvenes évtized fordulóján teljes nemzedékváltás ment végbe az igazgatóságban: az „első generációs” igazgatók közül Mauthner Zsigmond 1889-ben, Frank Antal pedig 1894-ben hunyt el. Pozíciójuk betöltése az intézménytörténet szempontjából is jelentőssé vált.<sup>25</sup> Az egyik igazgatói helyet először dr. Reitz Emillel töltötték be, aki 1871 és 1890 között a PM sőjvédéki osztályának vezetőjévé emelkedett, s onnan került a Bankba (1890–1895). 1895-ben Barcza Károly szintén az immár hagyományosnak tekinthető úton, kívülről jött a bankba. A nagyalásonyi Barcza család sarja, Károly Tódor 1858-ban született Pusztazámoron, Sós-kúton anyakönyvezték (Fejér megye), gépészmérnöki oklevelét 1881-ben a Műegyetemen szerezte. Az 1880-as években a Földművelési, Ipar és Kereskedelmi Minisztérium kötelékébe tartozó kultúrmérnöki ügyosztály kerületi mérnöke, majd az Országos Kultúrmérnöki Hivatal főmérnöke és budapesti hivatalvezetője volt. 1892 és 1897 között viszont a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete igazgatói, illetve vezérigazgatói posztját töltötte be. Innen került – egy ideig párhuzamosan alkalmazásban állva – a Hitelbank igazgatói székébe, s ezzel egyidejűleg a Szövetkezet alelnöke lett.<sup>26</sup> Az agrárius törekvések kielégítésére alakult Magyar Mezőgazdák Szövetkezetével tehát sajátos kapcsolatot létesített a Hitelbank. Ennek jele az is, hogy Barcza utóda a Szövetkezet vezérigazgatói székében az a bonyhádi Perczel Ferenc (1856–1914) lett, aki a Kereskedelmi Akadémia elvégzése után 1877 óta fokozatosan emelkedett a Hitelbank bankosztályának pénztárában a hivatali ranglétrán.

A másik új igazgató, Ullmann Adolf a bank saját neveltjének számított. Még akkor is, ha aktuálisan a Kőolajfűtő Rt. igazgatói székéből hozta vissza Kornfeld a Hitelbank igaz-

<sup>23</sup> RAL XI/ 111/ 14 Szapáry – Pallavicini (1882. júl. 24.) Német fordítás. „...kannst Du, unter Ausdruck meiner Verehrung, Herrn von Hansemann darüber beruhigen, daß ich die Beendigung der Rentenconversion für die wichtigste und erste Aufgabe halte, der jede andere Operation und Verfügung untergeordnet ist.” Uo.

<sup>24</sup> Radnóti: *Kornfeld*, 43.

<sup>25</sup> MOL Z 50 9. cs. (1889. szept. 24.), (1894. márc. 17.)

<sup>26</sup> *Magyarország Tiszti cím- és névtára, 1886, 1888.* Budapest, 1886, 1888.; Daróczy Zoltán (szerk.): *Nemességi évkönyv 1924. II.* Budapest, 1924. 26–29.; Szabó Miklós (összeáll.): *Magyar Mezőgazdák Szövetkezete 1891–1941.* Budapest, 1942. 201.; Gulyás: *Magyar írók II.* Budapest, 1940. 389. Egyik fia, György ismert diplomata lett, másik fia, Károly Tivadar még a II. világháború idején is a Hitelbank részvényeseként bukkant fel. Tallós: *Hitelbank*, 313.

gatóságába. Az 1857-ben született Ullmann Adolf apja, Ullmann Mór György 1889-ben nyerte el, gyermekeivel együtt baranyavári predikátummal a nemesi rangot. A harmadik fiút, Adolfot a Kereskedelmi Akadémia befejezése után, 1874-ben véglegesítették a Hitelbankban. Karrierje – akadémista kortársaihoz képest – már itt meredeken ívelni kezdett. Az Akadémia végbizonítványát 1871-ben megszerző, a Hitelbank Áruosztályába 1873-ban került Armbruster Jakab 1885-ben még 1200 forint évi fizetést kapott, az 1872-ben végzett, 1873-ban a Bankosztályon állandó alkalmazásba került Rubner Károly 1885-ben 1300 forintot keresett. Talán egyedül a szintén 1873-ban végzett s rögtön státusba kerülő Spitzer (Szirmai) Oszkár pályáiba mutatott hasonlóságot Ullmannéhoz, akinek javadalmazása 1885-ben már 2100 forintra rúgott. Ullmann fizetése 1880 áprilisában ugrott 1200-ról 1700 forintra, amikor a Bankosztály igazgatójának „adlatusa” (helyettese) lett. Egy év múlva megkapta a per procura cégjegyzés jogát is. 1885-ben pedig már 3000 forint javadalmazást húzott. Ezt követően 1886 tavaszán mint a Bankosztály irodafőnöke, hitelbanki megbízásból ült át a Kőolajfinomító üzletigazgatói székébe. A Kőolajfinomító Rt. a Hitelbankkal „szoros összeköttetésben levő” vállalatnak számított, a visszatérés – karrier szempontjából – mégsem volt problémamentes. 1886-os kilépésével ugyanis megszűnt hitelbanki nyugdíjintézeti tagsága, s formálisan csak 1895-öt követően, további hét évi szolgálat után járt volna számára fizetésének 40%-ára a nyugdíjigény. Erre azonban, három évvel az újralkalmazás után sikerült egyedi megoldást találni. Kornfeld halálával Ullmann vezérigazgató lett. Pályája csúcscaként pedig 1918-ban megkapta a bárói címet.<sup>27</sup>

A nemzedékváltás megindult folyamata nem ért véget a kilencvenes évek közepén új igazgatók kinevezésével. 1900-ban Pallavicini jelentette be, hogy „nincs azon helyzetben, hogy az igazgatóság tagjául leendő újbóli megválasztását elfogadhatná”.<sup>28</sup> Az igazgatótanácsi jegyzőkönyvből azt is megtudhatjuk, hogy Pallavicini már 1895-ben is azzal a feltétellel vállalta el a vezérigazgatóságot, hogy „állásától esetleg korábban is visszaléphetessen...” Okokként részben „családi viszonyait”, részben „egészségi állapotát” említette.<sup>29</sup> Az igazgatótanács a Pallavicini döntéséből származó következmények kezelésére 1900. január 20-án egy bizottságot küldött ki, amelynek tagjai Ribáry Sándor alelnök, Kochmeister Frigyes báró és Lukács Antal igazgatósági tanácsosok, valamint az igazgatóság részéről Kornfeld Zsigmond igazgató voltak. A dokumentumokból az igazgatótanácsi szerepkör módosításának szándéka rajzolódik ki. Felvetődött az alapszabály 49. szakaszának kiegészítése: a nevezett paragrafus lehetőséget adott arra, hogy „az igazgatósági tanács jogositványainak egy részét külön határozattal bizonyos tárgyban és megszabott időre visszavonhatólag egy vagy több tagjára (:bizottság:) ruházhatja”, most ezt „a kijelölést” hosszabb időre szóló megbízás esetén külön tiszteletdíjjal kívánják honorálni. Ennek következtében módosítani akarták az igazgatósági utasítás 5. szakaszát is, olyképpen, hogy az „igazgatósági tanács kijelölt tagjai-

<sup>27</sup> MOL Z 50 12. cs. 4. t. (1880. ápr. 23.), 9. cs. 3. t. (1886. márc. 19., 1898. máj. 7.) Érdemes megjegyezni a pálya bejáratozottságával kapcsolatban, hogy Ullmann Kőolajfinomítóbeli igazgatói helyére 1895-ben a Hitelbankból az imént említett, hajdani kereskedelmi akadémista társa, az akkor már szintén igazgatóhelyettesi rangban lévő Szirmai Oszkár került, aki 1904-ben majd nemességet is nyert. Okulva a tapasztalatokból, őt már szabadságotlák mindaddig, míg új munkahelyén el nem érte a nyugdíjképességet. MOL Z 50 10. cs. 4. t. (1897. márc. 19.)

<sup>28</sup> Idézi Radnóti: *Kornfeld*, 51.

<sup>29</sup> MOL Z 50 11. cs. 3. t. (1900. febr. 8.) Utóbb, amikor 1912-ben Pallavicinit a Hitelbank elnökének kívánták megválasztani, s ezt visszautasította (alelnök azért maradt), a hajdani leköszönés más okai is napvilágra kerültek: többek között, hogy számos kérdésben az évek során összeütközésbe került a pénzügyi kormányzattal (a sorban legkorábbiként a 3 1/2 %-os járadékkal való „kísérleteket” említette, ami 1897–1898-ra tehető). Tallós: *Hitelbank*, 140.



nak” módjuk legyen „a bank üzleteibe betekintést engedni”, s „az igazgatóság ülésein tanácskozó szavazattal részt venni”.<sup>30</sup>

Miután a kialakult szerkezetben vezérigazgató csak megválasztott igazgató lehetett, megnyílt az út Kornfeld vezérigazgatóvá válása előtt. Kornfeld ugyan javaslatba hozta a vezérigazgatói cím eltörlését is, ezt azonban az igazgatótanács elvetette. Be kellett tehát érnie azzal, hogy vezérigazgatóként – az alapszabályok 44. szakasza értelmében – megbízták az igazgatóság elnökségével (a vezérigazgató eddig is elnökölt az igazgatóság ülésein).<sup>31</sup>

Ezzel párhuzamosan egy új, minden korábbinál részletesebb igazgatósági utasítás elfogadására is sor került. Ennek imént emlegetett 5.§-a az igazgatóságnak az igazgatósági tanácshoz való viszonyát a fenti javaslatok szellemében szabályozta. A naponként ülésező igazgatóság bevett javaslat- és jelentéstételi kötelezettségein kívül igazgatósági tanács elé kerültek mindazon kérdések, „melyek ugyan az igazgatóság hatáskörébe tartoznak, de melyek ellen az igazgatók egyike kifogást tesz”.<sup>32</sup> Kornfeld vezérigazgatóvá választásakor tehát az igazgatósági tanács igyekezett megerősíteni pozícióit. Az igazgatótanács és az igazgató-ság közötti hatalmi huzakodás nyomai legalábbis egyértelműnek tűnnek.

A vezérigazgatóvá választással egyidejűleg lett az igazgatók egyike Wickenburg Márk gróf, akivel nemcsak a megfelelő kék vér utánömlesztésére került sor a bank irányításában, hanem akinek pályavonala is nagyban emlékeztetett a Weninger és Pallavicini által kitaposott pénzügyi bürokrácia örökségére. A Wickenburg felmenők katonatisztek voltak, de nem mentesek a merkantília beütéstől. A nagyapát 1847-ben Arad vármegye táblabírájává, Arad városa pedig polgárává tette, mint a dokumentumokból kiolvasható, a vaspálya-építés körüli munkálkodása reményében (ám az illető még abban az évben elhunyt). Második fia, Ödön szintén a katonatiszti pályát választotta, ugyanakkor tősgyökeres zalai nemesi család leányát, zalabéri Horváth Stefániát vette nőül. Ebből a házasságból született Baltaváron legkisebb fiúként Márk, aki budapesti középiskolai és jogegyetemi tanulmányok után az államtudományok doktori címet szerezte meg. Közben egy éves önkéntesi szolgálat után tartalékos hadnagy a cs. és kir. 5. tüzérezrednél. Későbbi „államhivatali” életrajzából általában „kifejtette” (parlamentari politikusi biográfiájában viszont szerepeltette), hogy 1885-ben gyakornokként a Magyar Általános Hitelbankban kezdte pályafutását. Csak ezt követte az államszolgálati curriculumban már méltányolt postatakarékpénztári, pénzügyminisztériumi, MÁV pénzügyi igazgatói karrier, ami után 1900-ban felkérték, és megválasztották a MÁH egyik igazgatójává. Nem sokáig maradt azonban a Bankban, 1902–1903-ban keres-

---

<sup>30</sup> MOL Z 50 11. cs. 3. t. (1900. febr. 8.) A javasolt alapszabály-változtatás és igazgatósági utasítás elfogadása esetére is mindössze „egy kijelölést” kötött ki, s azt, hogy „e kijelölés csak az igazgatósági tanács részére alapszabályszerűleg fentartott hatáskörön belül történik, e hatáskört tehát nem érintheti sem azon túl nem terjedhet, következésképpen az igazgatósági tanács felelősségét sem anyagi sem erkölcsi tekintetben nem nagyobbíthatja, valamint hogy époly kevésbé érintheti vagy kisebbítheti az igazgatóság felelősségét, hatáskörét és üzleti ügyvitelét.” Uo.

<sup>31</sup> Uo. Érdemes megjegyezni, hogy 1900-ban a budapesti tőzsde elnöki székében Kornfeld Zsigmond (az addigi alelnök) váltotta fel Kochmeister Frigyes.

<sup>32</sup> MOL Z 51 52. cs. 770. t. MÁH igazgatósági utasítás (1900) Az 5.§. e. pontja további tájékoztatói kötelezettségeket is tartalmazott: „Az igazgatósági tanácsnak a folyó üzlet állása felől tájékoztatása céljából az igazgatóság köteles az igazgatósági tanács kiküldött bizottságának a 10 000 frtot meghaladó váltókövetelésekről, továbbá az igazgatósági tanácsnak rendes havi üléseiben az értékpapír előleg-üzlet állásáról, a saját értékpapírok és külföldi váltók állományáról kimutatásokat előterjeszteni...” Ezen kötelmek zöme tulajdonképpen már eddig is gyakorlatban volt.

kedelemügyi államtitkár, illetve az 1903 elején tartott időközi választásokon országgyűlési képviselő lett.<sup>33</sup>

Az 1900-as igazgatósági utasítás függeléke egyébként név szerint is tartalmazta az új, immár négytagú igazgatóság munkafelosztását. Kornfeld generális ügyviteli megbízatása mellett Barcza Károly feladata lett – Ullmann Adolffal együtt – „a banküzlet vezetése és ellenőrzése”. Barcza reszortja volt továbbá „a jelzálog-hiteleknek világlatban tartása” (sic!), „az összes osztályokra nézve a belső ügykezelésnek és szolgálatnak a felügyelete és a személyzeti ügyek; a bank belkezelési költségeinek ellenőrzése és az irodai szükségletek beszerzése”. Ullmann hatásköre „különösen a tőzsde látogatása, a leszámítolás végett vagy fedezetül, levelezés útján érkező váltók elfogadása iránti határozás, a helybeli váltóleszámitolás..., végül a vezérigazgatónak helyettesítése pénzügyi természetű consortiális üzletekben”. Wickenburgnak „az árúüzlet vezetése és ellenőrzése, a jogi és vitás ügyek nyilvántartása, a bank ingatlanainak kezelése, az adóügyek és az árutőzsde látogatása” jutott.<sup>34</sup>

Wickenburg távozása után utóda, Horváth Elemér (Klopódia, 1858 – Budapest, 1930) a Bankig igen hasonló pályát tett meg (lásd függelék). Ő olyan nemesi családból (gradetzi Stansych) vette eredetét, amely a genealógiai szakmunkák szerint fiágon kihalt. Jogi tanulmányokkal a háta mögött a pénzügyi szolgálatban a miniszteri tanácsossáig vitte, majd a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Társaság ügyvezető elnöke lett. 1904-ben az Osztrák–Magyar Bank alkormányzóhelyettesi posztját cserélte fel a Hitelbank igazgatói székére.<sup>35</sup>

### A személyzeti politika születése

Hogy a bank mint átalakuló bürokratikus üzem felépítését és változó nagyságrendjét érzékelni lehessen: a Hitelbank három nagy szervezeti egységéből a 80-as években a Központ-hoz mindössze 4-5 tisztviselő, valamint 2 szolga és 1 kapus tartozott, az Áruosztály alkalmazásában 25 tisztviselő, valamint 3 szolga állott, a Bankosztály pedig 75 tisztviselőt és 15 szolgát tömörített. Ez már egy gyarapodásban levő létszám, de végül a Bank az I. világháborúig mintegy 600 fős nagyüzemmé nőtte ki magát, amelyhez fiókhálózat is tartozott. Ha most egy pillanatra a vezetők származásától elvonatkoztatunk, nem nehéz arra a gondolatra jutnunk, hogy végső soron az igazgatóság tagjai mint minisztériumi és nagyvállalati vezetők érdemi és gyakorlati tapasztalatokat hoztak magukkal a banküzem bürokratizálásához. A PM, a MÁV, az Osztrák–Magyar Bank ebben vitathatatlanul előbbre járt, mint az önállósulását éppen ekkoriban kiharcoló Hitelbank.

A bürokratizálódás egyik markáns jele és következménye volt a személyzeti politika intézményesülése. Az új igazgatók kinevezésekor, 1895-ben Kornfeld magára vállalta a sze-

<sup>33</sup> MOL Filmtár, Magánosok által bemutatott iratok, 27 363. tek.; Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc (szerk.): *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1910–1915*. Budapest, é. n. 463.; Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája, IV*. Budapest, 1998. 266–268.; Somogyi Éva: *Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon*. Aetas, 16. évf. (2001) 3–4. 132. Említést érdemel, hogy Barcza Károly hitelbanki igazgató felesége, szintén zalabéri Horváth leány volt, Irma. A Wickenburg katonai előmeneteléről szóló adatokért Hermann Róbertnek, a minisztériumi karrier szolgálati állomásaival kapcsolatos információkért Somogyi Évának, országgyűlési képviselőségének beazonosításáért pedig Szabó Dánielnek tartozom köszönettel. Valutapolitikával és adósságkonverzióval kapcsolatos írásainak felsorolását lásd Szinnyei: *Magyar írók XIV*. Budapest, 1914. 1252–1253., aki azonban általam nem ismert okból 1905-ben „meghalasztja” őt. Halálának pontos dátumára lásd Gulyás Pál kiadatlan céduláit: [www.mtak.hu](http://www.mtak.hu) (25 325)

<sup>34</sup> MOL Z 51 52. cs. 770. t. pp. 959–960.

<sup>35</sup> Gulyás: *Magyar írók, XIV*. 1993. 301–302. Pályája későbbi állomásai: 1909-ben a budapesti áru- és értéktőzsde elnöke, 1915-ben főrendiházi tag.

mélyzeti ügyek vezetését is. Mint a MÁH osztály- és a szolgálati ágak főnökeihez írott körlevelében megfogalmazta: „...szükségesnek tartom, hogy köztem és az alkalmazottak között szabályszerű és rendszeres oly kölcsönös érintkezés létesüljön, mely mellett módomban álljon magamat a személyzet általános és egyéni viszonyairól, az egyesek munkaköréről, használhatóságáról, tulajdonságairól és kivánalmairól lehetőleg legközvetlenebbül tájékozhatni.” A tanácskozások végső célját Kornfeld így határozta meg: az „osztály- és szolgálati főnökök előterjesztéseiből magamnak mindazon tájékoztató adatokat beszerezni, melyekre a személyes ügyeknek úgy az üzlet, mint az egyesek érdekeinek megfelelő elintézéséhez és vezetéséhez belátásom szerint szükségem lehet”. (Kiemelés – K. Gy.)<sup>36</sup> A fenti kérdések megbeszélésére a fent nevezett beosztott urakat szombat délutánként 5 órára meghívta magához, 4 csoportba osztva. Az időpont már akkoriban sem válthatott ki a meginvitáltak körében kitörő lelkesedést.

A személyzeti értekezleteken terítékre kerülő kérdésekből, azok elintézési módjából kitalálható, hogy a Hitelbank kezdte túlnőni azokat a korábbi méreteket, amelyek között az ügyis mindenki ismer mindenkit elv alapján, szinte még patriarchális módon lehetett minden személyes konzekvenciát hordozó ügyben és mindenkivel kapcsolatban döntéseket hozni. A Kornfeld által kialakított új forma – legalább is középszinten – ugyanakkor mégis megőrzött valamit a korábbi évek gyakorlatából.

Milyen kérdések kerültek napirendre? Hasonló összbanki intézmény híján sok, valójában ide nem illő problémát is felvetettek az osztályfőnökök. Kornfeld egyébként viszonylag hamar elunta a személyi ügyekkel való bíbelődést, és az üléseken mind gyakrabban Barcza igazgató elnökölt (s melleleg tette át ilyenkor a megbeszélés időpontját szombat helyett péntek délutánra). A felvetések zöme azonban valóban a személyzeti profilba vágott: a sikeres felvételt tett jelöltek gyakornokként való behívása, az ideiglenes alkalmazottak véglegesítése, az egyéves önkéntesi szolgálatra bevonulók és egyáltalán a szabadságra menők helyettesítése, az előbbieket visszatérése utáni visszailleszkedési gondjai, a bankon belüli át-helyezések, a munkahelyi konfliktusok, fegyelmi ügyek, végül a betegségek és nyugdíjazások. Ezekre a gondokra a bank vezetésének az üzlet általános érdekeit szem előtt tartva is választ kellett adni, az esetek előfordulása ugyanis mind tömegesebbé vált.

A tisztviselőjelöltek kiválogatásának már megvolt a kialakult rendszere a külön felvételi vizsgák formájában. Ennek alapján a Bank egy várákozálistát tartott nyilván, s munkaerőhiány esetén elég volt olyan határozatot hozni, hogy például „a legjobban vizsgázott Farkas Rezsőt Stettner főtitkár hívja be”.<sup>37</sup> Számos egyéni problémára azonban csak az ideiglenes alkalmazás idején derült fény.

A megalakulás évében különösen élesen vetődött fel a megnövekedett szolgazemélyzet megrendszabályozásának ügye. Kornfeldet különösen nyugtalanította, hogy mind „a bankhoz tartozó urak”, mind „a közönség köréből” sűrűn érkeztek panaszok „a kötelességek lanyha és pontatlan teljesítésére, sőt elhanyagolására”. A jelenségek gyakori ismétlődéséből arra következtetett, hogy „a szolgazemélyzet fegyelme meglazult, kötelességtudata csökkent és nem üti meg azt a mértéket, melyet az igazgatóság minden alkalmazottól a szolgálati szerződés alapján joggal megkövetelhet.”<sup>38</sup>

A Bank érdekeire hivatkozva figyelgette a vezérigazgató az osztályok és szolgálati ágak főnökeivel a tisztviselők privát viszonyait is: „...az igazgatóság tudomására jutott, hogy a tisztviselők közül egyesek kölcsönös kezességvállalások és jótállások folytán egrészert, arány-

<sup>36</sup> MOL Z 53 MÁH Személyzeti ügyek, 51. cs. 45. t.

<sup>37</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. júl. 12.)

<sup>38</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. 3. körlevél (1895. ápr. 24.)

talan hitelek igénybe vétele által másrészt, rendezetlen vagyoni viszonyok közé jutottak, a szolgálat érdekeinek megóvása végett szükségesnek látja a főnököket felhívni, hogy oly esetekben, melyekben arról, hogy a hozzájuk beosztott tisztviselők valamelyike bármily okból rendezetlen vagyoni viszonyok közé jutott, tudomást szereztek, a szükséges intézkedések megtétele végett erről az igazgatóságnak lehetőleg az ok megjelölése mellett haldéktalanul írásbeli jelentést tegyenek.”<sup>39</sup>

Kornfeld igyekezett megfogalmazni a tisztviselők szabadságolásával kapcsolatos főbb szempontokat is. A „zsinórmértékül” szánt fejtegetésekből szemléltetésül elegendő a fiatalokra vonatkozó részt idéznünk: „...a fiatalabb tisztviselők alkalmaztatásuk első éveiben egyáltalán nem, később pedig csak rövid időre [kapnak szabadságot], minthogy náluk a szabadság szüksége még fenn nem forog, s inkább szoralkozás [sic!] és mulatás, sem mint a tulajdonképpeni üdülés és erőszerzés céljára veszik igénybe. A fiatalabb tisztviselők ezen kívül az egyéves katonai szolgálatra is rendszerint szabadságoltatnak s ezen kedvezményben bő kárpótlást találnak...”<sup>40</sup> Az önkéntesek bevonulása és leszerelése egyébként évről évre egyre több gondot okozott, úgyhogy még olyan ötlet is felvetődött, hogy csak a már a szolgálatukat letöltötték közül vegyen fel iskolavégzett tisztviselőket a Bank.<sup>41</sup>

Problémát jelentett „a vasárnapi teljes és feltétlen munkaszünet” keresztülvihetősége is. Az üzem folyamatos működése szempontjából a szombati és vasárnapi posta feldolgozása, valamint a felévenkénti mérlegkészítés időszaka volt aggályos. Az előbbire Kornfeld megoldásként azt javasolta, hogy hozzák előre az irodai órak kezdetét hétfőn 9-ről nyolcra, ha a posta tudja vállalni, hogy a leveleket hétfőn 8 óra előtt kikézbesszi.<sup>42</sup>

A Hitelbank úgy élt a magántisztviselői emlékek tárházában, mint a csúcsok csúcsa. Ezt Krausz Simon kijelentésével szokás előszeretettel illusztrálni.<sup>43</sup> De a személyzeti politikának – mint Kornfeld írta – foglalkozni kellett az „egyesek érdekeivel” is: a Hitelbankot jobb kilátások érdekében elhagyó tisztviselőkkel, a kudarcot vallottakkal vagy épp a megrokantakkal.

A kezdeti időszakban, a hetvenes években igen nagy volt a tisztviselők fluktuációja, különösen a magasabb beosztásokban. Egyrészt maga a Bank sem építhetett kizárólag saját nevelésű alkalmazottaira, másrészt a piacon távolról sem volt egyértelmű a Hitelbank fölénye. Löwinger József, a hamarosan felszámolásra kerülő Angol–Magyar Bank levelezője 1876. június 24-től ideiglenes, majd 1877. január 1-jétől pedig végleges állásba került a MÁH levelező osztályán, ahol a tehetséges fiatalembert hamarosan az osztály vezetésével bízták meg. Ebbéli minőségén túlmenő teljes felhatalmazással küldték például 1880 februárjában tárgyalni Londonba a N. M. Rothschild & Sons, illetve a R. Raphael & Sons cégekkel 50 000 kg ezüst vásárlása céljából. A tárgyalások eredményesek voltak ugyan, mégis 1880 nyarán Löwinger József bejelentette kilépését. Mint Kornfeld az igazgatóságban rövi-

<sup>39</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1899. szept. 26.) Túlment a fentiekben Barcza igazgató rendelkezése, amikor felkérte az osztályfőnököket, „hogy az osztályukban alkalmazott tisztviselők magán életét [sic!] és viszonyait figyelemmel kísérni és magukat ezt illetőleg tájékoztatni sziveskedjenek.” (1902. szept. 24.)

<sup>40</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. 4. körlevél (1895. máj. 9.)

<sup>41</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1899. szept. 26.)

<sup>42</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. júl. 4.)

<sup>43</sup> „A legtöbb fiúnak álma a Hitelbank volt. Ha jól emlékszem, a Hitelbank már belépéskor fizetett és pedig havi harminc forintot. Nagy pénz volt ez akkor, amikor lakást, teljes ellátást, fűtést, mosást lehetett kapni harminc forintért.” *Életem. Krausz Simon emlékiratai.* Budapest, 1937. 27.

den referálta az ügyet, magasabb fizetésért az Angol–Osztrák Bank Budapesten létrehozandó fiókjához hívták. Nem volt más, mint szó nélkül tudomásul venni a dolgot.<sup>44</sup>

Egyes esetekben nagyon is személyreszóló döntéseket kellett hozni, s a szigoráról hírhedt Kornfeld számos alkalommal nagyon is megértőnek és türelmesnek bizonyult. Még akkor is, ha pedagógiai eszköztára nem tűnt túlzottan leleményesnek: amikor a bankosztály cégvezetője, Jármái Gyula arra panaszkodott, hogy egyik beosztottja „a régiebb hivatalnokokkal szemben engedetlenkedik”, Kornfeld egyszerűen arra utasította Jármait, hogy „fenyegesse meg Kanitzert, hogy szólni fog Kornfeld igazgató úrnak”.<sup>45</sup>

A kezdő tisztviselőjelöltek munkára ösztönzése céljából egyéni és a szó szoros értelmében paternalista megoldások szerepeltek a vezetés repertoárjában. Broza Alajos igazgatóhelyettes például, aki 1872 óta állt a Bank alkalmazásában, miközben Böhm Salamon „viselkedésével meg lévén elégedve” 6 hónap után véglegesítését javasolta, Neumann Jenőt viszont „feltűnően gyengének és alig használhatónak találta”, és előléptetését nem támogatta. Kornfeld azonban mérsékletre intette, s felhívta, hogy „az ügyet Neumann apjával beszélje meg, s adja tudtára, hogy ily körülmények között fia intézetünknel előmenetelre alig számíthat.” Broza beszélt is az atyával, „ki kérte fiával még egy darabig megkísérteni” (sic!) [a foglalkozást]. A szigorú igazgatóhelyettes szerint a fiú „azóta tényleg jobban iparkodik”, mégis ragaszkodott „korábbi kérelméhez előléptetése mellőzése iránt”.<sup>46</sup>

Szintén a véglegesítés megtagadását és az ifjú Keglevich Ödön gróf másutt alkalmazását kérte az 1869 óta a Bankban szolgáló Mitterdorfer Lajos cégvezető. Kornfeld válaszul másnapra magához rendelte Keglevichet „megintés végett”, s egy havi határidőt tűzött ki javulására. Még két hét sem telt el, amikor a személyzeti értekezleten Mitterdorfer makacsul ismét azzal hozakodott elő, hogy „gróf Keglevich-el még mindig nincs megelégedve s nevezett ha akarná sem felelhetne meg, mert hiányzik hozzá a tehetség és komolyság”. Kornfeld ezúttal még 4–8 hét türelmi időre utasította, de kilátásba helyezte – javulás híján – Keglevich elbocsátását. Két hónap múlva Mitterdorfer azt jelentette, hogy nevezett „viseletére nézve meg van ugyan elégedve, de azért igen gyenge s munkájában megbízhatatlan”. Negyedév múlva Mitterdorfer már javulást is észlelt, amennyiben „iparkodik kötelezettségeinek megfelelni”, aminél fogva „az áthelyeztetésnek írásbeli kérelmezésétől” eltekintett, s „további haladékot kért” az illető magatartása megfigyelésére.<sup>47</sup>

Súlyosabb ügyekben azonban az igazgatóság továbbra is saját jogkörében tartotta a fegyelmi döntések meghozatalát, ilyenkor Kornfeld az értekezleten csak „magánértesülése céljából behatóan informáltatta” magát.<sup>48</sup>

A felfüggesztés, elbocsátás azon tárgyak közé tartozott, ahol az igazgatóság csak az igazgatótanács jóváhagyásával hozhatott határozatot. Mindig is szigorúan torolta meg a Bank, ha anyagi kárt okozott valamelyik tisztviselője. Matits Dömét például, aki ugyan 1867 óta

<sup>44</sup> MOL Z 50 7. k. 3. t. Igazgatótanács, (1876. szept. 11., 1877. jan. 14.), Z 50. 12. cs. 4. t. Igazgatóság, (1880. febr. 19., 1880. jún. 17.) Érdemes hozzátenni, hogy a későbbi Lukács Józsefről, a filozófus Lukács György apjáról van szó, aki egyébként 1906-ban ügyvezető igazgatóként visszatért a Hitelbank felső vezetésébe.

<sup>45</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. ápr. 27.) Ebből kiderül, hogy az illetőnek nem kellett tudni arról, hogy már szóltak róla az igazgatónak.

<sup>46</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. szept. 28., 1895. okt. 26.) S Neumann maradt is, igaz, még 1900-ban is csak 650 forintos évi fizetésig jutott.

<sup>47</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. okt. 8., 1895. okt. 19., 1895. dec. 14., 1896. márc. 14.) Keglevich gróf 1900-ban is a Bankosztály alkalmazásában állt, igaz, ugyancsak 650 forintos évi fizetésért.

<sup>48</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. szept. 28.)

volt az intézet levél- és szertárgondnoka, azonnal elbocsátották, amikor 1878-ban 6400 forintnyi összeget elveszített, s a követelést az illető budai ingatlanára tábláztatták be.<sup>49</sup>

Súlyos vétségnek számított, ha a tisztviselők saját maguk számára „tőzsdejátékot” űztek (tanulságos, hogy maga a Bank ezeket az eseteket „tőzsdejátékként” bélyegezte meg!). 1894 nyarán két ilyen esetre derült fény: Lugosi József az Áruosztály és Armbruster Jakab a Bankosztály tisztviselője követte el ezt a szolgálati vétséget, amelyért a szolgálati szabályzat a legsúlyosabb büntetést, elbocsátást helyezett kilátásba. Az igazgatóság előterjesztése alapján azonban az igazgatótanács csak Lugosi esetében hozta meg ezt a döntést (aki teteemes vagyonnal rendelkező neje számára játszott), Armbrusternél, aki „anyósa számára, annak csekély tőkénének kedvezőbb kamatoztatása végett” követte el ugyanezt, jóhiszeműséget vélelmezett, és nem alkalmazta a legsúlyosabb büntetést.<sup>50</sup> Hozzá kell tennünk, hogy Lugosi nem túl régóta állt a Bank alkalmazásában, míg Armbruster 1873 óta szolgált. Ráadásul 1895-ben arról értesülünk, hogy Armbruster szemével hosszabb ideje betegeskedik. Így aztán azon sem lepődhetünk meg túlságosan, ha Armbruster 25 éves szolgálati ideje elismeréséül 200 db vert arany jutalomban részesült.<sup>51</sup>

A banktisztviselőket a mentális betegségek sem kímélték. A Hitelbankban már 18 esztendeje szolgáló (korábbi belgrádi megbízott) Miloschev Lázár például 1889-ben – felesége halála utáni összeomlásakor – előbb betegszabadságot kért, majd kénytelen volt egészségi nyugdíjba menni. Pedig három eltartandó gyermeke miatt szeretett volna még tovább dolgozni. A nyugdíjazási kérvényéhez mellékelte orvosi bizonyítvány szerint „neurasthenia”-val diagnosztizált tisztviselőt állandó fejfájások gyötörték, s „szellemileg munkálkodni” képtelennek bizonyult, „mert ha munkába kap, szédülés fogja el, reszketni kezd és legjobb akarat mellett sem képes a feladatát elvégezni.”<sup>52</sup>

A Bank nemcsak régi és betegeskedő tisztviselői iránt tudott türelmes lenni, hanem kivénhedt szolgálóival szemben is igyekezett kíméllettel eljárni. A szolgálk fegyelméért felelős Kempszky Mihály például „előrehaladott kora és testi fogyatkozásánál fogva használhatatlan” Fojtik nyugdíjazását kérte. Kornfeld szerint azonban a kényszerű nyugdíjazás megindításának „szüksége fenn nem forog”, viszont Kempszky rábíratja Fojtikot, hogy maga kérje azt.<sup>53</sup>

Eljött a nyugdíjaztatás ideje a Bank legrégebbi alkalmazottja, még a CA pesti fiókjába 1857-ben felvett Havassy Ignác számára is, aki 40. szolgálati jubileuma idején az értékpapírpénztár főnöki tisztét töltötte be. Egy év múlva került nyugdíjba, ám 1882 óta véglegesített fia, a Kereskedelmi Akadémiát végzett Dezső jóvoltából ekkorra már osztályfőnöki rangra emelkedett leszármazottja vitte tovább a családi tradíciót a banknál.<sup>54</sup>

A hazai fogalmak szerint exkluzív nagybank, élén a rettegett bankvezérrel, saját alkalmazottai nézőpontjából leginkább egy szigorú, de mégis szinte családis vállalkozás képét

<sup>49</sup> MOL Z 50 7. cs. 3. t. (1878. febr. 18.)

<sup>50</sup> MOL Z 50 9. cs. 3. t. (1894. aug. 18.) Hozzá kell tennünk, hogy a Bank vezetése aligha hajtotta végre szigorú következetességgel saját határozatát, mivel mindkettőjüket még 1900-ban is a Bank alkalmazottai sorában találjuk.

<sup>51</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. júl. 27.), Z 50 10. cs. 3. t. (1898. márc. 16.) Feltételezhetően Armbruster Jakab azonos azzal a személlyel, aki az 1890-es években a Mihók-féle Magyar Compass egyik szerkesztőjeként is szerepelt.

<sup>52</sup> MOL Z 50 13. cs. 4. t. Dr. Kétil Károly, Dr. Laufenuer Károly és Dr. Magyarovics M. orvosi bizonyítványa. (1889. dec. 24.)

<sup>53</sup> MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. nov. 4.)

<sup>54</sup> MOL Z 50 10. cs. 3. t. (1897. márc. 19., 1898. márc. 16.) Az apa a 40 éves jubileum alkalmából 300 vert arany jutalmat kapott.

mutatta, amely a századfordulón az első lépéseket tette meg a személytelen, bürokratikus nagyüzemmé válás útján.

### Szervezeti reform, hivatali hatalom

Kornfeld Zsigmond tehát 1900-ban komoly ellenállásba (sőt bizonyos értelemben ellen-támadásba) ütközött, de nem abból a fából faragták, aki beírta a formális adminisztratív vezető pozíció megszerzésével, különösebb hatalmi jogosítványok nélkül. 1905-ben az ő (igazgatósági) utasítására Ullmann Adolf kapott megbízást, hogy dolgozzon ki tervet az egész bankirányítás átszervezésére. Paradoxnak tűnhet, de a reform – voltaképpen teljes joggal – épp az 1875-ös kereskedelmi törvényre hivatkozott és annak szellemében járt el, amikor az igazgatótanács és az igazgatóság kettősségét felszámolta. Az igazgatótanácsot megszüntette, s egy nagyjából azonos létszámú (9–18 fő közötti) igazgatóságot ültetett a helyébe. Ez gyakorlatilag úgy nézett ki, hogy a volt igazgatótanácsosoknak felajánlották, hogy lépjenek be az új igazgatóságba.

A reform szervezeti lényege mindenekelőtt az igazgatóság státusának megváltoztatásában állt.<sup>55</sup> Másként szólva a bank irányításnak centralizálása és bürokratizálása. Az igazgatóság ugyanis rendszerint ugyanúgy havonta egyszer ülésezett, mint a feleslegesnek ítélt nehézkes előd, az igazgatótanács. Sőt kizárólagos hatáskörébe még szó szerint is nagyjából ugyanazok az ügyek tartoztak, mint amelyekben korábban az igazgatótanács korlátozta az igazgatóság cselekvési szabadságát: vállalkozások létesítése, részvénytársaságok alapítása, állami, községi és egyéb kölcsönök átvétele és az azokban való részvétel, ingatlanok vétele és eladása, tartozáselengedések és egyezségek kötése, tisztviselők és szolgák kinevezése stb. Fontosabb volt azonban, hogy az új alapszabály 41. cikkelyének – „az igazgatóság jogosítványainak és hatáskörének egy részét, egy vagy több tagjára visszavonhatólag átruházhatja” – újfajta értelmezése. Épp az imént felsorolt ügyeket emelte ki a 42. cikkely az előzetes igazgatósági döntési kompetencia köréből, amikor formálisan is kimondta: „amennyiben az ... említett esetek valamelyikében korábban merül fel sürgős intézkedés megtétele, mintsem, hogy igazgatósági ülés tartható lenne, jogában áll az igazgatóság azon tagjainak, kik az ügyek közvetlen vezetésében részt vesznek, a társaság elnökével egyetértőleg ily intézkedéseket megtenni, kötelesek azonban ezen intézkedéseket az igazgatóságnak mihamarabb egybehívandó ülésén bejelenteni.” Érdemes a megfogalmazásra külön figyelemmel lenni: bejelenteni, s nem utólag jóváhagyatni!

Azt már nem a közgyűlés által elfogadott új alapszabály, hanem az igazgatóságban kidolgozott ügyrend szabályozta, hogy kik is a feljogosítottak.<sup>56</sup> Az ügyrend már három „vezetésre hivatott” szervről rendelkezett: az ún. összigazgatóságról, az igazgatóság kebeléből kiküldendő végrehajtó bizottságról és a kinevezett ügyvezető igazgatóságról. Most mindazok a jogosítványok, amelyeket az igazgatótanács 1900-ban oly sikeresen védelmezett meg az akkori igazgatóságtól, az új igazgatóság kompetenciájába (s az új elnök kezébe) kerültek. Ilyenek voltak a folyó üzlet területén például: fedezetlen hitelek engedélyezése 200 000 korona felett, 1 millió koronánál magasabb váltóleszámitolási hitelek megállapítása, 3 millió koronát meghaladó értékpapírok vétele saját számlára stb.

<sup>55</sup> Tallós: *Hitelbank*, 107–113. Az 1876-tal kialakult kettős igazgatótanácsai és igazgatósági szerkezet bemutatásakor Tallósnál nincs világosan megalapozva az átmenet indoklása az 1905-ös szervezeti reform során. Vö. Tallós: *Hitelbank*, 64., 68.

<sup>56</sup> MOL Z 50 14. cs. 4. t. (1905. jún. 30)

Az igazgatóság saját kebeléből választottakból és az újonnan létrehozott 3–5 fős ún. ügyvezető igazgatóság tagjai közül került ki az ún. végrehajtó bizottság (ez utóbbi hetente ülésezett, tagjai közt az elnökön kívül 4–6 igazgatósági tag kaphatott helyet). Az ügyvezető igazgatóságot az igazgatóság nevezte ki, de nem feltétlenül saját tagjai közül. Az ügyvezető igazgatóság „az ügyek közvetlen vezetését és lebonyolítását”, „főleg az ügyfelekkel való érintkezést” látta el, „társas módon tanácskozott”, s üléseit szintén az elnök vezette. Ehhez járult, hogy „az ügyvezető igazgatóság tagjai úgy az összigazgatóság, mint a végrehajtó bizottság ülésein részt venni tartoznak, de ezen üléseken az ügyvezető igazgatóság azon tagjai, kik nem tagjai az összigazgatóságnak, csak tanácskozási joggal bírnak.”<sup>57</sup>

A Hitelbank szervezeti struktúrája a reform következtében egyértelműen az osztrák modell irányába mozdult el, ami annál érdekesebb, mivel Kornfeld századfordulós ténykedésével kapcsolatban elsősorban az Osztrák CA-tól történő emancipációt szokás hangsúlyozni.<sup>58</sup> A MÁH új szervezete ugyan nem emelte ki „eljelentéktelenített” helyzetéből a felügyelőbizottságot, viszont az 1875 óta adott jogi keretek között formális hatalomhoz juttatta az igazgatóság elnökét (nem egészen véletlen, hogy Kornfeld már 1900-ban, saját kinevezésekor el akarta törölnetni a vezérigazgatói címet, de ez akkor még nem valósult meg), s ezzel együtt formálisan is megerősítette a menedzsment stratégiai döntéshozó szerepét.

A reform jelentős személyi hatalomkoncentrációval járt. Kornfeld lett az új igazgatóság elnöke, ám a két elnöki poszt egyesítése nem ment simán. Kornfeld biográfusa szerint Lukács Antal ágált leginkább ellene (1871–1905 igazgatótanácsos, 1906–1909 ügyvezető igazgató). A nyilván nem nyíltan hangoztatott legfőbb ellenérv az volt, hogy két történelmi arisztokrata család után (Andrássy, Szapáry) ne legyen az elnök zsidó. S bár nem kizárt, hogy Radnóti munkájában a Pallavicini utódlása körül zajló 1900-as „bizottsági” csatározás és az 1905-ös intézményi reform képe egymásra vetül, a történet fintora mégis csak az, hogy Kornfeld mellett Pallavicini Ede (igazgatótanácsos 1901–1905, igazgató, ügyvezető igazgató 1906–1913, alelnök 1910–1913) és Zichy Nándor (igazgatótanácsos 1881–1905, igazgató, ügyvezető igazgató 1906–1911, 1906-tól alelnök is, Kornfeld halála után pedig elnök 1909–1911) foglalt a leghatározottabban állást.<sup>59</sup> Hogy a pozíciók mégis mennyire személyreszabottak voltak, jól mutatja, hogy Kornfeld halála után ismét szétválasztották az elnöki és vezérigazgatói tisztséget, az elnök egy történelmi arisztokrata lett (Zichy Nándor gr., majd Cziráky Antal gr.), s Ullmann Adolfot a közben megszüntetett, de most számára ismét helyreállított vezérigazgatói posztra választották meg. Ehhez ugyan a világháború alatt újra kapcsolódott az (egyik) alelnöki hely, de az elnök-vezérigazgató kombinációt

---

<sup>57</sup> Uo.

<sup>58</sup> Radnóti: *Kornfeld*, 51. A konzorciális arányok 1906. január 1-jei változása kapcsán a Hitelbank javára történő módosulásra hívja fel a figyelmet Ránki György: *A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években*. In: *Uó: Mozgásterek, kényszerpályák*. Budapest, 1983. 290. Az önállósodással kapcsolatos túlzásokat a részvényletétek és az igazgatóválasztások alapján óvatosan mérsékli Tallós: *Hitelbank*, 144–145.

<sup>59</sup> Radnóti: *Kornfeld*, 52–53. Zichy Nándor gróf az 1894-ben alakult Katholikus Néppárt alapítója volt. Életrajzírója szerint Kornfeld Zsigmond „igen nagyra becsülte Zichy Nándor pénzügyi tudását”. Bonitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz*. Budapest, 1912. 130. Kornfeldet ismerve ezt az állítást ugyanúgy túlzónak kell tekintenünk, mint Radnóti Pallavicinivel kapcsolatos nézeteit, de biztos, hogy Kornfeld becsülte Zichy kiállítását.



Ullmannak hátralevő életében nem sikerült összehoznia, mert azért az alelnök-vezérigazgató mégsem ugyanaz.<sup>60</sup>

Valójában persze nem a poszt nevén, hanem a hatalom összpontosításán volt a hangsúly. A folyamatot a kor jogi irodalma általában is leírta, jóllehet nem illusztrálta konkrét intézmény- és személynevekkel. „A társasági hivatalnok-igazgató, kiről törvényünk meg sem emlékezik, a végrehajtó hatalom gyakorlata folytán oly fontos szerepre tett szert, hogy lassanként a társaság szolgájából annak urává emelkedett. Így lett a hivatalnokból igazgató, vezérigazgató, majd az igazgatótanács tagja és elnöke.” A szakirodalom pontosan érzékeltette a hatalmi szerkezetben megoldandó dilemma magvát is: „...problémánk megoldása attól függ, mennyire tudjuk a részvénytársaság végrehajtó közegét ellenőrizet és felügyelet alá vonni anélkül, hogy ezáltal üzleti működését és egyéni kezdeményezését megbénítsuk.”<sup>61</sup>

\*

Távoli, de nem tanulság nélküli párhuzam, hogy száz évvel később, amikor a magyar bankrendszer privatizációja a kilencvenes években napirendre került, a magyar törvény formálisan keverte az angolszász és a német rendszert, amennyiben ismét igazgatóság és felügyelőbizottság létrehozását írta elő. A Magyar Külkereskedelmi Bank privatizálásakor például a Bayerische Landesbank, miközben természetesen arra is törekedett, hogy az igazgatóságon belül többségben legyen a menedzsmenttel szemben, a német normák szerint ahhoz is ragaszkodott, hogy megszerezze magának az Aufsichtsrat elnöki pozícióját. A helyzet folyamánya nemcsak az igazgatóság domináns szerepe, hanem az elnök-vezérigazgatói poszt újbóli egyesítése lett.<sup>62</sup>

---

<sup>60</sup> „A legenda szerint Rothschild báró megkérdezte Ullmann Adolfot, hogy meri-e vállalni Kornfeld után a Hitelbank vezérigazgatói tisztét. Mire Ullmann így felelt: – Még egy Kornfeldet úgy sem találunk. És nem Kornfeld én is vagyok.” Radnóti: *Kornfeld*, 51. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Kornfeld eredetileg tovább szeretne örökíteni a reform során kialakított szerkezetet. Erre következtethetünk legalább is abból, hogy halála előtt Ullmann elnökhelyettesé tette meg.

<sup>61</sup> Baumgarten Nándor: *A vezérigazgató. Tanulmány a részvényjogi reform köréből*. [1913] In: Uő: *Öszegyűjtött tanulmányai* (S. a. r. Szladits Károly). Budapest, 1936. 384–385.

<sup>62</sup> *Interjú Erdei Tamással, az MKB elnök-vezérigazgatójával* (Készítette Hanák Gábor, 2000. ápr. 3.) In: Kövér György: *A Magyar Külkereskedelmi Bank története dokumentumokban és emlékezősekben*. Budapest, é. n. [2001] 316.

## Függelék

## IGAZGATÓI PÁLYAVÁZLATOK

**Weninger Vince** (Pest, 1834. ápr. 30 – Budapest, 1879. máj. 29.)

1843–1848	Piarista Gimnázium (Pest)	4 grammatikai + 2 humanista osztály
1851–1854	József ipartanoda	
1855		kőműves segédlevél
1857		reáliskolai tanári vizsga (Bécs)
1857–1867	Kereskedelmi Akadémia	tanár (mennyiségtan, mértan, mértani rajz)
1858	Első Magyar Általános Biztosító	technikai számvizsgáló
1860		MTA lev. tagja
1861–1867	Első Magyar Általános Biztosító	osztályvezető (életbiztosítási osztály)
1867	Pénzügyminisztérium	miniszteri tanácsos
1868	Pénzügyminisztérium (közös)	minisztériumi osztályfőnök
1870		Vaskoronarend, II. o.
1870–1879	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	<i>vezérigazgató</i>
1871–74	Magyar Államvasutak	igazgatótanács elnöke

*Forrás:* Jelenik, 1881., MÉL, II. 1969. 1038., Székely, 1985. 11.

**Pallavicini Ede** órgróf (Padua, 1845. júl. 5 – Fiume, 1914. jan. 19)

1871	PM 3. ügyosztály (Hitel)	fogalmazó
1872	2. ügyosztály (Hitel, államadósság)	
1874	2. ügyosztály	miniszteri titkár
1878	2. ügyosztály	osztálytanácsosi címmel min. titk.
1880–1900	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	<i>vezérigazgató</i>
1901–1905		<i>igazgatótanácsos</i>
1906–1913		<i>ügyvezető igazgató</i>
1910–1903		<i>alelnök</i>

*Forrás:* Bernát, 1914.; Gudenus, III. 1998. 36., Székely, 1985. 56, 33, 29.

**Kornfeld Zsigmond** (Goltsch-Jenikau, 1852. márc. 27 – Budapest, 1909. márc. 24.)

	4 gimnázium	
1866	kisebb bankház (Prága)	
1868	Thorsch's Söhne (Bécs, Berlin, Párizs)	
1872	Böhmische Bankverein (Prága)	igazgató
1876	Credit Anstalt prágai fiók	igazgató helyettes
1878	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	<i>igazgató</i>
1890		III. oszt. Vaskoronarend
1896	Budapesti Áru- és Értéktőzsde	alelnök
1900	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	<i>vezérigazgató</i>
1900	Budapesti Áru- és Értéktőzsde	elnök
1901		főrendiházi tag
1905–1909	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	<i>elnök</i>
1909		báró

*Forrás:* Radnóti, Bp. é. n. [1932]

**Ullmann Adolf** (Pest, 1857. jún. 19 – Budapest, 1925. febr. 5.)

1874	Kereskedelmi Akadémia	
1874	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	
1885	Kóolajfinomító Rt.	igazgató
1895	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	igazgató
1899		Vaskorona rend, III. o.
1905		ügyvezető igazgató
1908		Ferenc József rend, középkereszt
1908		elnökhelyettes
1909	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	vezérigazgató
1910		főrendiházi tag
1915	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	alelnök-vezérigazgató
1918		báró

*Forrás:* Kempelen, I. 1937. 96., Gudenus, IV. 1998. 150.

**Wickenburg Márk gróf, dr.** (Baltavár, 1864. ápr. 13 – Budapest, 1924. aug. 6.)

	felsőgimnázium (Budapest)	
1881–1885	jogi fakultás (Budapest)	
1882–1883	1 éves önkéntes (cs. kir. 5. tüzérezred)	
1883		tartalékos hadnagy
1885	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	gyakornok
1887	m. kir. Postatakarékpénztár	fogalmazó
1888	Adófelügyelőség (Fiume)	ideiglenes pénzügyi fogalmazó
1889	Pénzügyminisztérium	fogalmazó
1891	Pénzügyminisztérium	számtanácsos
1891		cs. kir. kamarás
1892	Pénzügyminisztérium	miniszteri titkár
1898–1900	Magyar Államvasutak	pénzügyi igazgató
1900–1902	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	igazgató
1902–1903	Kereskedelemügyi Minisztérium	államtitkár
1903–1905	Újbányai kerület (Bars-megye)	szabadelvű országgyűlési képviselő
1903		Vaskoronarend, II. o.
1910	Balassagyarmati kerület	munkapárti országgyűlési képviselő
1912	Külügyminisztérium	osztályfőnök, titkos tanácsos
1919		nyugdíjazás

*Forrás:* Országgyűlési Almanach, 1910–1915. 463.; Szinnyei XIV. 1914. 1552–1553.; Jahrbuch des Auswärtigen Dienstes, 1916. 450.; Kriegsarchiv (Bécs), Qualificationslisten; Székely, 1985. 38.; Gudenus IV. 1998. 267–268.; Somogyi, 2001. 132.

**Horváth Elemér** (Klopódia, Temes m. 1858 – Budapest, 1930. nov. 16.)

	jogi tanulmányok	
1881	Pénzügyminisztérium (7. ügyosztály)	miniszteri segédfogalmazó
1882	(2. ügyosztály)	miniszteri fogalmazó
1890		miniszteri titkár
1892		az ügyosztály vezetője
1893–1895		miniszteri osztálytanácsos
	Magyar Folyam- és Tengerhajózási Társ.	ügyvezető elnök
1900–1904	Osztrák–Magyar Bank	alkormányzó helyettes
1904	<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	igazgató
1905–1920		ügyvezető igazgató
1909	Budapesti Áru- és Értéktőzsde	elnök
1915		főrendiházi tag

*Forrás:* Gulyás, XIV. 1993. 302., Székely, 1985. 23, 37, 60, 72.

KÖVÉR GYÖRGY

*Bankers and Bureaucrats. The Board of Directors and the Directorate of the Hungarian General Credit Bank (1876-1905)*

The Hungarian Commercial Law of 1875 – following the principles of German codification – ordered to create a “directorship” and a “control committee” for the management of joint stock companies. The original German model gave the right to make strategic decisions during the period between two General Assemblies into the hands of the “Aufsichtsrat” and the task of everyday executive management was assigned to the “Vorstand”. In Hungary, however, the control committee became in practice an insignificant technical body in the companies, only formally controlling the balance sheets for the general assembly.

The Hungarian General Credit Bank (Magyar Általános Hitelbank, 1867: foundation; 1870: take-over the former Pest branch of Österreichische Creditanstalt; 1873: as a member of the Rothschild-Creditanstalt Consortium the contracted state bank of the Hungarian government) chose a special solution to meet the requirements of the law: the Directorate of the bank was duplicated. According to the new statute of 1876, a “Board of Directors” (10–16 people) and a “Directorship” (3-4 people, including the general director) were formed. All the members of both bodies were elected by the General Assembly (the general director was elected from among the directors by the board). The members of the Directorate being responsible for the everyday business were invited to the monthly meetings of the Board of Directors, they had to ask for authorization for the main transactions and report on them, but they had no vote on them. The personal careers of the directors (Vince Weninger, marquis Ede Pallavicini, count Mark Wickenburg, Elemér Horváth, Zsigmond Kornfeld, Adolf Ullmann) are also worth special attention.

In 1906 Kornfeld, the former general director and the new president reorganized the managing bodies of the Credit Bank. Instead of the board of directors, a new (broad) *directorship* (10-15 people) was formed, which appointed 3-4 *managing directors*. The newly organized *executive committee* consisted of 2-3 members of the directorship and all managers (regardless of their membership in the directorship). The unification of the positions of the president and the general director concentrated the strategic and executive power in one hand and by mixing the managers and directors in several bodies the bureaucratic machine of the bank became more flexible and effective.



PETER EIGNER

## Ausztria gazdasági teljesítménye a 20. században

*Megjegyzések a bankrendszer és az ipar szerepéről  
és egymásra gyakorolt hatásokról*

Ausztria eseménydús 20. századi történelme a Habsburg Monarchiától kezdve az Első Osztrák Köztársaságon, az autoritárius „*Ständestaat*”-on, az ország náci Németországhoz csatolásán át a Második Osztrák Köztársaságig bővelkedik különböző politikai rendszerekben. Az időszak gazdasági tekintetben is változatos: míg a két háború közt Ausztria gazdasága a világon az egyik leggyengébb teljesítményt produkálta, 1945 után Németország „gazdasági csodá”-jához hasonlatos fejlődés játszódott le, mely az országot a világ leggazdagabbjainak sorába emelte. A kudarc és a siker okainak meghatározása mellett kitüntetett figyelmet szeretnék fordítani a bank- és ipari szektor szerepére és kölcsönös kapcsolatukra, a gazdaság teljesítményére gyakorolt hatásukra.

A bankrendszer és az ipar közti kölcsönhatás általában véve is tudományos viták és spekulációk tárgya több mint száz éve. Ausztria, még inkább Ausztria–Magyarország ideális kutatási területnek bizonyul ebből a szempontból.

### **Ausztria univerzális bankrendszerének fejlődése, 1880–1918**

Az univerzális bankokra épülő bankrendszerek Európában az 1880-as évek és 1914 között terjedtek el. Az univerzális bankok banki tranzakciók és szolgáltatások majdnem teljes tárházát nyújtották, a „rövid távú passzív bankügyleteket hosszú távú befektetési bankártevékenységgel kombinálták”, emellett alkuszi tevékenységet, portfóliókezelést, részvényvásárlásokat bonyolítottak, szavazati jogot szereztek részvénytársaságokban saját részre vagy ügyféli megbízásból.<sup>1</sup> Kutatási eredmények feltárták, hogy a banki, ipari és kereskedelmi szektor szoros kapcsolata különösen Közép-Európában volt jelentős, s napjainkban Ausztria–Magyarországra a 19. század utolsó negyedétől kezdve úgy tekintenek, mint ahol az univerzális banki szolgáltatások – még Németországhoz viszonyítva is – a legtisztább formában valósultak meg.<sup>2</sup>

A 19. század végéig Bécs nagy kereskedelmi bankjai az ipar támogatóiként nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.<sup>3</sup> Ennek oka nem (vagy óvatosabban fogalmazva, kevésbé) a magánbefektetők és a magántőke hiánya volt (kivéve talán a Habsburg Monarchia néhány periferiális és elmaradott területét). Az ipari fejlesztésekhez való tétova viszonyulást az osztrák üzleti élet általános kockázattellenessége alakította ki, melyet a „*Gründer-*

<sup>1</sup> Teichova, A: *Banking and Industry in Central Europe*. In: Teichova, A. – Kurgan-van Hentenryk, G. – Ziegler, D. (eds): *Banking, Trade and Industry. Europe, America and Asia from the thirteenth to the twentieth century*. Cambridge, 1997. 214–215.

<sup>2</sup> Teichova: *Banking and Industry*, 216.

<sup>3</sup> Teichova: *Banking and Industry*, 216.

zeit”, a növekedés éveit követő 1873-as tőzsdei összeomlás is megerősített. Mint „profit-maximalizálók” és „kockázat-minimalizálók”<sup>4</sup>, a bécsi részvénytársasági bankok inkább a biztosabb vasútépítési beruházásokat és az államköölcsönöket részesítették előnyben az ipar kockázatosabb finanszírozásával szemben. 1890-től a helyzet lassan megváltozott, a bankoknak új profitforrások után kellett nézniük. Ezután nemcsak nyereséges vállalatok részvénytársasággá való alakításában vettek részt előszeretettel, hanem – még mindig óvatosan – ipari beruházások finanszírozásában is.<sup>5</sup>

Az ipari szektor bankoktól való növekvő függőségét tükrözte a részvénytársaságoknak adott kölcsönök terjedése. Az iparvállalatok másik jelentős finanszírozási forrása – Alois Mosser<sup>6</sup> kutatásai alapján egészen 1900-ig – a saját erő volt. Míg az osztrák bankrendszer más fejlett országokhoz hasonló mértékben vett részt a tőkefelhalmozásban és tőkemobilizációban, azokhoz viszonyítva sokkal nagyobb volt a szerepe a tőkeallokációban.<sup>7</sup> A bankköölcsönöket részvényekkel fedezték, a kliensvállalatok ellenőrzését pedig az egymással kölcsönösen összefonódó igazgatósági helyek (*interlocking directorates*) rendszerével erősítették meg, amelyek fontos információs csatornaként működtek. Ausztria–Magyarország 1914 előtti ipari fejlődése a főbb gyáripari ágazatokban egyre növekvő koncentráció révén ment végbe, amely vagy kartellizációt, vagy horizontális vagy vertikális integrációt hozott magával. A bankok fontos, gyakran vezető szerepet játszottak ezekben a folyamatokban.<sup>8</sup> Számos ágazatban (cukor- és kőolajipar, szénbányászat, fafeldolgozás) gyakran kereskedelmi szerepet is vállaltak bizományi értékesítéssel vagy kartellek képviselőivel. A bank és az ipari szektor sajátos kapcsolatát a jogi és fiskális szabályozás alakította:<sup>9</sup> az ipari részvénytársaságok kerültek a hosszúlejáratú hiteleket, helyette előnyben részesítették az új részvények kibocsátását bankokon keresztül, mivel az adótörvények kedvezőtlenül érintették növekedésüket. Ausztria–Magyarország tökéletlen tőkepiacának szerepét a bankrendszernek kellett helyettesíteni. Ezirányú tevékenységük nyomán 1914-re a nagy bécsi bankok stratégiai pozícióba kerültek az ipar majdnem minden szegmensében, befolyásuk kiterjedt a birodalom teljes területére.<sup>10</sup> Hatalmuk tetőpontjához érkeztek.<sup>11</sup>

<sup>4</sup> Cameron, R. et al.: *Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967. 13.

<sup>5</sup> A bank- és ipari szektor kapcsolatának különböző szakaszairól lásd: Rudolph, R.: *Banking and Industrialization in Austria-Hungary*. Cambridge, 1976.

<sup>6</sup> Mosser, A.: *Die Industriekriegsgesellschaft in Österreich, 1880–1913*. Vienna, 1980. 105. Mosser 1900-ig 2:1 arányban határozza meg az önerő és a hitelek arányát, ezután az önerő aránya 60%-ra esett vissza.

<sup>7</sup> Rudolph: *Banking and Industrialization*, 159.

<sup>8</sup> Rudolf Hilferding már 1909-ben kijelentette Finánc-tőke című művében: Ausztria a legegységelműbb példája a banktőke kartellizációban játszott közvetett és szándékos szerepvállalásának. Hilferding, R.: *Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*. London, 1981. 213.

<sup>9</sup> Teichova: *Banking and Industry*, 218.

<sup>10</sup> Csak a Magyar Általános Hitelbank tudott lépést tartani a vezető bécsi intézetekkel. A cseh bankok megerősödése, így a Živnostenská banké is lassan kezdődött, és 1918 után jórészt le is állt. Teichova: *Banking and Industry*, 219.

<sup>11</sup> Azonban ha a mérlegeket alaposan megvizsgáljuk, befagyott ipari hiteleket találunk, és a bankrészvények túlzott felhalmozására utaló jeleket látunk az értékpapírtárcában. Weber, F.: *Universal Banking in the Interwar Central Europe*. In: James, H. – Lindgren, H. – Teichova, A. (eds.): *The Roles of Banks in the Interwar Economy*. Cambridge, 1991. 19.

Ezt a történetet már sokan elmondták. A legújabb banktörténeti irodalom azonban számos kérdést felvetett időközben, például az univerzális bankok növekedést elősegítő szerepével kapcsolatban.<sup>12</sup>

Bár az univerzális bankok német rendszere iránti érdeklődést felkeltette az a gazdasági szakemberek körében egyre inkább elterjedő felismerés, hogy a pénzügyi rendszerek jelentős szerepet játszanak a gazdaság fejlődésében, illetve az USA-ban lejátszódott banki dereguláció, Ausztria – jóllehet az univerzális bankok rendszereinek legtisztább formájaként emlegettük – hiányzó láncszem maradt a nemzetközi banktörténetírásban. Ezért alábbi gondolataim további kutatások kezdőpontjaként értelmezendők.

A nagy bankok szerepét és jelentőségét sokan vitatják. A hitelbankok még hatalmuk tetőpontján is csak az összes pénzintézet által birtokolt aktívák kisebb hányadával rendelkeztek. Ez a tény figyelmünket más intézmények, például a takarékpénztárak és a hitelszövetkezetek felé irányítja. Habár Ausztria pénzügyi rendszerét alapvetően bankorientált pénzügyi rendszerként jellemezhetjük, az is nyilvánvaló, hogy ebből a rendszerből sem hiányozhatott a funkciók megosztása. Az osztrák bankrendszer átfogó elemzését tehát nem lehet leszűkíteni a hitelbankok vizsgálatára.

Egy másik lényeges kérdés lehet Ausztria bankrendszerének megfelelő alkalmazkodása és hatékonysága: mennyire voltak hatékonyak az osztrák bankok az ipar finanszírozásában, és – tekintetbe véve Richard Tilly véleményét, aki a német bankok üzletpolitikáját „segítségnyújtás az erősnek”<sup>13</sup> címkével jellemezte – elég sikeresen illeszkedett-e az univerzális bankok rendszere az Ausztriában jelentős kis- és középvállalkozásokhoz? Még ha döntő jelentőséget tulajdonítunk is a nagyvállalati szektornak, melyben a nagy bankok aránytalanul jelentős szerepet vállaltak, ez nem szükségszerűen jelenti a nagy bankok túlsúlyát a gazdaság ezen szegmensében sem, mert itt is az önfinanszírozás dominált.

Egy másik, például Caroline Fohllin<sup>14</sup> által képviselt kutatási irányzat a hitelbankok mint pénzügyi szervezetek hatékonyságára és információ-áramlatató szerepére koncentrált. Az 1880-as évek és az 1913 közötti időszak kutatásaira alapozott eredményei azt bizonyítják, hogy Németországban a bankok ekkor nem gyakoroltak tartós és jelentős hatást a pénzügyi struktúrára, a gazdasági teljesítményre és a befektetésekre. Ausztriára vonatkozóan nem állnak rendelkezésre ilyen irányú kutatások. A bankok és az ipar relatív erejét illetően a kutatási eredmények egyértelműen igazolják, hogy a különféle banki funkciók halmozásának köszönhetően az osztrák univerzális bankok és az ipar kapcsolata 1918 előtt nem volt kiegyensúlyozott. A fent említett banki funkciók az alábbiak voltak:

1. Hosszú-lejáratú folyószámla hitelezés hitelmegszabási jogkörrel;
2. A bankok részesedése nem-bank vállalatokban a bankoknak a vállalati felügyelőbizottságokban való képviselésével együtt;<sup>15</sup>

<sup>12</sup> Az alábbi megjegyzések Richard Tilly a 2003 októberében az európai banktörténészek korfui konferenciáján tartott, „A német bankrendszer és historiográfiája. A legújabb keletű publikációk bemutatása” című előadásán alapulnak. Guinnane, Timothy: *Delegated Monitors, Large and Small: Germany's Banking System, 1800–1914*. Journal of Economic Literature, vol. 40. (2002) 73–124.

<sup>13</sup> Tilly, R.: *German Banking, Development Assistance for the Strong*. In: Journal of European Economic History, vol. 15. (1986) 113–152.

<sup>14</sup> Fohllin, C.: *Universal Banking in Pre-War I Germany: Model or Myth?* Explorations in Economic History, vol. 36. (1999) 305–343.

<sup>15</sup> A szerző jelenleg is végzi *Die Konzentration der Entscheidungsmacht. Personelle Verflechtungen zwischen den Wiener Großbanken und Industrieaktiengesellschaften, 1895–1940* című disszertációjának átdolgozását. Diss. 2 vol., Wien, 1997. Áttekintést lásd: Eigner, P.: *Interlocking Directorships Between Commercial Banks and Industry in Interwar Vienna*. In: Teichova, A. – Gourvish,

3. Szavazás meghatalmazottként kliens cégeknél (*Depotstimmrecht* – jog más vállalatok közgyűlésein való szavazásra, a banknál letétbe helyezett értékpapírok tulajdonosainak nevében).

Ez az aránytalanság a banki szektor ipar feletti dominanciájának téziséhez vezetett. A két háború közti időszakot felölelő németországi<sup>16</sup> és magyarországi kutatások nem igazolják ezt, általános vélekedések szerint a nagy bankok hanyatlóban voltak, közvetítői hatékonyságuk gyengült. Ez alól azonban Ausztria kivételnek látszik.

### Gazdasági kudarc – Ausztria a két háború között, 1918–1938

A Habsburg Birodalom felbomlása után a bankok hirtelen nemzetközileg diverzifikált ipari konszernek élén találták magukat, így a bankrendszer és az ipar kapcsolatát drámaian érintette a Birodalom széthullása. Az osztrák bankok korábbi befolyásuk visszaszerzésére tett erőfeszítései kudarcba fulladtak. A megszokott üzletmenethez való ragaszkodásuk folytán üzleti politikájukat nem tudták a nagy mértékben megváltozott környezethez igazítani. Ráadásul szerepük is módosult. A vezető bécsi bankok 1918 után közvetítő szerepet játszottak nyugat-európai és amerikai tőkés csoportok, melyek számottevő részesedést szereztek bennük, különösen az 1919 és 1923 közötti inflációs időszakban, valamint Délkelet-Európa új piacai között. A külföldi tőke emellett egyre inkább teret nyert az osztrák bankok korábbi ipari holdingjaiban Ausztrián belül és a Monarchia többi utódállamaiban is. Pozíciójukat új versenytársak, mint például a cseh *Živnostenská Banka* is gyöngítették a saját univerzális banki rendszerüket kialakító utódállamokban, mely bankok a „nosztrifikáció” során megerősödvé átvették az osztrák bankok helyét.<sup>17</sup> A bankok nemcsak ipari leányvállalataik egy részét veszítették el az utódállamokban végbement „nacionalizáció” során, hanem a vállalatok – köztük néhány jól prosperáló vállalat – finanszírozásában korábban játszott vezető szerepüket is, különösen Csehszlovákiában.

A német- és magyarországi fejleményekkel ellentétben a bankok és az iparvállalatok közti kapcsolat Ausztriában a két világháború közti időszak kezdetén – melyet végül hiperinfláció jellemezett – megerősödött. Az ipar emancipációjának nem mutatkoztak jelei. Mosser szerint a „befektetések alacsony volumene” miatt a bankoknak és az iparnak nyilvánvalóan nem sikerült az új piaci viszonyokhoz alkalmazkodni, ami nem a rendelkezésre álló tőke, hanem az ígertes befektetési lehetőségek hiányának számlájára volt írható.<sup>18</sup> A vál-

T. – Pogány, A. (eds.): *Universal Banking in the Twentieth Century. Finance, Industry and the State in North and Central Europe*. Aldershot, 1994. 260–293.

<sup>16</sup> Wixforth, H.: *Banken und Schwerindustrie in der Weimarer Republik*. Cologne-Weimar, 1995.; Born, K. E.: *Die Deutsche Bank in der Inflation nach dem Ersten Weltkrieg*. Beiträge zu Wirtschafts- und Währungsfragen und zur Bankengeschichte, Bd. 17. (1979) 27–28.

<sup>17</sup> A szerkezeti hasonlóságok ellenére a csehszlovák bankrendszer alapjaiban különbözik a többi utódállamtól. Míg a csehszlovák gazdaság és bankrendszer független maradt a külföldi tőke befolyásától, addig annak aránya a román, jugoszláv, kisebb mértékben a lengyel és bolgár kereskedelmi bankokban magas volt. Teichova, A: *An Economic Background to Munich. International Business and Czechoslovakia 1918–1938*. Cambridge, 1974. 342.; uő: *East-Central and South-East Europe, 1919–1939*. In: Mathias, P. – Pollard, S. (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*. Cambridge, 1989. 924.

<sup>18</sup> Lásd: Mosser: *Financing industrial companies in interwar Austria: working capital and liquidity*. In: Teichova – Gourvish – Pogány (eds.): *Universal Banking in the Twentieth Century*, 208.; Mosser – Teichova: *Investment behaviour of industrial joint-stock companies and industrial shareholding by the Österreichische Credit-Anstalt: inducement or obstacle to renewal and*



lalatok a belső tőkeforrásokat preferálták vagy – részvénytársaságok esetében – a részvénykibocsátásos finanszírozást, míg a hosszúlejáratú kölcsönök alárendelt szerepet játszottak, akárcsak az I. világháború előtt. A viszonylagosan alacsony befektetési aktivitás okait a hitelnyújtás általános körülményeiben és a hozzájuk kapcsolt feltételekben kereshetjük.

A vállalatok az osztrák adórendszer miatt is inkább a belső finanszírozást választották, mivel bizonyos hitelformák nem voltak jövedelmezők (például kötvénykibocsátás), miután mind a kamatokat, mind az osztalékot megadóztatták.<sup>19</sup> Néhány kivételtől eltekintve még Ausztria legnagyobb iparvállalatai sem voltak abban a helyzetben, hogy hosszú lejáratú külföldi tőkéhez juthattak volna. Azzal, hogy olcsó nyugati hiteleket szereztek nagy iparvállalatoknak, és ezzel próbálták a kamatterheket enyhíteni, a bankok gyakorlatilag kettévágták a hitelpiacot; a kis- és középvállalkozásokat alárendelt szerepbe kényszerítve, gyakran kétszeres kamatot fizettetve velük a dollár-, illetve sterlingkölcsönökhöz képest.<sup>20</sup> Mosser kutatásai szerint az ipari részvénytársaságok működőtőke-ellátottsága nem volt megfelelő, ezért a rövidlejáratú kölcsönökre 1929-ig nagyarányú kereslet alakult ki.<sup>21</sup> A háború utáni inflációs zűrzavar és a pénzügyi krízisek még inkább növelték a keresletet. A bankoknak főleg az okozott nehézséget, hogy a takarékpénztárak nem nyújtottak elegendő hazai forrást, ezért az osztrák pénzügyi szektor külföldi adósságállománya – mely a bankok rövid távú eladósodásában nyilvánult meg – nőtt.

A bécsi tőzsde jelentéktelen maradt, leszámítva egy rövid, lázas aktivitási időszakot, amely az 1923-ban magasba szökő árrakkal kulminált, majd 1924-ben a francia frankkal kapcsolatos sikertelen spekulációval ért véget. Az osztrák tőkepiac ettől kezdve stagnált. A bankok még inkább ipari vállalatholdingokká váltak, habár hangsúlyozni kell, hogy főként kényszerhelyzetből fakadó befektetési banki szerep következtében. 1918 után már nem annyira az iparvállalatok támogatásával, mint inkább saját vállalataik megmentésével voltak elfoglalva.<sup>22</sup> A „*Veraktionierung*” politikája, melyben új részvények kibocsátásán keresztül próbálták a vállalatokat rávenni a befagyott hitelek visszafizetésére, megerősítette a bankok és az ipar összefonódását.<sup>23</sup> A bankok, bár hajlandónak mutatkoztak megválni túlméretezett holdingjaiktól, nem jártak sikerrel. Másrészt viszont már korábban tisztában kellett volna lenniük azzal, hogy iparvállalat-adósaik felszínen tartása, az ipari veszteségek finanszírozása, az osztalékfizetés fenntartása egyre inkább csak a „prosperitás illúziójára”<sup>24</sup> épült. Ehelyett inkább az osztrák ipar strukturális átalakításába kellett volna befektetniük.

Amikor az 1920-as évek közepén nagyarányú spekulációk következtében az árak elszálltak, és a harmincas években kitört a világgazdasági válság, a bankok likviditási hiánya fizetéseképtelenséghez és összeolvadásokhoz vezetett. Ez a folyamat az 1920-as évek közepén kezdődött, és 1929-ben érte el csúcspontját, amikor is a *Creditanstalt* bekebelezte a *Bodencreditanstalt*-ot. A *Creditanstalt* 1931-es összeomlása<sup>25</sup> nemcsak vezetési hibák és a terjeszkedés politikája miatt következett be, hanem számos fontos univerzális bank és azok

---

*change in industry in interwar Austria.* In: James – Lindgren – Teichova (eds.): *The Roles of Banks in the Interwar Economy.* Cambridge, 1991. 134.

<sup>19</sup> Mosser – Teichova: *Investment behaviour*, 131.

<sup>20</sup> Weber: *Universal Banking*, 23.

<sup>21</sup> Mosser: *Financing industrial companies*, 211.

<sup>22</sup> Rosovsky, H.: *Alexander Gerschenkron: A Personal and Fond Recollection.* *Journal of Economic History*, vol. 39. (1970) 1009–1013.

<sup>23</sup> Weber: *Universal Banking*, 21.

<sup>24</sup> Teichova: *Banking and Industry*, 222.

<sup>25</sup> Stiefel, D.: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise.* Frankfurt on Main, 1989.

ipari holdingjainak az 1920-as évek óta végrehajtott bekebelezése folytán is. A *Creditanstalt* összeomlását a legszigorúbb államilag finanszírozott bankösszeolvadás-hullám követte, mely az ország gazdaságát „karcsúsodásra” kényszerítette, s többé-kevésbé egy-bank-rendszert hozott létre Ausztriában.<sup>26</sup> „A fizetésképtelen bankrendszer terheit a kormány vette magára”<sup>27</sup> – végső soron az adófizetők. Az államnak mint „végső hitelező”-nek (*lender of last resort*) kötelessége volt segítséget nyújtani: a bankokat vagy felszámolási eljárás alá helyezték vagy összevonták, részben vagy egészben állami kézbe kerültek, veszteségüket konszolidálták, tőkéjüket leszállították.

A bankrendszer és az ipari szektor rákövetkező újjáépítési és racionalizációs lépésekkel jellemzett „karcsúsodása”<sup>28</sup> (a folyamat *ausztrifikációként*<sup>29</sup> vált ismertté, mivel a bankok 1931-től megváltak szinte minden külföldi érdekeltségüktől) a bankszektor és az ipar központosított struktúrájának megerősödéséhez vezetett. Az 1931-es év pénzügyi összeomlása az 1930-as évek világgazdasági válságának kontextusában a Közép-Európában az 1880-as évektől működő vegyes bankrendszer végét jelentette.

Egészében véve Ausztria gazdasága stagnált a két világháború között. Mind a bank-, mind az ipari szektor felelős volt a gyenge teljesítményért, sőt Mosser<sup>30</sup> véleménye szerint az ipart még nagyobb felelősség terheli a gazdasági növekedés elmaradásáért. Az ipar teljesítménye egyszer sem haladta meg a háború előtti szintet, és jóval elmaradt attól az 1930-as évek nagy világgazdasági válsága idején. Mosser arra a következtetésre jut, hogy „az osztrák ipar nem volt képes hasznosítani a Habsburg Monarchiától örökölt viszonylagos túliparosodottságát, azaz nem volt képes erre építkezni, végrehajtva a szükséges strukturális átalakításokat”<sup>31</sup>. Ez a banki szektorra is igaz. De míg az ipar túlságosan pesszimistán szemlélte a gazdaság kilátásait, és a befektetések nagyrészt költségsökkentésre (racionálizálásra) és nem a termelés növelésére irányultak, a bankok túlzottan optimistán viselkedtek, legalábbis 1931-ig: illúziókra épülő politikát folytattak, mely illúziók soha nem váltak valóra.

### A náci köztér és gazdasági következményei

A náci uralom idején a bankrendszer alapjaiban nem változott, leszámítva a zsidó származású vagy politikailag megbízhatatlan bankárok és igazgatók leváltását nem-zsidókra, németekre és osztrákokra. Az osztrák bankok ismét profitot termeltek – a német bankok által történt megszerzésük stratégiailag a Délkelet-Európába való behatolást szolgálta. A bankok új feladata főként Hitler háborús erőfeszítéseinek finanszírozása volt. Ami azonban igaz

---

<sup>26</sup> Teichova: *Banking and Industry*, 223. Míg a hitelbankok körében a koncentráció nőtt, ezzel némileg ellentmondásban a döntéshozatal fokozódó centralizációja együtt járt a bankügyfelekkel kapcsolatos információk gyöngyű ellenőrzésével. (A gyakran negyven helyet is meghaladó felügyelőbizottsági pozíció összehalmozása a bank képviselői által az „áttekinthetőség elvesztéséhez” vezetett.)

<sup>27</sup> Teichova: *Banking and Industry*, 223.

<sup>28</sup> „A rendszerint választott módszer a kölcsönök nagyarányú leírása és a részvények forgalomból való kivonása volt, valamint a hitelek egy részének új részvénytőkévé való átalakítása”. Weber: *Universal Banking*, 24.

<sup>29</sup> A terminust D. Stiefel vezette be: *The Reconstruction of the Creditanstalt*. In: Teichova, A. – Cotrell, P. (eds.): *International Business & Central Europe, 1918–1939*, 426.

<sup>30</sup> Mosser – Teichova: *Investment behaviour*, 123.

<sup>31</sup> Mosser – Teichova: *Investment behaviour*, 123.

Ausztriára és az osztrákokra, az igaz az osztrák bankokra is: nemcsak áldozatok, de tettesek is voltak.

Az iparban számos új vállalat jött létre, jó néhány ezekből összeolvadás eredményeként. A kőolaj-termelés volumene növekedett, a Duna mentén és a Tauern-régióban vízierőművek építése kezdődött. A vas- és acélipar kapacitása nagy mértékben növekedett a linzi *Hermann Göring Reichswerke AG* gyár megnyitásával. A linzi nitrogéngyár volt Ausztria első igazi nagy vegyipari üzeme, a lenzinger viszkóz- és a *Ranshofen* alumíniumüzem pedig még európai mértékkel mérve is különösen nagy kapacitású gyárak voltak.<sup>32</sup>

A náci uralom ipari szektorra tett hatását négy fő jellemzővel írhatjuk le:<sup>33</sup>

1. Változás a tulajdonszerkezetben;
2. Nagyüzemek tömeges megjelenése a kis- és középvállalkozások rovására;
3. Strukturális elmozdulás az alapanyag-termelés irányába a fogyasztásközpontú, hagyományos osztrák ágazatok, mint például a bőr-, textil-, papír- és ruhaipar rovására;
4. Változás az ipar regionális szerkezetében.

A fentiek mellett még egy jellegzetességet meg kell említenünk: a tulajdonviszonyokban történt radikális változásokat. Az *Anschluss* az osztrák vállalatok „németesítése” követte; 1945-re a német tulajdon aránya az osztrák részvénytársaságokban (beleértve a bankokat és a biztosítótársaságokat is) 57%-ra nőtt,<sup>34</sup> ami a háború utáni helyzetet is alapjaiban meghatározta.

### A „vegyes gazdaság”<sup>35</sup> kialakulása, 1945–1980 – egy sikertörténet

Ausztria két világháború utáni gazdasági teljesítményének összehasonlítása egymásnak elmentmondó képet tár elénk. Ez részben az eltérő pszichológiai alapállásnak is köszönhető: az osztrák gazdaság életképtelenségének doktrínája általánosan elfogadottá vált az Első Osztrák Köztársaság gazdasági és politikai vezetőinek körében (kivéve néhány bankárt, akik nem vettek tudomást a változásokról), és ez pszichológiai gátként önmagát beteljesítő jóslat lett.<sup>36</sup> 1945 után a vélemény Ausztria mint független és demokratikus állam létéről gyökeresen megváltozott. A „nemkívánatos állam” hirtelen csaknem mindenki által óhajtottá vált.

Az univerzális bankok rendszere túlélte a 20. század politikai viszonyosságait. A kevés még létező bécsi bank pedig túlélte a II. világháborút. Az osztrák gazdaságban azonban új elemként megjelent az állami szektor. 1945 után az állami tulajdon addig nem látott mértékben nyert teret a gazdaságban,<sup>37</sup> a nyugati világban Ausztriában volt jelen ekkor a leg-

<sup>32</sup> 1945 után vita bontakozott ki arról, vajon ezen vállalatok némelyike nem túlméretezett-e az osztrák gazdasághoz képest. Méretüket érintetlenül hagyni végül is jó döntésnek bizonyult Ausztria gyors gazdasági helyreállítása során.

<sup>33</sup> Bardy, R.: *Austria's Economy during the Second World War (A Survey)*. In: Matis, H. (ed.): *The Economic Development of Austria since 1870*. Aldershot, 1994. 537.

<sup>34</sup> Klambauer, O.: *Die Frage des Deutschen Eigentums in Österreich*. Jahrbuch für Zeitgeschichte, 1978. 148.

<sup>35</sup> Eduard März és Maria Szecsi Ausztria 1945 utáni gazdaságát „vegyes gazdaság”-nak nevezte, mivel egyszerre voltak jelen a piaczgazdaság és a tervezgazdaság (az erős állami beavatkozás) elemei. März, E. – Szecsi, M.: *Austria's Economic Development, 1945–1978*. In: Matis (ed.): *Economic Development*, 546.

<sup>36</sup> März – Szecsi: *Austria's Economic Development*, 542–543.

<sup>37</sup> Lásd még [www.aeiou.at/aeiou.encyclop.v/v313619.htm](http://www.aeiou.at/aeiou.encyclop.v/v313619.htm). Az államosítás jelentősége túllépett a gazdaság területén, Ferdinand Lacina volt osztrák pénzügyminiszter véleménye szerint az államosítás

nagyobb arányban. Két államosítási törvénnyel<sup>38</sup> az osztrák parlament 71 nagyvállalatot, 3 bankot – a két vezető intézetet, a *Creditanstalt–Bankvereint* és a *Länderbankot*, valamint a kisebb *Österreichisches Credit-Institutot*, melyeket később részvénytársaságokká alakítottak, és a villamosenergia-szektor 85%-át vette állami tulajdonba.<sup>39</sup> A folyamatot főként az a félelem mozgatta, hogy a szövetséges erők a potsdami megállapodás alapján esetleg átveszik a német tulajdonú vállalatokat.<sup>40</sup> Emellett nem volt elégséges az osztrák magántőke az újjáépítéshez, külföldi tőke bevonására pedig politikai okokból nem kerülhetett sor. A vállalatok jogi struktúrája nem változott meg, a volt tulajdonosokat a németek kivételével kártalanították, az ő esetükben kárpótlás nélküli kisajátítást fogadosítottak. A bankok és az iparvállalatok vezetésében a magángazdaság szabályai érvényesültek. Az államosított bankokat leválasztották az iparvállalatok adminisztrációjáról, és a Pénzügyminisztérium felügyelete alá helyezték. Ennek köszönhetően az iparral összehasonlítva függetlenebbül és politikai befolyástól mentesebben működhettek.

Egészében azonban – nem hagyva figyelmen kívül az osztrák lakosság kényszerű áldozatait a fogyasztást illetően<sup>41</sup> – Ausztria 1945 utáni gyors gazdasági újjáépítése, melyet a német fejlődéshez hasonló osztrák gazdasági csodaként (*Wirtschaftswunder*) ismerünk, nagyrészt az USA gazdasági segítségének, nevezetesen a Marshall-segélynek, azaz az Európai Újjáépítési Programnak (ERP) köszönhető. A legnagyobb hatást az osztrák gazdaságra a Marshall-terv speciális befektetés-finanszírozási és ösztönzési eszköze, az ún. *counterpart* eszközökön alapuló közvetlen segítségnyújtás gyakorolta. Az ERP olyan volumenű befektetést tett lehetővé, melyre saját erőből Ausztria soha nem lett volna képes.<sup>42</sup> A Marshall-segély, mely a hangsúlyt a befektetésekre és nem a költségvetési követelményekre helyezte, alapjaiban különbözött az 1922-es genfi segélyprogramtól. 1955-ig a *counterpart*

---

„az osztrák gazdaság stratégiai ágazatainak politikai semlegesítését” jelentette. Lásd: Lacina, F.: *Előszó*. In: Deutsch, R.: *Geschichte der Verstaatlichung in Österreich*, Bd. 1. Vienna, 1978. 4. Az érvelést az államosítás és a szociális partneri viszony (Sozialpartnerschaft) eredete közti szoros kapcsolat is alátámasztja.

<sup>38</sup> Szövetségi törvények, *Bundesgesetzblatt*, 168/1947. és 81/1947.

<sup>39</sup> Az államosítás számos iparvállalatot érintett a bányászat, vas- és acélipar, az egyéb fémipar, a gépgyártás, az építőipar, a hajóépítés, valamint a petrokémia és a vegyipar területén. Az elektromos erőművek nagy része az osztrák tartományok tulajdonába ment át, míg a legnagyobb erőműveket speciális szervezetek ellenőrzése alá helyezték, amelyekben a szövetségi kormány többségi érdekeltséggel bírt (*Österreichische Elektrizitätswirtschafts AG, Verbundgesellschaft*). Ennek következtében 1949-re állami tulajdonba és ellenőrzés alá került az alapvető ipari ágazatok csaknem mindegyike, a gépgyártás, fémipar, vegyipar és a villamosenergia-ipar részvényeinek fele. Az osztrák bankok részvényeinek 94%-a állami kézben volt. Az osztrák munkavállalók 22%-a állami tulajdonú vállalatoknál dolgozott, a hozzáadott érték előállításában részesedésük elérte a 25%-ot. Klenner, F.: *Die österreichischen Gewerkschaften*. Vienna, 1967. 1555–1556.

<sup>40</sup> A szovjet megszállási övezetben lévő vállalatok ez alól kivételt képeztek, és szovjet irányítás alá kerültek. (USIA) A Szovjetunió sokáig akadályozta az osztrák államszerződés aláírását, majd 1955-ben 150 millió dollár kártérítés fejében lemondott Ausztria megszállásáról. Ugyanebben az évben jó néhány USIA-céget államosítottak.

<sup>41</sup> Ez a kényszerű áldozathozatal két intézkedés következménye volt, az 1945 utáni valutaszabályozás, valamint az 1947 és 1951 közötti öt úgynevezett bér-ár-alku. (*Lohn-Preis-Abkommen*). Weber, F.: *Österreichs Wirtschaft in der Rekonstruktionsperiode nach 1945*. *Zeitgeschichte*, Jg. 15. (1987) 277–278. A későbbi szociális partneri viszony kezdetét ezek a paktumok jelentették.

<sup>42</sup> Butschek, F.: *The Rebirth of the Austrian Economy after World War II – The Case of Discontinuity*. In: Matis (ed.): *Economic Development*, 289.

eszközök több mint felét (51,8%) az állami ipari beruházások kapták.<sup>43</sup> Abból a 11 milliárd osztrák schillingre rúgó hitelből, melyet az osztrák gazdaság kapott 1953-ig, körülbelül 3 milliárd jutott a szénbányászatnak és az energiaszektornak, 4 milliárdot ipari beruházásokra, 1,6 milliárdot a mezőgazdaságra, a fennmaradó összeget pedig a közlekedés és a kommunikációs hálózat újjáépítésére fordították.<sup>44</sup>

Ez a finanszírozási forrás az időkorszakban a nettó beruházások 30%-át, a bruttó beruházásoknak pedig 20%-át fedezte. A gazdaság újjáépítéséhez és az azt követő fellendüléshez szükséges tömegtermelés alapját az állami tulajdonú ipari szektor jelentette. Nyersanyagokkal és félkészáru-termeléssel támogatta az exportorientált magánszektor – a világgpiaci áron alul. 1955-ig az EPR-segélyek mellett azonban két fontos további tőkeforrást kell még megemlítenünk: az önerőt és a bankkölcsönöket. 1945 után az ipari finanszírozás becslült aránya alapján – az ipari magánberuházásokról pontos adatok nem állnak rendelkezésre – cáfolható a bankok dominanciája. A két háború közti időkorszakkal ellentétben az erejét visszanyert ipar volt Ausztria 1950 utáni gyors gazdasági növekedésének motorja.<sup>45</sup> A náci Németország által osztrák területen fegyverkezési céllal létrehozott ipari komplexumok könnyen alkalmazkodtak Ausztria gyorsan növekvő háború utáni gazdaságának igényeihez, megcáfolva minden korábbi aggodalmat azok túldimenzionáltságával kapcsolatban.<sup>46</sup> A nehézipar vállalatai, különösen a korábbi *Göring Reichswerke*, a későbbi *VOEST Alpine* az exportnövekedés és az ipari modernizáció „pacemakeri”-ként szolgáltak.

1950 és 1970 között Ausztria előkelő helyet szerzett magának a prosperáló gazdaságok nemzetközi élbolyában, kissé megelőzve Németországot és jóval az OECD-országok átlaga fölött teljesítve. Ez a nagyarányú beruházásoknak, valamint az 1945 után megváltozott politikai légkörnek is köszönhető volt. A konfliktusokat kooperáció váltotta fel, mely politikai tekintetben a két nagy párt, az SPÖ (szociáldemokraták) és az ÖVP (konzervatívok) koalíciós kormányzásában nyilvánult meg. E politikai kultúra társadalmi–gazdasági vetületét jelentette a szociális partnerség intézménye (*Sozialpartnerschaft*).<sup>47</sup> E rendszerben az államosított ágazatok kulcsszerepet játszottak a fizetési és szociális feltételek javításában, a munkahelyek stabilitásának megteremtésében.

Míg a bankok gazdasági fellendülésben játszott szerepe nem teljesen tisztázott, a Második Köztársaság politikai–gazdasági rendszerében döntő volt működésük. A bankszektor politikai tényező lett, a pártpolitikai érdekszférákat jelző vörös és fekete bankok megkülönböztetése mellett a szakszervezetek, kamarák, ipari és bankszövetségek és hasonló szervezetek között is kialakultak hálózatok. A bankszféra egyre nagyobb szerepet játszott a gazdaságpolitika kialakításában, mivel a kormányok gyakran szorultak banki segítségre a költségvetés finanszírozásában. A háború utáni osztrák pénzügyi szektorra végig jellemző volt bankügyletek nagyarányú részvétele az állami gazdaságfinanszírozásban.<sup>48</sup> Mint közvetítő szervezetek, még mindig nagy jelentőséggel bírtak. A II. világháború után közvetlenül az ERP-források mellett a bankkölcsönök váltották ki a nemlétező tőkepiacot. Az osztrák bankok rekonstrukciós folyamata 1955-ig tartott. A rekonstrukciós törvény lehetővé tette, hogy

<sup>43</sup> Weber: *Österreichs Wirtschaft*, 284.

<sup>44</sup> März – Szecsi: *Austria's Economic Development*, 127.

<sup>45</sup> Mosser: *Financing industrial companies*, 208.

<sup>46</sup> März – Szecsi: *Austria's Economic Development*, 125.

<sup>47</sup> Stiefel: *Fifty Years of State-Owned Industry in Austria, 1946–1996*. In: Toninelli, P. A. (ed.): *The Rise and Fall of the State-Owned Enterprise in the Western World*. Cambridge, 2000. 243.

<sup>48</sup> Theurl, T.: *Österreich*. In: Pohl, H. (ed.): *Europäische Bankengeschicht*. Frankfurt am Main, 1993. 584.

az 1954-es üzleti év végére a bankok kiigazítsák mérlegüket. 1945 óta nem publikálhatták mérlegeiket, most végre visszatérhettek a régi kerékvágásba, újra hozzáférhetővé váltak az üzleti adatok. A két állami bankot, a *Creditanstalt*ot és a *Länderbank*ot 1957-től fokozatosan privatizálták (51%-ban maradtak állami tulajdonban), de az igazi privatizáció 1990-től zajlott le. A Második Köztársaság vegyes gazdaságának rekonstrukciójában főként a *Creditanstalt* tevékenykedett hatékonyan.

Az osztrák gazdaság 1955-től tartó növekedése elfedett azonban néhány szerkezeti gyengeséget és változást. A nemzetközi kereslet a nyersanyagtól és a félkész termékektől a késztermékek irányába mozdult el. Az iparpolitikát elhanyagolták. A külföldi befektetők egyre inkább a modern, „tudásközpontú” ágazatok, például az elektronika, a vegyipar és a gépgyártás felé fordultak. Az állami szektorban 1963-ban kezdődő szervezeti változások 1966-ban az *Österreichische Industrieverwaltungs-Ges.m.b.H.* (1970-től *Österreichische Industrieholding AG*) megalapításához vezettek, mely további strukturális változásokat hajtott végre. Az 1960–1970-es években a vállalati összeolvadások két nagy hulláma csökkentette az állami tulajdonú vállalatok számát, követve az ipari koncentráció általános európai trendjét, főként a vas- és acéliparban. 1973-ban a vas- és acélipar összeolvadása következett be, melyet szektorális átalakítás követett. Ennek ellenére egészen 1980-ig az állami szektor egyik fő feladatának a magas foglalkoztatási ráta biztosítását tartották az ún. ausztriai *keynesianus* elvek jegyében, míg a szükséges szerkezeti korrekciókat nem hajtották végre.<sup>49</sup>

### Az osztrák gazdaság és az erősödő verseny, 1980–2004

A második olajválság kirobbanása után Ausztria növekedési mutatói jóval az európai OECD-országok átlaga alá zuhantak. A költségvetés stabilitási gondjai mellett az állami kézben lévő ipar, főként a vas- és acélipar ismételen gyenge pontnak bizonyult. Számos vállalat vált veszteségesé. A termékstruktúrák régóta változatlanok maradtak, az innovációt elhanyagolták, egyre sürgetőbbé vált a kereslet változásaira és a technológia fejlődésére való reagálás.

Az ÖIAG Kötvényprogrammal a szövetségi kormány újabb garanciát vállalt, melyet 1979-ben kiterjesztett, de az újjászervezésnek ennek ellenére sem sikerült megoldania az ipar strukturális és ciklikus problémáit. Az átstrukturálódás folyamata egyre inkább állami pénzügyi támogatásra és tőkeinjekciókra szorult, míg az 1960–1970-es években az állami hozzájárulás az önerő magas aránya mellett meglehetősen szerény volt.

#### 1. táblázat

BERUHÁZÁSI FORRÁSOK AZ ÁLLAMI TULAJDONÚ IPARI SZÉKTORBAN, 1945–1970  
(százalékban)

	1945–1953	1954–1960	1961–1970
ERP	45,1	6,7	2,3
Állami tőkebefektetés, támogatások	4,3	3,8	2,7
Önerő	50,6	89,5	95,0
Összes	100,0	100,0	100,0

Forrás: Weber: *Austrian Nationalized Industry (1946–1986)*. In: Matis (ed.): *Economic Development*, 251. old.

<sup>49</sup> Stiefel: *Fifty Years of State-Owned Industry*, 247.

Az 1980-as évek közepén az állami szektor végleg válságba jutott, ez az új ÖIAG-törvénnyel új átszervezéshez vezetett –, elkezdődött a (re)privatizáció időszaka, amit 1993-ban kormányrendelet is megerősített. Az ÖIAG, melynek rövid időn belül jelentős állami érdekeltségektől kellett megválnia, továbbra is kulcsszerepet játszott. A privatizáció közvetlen vállalateladásokból (menedzsmenti kivásárlás, tendereztetések) vagy részvényeladás útján történt. A privatizáció eredményeképp az állami tulajdon töredékére esett vissza. Néhány privatizáció sikertelennek bizonyult, néhányat rosszul készítettek elő. Emellett a privatizációs politika egészen a mai napig – bár sokan érvelnek amellett, hogy az ipar stratégiai területeinek osztrák kézben kell maradnia – a külföldi, leginkább a német pozíciókat erősítette olyan stratégiai területeken, mint az elektronika, a vegyipar, az autó- és gépgyártás.<sup>50</sup> Másrészt viszont számos, előzőleg állami kézben lévő vállalat élt át gyors teljesítmény-növekedést az 1990-es évek közepétől kezdve. Az állami tulajdonú bankok és iparvállalatok eladása végül is hozzájárult a költségvetési hiány lefaragásához és a maastrichti szerződés feltételeinek teljesítéséhez.

## 2. táblázat

ÁLKALMAZOTTAK SZÁMA AZ ÁLLAMI TULAJDONÚ VÁLLALATOKBAN, 1946–1995

<b>1946</b>	56 060	<b>1975</b>	116 717
<b>1950</b>	83 095	<b>1980</b>	116 602
<b>1955</b>	123 327	<b>1985</b>	102 160
<b>1960</b>	130 877	<b>1990</b>	83 136
<b>1965</b>	123 132	<b>1993</b>	64 859
<b>1970</b>	110 760	<b>1995</b>	18 888

Forrás: Stiefel: *Fifty Years of Industry*. In: Toninelli (ed.): *The Rise and Fall*, a 10.3 és 10.6-os táblázatok, 242., 248. old.

A *Creditanstalt*nak és a *Länderbank*nak mint Ausztria jóformán egyedüli túlélő univerzális bankjainak új versenytársakkal kellett szembenézniük. A hatvanas és a hetvenes években a különböző hitelintézetek és szektorok egységesülésem mentek keresztül, ami az 1979-es banktörvényhez (*Kreditwesengesetz*) vezetett, mely lefektette az univerzális bankrendszer működésének alapelveit. Az „univerzalizmus”-ra való törekvés a pénzügyi intézetek bizonyos ügyfélcsoportokhoz való hagyományos kötődésének a végét is jelentette. Sem a bankok, sem a tőzsde nem tudta megtartani a bécsi tőkepiacon játszott vezető szerepét, mely maga is elvesztette nemzetközi jelentőségét. Az osztrák bankok iparvállalatainak első eladási hulláma 1983-ban következett be (Steyr Daimler Puch, Semperit Rufen AG, Wienerberger, Donau Chemie AG).

Az osztrák bankrendszer közelmúltját és jelenét a biztonságtól és védettségtől az erősödő versenybe való átmenettel jellemezhetjük a legjobban.<sup>51</sup> Koncentráció, privatizáció és nemzetköziesedés jellemzi a pénzügyi szektort a globalizáció korában, ami a külföldi tulajdon nagyobb szerepéhez vezet az osztrák gazdaságban. Ami eddig elképzelhetetlen volt, az az 1990-es évektől erősödő banki koncentráció nyomán megtörtént. A *Zentralsparkasse*, egy korábbi helyi érdekeltségű takarékpénztár először a *Länderbank*ot, majd a *Credit-*

<sup>50</sup> Az 1945 utáni osztrák gazdasági növekedés egyik szembetűnő jellegzetessége a német gazdaságtól való növekvő függés. Németország nemcsak Ausztria legfontosabb gazdasági partnere mind az import, mind az export tekintetében, de az osztrák gazdaság legnagyobb befektetője is.

<sup>51</sup> Csak egy esetet említünk: az osztrák bankok nyílt vagy burkolt kartellizációs stratégiát folytattak a banki kamatok és más kondíciók tekintetében, ez végül az Európai Unió egyik legnagyobb kartellügyéhez vezetett.

anstaltot is „lenyelte”. Ez az SPÖ és az ÖVP közti politikai konfliktushoz vezetett. Az új bankkolosszust, a *Bank Austria Creditanstalt*ot végül a német *Hypo Vereinsbank* vásárolta meg. A bajor intézmény új stratégiájában az osztrák leányvállalat feladata a közép- és kelet-európai országok felé való nyitás volt.

A kommunizmus 1989-es összeomlása nyomán Bécs újra Közép- és Kelet-Európa egyik pénzügyi központjává vált. A volt kommunista országok gazdasági csődje, majd nyitása megerősítette Ausztria hid-szerepét ezen új piacok felé. Az osztrák bankok éltek a befektetési lehetőségekkel hagyományos történelmi piacaikon. Eltérő stratégiákkal kiterjedt hálózatokat építettek fel, vezető pozíciót vívtak ki a régió országainak gazdaságában. Véleményem szerint ez az expanziós lelkesedés veszélyeket is rejt magában. Az osztrák bankok növekedése ezzel elválaszthatatlanul összefonódik a közép-kelet-európai államok gazdasági növekedésével és prosperitásával. A bankok nettó üzleti profitjának nagy része még most is közép- és kelet-európai leányvállalataiktól származik, míg a túltelített osztrák piacon a hozam minimális. Az Európai Unió 2004-es bővítése új lehetőségeket nyit meg. A Népszövettség számára 1925-ben a háború után széthullott osztrák pénzügyi rendszerről készített híres Layton–Rist jelentés szerzői helyesen így jellemezték a bécsi bankok 1918 előtti jelentőségét: „...A bécsi bankok vezető szerepet játszottak az osztrák tőke kelet- és délkelet-európai térnyerésében.”<sup>52</sup> Fő vonalaiban tehát az osztrák gazdaság korábbi befolyási övezete felé mozdul el – talán azzal a megszorítással, hogy a folyamatban nem csak az osztrák tőke játszik szerepet. Önkéntelenül is felmerül a kérdés: lehet, hogy a történelem megismétli önmagát?

Fordította: GALÁNTAI RITA

---

<sup>52</sup> Layton, W. – Rist, Ch.: *Die Wirtschaftslage Österreichs. Bericht der vom Völkerbund bestellten Experten.* Wien, 1925. 86.



PETER EIGNER

*Austria's Economic Performance in the 20<sup>th</sup> Century.  
Some Remarks on the Role and Influence of Banks and Industry*

Most historians nowadays agree that the “purest” form of universal banking was found in Austria-Hungary. One of the striking features of the Austrian banking system was the close relationship between industry and commerce (even in comparison with other universal bank systems). The article focuses on a couple of problems arising from this fact. First of all, it discusses whether the banks with their accumulation of functions dominated industry as often stated, and if there were any signs of industrial emancipation.

Austria's eventful history in the 20<sup>th</sup> century has been reconsidered. The period from the Habsburg Monarchy till Austria's First Republic is characterized as one of the worst economic performances of the interwar period, while the period from Austria's integration into Nazi Germany till the country's Second Republic with a relatively huge nationalized banking and industrial sector and with an economic upswing similar to Germany's “Wirtschaftswunder” led Austria to become one of the richest countries in the world. The impact the banking system had on the different stages of this process has also been presented.

Nowadays concentration, privatization and internationalization characterize the financial sector in the age of globalization and have led to increased foreign ownership in Austria's economy. On the other hand, the breakdown of the former Communist regimes strengthened Austria's “bridge function” towards these new markets and especially Austrian banks – by using different strategies – could gain important positions in these economies. Austria's economy now moves toward regaining its former sphere of influence.



ROMAN HOLEC

## A pozsonyi Dynamit Nobel Vegyiművek a közép-európai történelem keresztútján

(1873–1945)

A mai Szlovákia területe 1918-ig a Habsburg Monarchia részeként a Magyar Királyság egyik legiparosodottabb területe volt, gazdaságát mégis nagyrészt agrárgazdaságként jellemezhetjük. Habár közép-európai mércével mérve nagyszámú jelentős iparvállalat jött itt létre, ezek a vállalatok nem városokban vagy közlekedési csomópontokban alakultak, hanem izoláltan, különösen nyersanyag- és ásványkincs-lelőhelyek közelében. Néhány modern elektrotechnikai, vegyipari és hadiüzem kivételt képezett ez alól. Ezek ugyanis városokban, az adott időszak igényeinek megfelelően és minden előzmény nélkül jöttek létre. Ilyen volt például a *Dynamit Nobel Vegyiművek* (a továbbiakban: DN), melynek építését 1873-ban kezdték meg Pozsonyban. A részvénytársaság Alfred Nobel egész Európát behálózó és azon is túlterjedő gyárhálózatának részét képezte. Pozsony ekkor a Felvidék legnagyobb városaként közel feküdt a Habsburg Monarchia mindkét központjához, Bécshez és Budapesthez is. 1900 táján a várost több mint 65 000-en lakták, folyami kikötője volt a Dunán, kilenc különböző vasútvonal találkozott itt. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen stratégiai fontosságú ipari létesítmény itteni létrehozása nem a véletlen műve volt, a vállalat hamarosan a városon és a Magyar Királyságon kívül is terjeszkedni kezdett.

Nobel személyesen felügyelte a Nobel konszern bécsi főigazgatósága alá tartozó gyár építését, amely hamarosan a bécsi konszern egyik legfontosabb tagja lett. A pozsonyi üzemben többek között robbanóanyagot, dinamitot, lőgyapotot, cellulóznitrátot és trotilt gyártottak. Az üzem stratégiai fontossággal rendelkezett mind a Magyar Királyság, mind az egész Monarchia szempontjából. Az, hogy az üzem Magyarországon, Bécs és Budapest között helyezkedett el bécsi központtal, lehetővé tette, hogy adókedvezményeket élvezzen (Magyarországon a részvénytársaságot lényegesen kisebb adóteher terhelte, mint Ausztriában), és a magyar állam nagylelkű ipartámogatását is igénybe vegye. Egy olyan magyar vállalat, amely bécsi, azaz ausztriai központtal rendelkezett, s így a közös hadsereg állami megrendeléseiből nagyobb arányban részesülhetett.

Helyi magyar tagokon és A. Hofferen, a hamburgi *Dynamit Nobel AG* vezérigazgatóján kívül az üzem első igazgatótanácsában többek között helyet foglalt még egy hamburgi üzletember, Max Philipp, az *Alfred Nobel & Co.* társalapítója, valamint a bécsi konzul, Adolf Philipp. A Philipp-család a gyár története során végig kapcsolatban maradt a pozsonyi üzemmel. Adolf Philippet 1907-ben vezérigazgatóvá, Erwin Philippet pedig gyárigazgatóvá nevezték ki. Adolf a háborúig igazgatótanácsi tag maradt, Erwint pedig a háború alatt választották azzá, majd vezérigazgató lett 1915-től, ezt a pozíciót 1939-ig megőrizte. A fegyverkezési verseny felgyorsulásával és a háború közeledtével a pozsonyi *Dynamit Nobel*

üzem mint Ausztria–Magyarország szárazföldi és tengeri haderejének fő szállítója stratégiai fontosságra tett szert. 1911-ben a gyár nyeresége elérte a 4 millió koronát.

A Monarchia fölbomlása és Pozsonynak az újonnan létrehozott Csehszlovákiához való csatolása után a gyárnak komoly problémákkal kellett szembenéznie. A fejlett cseh ipar kihívása, a béke időszakára való átállás, a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok megszakadása, a háború utáni gazdasági válság mind nehezítették a gyár helyzetét a megváltozott viszonyok között.

Az Erwin Philipp névvel fémjelzett német vezetőségnek egy másik bonyolult politikai problémával is meg kellett küzdenie. Annak ellenére, hogy a *Dynamit* léte stratégiai fontosságú üzemmént a magyar és német nemzetiségű pozsonyiak számára érvként szolgált az új állam létrehozása elleni propagandában, az üzemnek a megváltozott viszonyokhoz megfelelő módon alkalmazkodnia kellett.

A *Dynamit Nobel* üzem központja Bécsben volt, részvényei német és magyar személyek, illetve intézmények tulajdonában voltak, az igazgatótanács, az igazgatók, a kereskedelmi és szakmai vezetés német és magyar szakemberekből állt. A részvények állam által elrendelt nosztrifikációja és államosítása sem változtatott ezen a helyzeten. A vezetőség Pozsonyba költözött, az igazgatók és az Erwin Philipp által irányított vezetőség állandó letelepedési engedélyt és csehszlovák állampolgárságot szerzett. A helyzeten ez sem segített azonban. *De jure* csehszlovák üzemmé vált a vállalat, *de facto* azonban külföldi maradt, hiszen részvényei továbbra is kizárólagosan német, osztrák és magyar tulajdonban voltak. Ez hatékony fegyvernek bizonyult a *Živnostenská bankához* közel álló csoport és a Hadügyminisztérium tanácsadói kezében, akik azzal vádolták a vállalat vezetőségét és dolgozóit, hogy az állam érdekeinek képviselőiben nem megbízhatók. Mindezt tetézte a gyár különösen előnytelen elhelyezkedése, az, hogy a magyar tüzérség számára elérhető közelségben volt.

Erwin Philipp felajánlotta, hogy ajtót nyit a cseh és a szlovák tőke számára, lehetővé teszi cseh és szlovák tagok felvételét az igazgatótanácsba, és az üzemet vagy magát a hadiipari termelést stratégiai szempontból megfelelőbb helyre telepíti, távol a határtól. Ajánlata azonban sem részleteiben, sem egészben nem keltett különösebb érdeklődést. Az üzemnek az sem tett jót, hogy a szlovák politika érdeklődni kezdett a gyár jövőjéről folytatott vita és az ipar Szlovákiából való áttelepítésének kényes kérdése iránt, és hogy az úgynevezett „szlovák” ipar magára vonta a prágai közvélemény és parlament figyelmét. Az elnök figyelmét a kérdésre Erwin Philipp hívta fel.<sup>1</sup>

A csehszlovák állam a meghirdetett liberális gazdaságpolitikai elvek jegyében tartózkodott a piaci mechanizmusokba való direkt beavatkozástól, de minden lépést megtett annak érdekében, hogy megtörje a területén működő idegen vállalkozások erejét. E harc szélesebb dimenziókban is folyt, hiszen például a legnagyobb vállalat, a Škoda Művek jövője is kockán forgott.

1920 vége felé az állam egy Kelet-Csehországban, Semtínben létesítendő új robbanóanyag-gyár felépítése mellett döntött. Az üzem 1923-ban harminc éves monopóliumot kapott a robbanóanyagok gyártásának területén. 1920-ban a *Dynamit Nobel Vegyiművek* 1923-mal kezdődő hatállyal elvesztette harminc évre szóló robbanóanyag-gyártási engedélyt. Ekkor Philipp a legkülönbözőbb módokon próbált meg haladékokat kieszközölni. Akadályozta a tárgyalásokat, szövetségeseket keresett, nyomásgyakorlással próbálkozott. Eb-

<sup>1</sup> Bővebben: Kohárová, M.: *Výroba výbušnin na Slovensku v letech 1918–1938*. In: *Historické štúdie*, 41. (2000) 213–218.; Kohárová, M.: *Monopolní výroba výbušných látek*. Pardubice-Semtín, 2002. 19–29.

ben az időszakban azonban minden külső, különösen német, osztrák vagy magyar részről érkező nyomás inkább csak ellenkező hatást ért el. Cseh befektetők, az ausztriai *Blumau* robbanóanyag-gyár cseh szakértői – akik a cseh állam szolgálatába léptek – működtek közre a pozsonyi üzemben folyó robbanóanyag-gyártás felszámolásában.

A semtíni új üzemben, az *Explóziában* 1923-ban kezdődött meg a termelés. Érdekes tény, hogy az új vállalat részvényeinek 16%-a brit és francia befektetők, valamint a pozsonyi *Dynamit Nobel Vegyiművek* kezében volt. Utóbbi a részvényekért gépekkel fizetett, melyeket még a harmincas években is használtak az *Explóziában*. A részvények fennmaradó 52%-át a hazai (cseh) tőke tartotta kezében.<sup>2</sup>

A következő időszakban a pozsonyi *Dynamit Nobel Vegyiművekben* a termelés stagnált, ezért a gyár kétségbeesetten próbált más termelési programra átállni (élelmiszertermelés, cukorfinomító létesítése, növényi olajok gyártása, műtrágya-előállítás, acetilén-összetevők, kénsav, kéndioxid, derítőföld és más termékek gyártása). A robbanóanyag és más katonai jellegű stratégiai termékek előállítása már a múlté volt. Az újonnan bevezetett termelési programban a szuperfoszfát- és a kénsavgyártásnak jutott a legnagyobb szerep. A vállalat kiváló felszereltségű laboratóriumaiiban modern gyártási technológiákat fejlesztettek ki, és német szabadalmakat alkalmaztak.

A pozsonyi vállalat 51%-a a *Dynamit AG, vorm. Alfred Nobel & Co. Troisdorf* (a továbbiakban: DAG) kezében volt. A két háború közötti időszakban a DAG nem bírt tényleges befolyással a pozsonyi gyár belső működésére, habár a két konzern igen szoros pénzügyi kapcsolatban állt egymással. A cég másik fontos, bár kisebbségi tulajdonosa a budapesti *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* volt. Egy 1926-ban, Németországban bekövetkezett esemény azonban két évtizedre előre meghatározta a *Dynamit* jövőjét. Ekkor lépett életbe ugyanis a német *IG Farbenindustrie AG* konzern (a továbbiakban: *IG Farben* vagy *IG*) és a pozsonyi gyár többségi tulajdonosa közt az érdekközösségről szóló megállapodás, melynek következtében a Troisdorf cég és rajta keresztül közvetve a *Dynamit* is Németország legnagyobb vegyipari óriásának kezébe került. A Philipp által vezetett menedzsment arra számított, hogy a gyár jelentősége ezzel nőni fog.

Új gyártási folyamatokat vezettek be, új üzemeket és leányvállalatokat hoztak létre. Az 1920–1930-as évek fordulóján a már előbb megerősített üzem számos részvénytársaságot hívott létre külföldön: Ausztriában, Magyarországon, Jugoszláviában, Romániában és Svájcban, valamint főként kereskedelmi tevékenységgel foglalkozó leányvállalatokat Csehszlovákiában. (*Chemický priemysel, Nobel Bickford, Plynopriemysel*). A konszolidáció jeleként a vállalat befektetési tevékenységét Csehszlovákián túlra is kiterjesztette. A közép-európai gazdasági befolyásra áhító német vállalatok számára a pozsonyi *Dynamit Nobel* pontosan ezért rendelkezett vonzerővel. A vállalat vonzereje ugyanis nem a még mindig jórészt német vezetőségben (cseh állampolgárságuk ellenére is ausztriai és pozsonyi német tagokkal) vagy a termékekben és a gyártási kapacitásban rejlett, hanem abban, hogy az üzem irányítása befolyást jelentett egész Délkelet-Európa vegyiparára is. Később, az Ausztriában lejátszódó államosítási folyamatok keltette félelem nyomán az osztrák leányvállalatok – beleértve a volt bécsi központot is – a *Dynamit* befolyási körébe kerültek. Az *Anschluß* előtt már két fontos osztrák gyár, a *Carbidwerk Deutsch-Matrei AG* és a bécsi

<sup>2</sup> A Živnostenská banka 1922. január 3-i igazgatótanácsi ülésének jegyzőkönyve, 1922. január 3. (információ az 1921. december 23-i ülésről). Archiv České národní banky Praha, Živnostenská banka, sig. ZB-S VIII/d-13/11 (Explosia), carton 66, inv. no. 1442; A pénzügyminisztérium a Čs. akcióvá tavárna na látky výbušnéhez, 1922. márc. 3. Archiv České národní banky Praha, Živnostenská banka, sig. ZB-S IV/a - P 43/2 (Explosia), carton 34, inv. no. 361.

*Dynamit Nobel AG* tartozott a *IG Farben* konszern ellenőrzése alá anyacégükön, a pozsonyi *Dynamit Nobelen* keresztül, ami az *IG Farben* leányvállalatához, a *Dynamit AG, vorm. Alfred Nobel & Co. Troisdorf*hez tartozott. Ennek ellenére felmerül a kérdés, hogy az *IG Farben* konszern vajon fel tudta-e használni meglehetősen áttételes befolyását a pozsonyi DAG/DN konszernre a két háború közti időszakban, és ha igen, hogyan. Tulajdonrésze ellenére az *IG* nem volt képes befolyásolni sem a pozsonyi DN vállalatok igazgatótanácsának összetételét, sem üzletpolitikájukat. A csehszlovák állam nacionalista gazdaságpolitikájának következtében a DN művek csehszlovák vállalat volt, és Max Ilgner szavaival élve „egészeiben véve függetlenül kellett működni”.<sup>3</sup>

A két háború közti időszak nagy részében a közvetlen külföldi tőkebefektetés és a külföldi tőkekapcsolatok kis szerepet játszottak, és ha léteztek – amint a pozsonyi DN esetében is – a kapcsolatok az *IG Farben* üzletpolitikájának megfelelően alakultak. Ezt az üzletpolitikát a *Kisantant* országaiban egyre jobban tért nyerő nacionalizmus, valamint a két háború közti Németország viszonylagos tőkehiánya folytán szükségszerűen többé-kevésbé informális és közvetett módszerekkel tudták érvényre juttatni.

A pozsonyi vállalat kulcsszerepet játszott a kelet- és délkelet-európai vegyipar ellenőrzésében. Erwin Philipp döntéseit rendszeresen egyeztette Berlinben, és fokozatosan elvesztette érdeklődését a vállalat csehszlovákiai konszolidációja iránt. Az *IG Farben* kartell pozíciója lényegesen több lehetőséget nyújtott „birodalma” számára. Tudatosan készítette elő a terepet a német gazdasági és politikai érdekekkel való együttműködésre. Max Ilgner, az *IG Farben* első számú vezetőjének kijelentése, miszerint a konszern délkelet-európai érdekeltségei mindaddig jelentéktelenek maradnak, míg nem szerez befolyást a *Dynamit* önálló üzletpolitikájára, pontosan feltárja a türelmes várakozás mögött megbújó valódi érdekeltségeket és okokat.<sup>4</sup>

Az 1938. márciusi *Anschluss* után – melyet azonnali és közvetlen kelet- és délkelet-európai vegyipari terjeszkedés követett – változott csak meg az *IG Farben* DN *Bratislavához* való viszonyulása, miután az *IG* direkt befolyást szerzett a vállalatban. A pozsonyi cég nemcsak a már bekebelezett Ausztriában rendelkezett részvényekkel, de Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában is. A német tőke *Dynamit Nobel* iránti érdeklődését is ez motiválta, különösen ez volt a helyzet az *IG Farbenindustrie* Vegyiművek esetén, amely közvetlenül próbált befolyást szerezni a vállalatra és egyben az egész szlovák vegyiparra. A háború előtt az *IG Farben* már számottevő befolyással rendelkezett Szlovákiában a nemzetközi kartell-megállapodásokban játszott kiemelkedő szerepének köszönhetően, a német *DAG Troisdorf* részvénytársaságon keresztül már közvetett részesedése is volt a vállalatban. Az *IG Farben* vezetői a német vezetőség jóvoltából már a müncheni szerződés előtt (1938) elegendő információval rendelkeztek a szlovák vegyipar gondjairól és fejlődési trendjeiről.

A Csehországtól való elszakadást pártoló erőkkel együttműködésben az ország gazdasági potenciáljának rendelkezésre bocsátását szó szerint felajánlották a majdani szlovák függetlenség védelméért cserébe. 1938. október 14-én az *IG Farben* és a pozsonyi *Dynamit Nobel* üzem között szerződés jött létre, melynek keretében a pozsonyi cég eladta az osztrák

<sup>3</sup> Schrötter, V.: *The IG Farbenindustrie AG in Central and South-East Europe, 1926–1938*. In: Teichova, A – Cottrell, P. L. (eds.): *International Business and Central Europe 1918–1939*. Leicester, 1983. 159.

<sup>4</sup> Aktafeljegyzés, Berlin, dec. 15. Podnikovy archív Istrochem Bratislava vállalati levéltár (a továbbiakban: CA Istrochem), *Dynamit Nobel (1873–1945)*, carton 1, inv. no. 6; Radandt, H.: *Die IG Farbenindustrie AG und Südosteuropa 1938 bis zum Ende des zweiten Weltkrieges*. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1. (1967) 85. (Bundesarchiv Berlin, *IG Farben*, Nr. 1758, Bl. 395)

vállalatokban és azok leányvállalataiban birtokolt részvényeit a német konszernnek. A *Dynamit* ezzel lemondott az osztrák piacra gyakorolt befolyásáról. A Birodalom piacáról való kivonulásért cserébe az *IG Farben* felajánlotta, hogy egy neveltséges évi összeget, 90 000 RM márkát fizet pozsonyi partnerének. A pozsonyi vállalat figyelme ezután egyértelműen Délkelet-Európa felé irányult.<sup>5</sup>

Az *IG Farben* újonnan létrehozott Délkelet-Európa Bizottságának vitáiban a *Dynamit Nobel* meghatározó szerepet játszott közvetítőként Délkelet-Európa irányában. A bizottság 1938 és 1944 között összesen 22 ülést tartott Közép-Európa különböző városaiban, sok konkrét programmal és koncepcionális elképzeléssel foglalkozott. Különböző koncepciók ütköztek egymással: beruházások révén iparosítsák-e a Balkánt, vagy nyersanyagforrássá és agrárfüggelékévé tegyék?

Mindenekelőtt azonban a „szlovák kérdést”, a *Dynamit Nobel* vállalaton belüli személyi ügyeket kellett rendezni. Heinrich Gattineau, aki más vezetőkkel együtt az *IG Farben*től került a pozsonyi cég élére, 1938 novemberében egy szigorúan titkos dokumentumban foglalta össze a szlovákiai fejlődés fő tendenciáit: a szlovák kormány megkísérel kiiktatni mindenféle magyar befolyást. A cseh gazdasági befolyás is nemkívánatosná vált, határozott lépéseket tettek a zsidó gazdasági befolyás kiiktatására is. A szlovák kormány és a német kisebbség viszont erősen támaszkodott Németország gazdasági segítségére. Gattineau a következőket írja a *Dynamit*ről: „A *Dynamit Nobel AG* céget a németországi segítségnyújtás eszközének tekintik. A kormány és a német »Volksgruppe« elvárja, hogy a többségi tulajdonos *IG Farben* lehetőség szerint minél hamarabb leváltsa a vállalat zsidó vezetését és igazgatótanácsát”.<sup>6</sup>

Erwin Philipp éppen ebben a vonatkozásban túlbecsülte hatalmát. A részvények 51%-a, berlini összeköttetései és számos külföldi leányvállalat igazgatótanácsában betöltött pozíciói (21-et számoltam össze), szakmai tapasztalatai folytán úgy vélte, hogy személye pótolhatatlan; nem mérte föl, hogy a kollaboráció malmai felőrlik majd. 1938 utolsó hónapjaiban is a legfontosabbak a személyi kérdések voltak. Említésre méltó, hogy magát Philippet használták fel a nem-árja alkalmazottak eltávolítására. Személye egyrészt a szükséges folytonosságot képviselte a *Dynamit* vezetésében, másrészt pedig a közvélemény szeme elől eltakarta a végrehajtott intézkedések valódi természetét.

A német fél emberi sorsok és a vállalat sorsa iránti arrogáns érzéketlenségére legjobb bizonyíték az elnök, Erwin Philipp szerepéről 1938. november 14-én papírra vetett cinikus fejtegetés: „Az *IG Farben* kereskedelmi részlege megállapította, hogy Philipp úr pozsonyi jelenléte nem indokolható. Nem beszéltem erről Philipp úrral, és azt javaslom, hogy ne is beszéljünk vele addig, míg a prágai kormány és a prágai nemzeti bank nem dönt az osztrák vállalatok Pozsony általi eladásáról. Philipp könnyen megnehezítheti a helyzetünket Prágában, legalábbis számolnunk kell ezzel a lehetőséggel is. Ezen kívül jobbnak tartom, ha maga Philipp úr hajtja végre a cseh és zsidó tagok eltávolítását a pozsonyi igazgatótanácsból és az igazgatóságból. Philipp úrnak ugyancsak el kell érnie, hogy Weiss Fülöp úr legyen a kisebbségi részvényes képviselője [a *Dynamit* kisebbségi tulajdonosának, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*nak a képviselője – R. H.]. Nem tudná azonban ezeket az intézkedése-

<sup>5</sup> Emlékeztető, Schiedsgerichtvertrag (Budapest, 1938. október 14.). Archiv Bayer AG Leverkusen (a továbbiakban: ABL), Direktionsabteilung (a továbbiakban: DA), sig. 700-0681 (Dynamit Nobel AG Pressburg)

<sup>6</sup> Gattineau jelentése Kühnéhez, 1938. november 12., ABL, DA, sig. 700-0681 (Dynamit Nobel AG Pressburg)

ket végrehajtani, ha távozásra kényszerítenénk [...] A Philipp úr azonnali távozása ellen szóló érvek miatt a szlovák képviselőlet megértését kérjük.”<sup>7</sup>

1938 októbere és 1939 márciusa között a független szlovák kormány még tovább fokozta a zsidó közösség elleni gazdasági célú intézkedéseket.<sup>8</sup> Az akkor uralkodó közhangulat az eredetileg zsidó kézben lévő számos vállalathoz hasonlóan a *Dynamit Nobel* esetében is lehetővé tette a probléma „elegáns”, törvényes kereteken belüli megoldását. Egyszerre alkalmazták az árjásítást az „ipar nacionalizálásának” egyik formájaként, valamint egy „nemzeti tőkeholding” megteremtését. Ezután került sor a nem szlovák, főként cseh vállalatok és bankok kisajátítására.

A pozsonyi DN konszern számos délkelet-európai befektetésével együtt 1938 után a közvetlen befektetések és az exportlehetőségek iránt immár egyaránt érdeklődő *IG Farben* terjeszkedésének fő célpontja lett a régióban. 1939 júniusában a meglévő régi tőkekapcsolatok mellett a pozsonyi DN cég vezetését és a felügyelő-bizottsági helyek nagyrésztét is átvette az *IG Farben* tisztviselő gárdája. Ez a tervezett „Új Gazdasági Rend”-ben a pozsonyi DN vállalatnak szánt kiemelkedő szerepre utal. Az *IG Farben* több irányba terjeszkedett. 1938 nyarán, a müncheni szerződés előtt pár hónappal a nehézipar kulcsfontosságú cseh vállalatának, az Ústí nad Labem-i *Spolek pre chemickú a hutnícku výrobu*nak (a továbbiakban: *Spolek*) a bekebelezését fontolgatták az *IG Farben* központjában. Egy héttel Csehszlovákia határ menti területeinek német megszállása előtt – ezen a területen volt a cég központja is – a német vállalat két igazgatóját már ki is nevezték a cseh cég vezetőségébe. A *Dresdner Bank* nyomására a legnagyobb cseh pénzintézet, a *Živnostenská banka* az *IG Farben* számára előnyös feltételekkel eladta a konszernnek a cég általa birtokolt részvényeit. A *Spolek pre chemickú a hutnícku výrobu*t két részvénytársaságra osztották fel. Néhány szlovák vegyipari üzem (a Žilina, Handlová, Nováky gyárak, később Slovenská Lupča és Liptovský Mikuláš) is a *Spolek* cég egyik utódvállalata, az azonos néven futó prágai központ felügyelete alá kerültek. Mivel a cseh tőke pozíciója e vállalatban még Csehszlovákia felbomlása után is erős volt (a *Solvay* nemzetközi vegyipari vállalattal együtt), az *IG Farben* főként Prágán keresztül igyekezett ellenőrzést gyakorolni a szlovák üzem működésére úgy, hogy növelte befolyását a felügyelő testületekben. Adolf Bernhard, a *Spolek* vezérigazgatója szerint egy tollvonással elintézhető volt minden változtatás. Az *IG Farben* gazdaságpolitikájának célja 1940 szeptemberétől a szlovák vegyipari vállalatok kizárólagos irányításának megszerzése volt a *Spolek* cégen keresztül.<sup>9</sup>

1938. október 11–12-én a függetlenségpárti *Hlinkova slovenská ľudová strana* (*Hlinka Szlovák Néppártja*) képviselői, Ferdinand Ďurčanský és Alexander Mach Hermann Göringgel és Arthur Seys-Inquart-tal tárgyaltak Berlinben. A megbeszélések során szó szerint felajánlották hazájuk gazdasági potenciálját az ország függetlenségének megteremtéséért cserébe. Néhány nappal később, pár héttel a müncheni szerződés előtt, melynek célja tulajdonképpen Csehszlovákia függetlenségének biztosítása lett volna, Göring, a négyéves terv teljhatalmú megbízottja kijelentette, hogy a német vezetés Csehországot és Morva-

<sup>7</sup> Aktafeljegyzés a Philipp-pel folytatott megbeszélésről, 1938. november 14. ABL, DA, sig. 700–0681 (Dynamit Nobel AG Pressburg)

<sup>8</sup> Az állítás, miszerint „nyomás nem a szlovákok részéről, hanem a cég német tagjaitól érkezett”, nem helytálló. (A DN Vegyiművek jelentése a Csehszlovák Állami Vegyiművek központi igazgatóságának, 1946 körül) Idézi: TURINIČ, J.: *Dynamit Nobel*, letétben a CA Istrochemnél. Bővebben: Nižňanský, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, 1999. 102. sköv.

<sup>9</sup> Lipták, E.: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom, (1939–1945)*. Bratislava, 1960. 78–80.

országot német fennhatóság alá kívánja helyezni, a szlovák ipart pedig teljes ellenőrzése alá vonni, különös tekintettel a kőolaj- és az érckészletekre. A következő hónapokban egymást követték a hasonlóan magas szintű tárgyalások. 1939. március 2-án javaslat született arra vonatkozóan, hogy a szlovák olajkészletek kiaknázására és feldolgozására Németország elsőbbségi jogokat kapjon 1970-ig. 1939. március 23-án, a Szlovák Köztársaság kikiáltása után a szlovák állam képviselői gazdasági együttműködésről szóló megállapodást írtak alá a Birodalommal, ahhoz titkos jegyzőkönyvet csatolva a gazdasági és pénzügyi kooperáció formáiról. Az *IG Farben* is ebben az irányban haladt előre.<sup>10</sup>

A konszern legjelentősebb szlovákiai célpontja a pozsonyi *Dynamit Nobel* üzem volt. A német dominancia előtt csak Csehszlovákia felbomlása, Csehország, valamint Morvaország német katonai megszállása és a Szlovák Köztársaság 1939 márciusában történt kikiáltása után nyílt meg az út, a közép-európai német terjeszkedési tervek egyik oldalhajtásaként. Miután a cseh és szlovák tőke képviselői feladták pozícióikat (többek között Jozef Ország, a szlovák régió volt elnöke is), Philipp számára is eljött az idő, hogy lemondjon exkluzív pozíciójáról. Miután elvégezte a nem-árják vezetőségből történő eltávolításának piszkos munkáját, neki magának is mennie kellett zsidó származása miatt. A rá gyakorolt nyomás, a sajtóban és a legmagasabb politikai körök nyilatkozataiban egyre nagyobb tért nyerő antiszemitizmus és a kormányhivatalok által foganatosított zsidóellenes lépések együtt megtették a kívánt hatást. Elmozdítását törvényes módon, részvénytranzakción keresztül hajtották végre. Hogy legalább az életét mentse, Philipp rákényszerült, hogy részvényeinek nagy részétől piaci áron alul váljon meg.

Az 1938. július 28-i közgyűlésen a többségi részvények (a részvények több mint 50%-a) még mindig a részvénytársaság elnökének, a cseh állampolgár Erwin Philippnek a kezében voltak, míg a fennmaradó rész a már említett német részvénytársaság, a *DAG Troisdorf* és a budapesti *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* között oszlott meg. A Szlovák Köztársaság kikiáltása után három hónappal, 1939. június 21-én megtartott igazgatótanácsi ülésen a vezérigazgató, Paul Müller, a Köln melletti Troisdorfban lévő cég képviselőjében a kereskedelmi igazgató, Karl Meyer, a budapesti *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* képviselőjében Weiss Fülöp (1941-ig, utána pedig Simonsits Elemér), az *IG Farbenindustrie* igazgatója, Heinrich Gattineau, valamint az elnök, Erwin Philipp volt jelen. Philippet lemondásra szólították fel, amit az meg is tett, azt a szimbolikus ajánlatot pedig, hogy maradjon az igazgatótanács tagja, visszautasította. Azonnal Svájcba távozott, ahol hamarosan meg is halt. Párizsból Pozsonyba írt, 1939. július 1-jén kelt levelének tanúsága szerint a dolgok nem mentek túl jól.<sup>11</sup>

Egy hónappal később már tisztább lett a kép. A *Dynamit Nobel* 1939. július 28-i közgyűlésén már az *IG Farben* képviselői rendelkeztek a részvények többségével (egyrészt E. Philipp egykori részvényein keresztül közvetlenül, másrészt a *Troisdorf*-részvényeken keresztül közvetve), és ki is nevezték megbízottjaikat az igazgatótanácsba. A *Dynamit Nobel* vezetését ettől kezdve a német vegyipari konszernnek, elsősorban az *IG Farben* vezető személyiségei uralták. Dr. Hans Kühne és Dr. Fritz Gajewski, az *IG Farben* igazgatótanácsának tagjai, valamint a konszern igazgatói, Dr. Heinrich Gattineau, Dr. Ernst Rudolf Fischer és a már említett Dr. Fritz Gajewski kaptak szerepet az irányításban.

<sup>10</sup> Lipták: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*, 32–41.

<sup>11</sup> A *Dynamit Nobel AG* 1939. június 21-i igazgatótanácsi ülésének jegyzőkönyve, Pozsony. CA Istrochem, *Dynamit Nobel (1873–1945)*, carton 1, inv. no. 6; E. Philipp levele, 1939. július 1. CA Istrochem, *Dynamit Nobel (1873–1945)*, carton 3, inv. no. 36.



A német mamutkonzern térnyerése a pozsonyi *Dynamit Nobel* vállalatban mindenekelőtt nagyarányú befektetési lehetőségeket jelentett. A vállalat célkitűzései négy szintre összpontosultak. Az egyik a szlovák vegyipari termelés feletti uralom átvételére irányult. Itt az első számú versenytárs valaha a prágai *Spolek pre chemickú a hutníckú výrobu* volt. A cseh befolyás kiiktatása a szlovák vegyiparból és a csehszlovák időkből megmaradt korlátozások, kvóták és monopóliumok hatályon kívül helyezése a *Spolek* közreműködésével képezte a második szintet. Harmadrészt nagyarányú beruházás zajlott saját termelési programok kialakításába. Végül pedig nagy szerepet kapott a nemzetközi tevékenység is. E két utóbbi kulcsfontosságú volt az *IG Farben* számára. Az igazgatótanács üléseinek keretében a vállalat képviselői, a szlovák gazdasági körök vezetői, az állam, valamint a német katonai misszió képviselői közti találkozóakra került sor.

Az 1939. december 18–19-én a *Dynamit Nobel* igazgatótanácsa több szempontból is figyelemreméltó ülést tartott Pozsonyban. Igazgatótanácsai tagságuk folytán részt vettek azon a német vegyipari elit tagjai. A Hotel Carlton luxuskörülményei között ünnepi vacsorára került sor, melyen megjelent a Szlovák Köztársaság gazdasági ügyekért felelős minisztere is. Ez mindennél jobban jelezte az állam érdekeltségét legnagyobb vegyipari vállalatának fejlődésében. Magán az igazgatótanácsai ülésen egy merész beruházási programot terjesztettek elő, amely nemcsak az *IG Farben* érdekeltségét tükrözte a vállalati nyereséget illetően, hanem azt a fontos szerepet is, amelyet a német ipari vezetők a vállalatnak szántak a haditermelésben.<sup>12</sup>

A pozsonyi vállalat gazdasági fejlődését három mutatóval jellemezhetjük. 1934-től 1939-ig a vállalat részvénytőkéje 26,4 millió szlovák koronát tett ki. Ezután az összeget többször is megemelték, 1941-ben 150 millió koronára. Ezzel a *Dynamit Nobel* lett Szlovákia legnagyobb részvénytársasága. Termékskálája, modern termelési technológiája és nemzetközi hálózata révén a szlovák ipar büszkeségévé vált, habár Szlovákia csak közvetetten profitált a vállalat prosperitásából. A másik jelentős mutató a bevétel növekedése (millió koronában) 1938 és 1941 között, amikor az infláció még minimálisnak volt mondható:<sup>13</sup>

1938. I. félév (Kč)	1938. II. félév (Kč)	1939. I. félév (Ks)	1939. II. félév (Ks)	1940. I. félév (Ks)	1940. II. félév (Ks)	1941. I–II. félév (Ks)
14,8	13,7	9,7	21,5	21,4	37,2	131

(Kč – csehszlovák korona, Ks – szlovák korona)

Az 1939-es év első félévének eredményei az osztrák piacok, a szudétanémet, valamint a Cseh-Morva Protoktorátus területének elvesztését tükrözik. Az év második felének bevételei azonban már a dinamikus német partner befolyását és termelési módszereit, valamint a szén-diszulfid, a klórszulfát és a szuperfoszfát (a *Dynamit Nobel* fő terméke) szerződésben biztosított, fenti régiókba történő szállításának hatását mutatják.

A növekedést jelző harmadik adat a cég nemzetközi kapcsolatainak kiterjedtebbé válása.<sup>14</sup> A vállalat Szlovákiában, Magyarországon és Romániában kifejtett tevékenységét szélesítették. A cég erős pozíciókkal rendelkezett a volt Jugoszlávia tagállamai közül Horvátországban, kisebbel Szerbiában. Az *Anschluss* után Pozsony szinte teljesen feladta ausz-

<sup>12</sup> Az AG Dynamit Nobel Bratislava 1939. december 19-i igazgatótanácsai ülésének jegyzőkönyve. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 1, inv. no. 6.

<sup>13</sup> A táblázat a vállalat igazgatótanácsa részére készült belső jelentések alapján készült.

<sup>14</sup> Az AG Dynamit Nobel cég felépítése, 1942. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 3, inv. no. 27.

riai működését, itteni leányvállalatai az *IG Farben* és a *Dynamit Troisdorf* kezébe kerültek. Ezzel szemben a *Dynamit Nobel* erős pozíciót szerzett az ásványolajok piacán finomítóin és kereskedelmi kirendeltségein keresztül Szlovákiában, a Cseh-Morva Protektorátusban, Romániában és Szerbiában. Ezen kívül további nemzetközi konszernekkel, bankokkal és intézményekkel épített ki kapcsolatokat.<sup>15</sup>

1939 és 1943 között a *Dynamit Nobel* hét új kirendeltséget hozott létre, s további hat vállalatban szerzett részesedést Közép- és Délkelet-Európában, s az *IG Farben* és a DN a nemzetközi piacokon is szorosán együttműködött.<sup>16</sup> 1941 februárjában a DN felügyelőbizottsága 99,1 millió korona értékű, Szlovákián kívüli beruházási tervre bólintott rá.

1942 nyarán a szlovák kormány kísérletet tett arra, hogy minden társasági adóköteles vállalatot kötelezzen arra, hogy alaptőkéjének 15%-ából tartalékalapot hozzon létre, amelyet állampapírokba kell fektetnie. Ez alkalommal világossá vált, milyen hathatós nyomásgyakorló, szinte zsarolásra alkalmas eszközök álltak a vállalat kezében az *IG Farben* és a Német Birodalom szlovákiai hivatalos képviselőin keresztül a szlovák állammal szemben, s elérték, hogy kivételezettek legyenek. A tanácsadó tevékenységre kötött különféle szerződések ellentételezéseként Romániából, Horvátországból és Magyarországból befolyó évi bevétel körülbelül 4 millió koronát tett ki, a Bulgáriában és Romániában tervezett üzemekkel együtt körülbelül 10 milliót. A leplezetlen fenyegetés így szólt: ezeket az üzleteket áttelepítetik a *Dynamit Nobel Wien* keretei közé. Ez esetben az osztalék Pozsony helyett Bécsbe áramlott volna, s a szlovák állam jelentős adóbevételről is elesett volna. Németország kíméletlen nyomásgyakorlása nyomán a *Dynamit Nobel* kivételt a rendelkezés hatálya alól.<sup>17</sup> Az *IG Farben* és a német diplomácián keresztül a *Dynamit Nobel* más országokban is hasonló módszerekhez folyamadt.

A *Dynamit Nobel* tervei együtt nőttek a német ipar nagyhatalmi törekvéseivel. A cég fokozatosan egyre nagyobb befolyást nyert a román olajiparban, a robbanóanyagok piacán pedig monopolhelyzetet kísérelt meg kiépíteni. A Birodalmi Vegyipari Központ Heinrich Gattineau-t bízta meg a kénsvagyártás- és értékesítés délkelet-európai koordinálásával. A DN vállalat tárgyalta a bolgár és a horvát kormányral, ami ugyancsak a cég befolyását és lehetőségeit bizonyítja. A semleges államokkal folytatott kereskedelemről külföldi valutához jutott. A bolgár, román, magyar, szerb és horvát képviselők információszolgáltatási kötelezettséggel tartoztak a vállalat vezetősége felé, ami kulcsszerepet biztosított a kénsvatermelésben.<sup>18</sup>

1941 végén további befektetésekről és üzleti célokról határoztak az *IG Farbennel* és a *Dynamit Troisdorffal* egyetértésben. A pozsonyi *Apollo* olajfinomító részvényei kikerültek a prágai *Apolló* kezéből, ez a prágai cég részvénytőkéjének leszállításával és a pozsonyi cég tőkéjének megemelésével együtt játszódott le. A tervek között szerepelt a cég részesedésének felemelése a román *Prima Societate Romana de Explosiviviben* és a *Nitramoniában* (Bukarest), a *Kostoľanyval* szindikátusi szerződés aláírása, a magyarországi műszálgártásban való részvétel (az *IG Farben* a pozsonyi cég vezetőségét bízta meg a magyar kormányral folytatott tárgyalásokkal), robbanóanyag-gyártás beindítása Horvátországban,

<sup>15</sup> Az AG Dynamit Nobel cég felépítése, 1942. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 3, inv. no. 27.

<sup>16</sup> A Délkelet-Európa Bizottság 18. ülése, 1942. február 4. HistoCom Frankfurt/M., Industriepark Hoechst Technische Abt., Tea, Nr. 191a.

<sup>17</sup> Radandt, H: *Der Wirtschaftsberater der deutschen Gesandtschaft in Bratislava ein Vertreter der Interessen deutscher Konzerne im System des staatsmonopolistischen Kapitalismus*. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, Heft 1. (1972) 82–84.

<sup>18</sup> Lipták: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*, 80.

valamint műselyemgyártás Pozsonyban (6,5–7 millió márkás beruházást javasoltak, célként pedig a birodalmi, szlovákiai és a délkelet-európai piacokat jelölték meg).<sup>19</sup>

Miután Jugoszláviában (később Horvátországban) nem sikerült beindítani a műselyemgyártást,<sup>20</sup> 1942 októberében beindult a termelés a rég tervezett pozsonyi *Vistra* művekben. Ez volt abban az időben Európa legmodernebb műselyemgyára, egyike a legnagyobb beruházási projekteknek, 7 millió márkát meghaladó ráfordítást jelentett és értékesítési lehetőséget a birodalomban, Szlovákiában és Délkelet-Európában.

A cég bevétele 1939-ben elérte a 3,7 millió szlovák koronát. Ebben az évben a *Dynamit Nobel* eladta érdekeltségét a *Carbidwerk Deutsch-Matrei* és a *Austrian Dynamit Nobel A. G.*-ben 1,6 millió birodalmi márkáért és egyéb ellentételezésért partnereinek, az *IG Farben*nek és a *Dynamit Troisdorf*nak. Ezzel szemben sikeresen növelte (a már Németországhoz tartozó) Ausztriában, Rastban található leányvállalatának részesedését a nitrátermelés piacán. Emellett a pozsonyi *Dynamit Nobel* 4,2 millió birodalmi márkáért 60%-os részesedést vásárolt a prágai *Apollo-Nafta AG*-ben (erre a forrásokat osztrák érdekeltségeinek eladásából, prágai és német bankok segítségével, valamint garantált széndiszulfid-szállítások útján teremtette elő). A vállalat részvényeinek fennmaradó 40%-át az *IG Farben* tartotta kezében. Az akvizíció párhuzamosan zajlott a vállalatnak azzal a törekvésével, hogy (az *IG Farben*nel együtt) ellenőrzésük alá vonják a pozsonyi *Apollo* olajfinomítót, a kéndioxid és a derítőföld jelentős felvásárlóját. A két háború közti időszakban az *Apollo* egy belga-francia–svájci szindikátus kezében volt, majd a prágai cég, az *Apollo-Nafta AG* 72%-os, döntő többséget szerzett a vállalatban. A pozsonyi *Dynamit Nobel* igazgatótanácsa 1939. június 21-én elhatározta, hogy a cég döntő többséget kíván szerezni az *Apolló*ban, 40–50 millió korona tervezett költséggel.<sup>21</sup> A pozsonyi finomító a Kaukázusból, Galíciából, Romániából és Szlovákiából származó nyersolajat dolgozott fel, modern technológiát alkalmazott, saját tankerhajókkal rendelkezett. A hadiiparból profitáló finomítót 1944. június 6-án amerikai bombázók rombolták le.

A szlovákiai helyi szuperfoszfát-kereslet meghaladta a kínálatot, ez többek között abból is adódott, hogy a monopolhelyzetben lévő felvásárló *FOSFA* kvótái meghaladták a szlovák vállalatok termelőkapacitását. A 28 000 tonnás kapacitású *Žilina* üzem 22%-os kvótával, a 40 000 tonnás kapacitású pozsonyi *Dynamit Nobel* csak 14%-kal és a *Kostoľany nad Hornádomban* lévő 20 000 tonna kapacitású (de csökkentett termelésű) üzem pedig csak 4,7%-kal rendelkezett. Ennek a helyzetnek, főként a *Žilina* magas kvótájának főként az volt az oka, hogy a frontvonal esetleges megváltozása miatt a prágai *Spolek pre chemickú a hutnícku výrobu* kvótáit Csehországból (Ústí nad Labemből) Szlovákiába (a *Žilina*ba) helyezte át. A pozsonyi cég vezetősége a Berlinbe irányuló szuperfoszfát-kereskedelemből kiindulva nemzetközi szuperfoszfát-kartell kialakítását tartotta kívánatosnak a Birodalom, a Cseh-Morva Protektorátus, Szlovákia és Magyarország bevonásával, ami a hazai piac védelmét szolgálta volna.<sup>22</sup> Ennek következtében a *FOSFA* fölbomlott volna, és az akkor a Bi-

<sup>19</sup> Az igazgatótanács 1941. február 20-i és 1941. december 18-i üléseinek jegyzőkönyve. CA *Istrochem, Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 2, inv. no. 18.

<sup>20</sup> A jugoszláviai projekt nagysága és a nemzetközi kapcsolatok mértéke lemérhető a legmagasabb jugoszláv körökhöz intézett feljegyzésekből. Kiegészítés az igazgatótanácsnak, 1941. február 20. CA *Istrochem, Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 2, inv. no. 18.

<sup>21</sup> A DN 1939. június 21-i igazgatótanácsai ülésének jegyzőkönyve. CA *Istrochem, Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 1, inv. no. 6.; A DN igazgatótanácsai üléseinek jegyzőkönyvei, 1941. CA *Istrochem, Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 2, inv. no. 18 (Jelentés a konszertársaságokról)

<sup>22</sup> Közgyűlési jegyzőkönyv, 1940. CA *Istrochem, Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 2, inv. no. 12 (1940. július 3-i jelentés)

rodalom részét képező Szudéta-vidék összes vegyipari üzeme kizárólagosan a Protektorátus igényeinek kielégítésére koncentrálhatott volna.

Ebből a szempontból ugyancsak fontos volt a kosztolányi üzem sokatmondó gyorsasággal történő megszerzése. Mivel az üzem a budapesti zsidó Weissler-család tulajdonában volt, akik megtagadták a cég eladását vagy bérbeadását, az állam felügyelete alá vonta az üzemet. A kosztolányi üzem a *Dynamit Nobel* pozícióját is javította a kéndioxid-piacon, hiszen akkori szuperfoszfát-gyártó kapacitása 14 000 tonnára rúgott.

A *Dynamit Nobel* minden lehetséges eszközt megmozgatott, hogy átvehesse a kosztolányi üzem irányítását. 1940 végén Dr. Heinrich Gattineau közvetlenül nyomást gyakorolt Berlinből a Gazdasági Minisztérium német tanácsadójára, a német nagyköveten keresztül pedig megpróbálta rávenni a miniszterelnököt, hogy a pozsonyi cég az árjásítás keretében kapja meg a kosztolányi üzemet. Franz Karmasint, a Szlovákiában élő német kisebbségért felelős államtitkárt ugyancsak bevonták az ügybe. A háttérben az *IG Farben* állt, ezt bizonyítja a Franz Karmasin által vezetett Szlovákiai Németek Pártja vezetőségének átutalt 100 000 korona is.<sup>23</sup> Az érdekelt felek közti gyakori találkozó a pozsonyi *Dynamit Nobel* igazgatótanácsi ülésein meghozta a kívánt eredményt.

1941. szeptember 18-án a pozsonyi *Dynamit Nobel* tőkeemelésről szóló terveket küldött az *IG Farbenindustrie* pénzügyi titkárságára. A tervezett befektetések közt a kosztolányi üzem megvásárlása is szerepelt 6 millió koronáért. Kiszivárgott hírek szerint a politikai vezetők – ha nem is túl lelkesen, de annál jellemzőbb módon – ugyancsak beavatkoztak az ügybe. Jozef Tiso szlovák elnök és Hans Ludin Németország szlovákiai nagykövetének közös kívánságára a szlovák tőke is részt vett az üzem megvásárlásában. A választás a *Tatra bankára* (Tatra Bank) esett, mely 40% részesedést vásárolt, minek következtében a *Dynamit Nobel*nek csak 4,6 millió koronát kellett fizetnie.<sup>24</sup>

De nem ez volt a végső megoldás. A kosztolányi üzem „nacionalizációja” végül a *Zväz roľníckych vzájomných pokladníc* takarékpénztár közreműködésével történt. A megállapodás kétoldalú tárgyalások során a német nagykövetségen jött létre 1941. október 8-án. A két partner közti vagyonmegosztás 1:1 arányban lett megállapítva. A Weissler-művek átvétele 2 millió korona fejében – melyből 1 milliót a *Dynamit Nobel* fizetett – megtörtént, ezentúl *Východoslovenská chemická továrňa a. s.*-nak hívták az üzemet. Az új cég részvénytőkéje ugyancsak 2 millió korona volt. A cég alapító közgyűlését 1941. december 20-án tartották.<sup>25</sup>

A prágai *Spolek pre chemickú a hutnícku výrobuval* és *Zväz roľníckych vzájomných pokladníc*kal létrejött megállapodás után a szlovákiai szuperfoszfát-termelés kvótáit újraosztották. Pozsony a *Žilínával* 40%-ot, a *Kostoľany* vállalat pedig 20%-ot kapott. Az *IG Farben* bécsi központjával, a *Donau-Chemie AG*-val megállapodás született 5000 tonna leszállításáról a Német Birodalom keleti részére.

1941. december 11-én az *IG Farben*, a pozsonyi *Dynamit Nobel* és a *Deutsche Superphosphat-Industrie* (DSI) képviselői az *IG Farben* berlini központjában együttműködési megállapodást kötöttek a szuperfoszfát alapú műtrágyagyártásról Délkelet-Európában és a megszállt területeken. Ugyancsak tárgyaltak arról, hogy a Délkelet-Európában felállítandó

<sup>23</sup> Lipták: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*, 74–75.

<sup>24</sup> Tőkeemelés, 1942. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 3, inv. no. 31 (melléklet a pozsonyi DN-nek az IG Farbenindustrie pénzügyi titkárságához szóló leveléhez, 1941. szeptember 18.)

<sup>25</sup> A DN igazgatótanácsának 1941. december 18-i ülésének jegyzőkönyve. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 2, inv. no. 18, 1.

szuperfoszfát-gyártó üzemek 60%-át a *Dynamit Nobel*, 40%-át pedig a DSI hozza létre. A megszállt orosz területeken pedig fordított felosztás volt közöttük érvényben.<sup>26</sup>

1940 szeptemberében a hosszú távú állami érdekeltség jeleként új robbanóanyag-gyárat hoztak létre. 1938 előtt az *Eruptiva* nevű cseh cég értékesítési monopóliuma révén Semtínből történő eladással megszerezte magának a szlovák robbanóanyag-piacot. Csehszlovákia felbomlása után a *Dynamit Nobel* megvásárolta az akkor a Cseh-Morva Protektorátus területén fekvő *Eruptivától* a cég szlovák területre vonatkozó értékesítési monopóliumát 35 000 birodalmi márkáért, és úgy ítélte meg, saját cége alkalmas e feladat ellátására. Ennek megfelelően 1940-ben az igazgatótanács asztalára került a *Dynamona Részvénytársaság* megalapításának terve, 1 millió koronás részvénytőkével. A gyutacsot és detonátorokat gyártó prágai *Schramm* céggel fennálló érdekellentétet egy megállapodással hidalták át, mely szerint a *Dynamit Nobel* a *Dynamonában* 60%-os részesedést, a *Schramm* pedig a fennmaradó 40%-ot szerezte meg.<sup>27</sup>

A *Dynamit Nobel* a *Troisdorf* cég által fizetett évi 45 000 birodalmi márka kártérítés fejében beszüntette a robbanószerkezet-gyártást az üzemben. A budapesti *Ipari Robbanóanyag Rt-ben* 1939–1940 közt 14%-kal nőtt a robbanóanyag-, 19%-kal pedig a gyutacsstermelés, míg a szuperfoszfát-alapú műtrágyagyártás 32%-kal csökkent ugyanebben az időszakban. A budapesti cég 32%-a a *Dynamit Nobel* kezében volt, míg a bécsi *Dynamit Nobel AG* 12%-ot birtokolt. Mindkét cég 20%-kal rendelkezett a román *Prima Societate Romana de Exploziviban*, de itt a fent említett termékek gyártása stagnált. A román cég leányvállalata, a bukaresti *Nitramonia Részvénytársaság* nyersanyagellátási gondokkal küzdött.

1940-ben a *Dynamit Nobelnek* 8000 tonna nyersfoszfát leszállítására volt ígérete a Szovjetunióból, Leningrádból és Viborgból, de technikai–szállítási gondok miatt késett az anyag. Mivel az észtországi tárgyalások nem vezettek eredményre, az őszi termelés foszfátigényét végül a lengyelországi, felső-sziléziai Chorzowban lévő üzemből szállított 6200 tonna foszfáttal fedezték. 1941-ig a cég a romániai *Trepca* bányákból garantált szerződés keretében biztosította piritszükségletét.<sup>28</sup> Az idő múlásával és a háború eszkalálódásával a nyersanyag árak azonban folyamatosan nőttek, a növekedő költségekkel az üzem nyeresége nem tudott lépést tartani.

A kosztolányi üzemmel szemben Pálffy János gróf Smolenice-i lengyel vegyi üzemének és fényező gyáranak átvétele sokkal egyszerűbben zajlott. A vállalatokat ugyancsak a *Dynamit Nobel* szerezte meg. Mivel kartellkapcsolatok folytán az *IG Farben* nem vehetett részt a faszéngyártásban, meg kellett elégednie azzal, hogy nyersanyagokat szállítson a fényezőanyagok gyártásához, de ez is elegendő volt ahhoz, hogy ezt az iparágat is teljes felügyeletébe vonja Szlovákiában.

1942 nyarán a német *Troisdorf Dynamit AG* részvénytársaság tartotta kezében a pozsonyi *Dynamit Nobel* 150 millió koronás részvénytőkéjének nagy részét, mégpedig 51%-ot. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* 20%-os, az *IG Farben* 14%-os, egyéb tulajdonosok

---

<sup>26</sup> Lipták: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*, 77. Az 1941. december 18-i igazgatótanácsülés jegyzőkönyve. CA Istrochem, *Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 2, inv. no. 18, 1.

<sup>27</sup> Igazgatótanácsülési jegyzőkönyv (*Dynamona* – határozat 1940. április 26-ról). CA Istrochem, *Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 1, inv. no. 11.

<sup>28</sup> Az 1940-es közgyűlés jegyzőkönyve. CA Istrochem, *Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 1, inv. no. 12.

pedig 15%-os részesedéssel rendelkeztek. Az *IG Farben* és a *Troisdorf* közti kapcsolatnak köszönhetően a német cég kezében volt a részvények döntő többsége.<sup>29</sup>

A második világháború alatt a pozsonyi *Dynamit Nobel Részvénytársaság* döntő befolyást szerzett a vegyipari termékek gyártásának, a robbanóanyag-gyártás és a kőolaj-finomítás területén Szlovákiában és Délkelet-Európában. Közvetlenül vagy közvetetten tucatnyi gyártó- és értékesítő céget irányított számos európai országban, különleges jelentőséggel bírt a mögötte álló német cég, az *IG Farben* számára. A háborús fellendülés és a nagyarányú beruházások időszaka nem tartott sokáig. A háborús események, az egyes országok gazdasági problémái, a nyersanyaghiány és a fizetési kötelezettségek nem teljesítése következtében a pozsonyi cég 1943-tól addig nem látott komoly termelési és értékesítési problémákkal küzdött. A *Dynamit* haláltusája 1944 végén kezdődött.

1945-ben a cég életében új korszaka köszöntött be. Az új körülményekre való átállást meghatározta a háború utáni gazdaság súlyos gondjai és az újraalakult Csehszlovákiában uralkodó háború utáni politikai állapotok. A régi vezetés helyét – akik közül a legjelentősebb személyiségeket Nürnbergben perbe fogták – új tulajdonosok foglalták el: az arctalan „nép”. A változást a cég új neve nyíltan is kifejezte: *Dynamit Nobel Állami Vegyipari Vállalat*.

Ahogy a különböző kelet-európai államokban egyre erősödő kommunista befolyás alatt álló baloldali rezsimek kerültek hatalomra, az anyavállalat és leányvállalatai, illetve más vállalatok közti régi gazdasági kapcsolatok felélesztését célzó remények is újjáéledtek. (A multinacionális konszernforma megőrzése egy másik komoly problémát jelentett). Ezek a remények azonban nem váltak valóra, a pozsonyi *Dynamit* üzemnek nem sikerült kapcsolatait újjászervezni. Ezzel párhuzamosan a vállalat kétségbeesetten próbálta új termékek gyártását meghonosítani. Az üzem új vezetőségének kitartó erőfeszítései ellenére nem sikerült a vállalat klíring-szerződések keretében felhalmozott, több tízmillió koronára rúgó kintlévőségeit behajtani.

1946-ban a vállalat képviselői megpróbálták bebizonyítani, hogy az üzem már a háború előtt is csehszlovák állampolgárok kezében volt, és a német tőke nem játszott szerepet benne: „...Cáfoljuk, hogy a troisdorfi *Dynamit Nobel*nek és a frankfurti *IG Farbenindustrie AG*-nak részesedése lett volna a cégben.”<sup>30</sup> Ez az állítás azonban csak az *IG Farben* esetében állja meg a helyét, a troisdorfi cég ezzel szemben jelentős tőkerészesedéssel és részvénysomaggal rendelkezett a vállalatban. A „náci terjeszkedésben” való részvétel leghatásosabb cáfolataként azt említették, hogy a cég legnagyobb részvényesei zsidó származásúak voltak, és hogy az *IG Farben* csak azután fejtette ki befolyását a pozsonyi cégre, miután a zsidó részvényeseket a németek – s nem szlovákok eltávolították.

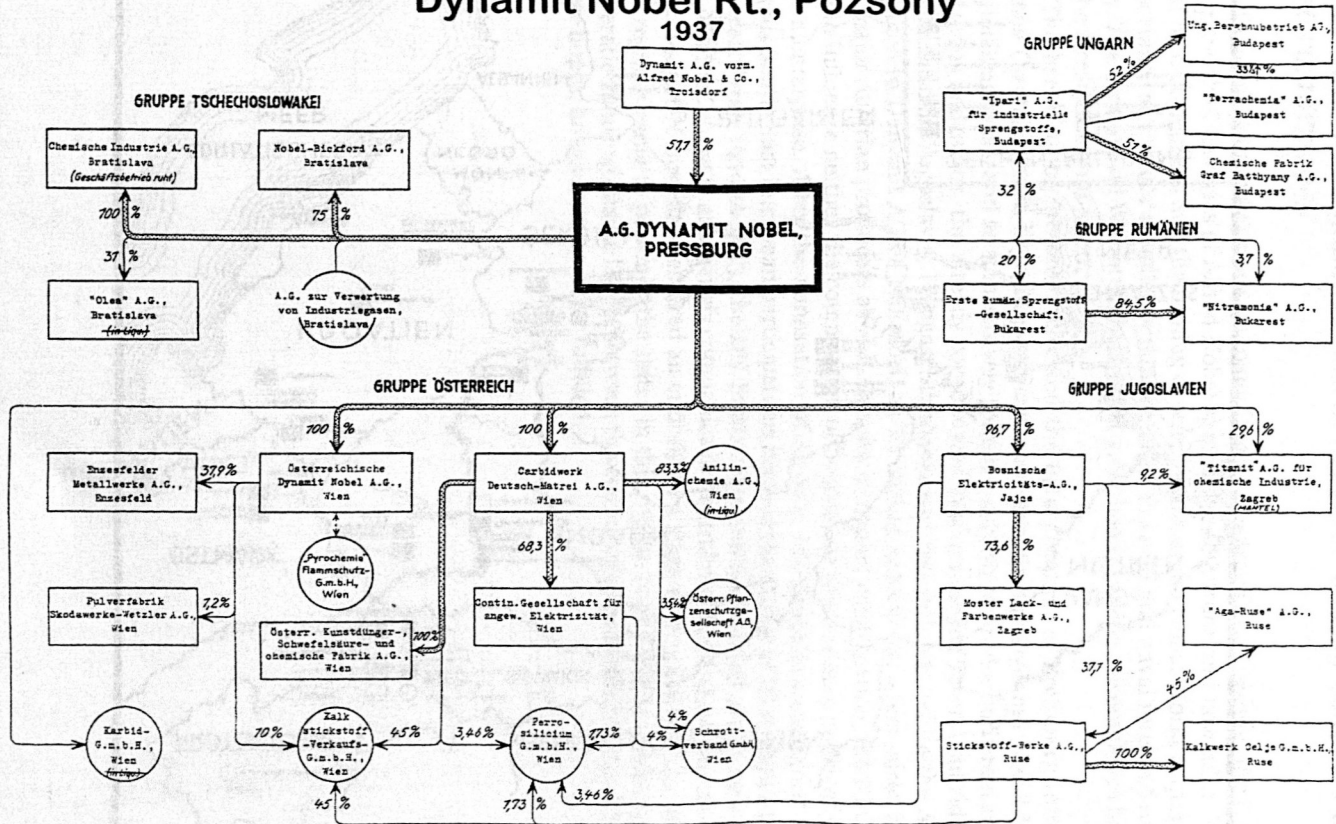
Fordította: GALÁNTAI RITA

<sup>29</sup> A DN az *IG Farben* keretein belül, 1942. CA Istrochem, *Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 3, inv. no. 30.

<sup>30</sup> A DN Vegyiművek jelentése a Csehszlovák Állami Vegyiművek Központi Igazgatóságának, 1946 körül. In: TURINIČ, J.: *Dynamit Nobel*, letétben az CA Istrochemnél.

# Dynamit Nobel Rt., Pozsony

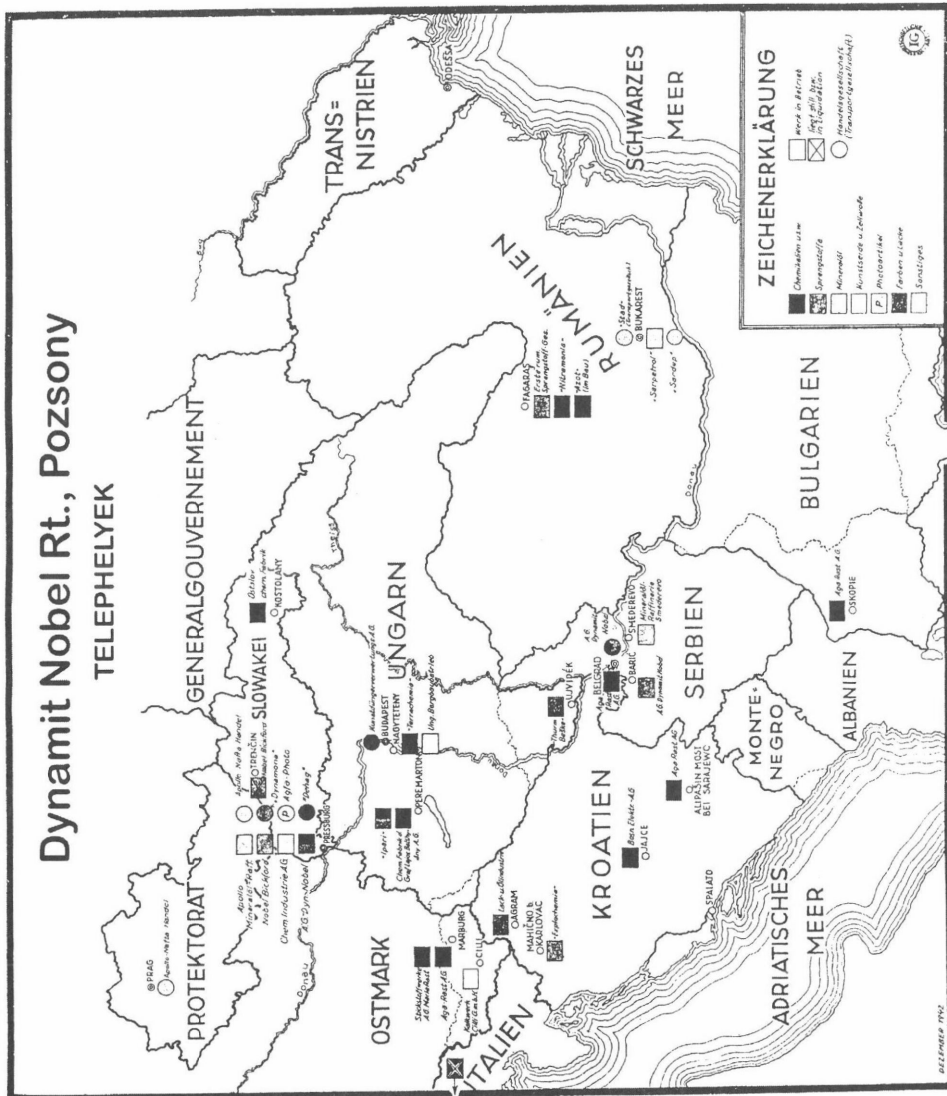
1937



**ZEICHENERKLÄRUNG:**

- Verkaufsgesellschaft
- Produktionsgesellschaft
- Beteiligung, Minorität bzw. Höhe unbekannt
- ==> " " " " Majorität
- > Vertragliche Beziehungen

# Dynamit Nobel Rt., Pozsony TELEPHELYEK





ROMAN HOLEC

*Chemical Works Dynamit Nobel at the Crossroads of Central-European History, 1873-1945*

The Dynamit Nobel joint stock company (Pressburg-Bratislava-Pozsony, 1873) belonged to the network of factories of Alfred Nobel spread across Europe and beyond it. With the escalation of armament and the coming of war, the Dynamite Nobel Works acquired strategic importance as a major supplier of munitions for the land and naval forces of Austria-Hungary. The First World War brought the first great boom, raising the employee base working in the factory to about 3000.

The break-up of the Monarchy and the incorporation of Pressburg into the newly formed Czechoslovakia brought significant problems for the Dynamit Nobel Works. Production stagnated, and so it intensively sought a substitute production programme. In the late 1920s and 1930s, the already consolidated Works founded several subsidiary companies in Austria, Yugoslavia, Hungary, Romania and Switzerland. Before the Anschluss, it belonged to Danymit AG of Troisdorf, an IG Farben subsidiary, which already controlled two major Austrian producers as well. Despite its capital participation, the IG Concern was able to influence neither the composition of boards nor the business policy of the DN Bratislava enterprise. After the annexation of Austria, DN Bratislava combined with its numerous South-East European participations became the center of IG Farben's expansion in the area. From 1939 to 1943, the DN Bratislava combine founded seven new subsidiaries and obtained share in another six companies in Central and South-East Europe.

In 1945, DN Bratislava entered an entirely new stage of its existence. As leftist democratic regimes came to power in the states in this region, hopes of re-establishing economic cooperation through the old links between the central enterprise and its subsidiary revived. These hopes, however, were never fulfilled.



POGÁNY ÁGNES

## Kartellek és menedzserek. Vállalatközi együttműködés a vas- és acéliparban

(1886–1931)\*

A kartellek megítélése sokat változott az elmúlt évszázad során. A 19. században és a 20. század első felében általában szükséges és fontos intézményeknek tartották, amelyek hozzájárulnak a gazdaság fejlődéséhez. Ezt igazolja az is, hogy a legtöbb európai állam, még Nagy-Britannia is, jogi eszközökkel támogatta a kartellek megalakulását, a bíróságok pedig elismerték a megállapodások jogi érvényességét.<sup>1</sup> Kleinwächter osztrák közgazdász, aki 1883-ban megjelent könyvében először alkalmazta a vállalatok közötti megállapodásokra a korábban inkább a politikában használt kifejezést, a kartellt rendkívül hasznos szervezetnek tartotta. Véleménye szerint a kartellek rendet teremtenek a gazdasági káoszban, átveszik a céhek korábbi feladatait az iparszabadság korában, csökkentik a korlátlan versenyt, és megakadályozzák a túltermelést.<sup>2</sup>

A két világháború között is alapvetően kedvezően vélekedtek a kartellekről. Ekkoriban úgy gondolták, hogy a nagyméretű vállalkozások kooperációja, a piac megszervezése lehetővé teszi a pusztító hatású válság leküzdését. Gyakran a kormányok maguk is alapítottak ilyen szervezeteket, sőt kényszerkartellek létesítése is előfordult.<sup>3</sup> 1945 után viszont egyértelműen megváltozott a kartellekről alkotott vélemény, a közgazdászok és a politikusok egyszerre károsnak és feleslegesnek kezdték tartani. A neoklasszikus közgazdasági elmélet szerint nem képesek az erőforrásokat hatékonyan elosztani, mivel nem kompetitív piaci rendszerben működnek. A marxista szerzők pedig arról írtak, hogy akadályozzák a gazdaság fejlődését, és saját profitjuk emelése érdekében emelik az árakat. Matthias Kipping szerint adatok hiányában, utólag nem lehet eldönteni, hogy a kartelleknek a hasznuk vagy a káruk volt-e nagyobb. Mikrotörténeti módszerekkel, a vállalkozástörténet eszközeivel funkcióik és működésük azonban jól vizsgálható.<sup>4</sup>

A vállalkozástörténeti szakirodalom a kartelleket sokáig elsősorban német jelenségnek tartotta, amelyek létrejöttét Németország iparosodásának sajátosságai és a német vállalatok

\* Ez a tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok T034700 számú programjának pénzügyi támogatásával készült. A szerző ezúton mond köszönetet a támogatásért.

<sup>1</sup> Schmitz, Christopher, J.: *The growth of big business in the United States and western Europe, 1880–1939*. Cambridge, 2002. 49.

<sup>2</sup> Pohl, Hans: *Einleitung*. In: Pohl, Hans (Hrsg.): *Kartelle und Kartellgesetzgebung in Praxis und Rechtsprechung vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1985. 12.

<sup>3</sup> Schröter, Harm G.: *Cartelization and Decartelization in Europe, 1870–1995: Rise and Decline of an Economic Institution*. *The Journal of European Economic History*, vol. 25. (1996) no. 1. 134–135.

<sup>4</sup> Kipping, Matthias: *Business-Government Relations: Beyond Performance Issues*. In: Amatori, Franco – Jones, Geoffrey (eds.): *Business History around the World*. Cambridge, 2003. 379–380.

nagyfokú együttműködési készsége magyarázza.<sup>5</sup> A kartellek azonban 1873 után a kontinentális Európa legtöbb államában megjelentek, a két világháború között pedig az Egyesült Államok kivételével világszerte elterjedtek.<sup>6</sup>

A 19–20. századi magyarországi kartellek története ma még alig ismert. A téma ugyan a korábbi évtizedek gazdaságtörténeti munkáiban gyakran előkerült, a konkrét esettanulmányok helyett azonban az ideologikus megközelítés volt a jellemző, amely nem tette lehetővé, hogy megismerjük ennek az intézménynek a valós működését, hatását. Bár a nemzetközi szakirodalom újabban sokban módosított a kartellekről alkotott korábbi negatív képen, ennek hatása a hazai szakirodalomban még alig érzékelhető.<sup>7</sup>

A tanulmány az osztrák, cseh és magyar vas- és acélipari vállalatok közötti, a regionális és nemzetközi kartellek keretében kialakított együttműködést vizsgálja az 1886-tól 1931-ig terjedő időszakban. Az elemzés célja, hogy a vasipari kartelleket olyan intézményként mutassa be, amelyek a vállalatok közötti intézményes együttműködés új formáit teremtették meg, lehetővé tették a nagyvállalatok vezetői számára, hogy rendszeresen találkozhassanak, és személyes kapcsolatokat építsenek ki egymással. A menedzserek közötti közvetlen érintkezés révén a gazdasági konfliktusokat (árak, piacok, nyersanyag beszerzése, késztermékek értékesítése stb.) új módon lehetett rendezni. A kartellek tehát a tisztán piaci érintkezés mellett az együttműködés és gazdasági koordináció szorosabb formáit hozták létre, ami biztosabb és jobban előrelátható működési környezetet teremtett a vállalatoknak. Chandler szerint a termelés és az árak stabilizálása biztosította a termelési kapacitások jobb és nyereségesebb kihasználását. A kartellek elősegítették a vertikális integrációt is, az acélgyár szén- és vasércbányát vásárol, a bányavállalat saját kohót, kemencét, gépgyárat épít annak érdekében, hogy ne kelljen a kartell által megszabott magasabb árat fizetnie a nyersanyagért, kikerülhesse a kartell szabályait. Bár ez a hatékonyságot nem növelte, de csökkentette a tranzakciós költségeket.<sup>8</sup>

A 19. század utolsó évtizedeiben az ipari kartellek létrehozásában nagy szerepet játszottak a nagyvállalati menedzserek. A vertikális integráció révén kialakult komplex nagyvállalati szerkezetek működtetésével és irányításával megbízott vezető beosztású alkalmazottak Ulrich Wengenroth szerint sokkal inkább hajlandók voltak a vállalatok közötti együttműködésről megállapodni, új kartell-egyezményeket kötni, mint a cégeket korábban irányító tulajdonosok. A kartellek segítségével megvalósítható lett a jogi és tulajdoni ön-

<sup>5</sup> Chandler, Alfred D.: *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*. Cambridge, Massachusetts, London, England. 1996. 423–424.; Kocka, Jürgen: *The Rise of the Modern Industrial Enterprise in Germany*. In: Chandler, Alfred D. Jr. – Daems, Herman: *Managerial Hierarchies. Comparative Perspectives on the Rise of the Modern Industrial Enterprise*. Harvard Studies in Business History, vol. 32. Cambridge, Massachusetts and London, England, 1980. 77–116.

<sup>6</sup> Schröter: *Cartelization and Decartelization in Europe*. 132–133.

<sup>7</sup> Varga Jenő szerint a kartell a szabad versenyt kiküszöbölő, áremelésre irányuló szervezkedés. Varga Jenő: *A magyar kartellek*. In: Varga Jenő: *A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írások*. Budapest, 1976. 46.; Berend T. Iván és Ránki György munkái is a kartellek áremelő hatását emelik ki. Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944)*. Budapest, 1958. 102–108.; Berend T. Iván – Ránki György: *A Csepeli Vasmű rövid története*. In: Kubinyi András – Berend T. Iván – Ránki György – Incze Miklós – Jenei Károly – Baksay Zoltán – Drucker Tibor: *Csepel története*. Budapest, 1965. 76. Újabban Kövér György vetette fel a kartellek újraértelmezésének néhány fontos szempontját. Kövér György: *Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban*. Aetas, 14. évf. (1999) 1–2. sz. 292–293.

<sup>8</sup> Chandler: *Scale and Scope*, 493–495.

állóságukat megőrző cégek között egy olyan laza, horizontális gazdasági integráció és adminisztratív koordináció, amely különben csak fúzió, a vállalatok tényleges egyesülése révén lett volna létrehozható. A vállalat számára a kartell viszonylagos biztonságot és előrelátható piaci környezetet jelentett, amelyért cserébe a menedzserek hajlandók voltak cselekvési autonómiájuk egy részét feláldozni, döntési jogosítványaik egy részéről a közös adminisztráció javára lemondani. A családi cégeket irányító tulajdonosok esetében ez nehezebben volt elfogadható.<sup>9</sup>

### Vas- és acélkartellek az I. világháború előtt

A Magyarországon működő vas- és acélipari vállalatok szövetkezésének legkorábbi példája az 1828-as eladási egyezmény volt, amelyet a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság (Rima) egyik elődje, a Rimai Coalitio a Coburg-féle Vasművel kötött a vasárak felemelésére.<sup>10</sup> A Rima közreműködésével 1876-ban alakult meg a felvidéki vasiparosok jogi és hitelügyi szervezete, amely közvetlen előzménye volt az első magyar vaskartellnek.<sup>11</sup>

Ausztriában is a vaskohászati vállalkozások kötöttek elsőként együttműködési megállapodást 1878. december 15-én. A magasabb árak elérése érdekében először csak 1881-ig megkötött sínkartell meglehetősen hosszú életűnek bizonyult. Többször is meghosszabbították, egészen 1917 végéig volt hatályban. Az éves belföldi sínszükségletet felosztották a résztvevők között, kvótákat határoztak meg, amelyek kialakításakor figyelembe vették a vasművek földrajzi fekvését és a korábbi üzleti kapcsolataikat is. A résztvevők mindegyike az összes szállítás alapján kiszámított átlagos egységárat kapta, a szállítási költségek beszámítása után. A következő megállapodást a vasúti kerékabroncs előállítók kötötték, hasonló módszereket követve.<sup>12</sup> A vasipar többi területén már nehezebb volt a kartellek létesítése. A létrejött megállapodások sem voltak tartósak. Rendszerint csak árszabályozó kartellek jöttek létre, amelyek nem tudtak stabil piaci részesedést biztosítani a résztvevők számára.<sup>13</sup> Németország esetében is megfigyelhető, hogy az elsődleges és félkész vas- és acéltermékek, sínek, gerendák esetében jóval egyszerűbb volt tartós megállapodást kötni, mint a további feldolgozást igénylő iparcikkeknek.<sup>14</sup> A századfordulón az ún. nehéz termékekre (félíg hengerelt rudak, sínek, abroncsok) létrehozott kartellek sokkal erősebbek voltak, mint a „könnyű” termékek (lemezek, drótok, csövek) esetében. A nehéz acéltermékek gyártásának megkezdését korlátozták a méretgazdaságosságból adódó nagyobb beruházási igények. Gyakran éppen a kartelltagok akadályozták meg a könnyű termékek piacának a megszervezését, annak érdekében, hogy ezeket a cikkeket minden korlátozás nélkül értéke-

<sup>9</sup> Wengenroth, Ulrich: *Die Entwicklung der Kartellbewegung bis 1914*. In: Pohl, Hans (Hrsg.): *Kartelle und Kartellgesetzgebung in Praxis und Rechtsprechung vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1985. 20.

<sup>10</sup> Réti R. László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története*. Budapest, 1977. 15.

<sup>11</sup> Réti: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, 22.

<sup>12</sup> Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Z 372. 1. csomó, 7. tétel, Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (a továbbiakban: Rima), Titkársági iratok. A Kereskedelemügyi Miniszter Ő Nagyméltóságához intézendő felirat tervezete. 1908. január.

<sup>13</sup> Réti: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, 42.

<sup>14</sup> Chandler: *Scale and Scope*, 493.

síthessék, és belföldön is eladhassák a termelési kapacitások növeléséből vagy a kartellizált termékek gyártásának korlátozása folytán keletkező többlet acélt.<sup>15</sup>

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1880-as évek második felében az osztrák sínkartell mintájára újabb kartellek jöttek létre. Az osztrák vaskartell 1886. május elsején született meg. Előzménye a cseh vasművek (Prágai Vasipar, Teplitzi Hengermű, Cseh Montán-társulat) korábban létrehozott, befolyásos szövetsége volt, amely 1886-ban megállapodott a Witkowitzi Vasművel, hogy állandó érdekközösséget alakítanak, amely termelési kvótákat szab meg az általuk előállított összes termékre, és közös eladási irodát létesítenek. A termelési kvótákat a tagvállalatok mérete és a piaci kereslet nagysága alapján határozták meg. Csak a belföldi eladásokat vették figyelembe, a vámkülföldi eladásokat a belső piacra nehezedő nyomás csökkentése érdekében igyekeztek ösztönözni. Ebből a megállapodásból alakult ki az osztrák vaskartell azt követően, hogy a kisebb termelők is csatlakoztak. A legfontosabb cél a termelés szükséglethez mért korlátozása és a belföldi árharc kiküszöbölése volt. A kartell 1901 szeptemberéig állt fenn.<sup>16</sup>

Az első osztrák vaskartell szoros szervezet volt, önálló irodát tartott fenn, amelynek feladata az egyezmény végrehajtásának felügyelete volt. Chandler és Daems megkülönbözteti egymástól a szoros és a laza kartelleket. A szoros szervezetek önálló adminisztratív apparátussal rendelkeztek, saját menedzsereket alkalmaztak, akiknek feladatuk volt a tagok üzletpolitikájának és gazdasági teljesítményének ellenőrzése, a nyersanyag- és késztermék-áramlás figyelemmel kísérése. A laza kartellekben viszont nem találunk irodát, ezek egyszerű szerződések voltak, amelyeket egy meghatározott termelési szint vagy ár fenntartása érdekében kötöttek hosszabb-rövidebb időtartamra.<sup>17</sup>

Az osztrák kartellekkel párhuzamosan, 1886-ban Magyarországon is megalakult a vasipari vállalatok együttműködését koordináló intézmény. A magyar vaskartell azonban laza szervezet volt, a vállalatok közötti kapcsolatokat nem szabályozta olyan szigorúan, mint a birodalom nyugati felében működő kartell. A magyar egyezmény nem tartalmazott megfelelő eszközöket, amelyekkel a megállapodások betartása ellenőrizhetővé vált volna, az egyezményt megsértő cégek szankcionálását sem tette lehetővé. Az osztrák és a magyar vasipari vállalkozások közötti együttműködés megkönnyítése érdekében 1886-ban létrejött a közös osztrák–magyar vaskartell is, amely piac- és árvédelmi megállapodást tartalmazott. A közös kartell 1900-ig működött. A területvédelmi szerződés korlátozta a másik birodalomfelen való értékesítés mennyiségét. Az osztrák vasművek Magyarország területére 13,5 ezer tonna rúdvasat, vasgerendát és lemezt szállíthattak, a magyar gyárak Ausztria területére pedig 11,5 ezer tonnányi ugyanilyen anyagot. Az osztrák és magyar termelők közötti együttműködés azonban nem volt zavartalan. A magyar szervezet lazaságát, az egyezmény gyakori megsértését az osztrák vasművek több alkalommal is nehezményezték. A szervezetek egymástól való eltérése időnként konfliktusok forrásává vált az osztrák és magyar szervezetek között.<sup>18</sup>

<sup>15</sup> Webb, Steven B.: *Tariffs, Cartels, Technology, and Growth in the German Steel Industry, 1879 to 1914*. The Journal of Economic History, vol. 40. (1980) no. 2. 311–312.

<sup>16</sup> MOL Z 372. 1. csomó, 7. tétel, Rima, Titkárság, Felirat; Réti: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, 42–43.

<sup>17</sup> Chandler – Daems: *Managerial Hierarchies*. 4–5. A szoros és laza kartell megkülönböztetése a korabeli dokumentumokban is előfordul, ld. például MOL Z 372. 1. csomó, 7. tétel, Rima, Titkárság, Felirat.

<sup>18</sup> MOL Z 372, 1. csomó, 7. tétel, Rima, Titkárság, Felirat; Réti: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, 43.

A vas- és acélipari kartellek megalakítói elsősorban az áringadozások kiküszöbölésére, az áralakulás tervezhetővé tételére törekedtek, ez megfigyelhető mind a német, mind az osztrák–magyar kartellek esetében. Az 1873-ban kezdődő, hosszan elhúzódó válság szétzúzta azt a korábbi elképzelést, hogy a recesszió és a fellendülés konjunkturális ciklusai kiegyenlítik egymást a hosszú távon növekvő gazdaságban. A szűkülő kereslet és a romboló árverseny tapasztalata nagyban hozzájárult az árakat és piaci kontingenseket szabó konvenciók kötéséhez, különösen az alapanyaggyártó ipar esetében, ahol nagy áringadozások és termelés-visszaesés volt jellemző. A konjunktúra-érzékeny, tőkeintenzív termelést folytató, hosszú távon megtérülő beruházásokkal rendelkező, főként homogén termékeket előállító alapanyaggyártókat különösen fenyegette a pusztító árverseny. A megoldást a verseny közös korlátozásában keresték, annak érdekében, hogy elegendő bevételre tegyenek szert a csökkenő értékesítés ellenére. A kartell kalkulációs biztonságot ígért az áringadozások esetére is. Az 1879-től védővámokat bevezető német vámpolitika lehetővé tette a szabályozott belső piac védelmét.<sup>19</sup>

Az 1880-as években megalakult vaskartellek nem voltak igazán eredményesek, hiszen nem tudták biztosítani az árak és az értékesítési piacok stabilitását. Az Osztrák–Magyar Monarchia vasipari vállalatai számára a legnagyobb veszélyt a sokkal erősebb német gyártók jelentették. Az 1886-ban megalakult Rajna-Vesztfáliai Nyersvas Szövetség (Rheinisch-Westfälische Roheisen-Verband für Giesserei-, Thomas- und Qualitätspuddeleisen) tömegesen exportálta termékeit az Osztrák–Magyar Monarchiába is. A magas fokon koncentrált német gyárak az osztrák–magyar kartellárnál jóval olcsóbban kínálták a termékeiket, és részvényeket is vásároltak helyi kohászati vállalkozásokban. Bár a monarchiai gyárak is az árak csökkentésére kényszerültek, végül nem sikerült kiszorítani a német árukat a piacról.<sup>20</sup> 1892-ben a nemzetközi vaspiaci válságba került, ami az Osztrák–Magyar Monarchiába irányuló német export növekedéséhez vezetett. A helyzeten csak ideig-óráig segítettek a német kartellekkel kötött megállapodások. 1898-ban az osztrák–magyar vaskartell egyezményt kötött a Felső-Sziléziai Finomítógyári Egyesülettel a Szerbiába, Romániába és Bulgáriába irányuló árukivitelről, 1898 szeptemberében pedig megállapodás született Berlinben a Mannesmann cég és az osztrák–magyar csoport között a német vascsőexport korlátozásáról is.<sup>21</sup>

Az osztrák–magyar vaskartell kudarcát mutatja, hogy a vasrudak ára az 1890-es években egyre inkább elmaradt a német szinttől (1. ábra). A recesszió mélyülése végül a közös kartell felbomlásához vezetett 1900. október 20-án. A közös egyezmény megszűnésének közvetlen kiváltó oka a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű nem kooperatív magatartása volt. A Rima kvótája emelését akarta kikényszeríteni azzal, hogy 1900 januárjában megvette a súlyos veszteségek miatt csőd szélére került Hernádvölgyi Magyar Vasipari Rt. részvényeinek egy részét a Deutsche Banktól, és érdekeltségébe vonta az Unió Vas- és Bádogyárat is. Az osztrák–magyar vaskartell tudta nélkül a Rima új gyárai termékeit az osztrák piacon értékesítette, ráadásul az egyezményes áraknál olcsóbban. Ez adta a végső lökést a magyarokat amúgy is megbízhatatlan partnereknek tartó osztrák vállalatok számára a megállapodás felmondására.<sup>22</sup> A vasrudak ára 1898 és 1901 között 25 százalékkal csökkent, és a 20.

<sup>19</sup> Wengenroth: *Die Entwicklung der Kartellbewegung*, 17–19.

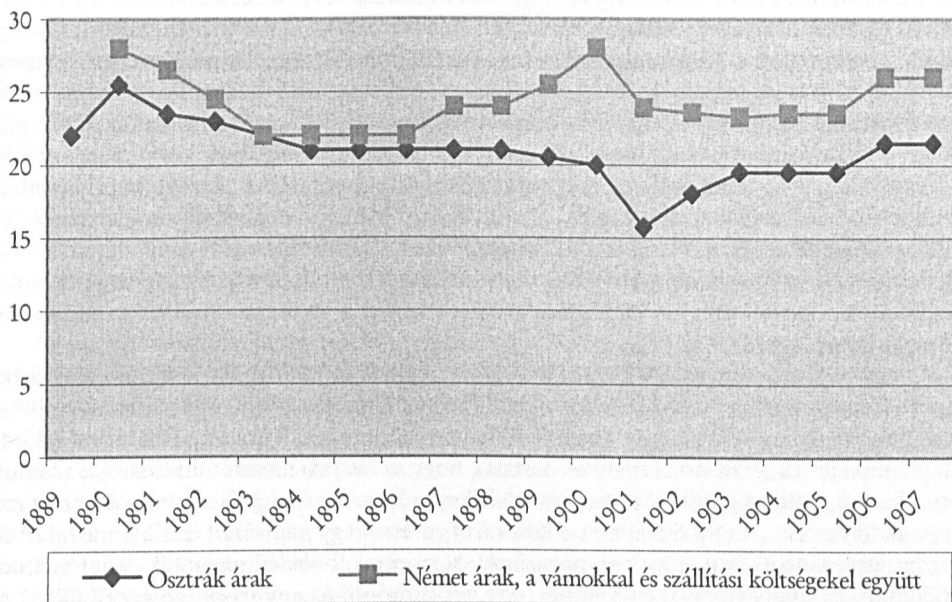
<sup>20</sup> Webb: *Tariffs, Cartels, Technology*, 328.; Réti: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, 44.

<sup>21</sup> Réti: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*. 50. MOL Z 372. Rima, Titkárság, 3. csomó, 36. tétel, Osztrák–Magyar Vaskartell, Berlini tárgyalások, 1898. szeptember 22.

<sup>22</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó, 7. tétel, Felirat; Réti: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, 51.

század első évében 8 koronával maradt el a német szinttől (1. ábra). 1900-ban megszűnt a magyar vaskartell is.

**1. ábra**  
VASRUDAK ÁRA NÉMETORSZÁGBAN ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN, 1889–1907  
(osztrák–magyar korona)



*Forrás:* MOL Z 372, 1. 7. Rima, Titkársági iratok. A Kereskedelemügyi Miniszter Ő Nagyméltóságához intézendő felirat tervezete, 1908 január.

Az új vaskartell 1902 februárjában alakult meg a Monarchia nyugati felében, áprilisban pedig a magyar megállapodást is aláírták. A magyar kartellben részt vett az összes fontos vaskohászati cég, a hazai termelés 93%-át átfogta az egyezmény. Ezúttal az Állami Vasmű is csatlakozott, a korábbi szervezettel csak a közvetett kapcsolatot vállalta. Az Állami Vasmű révén érdekelt magyar kormány fontos szerepet játszott az 1893. január 4-én megalkult magyar sinkartell létrehozásában is. A tárgyalásokat Szabó Jenő miniszteri tanácsos, a Kereskedelemügyi Minisztérium Vasúti Osztályának vezetője vezette.<sup>23</sup> Az új magyar vaskartellben a Rima egyértelműen domináns szerepet játszott. Mint a budapesti tőzsdén jegyzett részvénytársaságok között a legmagasabb árfolyamértékű cég és egyben a legnagyobb mérleg-főösszegű hazai ipari vállalkozás is, már önmagában is jelentős súllyal bírt.<sup>24</sup> A többi kartelltag közül háromban pedig részvénytulajdona is volt (Hernádvölgyi Magyar Vasipari Rt., Unió Vas- és Bádogyár, Nadrágyi Vasipari Rt.), a Kaláni Vasmű 1906-

<sup>23</sup> MOL, Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó 7. tétel, Felirat; Réti: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, 58–59.

<sup>24</sup> Kövér György: *Ötven óriás. Iparvállalati toplisták Magyarországon a 20. század első felében*. Múltunk, 45. évf. (2003.) 3. sz. 99.

ban lett a Rima érdekeltsége, és ugyanebben az évben csatlakozott az egyezményhez is.<sup>25</sup> (Függetlek)

Az új magyarországi kartell teljesen új alapokon épült fel, szervezetében követte a szoros osztrák kartell mintáját, amit az osztrák gyárak a későbbi együttműködés elengedhetetlen feltételének tartottak. Az új magyar vaskartell elődjénél jóval eredményesebben működött. Bizalmat tudott ébreszteni az egymással versengő cégek vezetőiben, és így a cégek közötti együttműködéshez sokkal jobb feltételeket biztosított. A kartell tényleges irányítója a háromtagú végrehajtó bizottság volt, a tagokat a három legnagyobb magyarországi vasmű delegálta. A vb saját tagjaiból választotta meg az elnökét, az első ülésen, 1903. május 20-án Bíró Ármint, a Rima vezérigazgatóját bízták meg a tisztség ellátásával. A vb tagja volt még Vajkay Károly miniszteri tanácsos, a Magyar Királyi Állami Vasgyárak központi igazgatója és Veith Béla, az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság igazgatója.<sup>26</sup> A végrehajtó bizottság rendszeres találkozóin alkalom nyílt az aktuális problémák megbeszélésére, a szükséges döntések meghozatalára. Véleménykülönség esetén a vitatott kérdést csoportgyűlés vagy a közgyűlés elé kellett vinni. A vb üléseiről jegyzőkönyv készült, amelynek egy-egy példányát megküldték a kartell minden tagjának. Az ülések között a vb tagjai levélben tartották egymással a kapcsolatot.

Az egyezményben résztvevő vasművek közös nyilvántartási irodát is létrehoztak a budapesti Vécsey utcában, a költségeket a kartellben való részesedésük arányában viselték. Az iroda főnöke Polnai Sándor, az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság főfelügyelője lett. A telefonnal is felszerelt iroda méretét mutatja, hogy az első vb ülésen mindössze „1 számoló gép, 1 kezelő asztal, 1 pamlag, 1 iromány szekrény, 1 szőnyeg és egyéb apróságok” beszerzését engedélyezték. 1903 júliusában 70 koronás fizetéssel egy gépírónt is alkalmaztak.<sup>27</sup> Az adminisztráció 1918-ban, a kartell megszűnésekor sem volt sokkal nagyobb, ekkor az iroda főnökéből, egy beosztott tisztviselőből, egy gépíróntól és egy irodaszolgából állt.<sup>28</sup> Az iroda feladata a vb rendelkezéseinek végrehajtása volt. Nyilvántartást vezetett a kartelltagok valamennyi áruszállításáról. Az egyezményes vasművek kötelesek voltak tíznaponta jelenteni minden, általuk eladott árut, közölniük kellett az áru nevét, megnevezését, súlyát, mennyiségét, egységárát, valamint a vevő nevét, címét és az áru rendeltetési helyét. Az iroda havi kimutatásokat készített a tagok szállításainak kvótájukhoz viszonyított elmaradásáról, illetve túlteljesítéséről. Az iroda évente legalább egyszer a tagok irodájában ellenőrizte a bejelentések valóságtartalmát, az egyezményes vasművek kötelesek voltak minden könyvet megmutatni. Az ellenőrzés megtagadása, a bejelentési határidők be nem tartása, illetve az egyezmény megsértése, például az ármegállapodás, a csoport- vagy a közgyűlés határozatainak figyelmen kívül hagyása esetén a tagok rendbírságot, pönalét voltak kötelesek fizetni. A büntetésekből származó bevételt az iroda költségeinek fedezésére fordították. Az iroda kiterjedt levelezést is folytatott a tagokkal.

<sup>25</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó, 7. tétel, Magyar Vaskartell Végrehajtó Bizottság Üléseinek jegyzőkönyvei, 1903–1910. XI. jegyzőkönyv. Az 1906. október 6-án tartott végrehajtó bizottsági ülés; Réti: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, 58–59.

<sup>26</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó, 7. tétel, Magyar Vaskartell Végrehajtó Bizottság Üléseinek jegyzőkönyvei, I. jegyzőkönyv, az 1903. V. 20-i ülés.

<sup>27</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó, 7. tétel, I. jegyzőkönyv 1903. május 20.; II. jegyzőkönyv, 1903. június 23.

<sup>28</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó, 7. tétel, Jegyzőkönyv a magyar vaskartellnek 1918. évi január hó 4-én tartott plenáris üléséről.



Bár a kartell napi ügyeiben a vb tagjai döntöttek, léteztek más fórumok is, ahol a végrehajtó bizottságban nem képviselt kisebb vállalatok is hallathatták hangjukat, képviselheték érdekeiket. A közgyűlést, illetve az egyes termékfélék gyártóiból létrehozott csoportok gyűlését minden tagnak jogában állt összehívni. A tagok az adott csoportokban való részvételük arányában rendelkeztek szavazati joggal, minden százalék egy szavazatot ért.<sup>29</sup> A plenáris és a csoportülések határozatairól is jegyzőkönyv készült. A Rima domináns helyzetének korlátozása érdekében az egyezmény 13. szakaszának 4. bekezdésében rögzítették, hogy a Rima, a Hernád és az Unió az összes tagok szavazatainak 45%-ánál többet sohasem képviselhet.<sup>30</sup>

A közös osztrák–magyar kartellról 1902 májusában született meg a megállapodás, amely 1902. július elsejétől 1912. július végéig volt érvényes. Az új közös egyezmény lényegesen előnyösebb volt a hazai gyáraknak, ugyanis 11 500 tonnáról 28 000 tonnára emelte az Ausztriába szállítható magyar termékek súlyát, miközben a Magyarországra irányuló osztrák export nagysága változatlan maradt. Az osztrák vasművek exporttámogatást fizettek a magyar gyáraknak 2000 tonna vas- és acéltermék után, ha azt a közös vámterületen kívülre exportálták.<sup>31</sup>

Az osztrák–magyar vaskartell közös végrehajtó bizottságában Bíró Ármin, a magyar vb elnöke képviselte a magyar vasműveket. A közös vb is rendszeresen tartott üléseket, a tagok hol Bécsben, hol Budapesten találkoztak. Az ülések közötti időben szoros személyes és levélkapcsolatra lehet következtetni a fennmaradt levelek alapján.<sup>32</sup> A két szervezet közötti együttműködésben és kapcsolattartásban a budapesti és a bécsi nyilvántartási irodák fontos szerepet játszottak. A közös kartellen belüli bizalom erősítését szolgálta, hogy a magyar kartell minden jegyzőkönyve és hivatalos irata két nyelven készült, magyarul és németül, ami segítette az együttműködési elvek betartásának ellenőrzését, a kölcsönös megértést.

A közös kartell eredményessége abban is lemérhető, hogy meg tudta szüntetni az árak növekvő elmaradását a német árszínvonalától (grafikon), és a korábbinál jóval sikeresebben kötött nemzetközi megállapodásokat a fontos európai vasipari szervezetekkel. 1905-ben új megállapodást sikerült kötni a düsseldorfi Stahlwerks-Verbandban<sup>33</sup> tömörült német termelőkkel. A szerződés értelmében az osztrák–magyar gyárak lemondtak a német és a svájci piacról, cserében a német vállalatok nem exportáltak a Monarchiába. A balkáni piacokra irányuló eladásokat megosztották egymás között, de az Osztrák–Magyar Monarchia 3000 tonnával több árut szállíthatott. A felek az árak kialakításának elveiben is megegyeztek.<sup>34</sup> Az 1917-ig többször is meghosszabbított, a francia és belga gyárak egyetértésével született egyezmény a vasúti sínekre, tartógerendákra és rudakra vonatkozott. 1912-ben a belső és exportpiacok kölcsönös védelméről született egyezség hatályát kiterjesztették Belgiumra és Franciaországra is.<sup>35</sup> 1911-ben az osztrák–magyar csoport megállapodást kötött a nemzet-

<sup>29</sup> MOL Z 372 Rima, Titkárság, 3. csomó, *Magyar, Osztrák–Magyar Vas- és Acélkartell Egyezmény, 1902–1903*. Czettel és Deutsch, Budapest. A kartellen belüli kvótákat egy megelőző időszak tényleges termelési adatai alapján számították ki.

<sup>30</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó, 7. tétel, XI. jegyzőkönyv, 1906. október 6.

<sup>31</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó, 7. tétel, Felirat.

<sup>32</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó, 7. tétel, 1905. március 31. Z 372. Rima, Titkárság, 3. csomó, 37. tétel. Az osztrák–magyar vas kartell végrehajtó bizottsági üléseinek jegyzőkönyvei.

<sup>33</sup> Az 1904-ben megalakult Stahlwerks-Verband 29 vaskohászati cég kartell-szervezete volt, a németországi termelés 75%-át ellenőrizte. Chandler: *Scale and Scope*, 493–494.

<sup>34</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 3. csomó, Uibereinkommen (sic!), Wien, am 27. November 1905.

<sup>35</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 3. csomó, Berlini tárgyalások, 1907. február 13. MOL Z 372. Rima, Titkárság, 3. csomó Territorialschutz–Abkommen, Wien, 1. Juli 1912., Düsseldorf, 19. Juli 1912.

közi sínkartell, az IRMA (International Rail Makers Association) képviselőivel is. Az egyezmény szerint a balkáni piacokra (Bulgária, Románia, európai Törökország) irányuló sínszállításokat felosztották az orosz és az osztrák–magyar gyárak között. 1912-ben pedig új egyezmény született az IRMA-val, amelynek értelmében a Monarchia nem exportált síntermékeket a nemzetközi sínkartell tagországai (Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország, Spanyolország és az USA), akik cserében lemondtak az osztrák–magyar piacról, amelybe ekkor az annektált Bosznia–Hercegovinát is beleértették.<sup>36</sup>

Az osztrák és a magyar kartellek együttműködése ezúttal tartósnak bizonyult. 1912-ben újabb öt évre meghosszabbították a megállapodást. 1917 decemberében mondták ki a magyar és a közös vaskartell megszűnését, amikor az I. világháború hiánygazdaságában már egyébként is teljesen értelmetlen lett volna a termelés vagy az értékesítés korlátozása. Az 1918. március 31-én véglegesen bezárt budapesti irodában már évek óta a Vasbizottság irányította a hadsereg részére a termelést.<sup>37</sup>

### Vas- és acélkartellek a két világháború közötti időszakban

Az I. világháború után, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően a gazdasági és politikai környezet alapjaiban megváltozott. Megszűnt a monetáris és vámközösség, az egykori közös piac helyén vámsorompók emelkedtek. A vas- és acélművek számára a belső piac drámaian leszűkült. A gazdasági rekonstrukció fájdalmas folyamatát meghosszabbította az infláció és pénzügyi stabilizáció is. Az utódállamokban a vas- és acélipari vállalkozások számára nagy nehézségekkel járt a béke-termelés beindítása és az ehhez szükséges nyersanyagok biztosítása. Ausztria az energiahordozók hiányával küszködött, miután a békeszerződés Csehszlovákiának ítélte a szénbányákat.<sup>38</sup> Magyarország helyzete talán még súlyosabb volt. A Rima háború előtti termelési kapacitásainak 40%-át, bányákat, erdősegeket, vasútvonalakat, vas- és acélműveket vesztett el, mivel a vállalat jelentős része olyan területen feküdt, amelyet a trianoni békeszerződés elcsatolt Magyarországtól.<sup>39</sup> A szállítás nehézkes és rendkívül költséges lett, mivel az új országhatár elvágta az addig egymáshoz közel eső termelési egységeket. A többi vállalatnak is hasonló gondokkal kellett megbirkózni. A helyzetet súlyosbította, hogy évekig igen feszült volt a külpolitikai kapcsolat Magyarország és az utódállamok, különösen Csehszlovákia között. Mindez nem segítette a régió vállalatai közötti hagyományos kapcsolatokat újjáélesztését.

---

<sup>36</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 3. csomó, Vereinbarung, 1911. november 13. Düsseldorf. A tárgyalások során az IRMA képviselője a Stahlwerks-Verband volt. Az egyezmény osztrák–magyar tagjai az Oesterreichische Alpine Montangesellschaft, az Oesterreichische Berg- und Hüttenwerks Gesellschaft és a Rima volt. Az IRMA-ra lásd: Blaich, Fritz: *Kartell und Monopolpolitik im kaiserlichen Deutschland. Das Problem der Marktmacht im deutschen Reichstag zwischen 1879 und 1914*. In: Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Bd. 50. Düsseldorf, 1973. 67–68.

<sup>37</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 1. csomó, Jegyzőkönyv a magyar vaskartellnek 1918. évi január hó 4-én tartott plenáris üléséről.

<sup>38</sup> Enderle-Burcel, Gertrude – Kubů, Eduard: *Handelsbeziehungen in der unmittelbaren Nachkriegszeit*. In: Teichova, Alice – Matis, Herbert (Hrsg.): *Österreich und die Tschechoslowakei 1918–1938. Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Nachkriegszeit*. Wien–Köln–Weimar, 1996. 113–130.

<sup>39</sup> Z 368. Rima, Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, 4. csomó, 1938. február 25-i igazgatósági ülés jegyzőkönyve; Boross, Elizabeth: *Inflation and Industry in Hungary 1918–1929*. In: Schriften der Historischen Kommission zu Berlin. Bd. 3. Berlin, 1994. 100–106.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokra is súlyos teherként nehezedtek a békeszerződések szigorú rendelkezései, amelyek szinte minden európai vas- és acélipari vállalkozást érintettek (Saar-vidék, Elzász-Lotharingia, Szilézia). Nem csak a vesztes országokat sújtották a gondok, Franciaországban, Belgiumban és Lengyelországban a háborús pusztítások következményeit kellett felszámolni. A háború alatt gerjesztett ellenséges indulatok a béke beköszönte után is megmérgezték a közéletet, és megnehezítették a korábbi bizalom és együttműködés helyreállítását.

A regionális és nemzetközi kartellek tagjai között a világháború előtt kialakult szoros együttműködés lényeges szerepet játszott a kooperáció megindításában, segítette a vállalatok kapcsolatfelvételét. A korábbi szálakat először a szomszédos országok között, majd európai szinten is sikerült újraszöni a húszas évek folyamán. Az egykori duális birodalom nagyobb vas- és acéltermelői között kialakult évtizedes személyes, időnként baráti kapcsolatok elég erősnek bizonyultak ahhoz, hogy kiállják a békeszerződést követő évek vagy a gazdasági világválság próbáját, sőt még a harmincas évek egyre fagyosabbá váló gazdasági klímáját is. A nemzetközi kartellek stabilizáló hatással voltak a versailles-i békerendszerre, segítették az új gazdasági környezethez való alkalmazkodást.<sup>40</sup>

A feszült diplomáciai kapcsolatok Magyarország és Csehszlovákia között nem gátolták meg, hogy a Rima és a nagy cseh vasművek már a húszas évek elején újra érintkezésbe kerüljenek egymással. A Magyarország és Csehszlovákia között 1922. szeptember 12-én aláírt egyezmény szabad hozzáférést biztosított a Rima számára az elcsatolt gömöri és szepesi nyersanyagforrásokhoz.<sup>41</sup> Lehetővé tette, hogy a vállalat képviselőt tartson fenn Pozsonyban a szlovák területekre került üzemek munkájának irányítása végett. Mindez a felerősödő gazdasági nacionalizmus időszakában nem lebecsülhető eredmény. A Rima az osztrák cégekkel is megőrizte a baráti viszonyt, ami nagy segítséget jelentett az 1930-as években, amikor a kötött devizagazdálkodás és a bilaterális klíring kötötte gúzsba a két ország közötti gazdasági kapcsolatokat. Az Alpine és a Rima között külön árucserre-egyezmény jött létre 1935-ben, ami a Rima számára lehetővé tette, hogy szálamióért, vágott disznóért és búzáért cserébe vasércet vásárolhasson Ausztriában. Ezt a cserét nem számították be az osztrák–magyar klíring elszámolásba, a két cég között fennmaradhatott a közvetlen pénzügyi és árukapcsolat, megkerülve a körülményes és bürokratikus hivatalos devizagazdálkodás útvesztőit.<sup>42</sup>

Az egykori gazdasági közösség felbomlása ellenére a térség legnagyobb vas- és acélgyártói újból megkísérelték az együttműködés felélesztését. A tárgyalások 1924-ben kez-

<sup>40</sup> Resch, Andreas: *Kartelle und Kollusionen in Österreich von der Jahrhundertwende bis in die dreißiger Jahre – Vorüberlegungen zu einem Forschungsprojekt*. In: Teichova, A. – Matis, H. – Resch, A. (Hrsg.): *Business History. Wissenschaftliche Entwicklungstrends und Studien aus Zentraleuropa*. Veröffentlichungen der Österreichischen Gesellschaft für Unternehmensgeschichte. Bd 21. Wien, 1999. 147.

<sup>41</sup> MOL Z 368. Rima, Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 3. csomó, 1922. október 4. MOL Z 368. Rima, Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 4. csomó, 1938. február 25.

<sup>42</sup> MOL K 69. Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály, Osztrák dosszié, 719. csomó, II. c. 57.064/1935, Erzlieferungsvertrag zwischen der österreichischen Alpine-Montangesellschaft und der Rimamurany-Salgo-Tarjaner Eisenwerke A. G. Abkommen vom 28. VI. 1935.; MOL K69. Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály, Osztrák dosszié, 719. csomó, II/c. „Bericht der im österreichisch-ungarischen Handelsvertrag vorgesehenen gemischten ständigen Kommission zur Prüfung der Ergebnisse des Handelsverkehrs. Beratungen am 26–28. September 1935, in Budapest.

dődtek meg.<sup>43</sup> 1925-ben a hazai és az exportpiacok kölcsönös védelméről született meg-egyezés Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia között. Az új szervezetet Közép-Európai Csoportnak nevezték el, és a térség öt legnagyobb vas- és acélipari vállalata alkotta.<sup>44</sup> A központi adminisztrációt Prágában hozták létre, ami egyértelműen a cseh cégek gazdasági dominanciáját mutatta. Az Osztrák–Magyar Monarchia nehézipari kapacitásainak és nyersanyag forrásainak többségét az új csehszlovák államnak juttatták a győztes nagyhatalmak, hogy az újonnan kialakított geopolitikai viszonyokat megerősítsék.<sup>45</sup> Az új egyezményben közös kereskedelmi és árpolitikáról állapodtak meg. A Rima nagyobb export-részesedést kapott Romániában és Jugoszláviában, ahol 1918 előtt is piacokkal rendelkezett. Az egyezmény a kor gyorsan erodálódó viszonyai között tartósnak bizonyult, 1930-ban meghosszabbították, ekkor növelték a Rima exportkvótáját.<sup>46</sup> A szervezet a gazdasági válság miatt 1932-ben feloszlott.<sup>47</sup> Az osztrák, magyar és cseh vállalatok közötti együttműködés más megállapodásokban is tetten látható. 1927 áprilisában finomlemez egyezmény jött létre, amely a hazai és az exportpiacok védelmét szolgálta. A felek egységes árpolitikáról és egy közös eladási iroda létesítéséről is megállapodtak. Az egyezmény 1928. június elsejétől 1931. szeptember 30-ig volt hatályban.<sup>48</sup>

A Közép-Európai Csoport megalakulása és közös tevékenysége előfeltétele volt további nemzetközi megállapodások kötésének. A csoport a húszas évek második felében komoly nemzetközi sikereket ért el, megállapodott a német termelőkkel különféle vas- és acéltermékek értékesítéséről és áráról. A német vas- és acélkartellek tagjai elfogadták, hogy az osztrák–cseh–magyar gyárak igényt tartanak az 1918 előtt hagyományos piacuknak számító Balkánra és az egykori Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó területekre mint kiviteli területre.<sup>49</sup>

<sup>43</sup> MOL Z 372. Rima Titkárság, 9. csomó, Közép-Európai Csoport, Aktennotiz über die am 14. und 15. November 1924 in Budapest zwischen „Rima” einerseits und „Alpine” und „Verkaufstelle” Prag andererseits gepflogenen Verhandlungen. Prag, 19. November 1924.

<sup>44</sup> A csehszlovák csoport a három legnagyobb cégből (Witkowitz Bergbau- und Hüttengewerkschaft, Prager Eisenindustriegesellschaft, Berg- und Hütengesellschaft, Trinec) állt. Az osztrák gyárakat az Oesterreichische Alpine-Montangesellschaft, a magyarokat a Rima képviselte. MOL Z 372. Rima, Titkárság, 9. csomó, Közép-Európai Csoport, Osztrák–Magyar–Csehszlovák Export Egyezmény. 1925. április 1.

<sup>45</sup> A kedvező gazdasági helyzet következtében a három legnagyobb csehszlovák vállalat már 1921-ben kartellt tudott alakítani. 1921-ben a kartell 65%-kal részesedett az összes hazai acéltermelésből, 1936-ban pedig már 90%-kal. Teichova, Alice: *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei: 1918–1980*. Wien–Köln–Graz, 1988. 40.; Pátek, Jaroslav: *Die Kartellpolitik in der Tschechoslowakei während der Zwischenkriegszeit*. In: Teichova, A. – Matis, H. – Resch: *Business History*, 143–144.

<sup>46</sup> MOL Z 372. Rima Titkárság, 10. csomó, 46. tétel, Közép-Európai Csoport. Niederschrift. Tárgyalások, Grand Hotel Trencin-Teplitz, 1930. május 30.

<sup>47</sup> MOL Z 372. Rima Titkárság, 10. csomó, 46. tétel, Közép-Európai Csoport, 1932. július 28.

<sup>48</sup> MOL Z 372. Rima Titkárság, 4. csomó, Aktennotiz über die Sitzung am 24. Mai 1928. MOL Z 372. Rima Titkárság, 4. csomó, Protokoll über die am 13. Nov. 1928 stattgefundenene gemeinsame Besprechung der ungarischen, čechoslovakischer und österreichischen Feinblechwerke. MOL Z 372. Rima Titkárság, 4. csomó, Čechoslovakisch-ungarischer Feinblech–Export–Übereinkommen, Prag, Budapest am 15. November 1928.

<sup>49</sup> MOL Z 372. Rima Titkárság, 4. csomó, 42. tétel, Territorialschutzabkommen für Dynamobleche zwischen der Verkaufstelle vereinigter čechoslovakischer Eisenwerke AG in Prag, den Evidenzbureau der österreichischen Eisenwerke in Wien und der Rimamurány-Salgó-Tarjánier Eisenwerke in Budapest einerseits und der deutschen Dynamoblechwerken andererseits. 1. Juni 1927.;

1926 októberében alakították meg a legfontosabb kontinentális vas- és acélgyártó országok (Németország, Franciaország, Belgium, Luxemburg és a Saar-vidék) a Nemzetközi Nyersacélkartellt (Internationale Rohstahlgemeinschaft, a továbbiakban: IRG).<sup>50</sup> Az alapító tagok a világ acéltermelésének 30%-át, a világ acélexportjának pedig 65%-át képviselték 1926-ban. Az IRG legfontosabb célja az acéltermelés csökkentése volt, a tagországoknak előre megszabott kvóta arányában kellett saját kibocsátásukat korlátozni. A szerződő felek elfogadták, hogy tiszteletben tartják az országhatárokat, és egymás területére nem exportálnak.<sup>51</sup> A Közép-Európai Csoportban tömörülő osztrák, magyar és cseh vállalatok egyéges szerveztként csatlakoztak az IRG-hez 1926 decemberében. Közös exportértékesítési kvótájukat 7,272 százalékban állapította meg a nemzetközi kartell, amelyet aztán a csoport önállóan felosztott önmagán belül.<sup>52</sup> A csehszlovák tagok kapták a legnagyobb, 67%-os részesedést, a Rima kvótáját 14%-ban, az Alpine részét 19 százalékban határozták meg.<sup>53</sup> A Rima ezzel a tényleges teljesítőképességének megfelelő, évi 300 ezer tonna nyersacél részesedéshez jutott.<sup>54</sup>

A közös csatlakozásnak számos előnye volt. A Közép-Európai Csoport egyes tagországai önmagukban túl kis szegmensét jelentették az európai vas- és acéltermelésnek, együtt azonban már jelentősebb termelési arányt képviseltek, és így bekapcsolódhattak a nemzetközi együttműködésbe, kapcsolatot építhettek ki a világ vezető termelőivel. A közös csatlakozás előnye volt az is, hogy a kvóta túllépését, illetve az attól való elmaradást a csoport tagjai maguk között egyenlíthették ki, így megtakaríthatták az IRG-nek fizetendő büntetést. A Közép-Európai Csoport tagjai rendkívül előnyösnek tartották a csatlakozást, mivel ez a hazai piacokat a belföldi gyárak részére biztosította, kizárva a külföldi versenytársakat onnan. Az IRG célul tűzte ki a nemzetközi acélárak emelését. A legfontosabbnak azonban azt tartották, hogy lehetőséget biztosított a rendszeres személyes kapcsolatok létesítésére az európai acélipar legtekintélyesebb menedzsereivel, és ennek segítségével az iparág konszolidálódását, a piacok és az árak stabilizálódását remélték elérni.<sup>55</sup> Az IRG igazgatóbizottsága negyedévente ülésezett Európa különböző városaiban, és itt a Közép-Európai Csoport képviselői is jelen voltak.<sup>56</sup>

---

MOL Z 372. Rima Titkárság, 4. csomó, Territorialschutzabkommen zwischen der Verkaufstelle vereinigter tschechoslovakischer Eisenwerke AG in Prag, der Rimamurány-Salgó-Tarjánér Eisenwerke in Budapest der Oesterreichisch-Alpinen Montangesellschaft in Wien und der Stahlwerks-Verband Aktiengesellschaft in Düsseldorf. 23. Mai 1927. MOL Z 372. Rima Titkárság, 4. csomó, Abkommen Bochum. 31. October 1928 (Berlinben megkötött egyezmény különböző finomlemezokról.)

<sup>50</sup> Wurm, Clemens A.: *International industrial cartels, the state and politics: Great Britain between the wars*. In: Teichova, Alice – Lévy-Leboyer, Maurice – Nussbaum, Helga: *Historical studies in international corporate business*. Cambridge, 1989. 112.

<sup>51</sup> Barbezat, Daniel: *Cooperation and Rivalry in the International Steel Cartel, 1926–1933*. *The Journal of Economic History*, vol. 49. (1989) no. 2. 436.

<sup>52</sup> MOL Z 372. Rima, Titkárság, 9. csomó, Közép-Európai Csoport, Vereinbarung, Prag, am 7. Mai 1927. Az 1926. december 10-i párizsi megállapodás szerint a Közép-Európai Csoport 1927. január 1-től lett az IRG tagja.

<sup>53</sup> MOL Z 372. Rima Titkárság, 9. csomó, Abrechnung pro 1927. Prag, am 17. Jänner 1928.

<sup>54</sup> Z 368. Rima Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek 3. csomó, 1927. október 5.

<sup>55</sup> MOL Z 372. Rima Titkárság, 9. csomó, Közép-Európai Csoport, Niederschrift über die am 4. Juli 1929 in Wien im Sitzungssaale der Alpinen Montangesellschaft stattgefundenen Verhandlungen über die Verlängerung des „Rima-Übereinkommens.“ Wien, Prag, am 4. Juli 1929.

<sup>56</sup> A Rima nevében rendszerint az 1918-ban elhunyt Bíró Ármin fia, Bíró Pál vezérigazgató, országgyűlési képviselő és Mátyás Jenő, a vállalat igazgatója volt jelen. MOL Z 372. Rima Titkárság, 8.

Az IRG létesítésének oka voltaképpen a békeszerződésben elkövetett hibák korrigálása volt. Az új nemzetközi kartell a világháború előtti piacszerkezeteket akarta helyreállítani, garantálni kívánta tagjai számára korábbi értékesítési területeiket és vevőiket. Az IRG az egykori háborús ellenfelek között újra gazdasági kapcsolatokat hozott létre, mérsékelni igyekezett az ellenséges indulatokat és kölcsönös sérelmeket, amikor a kölcsönös kommunikáció számára fórumot teremtett. Németország, a legnagyobb európai acéltermelő azt várta az IRG-hez való csatlakozásától, hogy segítségével rendezheti gazdasági kapcsolatait az elcsatolt Saar-vidékkel, Elzász-Lotharingiával vagy Felső-Sziléziával, normalizálhatja külkereskedelmét Franciaországgal.<sup>57</sup> A Közép-Európai Csoport a Balkánra és az Osztrák–Magyar Monarchia korábbi peremterületeire irányuló árukivitelét akarta a saját maga számára biztosítani. Mindezek a célkitűzések azonban nem teljesültek. Németország és Franciaország közötti, és az európai kis és nagy acéltermelők közötti konfliktusok sokkal erősebbnek bizonyultak annál, hogy a nemzetközi együttműködés révén feloldhatók lettek volna.<sup>58</sup> A súlyos konfliktusok, a gazdasági világválság és a krónikus bizalomhiány következtében az IRG 1931-ben felbomlott. A Közép-Európai Csoport ennél már jóval korábban, 1928 nyarán megszűnt. Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország független tagként maradt a nemzetközi acélkartell részese, bár álláspontjaikat informálisan továbbra is egyeztették. Az IRG nem tudta az acél világpiacon az árát stabilizálni, a tagok acéltermelésének korlátozását sem volt képes elérni. A kartell tagjai ugyanis nem tartották tiszteletben a szervezet termeléscsökkentő politikáját, ugyanakkor az IRG sikeresen akadályozta meg a tagországok egymás területére irányuló kivitelét.<sup>59</sup> Az árak csökkenése és a gazdasági recesszió végül az IRG megszűnését idézte elő.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a vaskartellek története két korszakra osztható. Az 1870-es évek végétől a 19. század végéig terjedő időszakban a vállalatok közötti kooperáció alacsony szintű volt, az erős versengés megakadályozta a belső és az exportpiacok hatékony védelmét. 1890-től 1901-ig erős árcsökkenés volt, és a kartellek nem tudták feltartóztatni a német vasművek piaci térfoglalását. 1902-ben új vas- és acélkartellek alakultak a Monarchia mindkét felében. Az új, szoros szervezetek olyan új intézményeket teremtettek, amelyek bizalmat tudtak kelteni, segítették a vasművek divergáló érdekeinek összehangolását, szorosabb együttműködésüket. Mind az osztrák, mind a magyar kartell azonos szervezeti mintát követett, azonos módon működött, ami nagymértékben megkönnyítette a kooperációjukat. Az új közös kartell igen sikeres volt, megállította a vas- és acélárak csökkenését, és a fontos európai termelőkkel területvédelmi egyezményeket kötött. Az elért eredmények nagyrészt arra vezethetők vissza, hogy az új kartell olyan intézményeket tartott fenn, amelyek lehetővé tették az egymással versengő cégek vezető menedzsereinek rendszeres találkozóját, szabályozott kereteket adott egymás üzleti céljainak megismeréséhez és kompromisszumok kötéséhez. A kisebb cégek számára is fórumot jelentett érdekeik képviselésére. Bár a legnagyobb cég gazdasági túlsúlyát nem szüntette meg, ez célja sem lehetett, mégis bizonyos mértékig korlátozta döntési súlyát is.

---

csomó, 46. tétel, Nemzetközi Nyersacélegyezmény (IRG), 1926–1930. Niederschrift über die 15. Sitzung des Verwaltungsausschusses der Internationalen Rohstahlgemeinschaft, die am 18. Juni 1929 in Paris, im Hotel Crillon, stattgefunden hat.

<sup>57</sup> MOL Z 372. Rima Titkárság, 8. csomó, 46. tétel, IRG, Niederschrift über die 15. Sitzung des Verwaltungsausschusses.

<sup>58</sup> I. R. G. in Agonie. *Prager Tagblatt*, 1930. július 23.

<sup>59</sup> Barbezat: *Cooperation and Rivalry*, 447.

A I. világháború után az utódállamok vas- és acélgyártó vállalkozásai viszonylag korán megkezdtek a megszakadt kapcsolatok újjáépítését. A korábbi szoros kapcsolat és az érdekek közössége segítette a világháború, a békeszerződés és a gazdasági válság által okozott súlyos gazdasági nehézségek megoldásában. A nemzetközi kartellek stabilizáló hatással voltak a versailles-i békerendszerre, mert támogatták az egymással szemben álló országok gazdasági vezetőit abban, hogy közösen keressenek kiutat a gondokból, és együtt találjanak módokat az új viszonyokhoz való alkalmazkodásra. A Nemzetközi Nyersacélkartell célja az volt, hogy a termelés korlátozása és a világháború előtti értékesítési viszonyok helyreállítása révén stabilizálja az árakat, megvédje a belső piacokat. Az IRG törekvései végül nem valósultak meg, a kartell önmagában nem találhatott megoldást a nemzetközi gazdasági és politikai környezet megváltozására, kevésnek bizonyult a szükséges bizalom és kooperáció megteremtésére.

**Függelék**

AZ OSZTRÁK–MAGYAR VASKARTELL TAGJAI, 1902–1917

*Magyar csoport:*

1. Magyar Királyi Állami Vasművek,
2. Az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság magyarországi gyárai,
3. Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.
4. Hernádvölgyi Magyar Vasipari Rt.
5. Unió Vas- és Bádogyár,
6. Nadrágyi Vasipari Rt.
7. Fülöp Szász-Coburg Gothai herceg Vasgyárai, Pohorella,
8. Vasipar Rt. Zenica,
9. Kaláni Vasmű (1906-tól).

*Osztrák csoport:*

1. Die Oesterreichische Alpine-Montangesellschaft
2. Die Böhmische Montangesellschaft,
3. Die Prager Eisenindustrie –Gesellschaft,
4. Die AG Rudolphshütte, Feinblechwalzwerk Teplitz,
5. Die Erzherzog Friedrisc’h’sche Cameraldirection in Teschen,
6. Die Pachtung der Fürstlich Schwarzenberg’schen Stahl- und Eisenwerke in Steiermark,
7. Schoeller & Co.
8. Das Berg- und Hüttenwerk Storé,
9. Die Witkowitz Bergbau und Eisenhütten Gesellschaft,
10. Die Zöptauer und Stefanauer Bergbau- und Eisenhütten-AG,
11. Die Firma Albert Hahn Röhrenwalzwerk, Oderberg,
12. Die Mährisch-Schlesische AG für Drahtindustrie
13. Die Fürstbischöfische Hüttenverwaltung in Buchbergstahl,
14. AG Eisenwerk, Libsütz,
15. Krainische Industrie Gesellschaft,
16. Das Graf Erwein-Nostitz-sche Eisenwerk Rothau
17. Die Zbirover Eisenwerke Max Hopfengärtner,
18. Die Firma C. T. Petzold & Co. In Wien (für die Eisenwerke Janowitz, Lilienfeld und Neudek)
19. Die Firma Schwarz & Beck,
20. Die Firma P. Mühlbacher’s Nachfolger,
21. Die Firma Felten & Guileume, Fabrik elektrischer Kabel, Stahl und Kupferwerke-AG
22. Die Firma Friedrich v. Neumann,
23. Die Firma Johann E. Bleckmann,
24. Die Firma Carl Steiner & Co.
25. Die Firma Poldihütte, Tiegelgussstahlfabrik,
26. Die österr. Werke der k. k. priv. Eisen- und Blechfabrik-Gesellschaft „Union“

Forrás: MOL Z 372 Rima, Titkárság, 3. csomó, 37. tétel Magyar; Osztrák–Magyar Vas- és Acélkartell Egyezmény, 1902–1903. Czettel és Deutsch, Budapest.



ÁGNES POGÁNY

*Cartels and Managers. Inter-firm Relations in Iron and Steel Cartels, 1886–1931*

There were two periods of cartelization in the Austro-Hungarian Monarchy. In the first period until 1900, the low level of inter-firm cooperation hindered effective protection of the internal and export markets. In 1902 new iron and steel cartels were formed in the Monarchy. Institutions were established in order to inspire confidence and better cooperation. Both the Austrian and the Hungarian cartels were created on the same principles, and shared the same organizational structure that made joint operation possible. The newly formed common iron cartel reached significant results. Price decline was stopped and a compromise on the protection of the domestic markets could be reached with Germany and other major European producers.

After World War I, iron and steel producers of the successor states revived former cooperation relatively early. Long-standing personal contacts and common interests helped to alleviate serious problems caused by World War I and the peace treaties. International cartels aimed to stabilize steel production and prices by reconstructing market structures of the period before 1914. These efforts, however, were unsuccessful. Changes in the institutional and political environment, the resulting lack of confidence and economic depression made well functioning inter-firm cooperation impossible.



MISKOLCZY AMBRUS

## Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság?

(avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)\*

A felvilágosodás központjában az emberi méltóság gondolata és eszménye áll. Ezt viszont a liberalizmus érvényesíti. A liberalizmus alkalmazott felvilágosodás. A kérdés: miként és hogyan alkalmazza a liberalizmus a felvilágosodást? Más szóval: mit tanultak a történelemből?

A magyar történetírásban, ha nem is ilyen formában, mégis élesen vetődik fel ez a kérdés. A magyar történészek ugyanis a maguk módján már évtizedek óta azon is vitatkoznak, hogy van-e folytonosság a két magyar reformkor között, vagy az 1790-es évek derekán megtorpant a reformtörekvések folyamata, és csak egyes magányos reformerek éltették magányukban hajdani gondolataikat. 1790-ben ugyanis vége szakadt a felvilágosult abszolutizmus viszonylagos közéleti csendjének. Mozdásba jött a magyarországi társadalom. Jól körvonalazható politikai irányzatok léptek színre. Összehívták az országgyűlést. A nemeség egy része folytatta volna a felvilágosult abszolutizmus – minap még oly elszánt – reformtörekvéseit, részint törvényhozó munkájával, részint törvényelőkészítő tevékenységével. Az 1791-es diétán kilenc országgyűlési bizottságot állítottak fel, hogy vaskosabb szakértői véleményekben, ún. operátumokban fejtsék ki véleményüket a nagy reformkérdésekben, melyek gyakorlatilag a korabeli társadalmi, politikai és szellemi élet fő területeire terjedtek ki. A forrongás jeleként a radikálisabb értelmiségiek már forradalmi megoldásokkal is kacérkodtak. A magyar felvilágosodás ezen legaktívabb híveit 1794-ben letartóztatták, a következő évben néhányukat lefejezték, sokukat pedig bebörtönözték, és a reformtörekvéseket elfojtották. Kérdés: milyen sikerrel? És miként lehet érzékeltetni az 1790-től az 1830-as évekig húzóódó folyamatok és események dinamikáját?

Ezen kérdésre először történészek válaszait sorakoztatjuk fel, majd azt mutatjuk be, hogy maga Kossuth miként szól hozzá ehhez a vitához, pontosabban a vita előtti vitához, mert még mielőtt a minapi vita kibontakozhatott volna, elemei már megjelentek. Végül azt vizsgáljuk, hogy miként járulhat ezen vita mérlegének megvonásához Kossuth pályája lényeges mozzanatainak az ismerete. Közben pedig érzékeltetni próbáljuk azt is, hogy a vita tétje nagyobb, mint első pillantásra gondolnánk. Mint minden történészvita, a magyar folyamatosság-vita is egyszerűsített hatalmi és ideológiai harc; értékörzés, pozícióörzés és

---

\* A jelen dolgozat a *Kossuth Lajos és a magyar demokratikus kultúra* című kismonográfia egyik előtanulmánya, amelyet a Habsburg-Intézet ösztöndíjasaként készítettem.

-szerzés is motiválja. Bár ezen vonatkozások elemzése ma már divat,<sup>1</sup> ezen alkalommal nem foglalkozunk ilyesmivel, hiszen olyan tartalomelemzést igényel, és a vitatkozó felek megnyilatkozásainak olyan vizsgálatát, amelyre nincs terünk és kedvünk. Az egymásnak feszülő érvek és ellenérvek rendszere, szerkezetisége, a kijelentések valóságfedezetének megjelenítése – ezek lesznek a bemutatásra kerülő lényeges mozzanatok.

### A magyar vitairodalom „köpönyege”

Paradox módon az első nagy vitázó, Concha Győző (1846–1933) önmagával vitatkozott. Az államtudományok kiemelkedő szakértője az 1961. évi *Új Magyar Lexikon* szerint „reakciós és sovíniszta”, aki „jelentős befolyást gyakorolt a magyar állam- és jogtudományok [...] fejlődésére”. A történetírásra is, bár – egy-két kivétellel<sup>2</sup> – méltatlanul a statisztika szintjére szállították le a nagy összefoglalók. A *kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik* című, 1885-ben kiadott munkája az 1930-as évek *Magyar története* szerint „ma is igen tanulságos”, és ez szó szerint így maradt a mai napig.<sup>3</sup>

Concha elsőként vázolta fel a magyar felvilágosodás politikai irodalmának gazdagságát, és némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a későbbi vitapartnerek az ő „köpönyegéből” bújtak ki, ha ezt nem találnák sértőnek, mert kétségtelen, hogy Concha „köpönyege” kisebb, mint Gogolé, ahonnan az orosz irodalom lépett elő, és nem is olyan előkelő. Igaz, nem azért, mert ez a mű csak kis zsebkönyv, amely az *Olcsó Könyvtár* című sorozatban jelent meg, hanem inkább azért, mert a céhes történészek nem igazán szeretik a céhenkívi-eket.

Concha felvilágosodáspárti: „En a fölvilágosodás korszakát hazánkra nézve a legjelentékenyebbnek kell hogy tartsam, mellyel, ami az eszmék gazdagodását és újságát illeti, kevés időszak vetekedhetik hazánkban”.<sup>4</sup> A főszerepet viszont a központi államhatalomnak tulajdonította. „A nemzetet álmából a királyság költötte fel, [...] a 90-es évek »fölserkent érzékenységét« nem a francia mozgalmakhoz kell kötni, hanem Mária Terézia uralkodásához és II. József felvilágosodásához.” Az 1790-es évek országgyűlési bizottságainak munkálataiban „mindenütt József szellemére akadunk”. Ezek azonban nem emelkednek „József társadalmi szabadelvűségéig”, hiszen a rendies alkotmányos és társadalmi szerkezethez ragaszkodnak, bár „részletekben telvék engedményekkel az új kor követelményei iránt”.

Concha Győzőnek állandóan szembe kellett néznie a lehetséges és valóságos váddal, amely a felvilágosodást idegen importnak tartja, nemzetietlen és gyökértelen jelenségnek. Ma ezen mosolygunk, akkor létkérdés is volt a vád megfogalmazása és elhárítása. Concha érvelése jól érzékelteti a kozmopolitizmus és a nacionalizmus viszonyát:

„A fölvilágosodás világpolgáriás iránya addig tart, míg annak egy nemzet a hordozója, melynek nyelvét használják a többiek is a magasabb szellemi élet terén, s míg az a társadalom felsőbb rendekre szorítkozik.

De a fölvilágosodást saját dialektikája előbb-utóbb nemzetivé teszi; a »megvilágosodás« akkor teljes, akkor éri el célját, ha közönségessé válik, a valóban megvilágosodott mindazok megvilágosodását kell hogy kívánja, akikkel együtt él, a megvilágosodás szükségképp demokratikus, a nemzeti nyelv a fölvilágosodás eszközeül tekintetik.

<sup>1</sup> Kítűnő román példa Matei, Sorin Adam: *Boierii minții. Intellectuali români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*. București, 2004.

<sup>2</sup> Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 47. évf. (1923) 1–4. sz. 72–73.; Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, 1926. 14.

<sup>3</sup> Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Budapest, 1936. 608.

<sup>4</sup> Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Budapest, 1885. 61.

Céllá a nemzetit, melyért élni-halni kell, a megvilágosodásban az a mozzanat teszi, mely a vallás ellen s a demokráciára irányul”, és amint „a vallás ereje gyöngül, helyébe lép a rokon természetű nemzeti”.<sup>5</sup>

Concha nagy felfedezése a korabeli röpiratirodalom. Művének újszerűsége az, ahogy ennek a röpiratirodalomnak az alapján megjeleníti a reformmozgalmak szellemét:

„Ez irodalmat, a nemzet szellemének épp oly édes gyermekét, mit aminő törvényhozási nyilvánulása volt, hozzá kell vennünk a 90-es évek jellemzéséhez, s akkor azokat méltán számíthatjuk nemzetünk életének legnagyobb forduló pontjai közé, méltán kezdetjük velők a 48-diki reformok történetét, melyek kiinduló pontja, valódi forrása nem a jelen század húszas, harmincas éveiben, hanem az előbbinek utolsó tizedében keresendő.

A harmincas évek reformmozgalmai semmi új eszmét nem hoznak fölszínre, ami már itt föl ne tűnt volna, sőt el nem érik a 90-es éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét se bőség, se mélységre nézve; a harmincas évek gyakorlatiabbak voltak, mint ez irodalom irányzata; állandó nyomokat is hagytak, de amit ekkor életre kelni látunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden még ekkor sem kelhetett ki.

A kapcsolat a 30-as évek reformmozgalmai s a múlt század végének politikai irodalma között sokkal szorosabb, mint rendesen fölvenni szokás, ez irodalom hatását nem semmisít meg teljesen a közbejött reakció, a fölvilágosodási éra hagyománya nemcsak általános szabadelvű irányával, nemcsak homályos, ismeretlen képével gyakorolt befolyást, annak politikai irodalma konkrét képeben tartotta meg a nemzet szellemének egykori emelkedését a későbbi idők kiválóbb politikai egyéniségei részére.”<sup>6</sup>

Csakhogy a jakobinus per, a kemény cenzúra „a lélektani elrettentés által zárja le a reformerek ajkait”. Az eredmény: teljes pangás. Ennek bemutatása azonban ellentmond az első fő tézisnek:

„Az elvakult reakciónak sikerült a nemzet szellemét más irányba terelni. A nagy többségben a franciák szeretetének, az alkotmány tovább építésében a franciák gyűlölete, a múlthoz való makacs ragaszkodás ad helyet, s akik a nemzetet franciákért lelkesítették – a költők – most ellenök tüzelik; az alkotmány kérdéseit a francia köztársaságtól fenyegetett nemzeti függetlenség és dinasztikus hűség hangoztatása, az ősi nemzeti vitézség élesztése a francia háborúban váltják föl; a reformoknak neve is kivesz a közönytudatból, a közélet magasabb rugójának, bár a politikától teljesen elszakítva, a nemzetinek eszméje marad meg, melyet a költészet, a szépirodalom tart ébren, s mely az 1795-től tartó harmincéves szomorú politikai érának egyedüli világító fénye s az öntudatlan közvetítő a múlt század 90-es s a jelen 30-as éveinek reformtörékvései között.”

Concha – láttuk – először az államhatalomnak róttá fel a komor változást. De ahogy – írás közben – jobban elgondolkozott az okokon, más magyarázatot is talált:

„Múlt századi reformirodalmunk és reformtörékvéseink az életben nélkülözték nagy becsök, jelentőségök dacára is azt, ami az új eszméknek állandóságot, kivihetőséget biztosít; nem ragadták meg az egész nemzetet, de ami még ennél is fontosabb, elveket gyakorlati részletek, a megvalósítás fogásai, expediensei nélkül állítottak föl.”

Concha Győző tehát felállította a folyamatosság tézisét, és aztán meg is döntötte azt, amikor csak az irodalomban látta a felvilágosodás szellemének éltetőjét. Igaz, az 1790-es évek szellemét még fellelte Berzeviczy Gergelynek a jobbágyfelszabadítás mellett érvelő 1804-es latin nyelvű munkájában, és ezt mint valami fáklyát villantotta fel, hogy egyszerre élesebben rajzolódjanak ki a múlt és jelen fejleményei, éspedig az 1830–1840-es évekbeli

<sup>5</sup> Concha: *A kilenczvenes évek*, 63.

<sup>6</sup> Concha: *A kilenczvenes évek*, 65–66.

liberális eszmék kiérleltségének körvonalai, a reformkor politikai programjainak gazdagsága.

Concha önellentmondása nemcsak művét, hanem forrásait is jellemzi. Idézzük őt magát, folytatva azt a gondolatmenetet, amely a felvilágosodás hagyományának továbbélését emelte ki: „Amit Szalay 1844-ben ez irodalom hatásáról följegyez, hogy »mi, kik a legújabb ivadékhoz nem tartozunk, kik serdülő korunkban nem Kossuth lapjait olvastuk, hanem Kultsáréit vagy Mártonéit, bizony nem ezekből, hanem legalább részben – az 1790–1792-diki pamfletirodalomból – merítettük publicisztikai ismereteinket«, határozottan tanúsítja a fentebb kiemelt kapcsolatot, és az a reformmozgalom több vezéregyéniségének hasonló megjegyzése által lenne támogatható.”<sup>7</sup> Sajnos a szerző nem támogatta meg. És csak később idézi Szalay László eszme-futtatásából azt a részt, mely szerint a nagyatyák az 1790-es években elindultak „a nyugoti alkotmányosság sátorai felé”, és ezzel „megkísértették az utat, melyet fiaik megburjánzottak, hogy unokáiknak legyen mit gyomlálniuk”.<sup>8</sup> Ez a megjegyzés már mintha a folyamatosság ellen szólna. Mivel magyarázható a kétségtelenül érvenyesülő kétértelműség?

Jellegzetes nemzedéki ellentét tanúi lehetünk: a fiúk az atyák ellen fordulnak, és a nagyatyákkal szövetkeznek. Szalay általános sémát alkalmazott, és nyilván át is élte. Idézetünk mégsem egyértelmű érv a folyamatosság és megszakítottság téziseinek vitájában. Mert Kultsár és Márton is a felvilágosodás eszmeiségét élte. A gyomos út pedig kétértelmű metafora. Mert van út, de mivel begyomosodott, nem járnak rajta, és így az eredmény: folyamatosság nélküli folyamatosság, legfeljebb virtuális folyamatosság. Szalaynál a célzat is egyértelmű: elhatárolódás Kossuthtól, saját politikai tábora, a centralisták szellemi autonómiájának kiemelése érdekében. Más kortársaknál inkább a megjelenített történelmi idők valamiféle átélése lehet az ellentmondás forrása. Pulszky Ferenc, ez a sziporkázó szellem, emlékirataiban úgy látta, hogy a kivégzések és bebörtönzések nyomán „a politikai diszkusszió még magánkörökben is elnémult”,<sup>9</sup> viszont ugyancsak emlékirataiban ő maga számolt be arról, hogy a pesti arisztokraták közül sokan „valódi frondeurök”, akik „szivőkben mind napoleonisták, mindig jósolgatták az osztrák monarchia bukását”, a kormány pedig azért nem lépett fel ellenük, mert „kozmpolita nézeteiknél fogva alig tartotta [őket] veszedelmeseknek”.<sup>10</sup> (Esterházy Miklós herceget sem vonták felelősségre, holott a franciák eljátszottak azzal a gondolattal, hogy királlyá teszik meg, és Stendhal is talán ezen ügyben járt Magyarországon.)<sup>11</sup> A regényíró Pulszky szerint is 1795 után hosszú időre „a nemzet alkotmányos érzülete elaludt”,<sup>12</sup> miközben az emlékiratíró nem annyira szunyókáló világot tárt elénk. Alvás és ébredés tehát képlékeny és célirányosan alkalmazott formulák. A mozgósítók, az ébresztők azért beszéltek szívesen alvásról, mert így saját jelentőségüket is megemelték, ugyanakkor már ébren voltak, a folytonosságot képviselték maguk. Jókai Mór egyik nagy regényének sárospataki diákjai a századfordulón a „csittvári krónikát” olvassák titokban, amelyben ott találni a jakobinus kátét és Napóleon magyarokhoz szóló kiáltvá-

<sup>7</sup> Concha: *A kilenczvenes évek*, 69. A Szalay-idézet lelőhelye: Szalay László: *Publicisztikai dolgozatok. II.* Pest, 1847. 17.

<sup>8</sup> Concha: *A kilenczvenes évek*, 175.

<sup>9</sup> Pulszky Ferenc: *Életem és korom. I.* Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, 1958. 40.

<sup>10</sup> Pulszky: *Életem, I.* 40

<sup>11</sup> Réz Pál: *Kulcsok és kérdőjelek.* Budapest, 1973. 255–264.

<sup>12</sup> Pulszky Ferenc: *A magyar jakobinusok. II.* Ford. Beniczky Emil. Pest, 1862. 178.

nyát. Majd aztán az 1820-as években maga József nádor oktatja ki az egyik ébresztőt, hogy addig jó, amíg az ország alszik.<sup>13</sup>

A magyar történetírás megmaradt azon hagyománynál, amely a reformkort az 1825-ös diétával indítja, ugyanakkor jelezve, hogy az igazán szabadelvű reformelképzelések 1830 után jelentkeztek. Ezt a historiográfiai hagyományt még Horváth Mihály alakította ki 1864-ben kiadott *Huszonöt év* című összefoglaló munkájában. A munka címével is a reformkor egyediségét akarta kifejezésre juttatni. Ugyanakkor érzékeltette a folyamatosságra utaló mozzanatok közül azt, hogy akadt egy olyan „kis csoport”, amely „a nemzetiség és szabadság megmentésén” munkálkodott, amikor „a látszólag mindenféleképp tespedő és sorvadó korban fejtette ki a nemzeti megifjodás és emelkedés egy új, hatalmas tényezőjét, a nemzeti nyelvet és irodalmat”.<sup>14</sup> Arról viszont ezen alkalommal nem szólt, hogy 1802-ben újabb ún. jakobinus perre került sor, és felségsértés miatt két fő még porba hullott. (Ezt korábban megírta, amikor arról is szólt, hogy a századeleji diétákon „egynémely nemesebb egyéniség már az új kor nyelvén kezdte szólani”.<sup>15</sup>) Vajon ez az epizód már nem illett a koncepcióba? Hiszen a *Huszonöt év* a reformkor újszerűségét akarta kiemelni. Vagy azért hallgatott a szerző a tragikus fejleményről, mert egyszerűen elfeledkezett róla? Igaz, az uralkodóval való kiegyezés lehetőségére számítva, a mártírok emlékével okosan kellett gazdálkodni...

A tizkötetes Millenáris Történetben is a Horváth Mihály által kialakított hagyomány él, megszorításokkal. Mert az átmeneti időszakban – a 18. századot oly mélyen ismerő Marczali Henrik szerint – „a francia felforgató eszmék veszedelme megszűnt, ismét útja nyílt a reformnak”, és amikor a magyar nyelv terjesztése érdekében törvényeket hoztak, akkor „a nemzetiségnek demokratikus alapra helyezése volt az az elv, mely itt jelenik meg történetünkben először”. Egyelőre a mostoha feltételek között „még aránylag kis szám [...] küzd a nemzet szabad fejlődésének eszméje mellett”, melynek lényege: a szabadelvűség, és központi alakja Széchenyi István,<sup>16</sup> akiben akkor az új Magyarország Mózesét tisztelte a historiográfiai közvélemény nagy része. Az 1825–27-es diétán a rendi alkotmányosság megszüntetésén fáradozó politikusok „megtermékenyítették a lelkeket, fogékonnyá tették a nemzetet az alkotmány és a nemzetiség érdekei iránt, s ily módon megvetették a jövő alapjait”.<sup>17</sup> Jellemző, hogy az a Ballagi Géza írt így, aki a magyar röpirodalmat a legalaposabban ismerte, és aztán gyűjteményét közkinccsé tette, amikor a Fővárosi Könyvtárnak adományozta. Számára már 1793-ban megszakadt a folytonosság, mihelyt a cenzúra szigorúbbá vált, és már nem jelenhettek meg a felvilágosult reformokat és utópiákat igenelő írások.<sup>18</sup> A folytonosság és megszakítottság kérdése azonban az 1920-as évek elején (újra) előtérbe került.

### Az 1920–1930-as évek értelmezései

A történelem tűzte napirendre a kérdést. A közép-európai államhatárok átrajzolása és a térség átstrukturálása tette aktuálissá, nem is beszélve arról, hogy Magyarország drámai megrázkódtatásokon ment keresztül. A korlátozott választójogra épülő – egyszóval oligar-

<sup>13</sup> Jókai Mór: *Eppur si muove és mégis mozog a föld (1872)*. II. Budapest, 1965. 89.

<sup>14</sup> Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823–1848*. I. Budapest, 1886. 46.

<sup>15</sup> Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. VI. Pest, 1863. 195., 205.

<sup>16</sup> Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. A magyar nemzet története*. VIII. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1898. 578., 602.

<sup>17</sup> Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora. A magyar nemzet története*. IX. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1897. 182.

<sup>18</sup> Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest, 1888. 809.

chikus vagy arisztokratikus – liberális rendszert felváltotta a köztársasági demokrácia, ezt pedig a kommunista diktatúra, az ellenforradalom nyomán pedig autoritér vonásokkal átszótt oligarchikus alkotmányosság épült ki. A történész szakmának ezen traumák terhe alatt kellett nyilatkoznia, magyarázatot keresni arra, ami történt. Megindult – korabeli fordulattal élve – az átértelmezés.

### *Nemzetpolitikai számvetések*

A hangadó egyetemi tanárok ún. reformkonzervatív irányzatot alkottak. Autonómiájukat a szellemtörténet felkarolásával is próbálták biztosítani, ami azért olykor olcsó szellemkultuszt jelentett a történelmi materializmus lapos anyagkultuszával szemben. Ez utóbbi mentségére legyen mondva, a kommünnek nem volt ideje a maga történeti műveit megírni. Saját értelmisége vagy elméleti magasban szárnyalt, vagy ki kellett mennie a frontra, vagy egyszerűen éretlen volt a feladatra. Így a kommün alatt a majdani reformkonzervatív Szekfű Gyula vállalta el Magyarország történetének megírását, de mire hozzáfogott volna, már felszámolták a rendszert. Viszont megírhatta az új idők ideológiai kézikönyvét *Három nemzedék* címmel, amelynek választ kellett adnia a kérdésre: miért történt mindaz, ami történt. A mű – többek között – némi arisztokratizmusra való hajlam és nyárspolgáriság sajátos egyvelege. Nincs abban semmi sértő, ha érzékeltetjük, hogy Szekfű is amolyan nyárspolgárként kiállt a *civitas* védelmére.<sup>19</sup> Az ostromlott vár komplexusa kortünet. Kérdés: miként érvényesül?

Szekfű Gyula, ez a kifinomult *homo ideologicus* felvilágosodás- és liberalizmus-ellenes is volt a maga szelektív módján, miközben a rendi konzervativizmust is élesen elmarasztalta. Mérvadó prófétája Széchenyi István, akinek szabadelvűsége helyett nemzeti és erkölcsi elkötelezettségét állította előtérbe, a fokozatos és szívós reformot, amely állandó gazdasági és társadalmi építőmunkával társult. Széchenyi társadalmi szolidaritásának megnyilvánulásait megpróbálta kijátszani a liberalizmus társadalmi programja ellen. Széchenyivel szemben Kossuth Lajos a rombolás géniuszaként jelenik meg. Szekfű ezen alkalommal a magyar felvilágosodást arra sem méltatta, hogy felidézzen valamit belőle. A liberalizmust pedig olyan importjelenségnek tartotta, amelynek térhódítása minden rossz oka és forrása lett. A romlást súlyosbította a szerinte rosszul asszimilálódott zsidóság gazdasági, politikai és kulturális tevékenysége. És ezzel a szelektív antiszemitizmus bevonult a magas értelmiségi világba, ami később magát Szekfű Gyulát is feszélyezte, és szabadulni is akart tőle. Nagyságára vall, hogy ezt oly sok vonatkozásban megtette.

Nem véletlen, hogy a *Három nemzedékről* Concha Győző írta az egyik legalaposabb szakmai kritikát,<sup>20</sup> és ebben önmagához híven bírálta Szekfű antiliberalizmusát, mely „sehogyan sem engedi meg, hogy a liberális irány a nemzet lelkéből fakadjon”.<sup>21</sup> A liberális elv lényege az egyéni szabadság, amelyet történelmünkben is először a nemesi egyenlőség és szabadság eszményével próbáltak érvényesíteni. (Hasonló álláspontot képviselt 1945-ben Moór Gyula.<sup>22</sup>) Így a liberális elv „nemzeti, ősi termék, melynek a jobbágyi rendre is ki kel-

<sup>19</sup> A nyárspolgar nem onnan kapta a nevét, hogy nyársat nyelt. Ez népi etimológia. A magyar szó német tükörfordítás révén született, a Spiessbürgerből. Spiess lándzsát és nyársat jelent. A polgárnak városa védelmére lándzsával kellett kiállnia.

<sup>20</sup> Vö. Dénes Iván Zoltán: *A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest, 1976. 167.

<sup>21</sup> Concha Győző: A konzervatív és liberális elv. *Budapesti Szemle*, 1921. ápr.–máj. 532. k. 48–49.

<sup>22</sup> Moór Gyula: A demokrácia örvényei. Lásd: *Moór Gyula*. Szerk. Szabadfalvi József. Budapest 2001. 178.: „...az olyan példák, mint Werbőczy Hármaskönyvének híres *primae* [...] *nonus-a*, amely az

lett hatni, ha tulajdonnal, munkaszabadsággal akarták ellátni”. Concha tehát a magyar liberális lényegét a jogkiterjesztésben látta. Erre ösztönzött a 18. századi kormányzati jobbjágyvédő és nemességellenes politika, az 1790-es évek magyar és „magyarfaló” politikai irodalma. És természetesen Szalay László a klasszikus példa arra, hogy az 1790-es évek magyar politikai irodalma, „ha [...] csak csekély egyenes hatást gyakorolt is a nemesség egészére, a liberális reform vezéregyéniségeire, nem tűnt el nyomtalanul”.

A folyamatosság–megszakítottság kérdésében a történetírásnak is nyilatkoznia kellett. Mondhatnánk, két nagy forráscsoport követelte szólásjogát. Az egyik a levéltári anyag, a másik a könyvészeti. Mindkettő mesterére talált Mályusz Elemér és Eckhardt Sándor szemléyében.

Mályusz Elemér a *Három nemzedék* ellenében fejtette ki nézeteit. A *reformkor nemzedéke* című tanulmányában is arra hívta fel a figyelmet, hogy a *Három nemzedék* mellőzte az 1790–1825 közötti fejlemények elemzését, és így lett „a reformkor a hanyatlás korának kezdete”.<sup>23</sup> Ez pedig optikai csalódás. Hiszen 1790-től néhány évig lassú fejlődést ígérő „konzervatív reformmunka” bontakozott ki. Eredménye a diétai bizottságok munkálataiban öltött testet. Ezekbe – hála a bizottsági tagok sokoldalú tájékozódásának – „mint a legfinomabb hajszálcsoveken minden szellemi érték felszívódott”. „Mágnás és polgár, köznemes és pap együtt dolgozott, s a magyar – énjének elnyomásával – szinte a lélekben való újjászületés, lassú átfarmálódás küszöbéig jutott el. [...] Ezzel Magyarország önerejéből oda jutott, ahol a többi nyugati állam volt.” És úgy tűnt, „elmaradottságunk, hogy nem estünk át ez abszolutizmuson, most szerencsénk lett volna”. Hiszen: „Mindaz, ami a 19. század legelején élő liberálisok előtt ideál gyanánt lebegett: alkotmány, mely biztosítja az állampolgárok jogait és egyéni szabadságát, a törvényhozó hatalom megoszlása az uralkodó és a nép képvisellete között, ugyanennek ellenőrzése alatt álló végrehajtóhatalom, a bürokratizmus ellensúlyozására az önkormányzat megerősítése és fejlesztése, mindez még megvolt magyar földön.” A rendi szervezetet „csak új életerővel, friss energiával kellett megtölteni”, például biztosítani a törvényelotti egyenlőséget, „s ekkor Magyarország merész lendülettel utánzás nélkül Anglia mellé került volna”. Csakhogy a jakobinus „minoritás” kompromittálta a konzervatív reformmunkát, és provokálta az uralkodóházat, amely a haladás ellen fordult. Végzetesen! Hiába követelték a rendek a bizottsági javaslatok diétai megtárgyalását, az uralkodó még a sérelmi ellenzékiséget is jobb szemmel nézte, mint ezt. Így aztán Mária Terézia korába zuhant vissza az ország, a közszellem „még elmaradottabb lett”. „A lelkeken már egy pusztító számum rohant végig, leperzselve, kiegészve az önzetlen lelkesedést és minden fogékonyságot a reformok iránt, s tért nyitva a magyar faj bűnös hajlamainak a szabad érvényesülésre.” Az 1825–27-es diéta ugyan elővéteti az immár több mint harmincéves munkálatokat, és azok szemmel tartásával újabbak készítését határozza el, de az eredményben nincs köszönet, „az újabb munkálatok alacsonyabb fejlődési fokot képviseltek”. Széchenyi korszakalkotó reformtervei azonosak az 1790-es évek operátumainak javaslataival. Igaz: „Mindazok az eszmék, amelyek Széchenyi tanait együttesen adják, külön-külön előfordulnak már az ő fellépését megelőző korszak írói és gondolkozói műveiben is.”<sup>24</sup>

Mályusz Elemér, amikor ezt a képet felvázolta, már dolgozott Sándor Lipót nádor iratainak kiadásán. Ebben aztán mesteri módon vázolta fel az államhatalom győzelmét a tár-

---

„una eademque libertas”-ról beszél s amely szerint a bocskoros nemest s a mágnás főurat egyenlő szabadság illeti meg, [...] azt bizonyítják, hogy a demokráciának, az egyenlőség és szabadság gondolatának a magyar múltban is megvannak a gyökerei”.

<sup>23</sup> Mályusz: *A reformkor*, 17.

<sup>24</sup> Mályusz: *A reformkor*, 20., 27–28., 32., 42.



sadalom felett, de a felvilágosodás eszméinek továbbélését nem nyomozta, hanem döb-benten jelezte, hogy az 1790-es évek még felvilágosodott és reformokra hajló magas tiszt-ségviselőire évek múltán nem ismerünk rá, mert „a reakció vaskezevel a maga képére gyúrta át az embereket is”.<sup>25</sup>

Az eszmetörténeš Eckhardt Sándor azt térképezte fel, hogy a francia forradalom esz-méi miként hatottak és éltek Magyarországon: „az alkotmányos kormányzat gondolata és a demokratikus eszme átította a nemzet széles rétegeit, és így a negyvennyolcas forradalmat készítette elő”. Az új eszmék „nyomtalanul” tűntek volna el, „mint Martinovicsék forra-dalmi törekvései, ha a haladás termékeny gondolata mélyebben fekvő titkos erőket nem bolygat meg: a nemzeti érzést, mely a nagyarányú nemzeti fejlődésnek és a sajátos magyar kultúrának lett a kútfeje”.<sup>26</sup> Eckhardt Sándor egyik példája a folytonosságra „a konzervatív” Fejér György 1809. évi értekezése az akadémia felállításának szükségességéről, amelyben Voltaire-t idézte, Condorcet fejlődéelméletét alkalmazta, és így érzékelhető, hogy „a ma-gyar reformmozgalom továbbra is a francia forradalmi eszmék varázsa alatt áll”.<sup>27</sup> Tegyük hozzá, azért Fejér mégsem olyan konzervatív, mint amilyennek például a kormányhivata-lok vagy egyházi fölöttesei előtt kellett mutatnia magát. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy 1809-ben őszintén mozgósított a rendiség védelmében, óraműhöz hasonlítva a rendi vilá-got.<sup>28</sup> Hívó pap lévén, keményen védelmezte felekezete hitigazságait, a felvilágosodás rela-tivizáló szemlélete ellenében,<sup>29</sup> az élő Isten jelenléte a világban számára is az emberi élet feltétele, mert ha nem, akkor „oda az erkölcsességünk minden ösztöne, gyámola, díjja”.<sup>30</sup> 1809-ben azonban olyan értekezést is közzé tett *Az ember kimiveltetéséről*, amelyben az emberi szabadság autonómiája mellett érvelt,<sup>31</sup> Rousseau-t idézte, kifejtve, hogy miként le-

<sup>25</sup> Mályusz Elemér: *Bevezetés*. In: Mályusz Elemér (szerk.): Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Budapest, 1926. 56.

<sup>26</sup> Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, [1924] 2001. 214.

<sup>27</sup> Eckhardt: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, 209.

<sup>28</sup> Fejér György: *Pest szabad királyi városa felfegyverzett polgárihoz tartatott beszéd a polgári hívségről s hivatalbéli engedelmességről felszentelt zászlóikhoz hiteltetésök alkalmatosságával*. Pest, 1809.

<sup>29</sup> Fejér György: *A vallásbeli türodelem vizsgálata azon egy szóra a maga idejében, melyet an-nak gyarapodására mondott R. Komáromban 5-dik Juni. 1814. Kalmár József a H. C. tartó gyülekezet egygyik prédikátora*. Pest, [é. n.]

<sup>30</sup> Fejér György: *Bévezetés a philosophiába vagy is: a propaedeutica*. Buda, 1836. 152.

<sup>31</sup> „Ha a kormányzás a lélek kimivelésébe avatja magát mégis, úgy ennek szükségeit szaporítja in-kább, hogy sem kielégítené. Csak némely oldalról, elcsavarva formálja ki, intézi el, inkább rab-ságba vetemíti az embert, mintsem szabadságot, magától való életet szerezne néki. A képzelődés, részvétel, erkölcsösen gondolkodás, melyeknek fejtegetésére fordítja a kiformáltatás főképpen minden erejét, az országlásnál számba se jó; az esméret, képzés és a durvább érzékenység eszti meg minden erőlködésit. Így törpül el a polgári kormányozás kimivelése alatt az Ember. Ha a vilá-gosodást, munkásságot elősegíti, ezt csak azért, hogy általa a társasági célok elérését előmozdítsa, a megszerzést könnyebítse, a birtokot kellemetesebbítse, a haszonvételt közönségesebbé tegye. Így esik rabságba a polgári kormányzás intézete alatt az Ember. [...] Az embert tehát elég arra birmi, hogy önnön tehetségét észrevegye, érezze, a többit magára kell bízni. De az ember kiformál-tatását, ha egyszer elkezdette, a polgári törvények által meg se köthetni, sőt azt se akadályoztat-hatni meg, hogy el ne kezdje. [...] A szegénység, az erőszakoskodás, a rabi sors, elfajult érzés, el-csüggedés egész nemzetet is elerőtleníthetnek, a tehetőbb elméket is beszoríthatják, de az ő ele-ven indulatjuk mindazáltal kitör nyilván. Meg nem akadályoztathatni, hogy imitt-amott egyik-má-sik szabad lélek békóit lerázni, szabadon lélegzeni, amennyire kitelhető, ezen szabadságát killebb-killebb terjeszteni ne próbálja. Ha elejénten csak az lett, ami lehetett Hazájának szorongattott állapotjára és az uralkodó eleítéletekre nézve, lassanként felemelkedik ezentúl, azon eleítéleteket

het tanulni „a természet nagy iskolájában”, majd művét *Az Ész*t dicsőítő ódával zárta.<sup>32</sup> 1817-ben alapító-szerkesztője lett a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratnak, amely a rendiség elfogadása mellett a felvilágosodás és a korai liberális reformevolucionizmus megnyilatkozásainak tárháza is lett. És természetesen az idő múlásával a liberalizmus erősödött.<sup>33</sup> Példa erre „a konzervatív” Fejér György liberális szellemű cikke a nemességről, amely a majdani érdekegyesítő programot előlegezi meg, amikor a nemesség részleges adózásáról, a polgárság diétai képviselétéről, úrbéri reformról szolt, és jelezte a várható eredményt is: „Ezek szerént ama grádiconként felemelkedés, mely az egész természetben uralkodik, hazai alkotmányunkban szerencsésen fennmarad, az atyafi tagok egy testté szorosabban egyesülnek, s a magyar nemesség a minden akadékokat meghaladó, minden erőszakot trutzoló időnek lépéseit bátran szemlélheti!!”<sup>34</sup> És ki ne értette volna az üzenetet? A szerző is tisztában volt saját merészségével.<sup>35</sup> És tudomásul kellett vennie: „a nemes uraságok visszavonták az előfizetést.”<sup>36</sup> 1849-ben ugyan a radikális sajtó kiszerveztette az öreg paptanárt azért, mert szerinte nem gyűjtött gyertyát Buda visszafoglalásakor: „A letűnt századok sötétségéből, mint madárijesztő, fennmaradt egy korhadt oszlop rettentő példájára

---

megcáfolni, a határokat killebb nyomni törekedik sat.” Fejér György: *Az ember kimiveltetése. I.* Pest, 1809. 41–43.

- <sup>32</sup> Ész! nemünknek legbecesebb, tulajdon  
Dísz; fő kincsünk; Te magasztalod fel  
Gyenge sorsából egyedül királyi

Rangra az Embert!

[...]

Így tehát méltán zugolódik én bús  
Lelkem oly dölfős gonoszokra, kik még  
Téged elnyomni, s sanyarú bilincsbe

Verni akarnak!

Fejér György: *Az ember kimiveltetése. II.* Pest, 1809. 337.

- <sup>33</sup> Fenyő István: *Haladás és maradás harca a Tudományos Gyűjteményben.* In: Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I.* Budapest, 1979. 280–337.
- <sup>34</sup> Y. [Fejér György]: *A nemességről. Tudományos Gyűjtemény, 1820. XI. 35–36.*: „Megtarthatja-e jövődöre is a magyar nemesség mind ezen jussait [...] „készek lesznek ők, az országgyűlésén megszólíttatván, a köz szükséglet önként való segedelmökkel, katona adással, értékeikhez képest pótolgatni, mivel eddig is a végre csaknem esztendőnként adogattak. Készek lesznek ők az adózó nép könnyebbítésére önként az úgynevezett cassa domesticába fizetni, hogy abból önnön jurisdictiójuknak költségei, a vármegyék követinek diurnumai az országgyűlésén, a tábla bíraké a sedriákon s t. e f. kielégíttethessenek. [...] Sokat várhatni e pontban ama válaszságtól, mely nagyméltóságú országbírájának, Ürményi Józsefnek felügyelése alatt e tárgyban munkálkodott, készek lesznek ők az urbárium állapotját jobbagyaik könnyítésére elintézni, valamint 1791., 1796., 1805-diki diétákon magokat kinyilatkoztatták, s már több birtokosok házhelyeiket nekik árendába is bocsátották. Ez eránt is sokat remélhetni a nemzeti választmány véleményétől. Készek lesznek ők helybenhagyni, hogy az országgyűlésén több városoknak, helységeknek is engedessék voksz és ülés, valamint helybehagyták, hogy a Jász, Kun és Hajdú városi kerületek is a státusok és rendek közé számláltassanak. [...] Készek lesznek helybehagyni, hogy a polgárrendűek a dikasztériumoknál elembeli tehetségeikhez képest minden tisztségekre alkalmaztathassanak, valamint helybe hagyták, hogy a N. M. Királyi Helytartói Tanácsnál és Kamaránál titoknokni hivatalt viselhessenek.
- <sup>35</sup> Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1821. jan. 9. OSZKK, Levelestár: „Ha a Nemességről szóló értekezésemmel a kisebb, józan rész megelégszik, elég az nekem; a tudatlanoknak s vakbuzgónak nem is kívántam tetszeni. Szükség volt a nemességről üdönn és önnön jobb voltunk kívántatása szerént valakinek szólani, hogy én bátorkodtam az lenni, merészség volt ugyan tőlem, de nem vétek.”

- <sup>36</sup> Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1821. máj. 10. OSZKK, Levelestár

az 1849-dik évnék.”<sup>37</sup> Mire a „89 esztendőös öreg Fejér György”, aki nyilván korán kelő volt és korán fekvő, szemben a későn kelő és későn fekvő radikális tudósítóval, így válaszolt: „Pesten én voltam az első, ki hét órakor reggel az örömet hirdetem a népnek, s velük együtt térdre borulva hálát adtunk az istennek, én pedig a győzőknek 20 forintot ajándékoztam.”<sup>38</sup> Egy év múlva, immár kilencvenévesen értekezést írt a neoabszolutizmus ellen a magyar alkotmány visszaállításának szükségességéről, és ezért felelősségre is vonták.<sup>39</sup> De már megszokta. Már egy negyedszázada érzekelte: „Semmi más nem vétkem, hanem csak az, hogy magyar és magyar literátor vagyok.”<sup>40</sup> És maradt...

Történetírásunkban a folyamatosság kérdésében valamiféle csendes vitának lehetünk a tanúi. Igaz, Mályusz Elemér a folyamatosság kifejezést nem használta. Pedig az az érzésünk, hogy amikor az eszmetörténet terére lépett, kis híja volt annak, hogy ez a szó nem tolt a tolla alá. Szekfű Gyula a későbbiekben felhasználta Mályusz eredményeit, beépítette nagy ívű koncepciójába. Keresztény univerzalizmusra törekedve, jobban össze tudta kapcsolni a felvilágosodást és a liberalizmust, hiszen gyakran jobban meg tudjuk ítélni azt, amit elutasítunk, ám mégis vonz.

### *A mérvadó szintézis és „antinómiái”*

A folytonosság–megszakítottság vitában újabb paradox mozzanat, hogy Szekfű Gyula az, aki nagy összefoglalójában, a *Magyar történetben* a megszakítottság hangsúlyozása mellett a folyamatosság gondolatát is felkarolta. Történetírásunkban mindeddig ő jellemezte a legmesteribb módon az elmúlt idők eszmetörténeti szövevényét, olyan szuverén beszéd-módot alakított ki, úgy szőtte bele az előadásba egyéni szenvedélyeit, hogy műve a 19. századi nagy klasszikusokat idézi, mindenekelőtt Michelet-t, aki úgy élte át a történelmet, hogy a néppel – a maga képzelte eszményi néppel – azonosulva, olykor már-már a bulvár-újságíró szenvedélyességével is elmarasztalta, akit bűnösnek tartott. Amikor a céhbéli történészek Szekfű művét írói teljesítményként értékelik, akkor csodálatukat és idegenkedésüket egyszerre érzékeltetik.<sup>41</sup> Nem egy esetben el-elborzadnak a Szekfű-féle torzító optikán,<sup>42</sup> amelyet maga is igyekezett változó korok változó követelményeire igazodva korrigálni; ideológiai szenvedélyein és gonoszkodó írói fogásain át- és átüt a történelem valósága. Hogy miként és mennyire, az részben az alkalomtól és a helytől is függött, amikor és ahol nyilatkozott. Az 1920-as években a magyar államnyelv kérdéséről értekezve – *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című művében – például a forrásanyag közvetlen vonzásában már a 19. század eleji magyar nyelvvédő irodalomban és nemzeti közvéleményben is megjelenítette a modern nyelvi-etnikai nemzetfogalmat, hiszen „a század fordulója után [...] a nyelvi mozgalom nemesi elemei háttérbe szorulnak, immár nem tesznek különbséget nemes és jobbágy közt olyképpen, hogy a nemesnek az alkotmány miatt meghagyják latin tudását; mert már magasabb kockázatról van szó, nem az alkotmány, de

<sup>37</sup> Marcius Tizenötödike, 1849. jún. 8. 43. sz. 170.

<sup>38</sup> 89 esztendőös öreg Fejér György: *Az öregnek egy névtelen vádló ellen magáigazolása*. Marcius Tizenötödike, 1849. jún. 8. 44. sz. 174.

<sup>39</sup> Fejér György: *A politikai forradalmak okai*. Buda, 1850.

<sup>40</sup> Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1824. aug. 15. OSZKK, Levelestár

<sup>41</sup> Mályusz Elemér, miután a *Magyar történetet* emberfölötti teljesítményként jellemezte, úgy nyilatkozott, hogy „Szekfű kevesett törődött a történész cég szokásaival. Erre írói képességei szinte kényszerítették.” És Mályusz szerint Miskolczy Gyula Szekfűről úgy nyilatkozott, hogy „soha nem fog levéltári kutatásokat végezni, mondotta, sőt mint író is egyedül arányzékére hagyatkozik.” *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Budapest, 1968. 126.

<sup>42</sup> Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. 36–37.

az egész nemzet és állam pusztulna akkor, ha a magyar nyelvet illető fáradozások sikertelenek lennének”.<sup>43</sup> Ez már a reformkor nemzetszemlélete is lehetne, de nem lehet. Széchenyi ugyanis magányos prófétaként kell felmutatnia, ha önmagához és a Széchenyi-kultuszhoz hű akar maradni.<sup>44</sup> A *Magyar történet*ben hangsúlyozta, hogy Horváth Mihály – „bár talán ő az egyetlen, aki a diétai anyagot átnézte” – „beosztása, mely szerint már 1802 óta ébredés korszaka van, nem fogadható el”.<sup>45</sup> (Egyébként korábban Szekfű is némileg erre hajlott.)

Szekfű Gyula ellentmondásai egy önmagával és anyagával vívódó szellem ellentmondásai. Ezekből a továbbiakban csak néhányat villantunk fel. Először azt, amely egyszerre szól a magyar felvilágosodás létéről és tagadásáról. „A hazai jelenség nem lehet oly komplex, mint nyugati testvérei”; egyrészt azért nem, „mert aránylag kis népnek homogénebb viszonyaiból nőtt ki, mint a nyugati mozgalmak”, másrészt azért nem, mert „a régi kultúra erős páncélként nyomta maga alá feltörekvő újat,” és így ez „csak láthatatlan erekként szűrődött össze itt-ott földalatti tóvá, békében megvárva, míg valami földrengés vagy más erő feldobja a felületre”. Mária Terézia uralkodása alatt nem került sor semmi drámai fejleményre, „míg végre gyors egymásutánban két kataklizma is, II. József és a francia forradalom felszabadította a magyar felvilágosodás erőit”.<sup>46</sup> De miután felszabadultak ezek az erők, már nem kapják meg a magyar minősítést: „A hazai forradalmi gondolat szélső kilengései nem a közjog és politika, hanem a társadalom, vallás és általános műveltség terén mentek végbe, s itt a jozefinizmusnak bécsi libertinus szelleméből kiindulva, a forradalmi gondolat rövid pályája alatt valóban elképesztő tömeget hozta létre a véleményeknek, melyek immár a magyar talajjal semmi összefüggésben nem voltak.”<sup>47</sup> Mindezt azután vetette papírra Szekfű, hogy Hajnóczy József és Belnay György Alajos eszméit röviden jellemezte, méghozzá oly eszméket, amelyek a következő reformkor érdekegyesítő elképzeléseit előlegezik meg. Ezek után Martinovics már nem tett mást, mint „a magyar felvilágosodási mozgalmat végső fokán bekapcsolta, nem tényekkel, de frázisaival, hazudozásaival a francia forradalomba, s ezzel azt hosszú évtizedekre kompromittálta. Király és társadalom önvédelmet teljesített, megálljt kiáltva az eszméknek.”<sup>48</sup> (Ez a kijelentés már a – nemsokára elemzésre kerülő – általa elmarasztalt „rendi nacionalizmus” dicsérete is lehetne.)

Szekfű Gyula reakciót is elmarasztalta, mert az felszámolta a reformra törő rendiséget is. A *Magyar történet*ben ugyanis kétféle rendiség jelenik meg. A primitív konzervativizmus mellett „a felvilágosodott nemesi reakció”, a „felvilágosodott rendiség”. Szekfű első sorban azt a köznemesi politikát jellemezte így, amely a magyar rendi alkotmányvédelmet a francia társadalmi szerződés ideológiájával legitimálta, a köznemességet valamiféle harmadik rendként tüntette fel, viszont az uralkodó felé „az egész nemzet” képviselőjeként lépett fel. Mégis, a felvilágosodott rendiség Szekfűnél nem statikus séma, nem ideológiai ügyeskedésben utazó és historiográfiai unalmat termelő sematizáló osztályszemlélet terméke, hanem operatív fogalom. A fogalom alkotója is nehezen bánt vele. Így határozta meg: „logikailag bizonyára nehezen megérthető képződmény, mely azonban a valóságban mégis megjelent, bizonyosságául úgy a rendi alkotmány, mint a magyar nemesség csodálatos vitalitása-

<sup>43</sup> Szekfű: *Iratok*, 92–93.

<sup>44</sup> Tarnai Andor: *Szekfű és a „nemzetiellen kor” irodalomtörténete*. Irodalomtörténeti Közlemények, 64. évf. (1960) 193–194.

<sup>45</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 615.

<sup>46</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 11.

<sup>47</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 65.

<sup>48</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 94.

nak”.<sup>49</sup> A felvilágosodott rendiség – mint kifejezés már-már – oxymoron, hiszen felvilágosodás és rendiség logikailag kizárják egymást. A terminusban feszülő ellentmondás előre jelzi, hogy a felvilágosodás dinamikája maga alá rendelheti a rendiséget, és fordítva: a rendiség a felvilágosodás hívét. Példa rá Bessenyei György. Az ő „egyéniiségében született meg a felvilágosodás és a magyar nemzetiség szintézise,” mert megmutatta „az utat népének, melyen haladva ezt az új európai áramlatot sajátjává teheti, nem a maga kárára, hanem önjellegének erősítésére”. És azért mutathatta meg, mert „mindkét irányt [a felvilágosodást és a nacionalizmust] fenntartás nélkül, lelke mélyén átélte”. Felismerte, hogy Magyarország akkor emelkedhet fel, „ha a magyarság befogadja az új tanokat”. A tudomány művelésénél kell kezdeni, a tudományt csak anyanyelven lehet művelni, és ezzel elkészült „a magyar nemzetállam első elméleti posztulátuma”. A rendiséget viszont nem akarta felszámolni Bessenyei. Ellenezte, hogy a parasztság az országgyűlésen részt vehessen. A nemesi és paraszti jogok törvényes szabályozásának volt a híve. Így „a felvilágosodás embere végső fokon kapitulált a rendi szellemű földesúr előtt”.<sup>50</sup>

A kapituláció ecseteléséből kimaradt azonban egy lényeges mozzanat. A Bessenyei-féle nemzetfogalom tartalmának jelzése. Annak a jelzése, hogy Bessenyei gyakran az „egész nemzet”-ről szólt, és ebbe a jobbágytságot is beleértette, és így „a felvilágosult monarchia elgondolásával szembeállítható, sőt, elméletileg jobbnak ítéltető koncepciót dolgozott ki”.<sup>51</sup> Az 1779-ben megjelent *A holmi* című művében jelezte, hogy a nemesek paraszti „sors”-ból emelkedtek fel, és oda „visszamenendők”.<sup>52</sup> Csak jelezte, mert ennek a társadalmi körforgásnak a részletesebb kifejtését is tartalmazó értekezését *A magyar nemzetnek szokásairól* a cenzúra nem engedte megjelenni. Mert annak fejtegetése – hogy a nemesek paraszti sorból emelkedtek ki, és oda kerültek vissza, hiszen „sok úrnak maradéka lett már paraszttá”<sup>53</sup> – ellentmondott a nemesi rend örökletes magasabbrendűségét hirdető hivatalos szemléletnek. Ennek az is ellentmondott, hogy Bessenyei *A holmi*-ben a parasztságot „község”-nek nevezte,<sup>54</sup> azaz communitasnak. Ez pedig Werbőczy *Hármaskönyvé*-ben, a nemesi jogok Bibliájában maga a nemesség. Emellett nem egy arisztokrata családot sértett, ha homályos származását feszegették. Felvilágosodott főurak sem vették jó néven. (Például az egyik legfelvilágosultabb, gróf Széchényi Ferenc ugyancsak elkomorodott, emlékezik Kazinczy Ferenc, amikor báró Vay Miklós szidta az „újabb mágnásokat”, és „chétive existentiáknak nevezte azokét, kik mintegy százestendős emberké. Nem tudta, hogy Széchényi a maga eredetét csak Pálhoz, a kalocsai érsekhez, ki I. Leopold alatt élt, és szabó mester testvérét megnemesítette, viheti.” Vayné pedig hiába „pillogott az ura szemébe”, Széchényi „titkos vádat tett az udvarnál”, miután Vay 1807-ben a diétán az uralkodó adópolitikáját bírálta.<sup>55</sup>) Bessenyei nemzetfelfogásának a lényege a társadalmi mobilitás elfogadása, és annak igelenelése, hogy az érdem legyen a mobilitás alapja. Mindezt a természet legitimálja. Mert „a szabadságban az emberi természet dolgozik”.<sup>56</sup> A társadalmi mobilitás is természeti jelen-

<sup>49</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 57.

<sup>50</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 33–37.

<sup>51</sup> Bíró Ferenc: *Nemzet, nyelv, irodalom*. Irodalomtörténeti Közlemények, 88. évf. (1984) 5–6. sz. 561.

<sup>52</sup> Bessenyei György: *Válogatott művei*. Szerk. Bíró Ferenc. Budapest, 1987. 338.

<sup>53</sup> Bessenyei: *Válogatott művei*, 622.

<sup>54</sup> Bessenyei: *Válogatott művei*, 336

<sup>55</sup> Kazinczy Ferenc: *Az én Pandektám*. Udvarbíró és septemvir Vay József úrral lételem 1810. nov. 17–27d. MTAKK K 633. III. 209.

<sup>56</sup> Bessenyei: *Válogatott művei*, 340.

ség. „Olyan a ti közsorsotok – írja Bessenyei a parasztságról –, mint a tenger, melybe minden víz visszafoly, mi belőle kiágazik.”<sup>57</sup> Dózsa Györgyöt és felkelését viszont keményen elmarasztalta. És nem Szapolyai szólt belőle. A reformer rettegett a forradalmártól. A francia forradalom igazolta is.

A felvilágosodott rendiség fogalma, ha az élet mögötte rejlő gazdagságát is érzékeltetni tudjuk, a valóság dinamikáját ragadja meg. A *Magyar történet*ben is a nemesség lelkesedése „nemcsak a rendi előjogok, hanem a nemzeti szellem szolgálatában is lángolt fel 1791-ben, és nyaldosta a Trón és Oltár lépcsőit”, vállalva „a felvilágosodás népjóléti tartalmának recipiálása”-t, majd „lassú evolúció”-t ígért.<sup>58</sup> 1792 után azonban „a nagy rendszerváltozás” a felvilágosult arisztokrata főtisztviselők eltávolítása lett.<sup>59</sup> „Az önmagát túlélte rendi társadalom [...] új erőre kapott”<sup>60</sup> az uralkodóval való szövetségben, aki negyvenévi uralmával „népei életéből negyven esztendő t rabolt el”, műveletlen és alacsony színvonalú abszolutizmusával, amelyet jól kiegészített a hasonló „rendi nacionalizmus”, és az eredmény: hanyatlás.<sup>61</sup> Mert: „A rendi nacionalizmus az igazi írók műveiben klasszikus vagy barokk formákban, de még irodalmi magaslatokon jelenik meg, a műveletlenebb vidéki nemesség számára készült, vagy annak köreiből származó művek azonban Bessenyei és Kazinczy törekvéseihez képest egyaránt dekadenciát mutatnak. Ezek a hazafiak csak külsőségekben látják a nemzetiséget, s öntudatuk csak akkor van, ha idegenekkel érintkeznek.”<sup>62</sup> Ebben a világban „nyomat sem találjuk a nemzeti múltat és jövőt áttekintő szemléletnek: írónk csak úgy, mint politikusaink a 18. század barokk elgondolásain élősködnek, a barokktól kultivált rendi hősiességet dicsőítik a francia háborúk alkalmából”.<sup>63</sup> Tehát ez a propaganda még csak nem is nacionalizmus. Pedig volt ilyen is, csak fent, a kormányzati körökben nem tetszett. A Jézus Krisztus példájával mozgósító, „a keresztényi hazafiság”-ra buzdító – nyilván magas helyről sugalmazott – röpirat, anélkül hogy megnevezné, el is marasztalta a nacionalizmust, amikor többféle hamis hazafiságot különböztetett meg az etnicitás-tól, a nemesi hivalkodástól az uralkodóellenességig.<sup>64</sup>

<sup>57</sup> Bessenyei: *Válogatott művei*, 622.

<sup>58</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 55., 57., 74., 84.,

<sup>59</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 95

<sup>60</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 96

<sup>61</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 173.

<sup>62</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 158.

<sup>63</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 154.

<sup>64</sup> *Az időnek környül-állásaihoz alkalmaztatott beszéd az haza szeretetéről vagy-is a patriotizmusról.* Magyar-Országban, 1809. 18–20.: „Vannak, akik az az hazának szeretetét abban helyhezetik, hogy hazájokhoz, melyben születtek, és nemzetekhez, melynek véréből származtak, sőt még csak anya-nyelvekhez és nemzeti ruházatjokhoz is oly indulatos buzgósággal legyenek, hogy csupán csak azt igaz patriotának, igaz hazafinak ítélik, aki minden egyéb nemzethez, minden egyéb nyelvhez és ruházathoz is egész idegenséggel, megvetéssel, sőt gyűlöléssel is viseltetik. Vannak ismét, akik az hazának szeretetét abban állítják, hogy hazánk nemcsak rend szerént és hasznos törvényeihez, hanem annak még minden szokásaihoz is, sőt annak minden balvélekedéseihez és visszaéléseihez is oly buzgósággal viseltessünk, hogy készebbek legyünk inkább akármely kárt is szenvedni, sőt még tulajdon hazánkat is nem ritkán a legnagyobb veszedelemnek is kitenni minthogy csak legkisebb változást is (akármely hasznos légyen is különben) régi szokásainkban, sőt csak elhitett balvélekedéseinkben is tétetni engedjünk.” Vannak, kik „hazájokért, nemzetekért buzgálnak”, de csak szóban. „Vannak ismét mások, akik még abban is az hazafiságot helyhezetni nem állják, hogy törvényes fejedelmeknek legtörvényesebb és leghasznosabb intézeteit, rendeléseit, sőt parancsolatait is [...] gúnyolni, sőt magokat még ellenek is szegezni vakmerő merészség-

Szekffü Gyula az 1790-es évek forrongásának jelentőségét egyszerre mutatja fel és relativizálja, sőt olykor még a saját maga által jelzett mozzanatok is ellentmondanak következtetéseinek és értékítéleteinek. Példaként hadd jelezzük Ócsai Balogh Péter tevékenységének megítélését. Ő az, aki a széles nemesi rétegekhez szóló rendi alkotmánytervében társadalmi szerződés elméletét a nemesség és az uralkodó viszonyának jellemzésére alkalmazta, és így – hangsúlyozza Szekffü Gyula – „Verbőczy Rousseau-tól kölcsönzött ruhába öltözik, s mint egykor a II. Ulászló-korabeli pártharcokban, most is sikerrel teríti le a királyi, főnemesi és városi hatalmat a köznemesség érdekében.”<sup>65</sup> Más szóval újra hanyatlást és anarchiát hozott a köznemesség hegemoniája. Aztán – ugyancsak Szekffütől – megtudjuk, hogy ugyanez az Ócsai Balogh Péter 1792-ben a közigazgatási diétai bizottságban olyan országgyűlési reformot javasolt, amely – bár Szekffü nem hangsúlyozza, mégis – radikálisan újnak bizonyult. A felső táblai tagságot cenzushoz kötötte, tehát már nem jelenhetett volna meg minden arisztokrata automatikusan az országgyűlésen. Az alsó táblára a megyék népességük arányában küldhettek volna követeket, és a szabad királyi városok is. Valamennyi követ szavazati jogot kapott volna. Holott addig és még sokáig a szavazatokat ponderálták, tehát a tekintélyes megyék követeinek véleménye volt a mérvadó, a városok követei pedig összesen egyetlen szavazati joggal rendelkeztek. Szekffü nem hasonlította össze a reformjavaslatot a valóságos helyzettel. És nemcsak a hallgatással bagatellizálta ezen javaslat jelentőségét. Úgy ítélte, hogy „az országgyűlés és a királyi hatalom jogkörének elhatárolásában a frazeológia felvilágosodási: legislativáról, executiváról, polgári társaságról beszélnek, de a valóságban a két hatalomnak a rendi dualizmus során kifejtett viszonyán lényeges változtatásokat nem akarnak eszközölni”.<sup>66</sup> Márpedig látható, hogy a népszuverenitás eszménye és eszméje nemcsak elvontan van jelen a javaslatban. Igaz, korlátozottan, de a rendszer nyitottabb, a „felvilágosodási frazeológia” sem csak külsőség, ahogy Szekffü ítélete sugallta. Ócsai Balogh például barátjának, Pászthory Sándornak – mint szabadkőműves a szabadkőművesnek – levélben is részletesen beszámolt a javaslatáról, és jelezte annak lehetőségét, hogy egyszer majd a városi követek száma meghaladja a megyeieket, ezért – mint írta – tervezete „messze vág”, „de ha észre nem veszik ezen kiható dolgot, én a világ Gondviselőjére hagyom; légyen meg egyszer, amit a közigazság kíván”.<sup>67</sup> Ócsai Balogh Péter tehát nem a verbőczyánus maradiság hordozója, modern – a szükségből fakadóan –, némileg machiavellista politikus, olykor már-már Rousseau-i lélek, rendi mezben. Ő is sokarcú ember lehetett. Mondanivalóját a helyzetnek és a közeg várakozásainak, fogékonyságának megfelelően öntötte formába. „Híve a jónak, de mikor a szükség kívánta, azt mindig kész vala megtagadni” – Kazinczy szerint.<sup>68</sup> Főispánságot is vállalt, és még septemvir is lett. Talán maga sem bízott meg saját magában. Politikai változékonyságát, az evangélikus egyház irányításában játszott következetes tevékenységgel ellensúlyozta. Tacitus fordításával ütötte el az időt, miközben jogszemléletét nem adta fel. 1818-ban a fiatal Palacky, aki sokat tanult tőle, ódával búcsúztatta a „felvilágosult lelket”.<sup>69</sup>

---

gel merészleljék.” Császár Elemér: Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban. *Az utolsó nemesi felkelés. I.* Szerk. R. Kiss István. Budapest, 1909. 307. németből tolmácsolt röpirat.

<sup>65</sup> Szekffü: *Magyar történet*, V. 57

<sup>66</sup> Szekffü: *Magyar történet*, V. 79.

<sup>67</sup> MOL, P 643 Szögyén-Marich család, Ócsai Balogh Péter levele Pászthory Sándornak, Pest, 1792. nov. 15. 30. cs. 311.

<sup>68</sup> Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Szerk. Abafi Lajos. Budapest, [é. n.] 285.

<sup>69</sup> Pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtára, köteg: 693-24.: Bud’ laskaw, Duchu oslaweny! at’ opet wstane mocná Nám Pannonye, a wgasnj oci Twych se milácku.

Az 1790-es évek elején a felvilágosodás szellemében fokozatos reformot ígérő tervezetek készültek, és nem egyszerűen a reformereken múltott a reformok sorsa. Ezt Szekfű Gyula sem vitatta. Az 1790-es évek megítélésében valamiféle szintézisét alakította ki Concha Győző idézett nézeteinek, valamint Grünwald Béla – azoknak sokban ellentmondó – *A régi Magyarország* című, 1888-ban megjelent művének. Ez utóbbiból azon nézetét emelte ki, mely szerint a köznemesi mozgalmak a rendi jogvédelmen nem léptek túl.<sup>70</sup> Conchához közelítve viszont Szekfű Gyula azt is érzékeltette, hogy a magyar felvilágosodás értelmiségi alakjai olyan „eredeti egyéniségek”, akiknek annyira eltérőek az elképzelései, hogy „innen a szívárványszerű, alig megfogható volta az eszméknek, melyeket ez a valósággal »felszabadult« magyar generáció termelt ki magából”.<sup>71</sup> Így „az új nemzeti gondolat számára intézmények nem, legfeljebb érzés és hangulat állott a XVIII. század végén készen”.<sup>72</sup> De mi lesz ezzel az érzéssel és hangulattal, amely azért – tudjuk – szavakban öltött testet, különben honnan is tudnánk, hogy volt ilyen? Ha pedig szavakban és mondatokban nyilvánult meg, akkor több volt, mint hangulat: gondolat. De mi is lett a gondolatokkal, hogyan állnak össze eszmékké?

Szekfű Gyula válasza a *Magyar történet*ben már eleve adott. A mindent elborító valóság, a rendi nacionalizmus maga alá temette a változtatás igényét. Ez a rendi nacionalizmus látszólag egyszerű képlet: „A francia forradalmi ideák lefoszlása óta megmarad ugyan a magyar nemzeti érzés, de ez szűkkörű, csak a rendiséget öleli át, s elutasítja magától a nagy többséget alkotó szegény népet. Király és rendek kompromisszuma [...] így biztosította újabb harminc esztendőre a rendiség háborítlan érvényesülését, mi most már annál könnyebben ment, mert ez a rendiség az új nacionalizmus erkölcsi erejét is igénybe vette, annak dacára, hogy a modern nemzet fogalmától még igen távol állott. Ez a rendi nacionalizmus meglegedetten élvezte életét a barokk formák teljes kimerítésével, s azok rokokóba átfordításával.”<sup>73</sup>

A múlt valóságának ilyenén való megjelenítése szellemi bűvészmutatvány. Méltó is ahhoz a történetíróhoz, aki egyszerre lehetett a két világháború közötti magyar neobarokk szellemiség egyik kialakítója és egyben annak ostorozója. De kérdés: a történelem képes volt-e erre a bűvészmutatványra? Az olvasót elkápráztatja az egymást kizáró jelenségek fogalmi ötvözése. A rendiség ugyanis sok vonatkozásban anacionális, a magyar nemesség jelentős része nem tud magyarul. A *natio hungarica* multietnikus képlet, még akkor is, ha a honfoglalás főhősei magyarok. Ők az eredetmítoszok honalapítói. A nemesi nép hivatalos nyelve azonban a latin. II. József ennek helyébe állította a németet. Válaszként a latin jogainak visszaállítását követelik a rendi jogvédelem jelentős erői. Ez felel meg a rendi reakció logikájának. 1790-ben még a magyar ruha a fontosabb, a társadalmi felsőbbség és a nemesi szabadság látható szimbóluma. Ez a demonstrációs effektus leghatásosabb eszköze. A magyar ruha mellett sokan – más-más megfontolásból – a magyar nyelvvel akarják kiszorítani a németet. A magyar nyelv kultusza is Janus-arcú jelenség. A hitvitázó reformáció és ellenreformáció nyelve, bár ezt a barokk latin kultusza sokban feledtette. A magyar a kuruc hagyományok nyelve, bár ez a szlovák, rutén, román kurucok a maguk nyelvén beszéltek. A kuruc hagyományok sem egyformán mindenkinek kedvesek, anarchiát is idéznek, a nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc tragikus alakja mellett veszélyes népmozgalmakét, és még a különböző betyárokét és rablókét is. A magyar a felvilágosodásnak is egyik nyelve, érvénye-

<sup>70</sup> Grünwald Béla: *A régi Magyarország*. Budapest, 2001. 266–267.

<sup>71</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 62

<sup>72</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 150

<sup>73</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 157.



sítése a felvilágosodás társadalmi programjának érvényesítését is jelentheti. A magyar nyelv az új idők követelményeit is szimbolizálhatja. A rendi jogvédelem felkarolja a magyar nyelvet is, de óvatosan, mert a magyar hivatalos nyelv követelése maga is újítás, és nemcsak az udvar ellenállásába ütközhet, hanem a nemesség magyarul nem tudó része sem fogadja el. Ócsai Balogh Péter említett alkotmánytervezete is latinul szólt olvasójához. Latinul érvelt Hajnóczy József „Magyarország diétáján javaslandó törvények rációja” című, kéziratban maradt művében: „Ha az anyanyelvet vezetjük be a hivataloknál, minden osztálybeli ember – miként más országokban – magasabb kultúrára tesz szert, a szabadság szelleme minden életsorsú embert átjár, a polgári egység erősebb lesz – és mivel a külföldiek nehezebben tudnak nekünk parancsolni – egyre inkább megszilárdul.”<sup>74</sup> A magyar nyelvűség valóságos társadalmi és politikai színeváltozás része. A megismerés eszközből jel lett belőle, a modernizálódó nemzeti lét igényének szimbóluma.<sup>75</sup>

Szekfü Gyula *Magyar történetében* a rendi nacionalizmus fogalmában a rendiség, a nacionalizmus és a nyelvi program kapcsolódik össze. Láttuk, hogy az *Iratok a magyar államnyelvi kérdésének történetéhez* című 1926-ban megjelent művében még közelebb állt a korábbi liberális szemlélethez. Ennek mestere, Marczali Henrik még így írt: „A magyar társadalmat 1790-től 1815-ig nagy alkotmányos érzék mellett a javításhoz való erős hajlandóság jellemzi. Minden hazafi kiveszi részét a nagy munkában. Csak azt nem tudják, hol kell kezdeni, hogyan kell a sok külön elszigetelt törekvéseket egy cél felé egyesíteni.” Mert: „Még aránylag kis szám az, mely a nemzetet teszi, mely a diétán, a megyegyűlésen, az irodalomban és a magánéletben küzd a nemzet szabad fejlődésének eszméje mellett.”<sup>76</sup> Később Marczali nem minden célzat nélkül fejtegette: „Egyáltalában nem a zsiros-szájú magyar nemes, nem az, ki más nyelven nem is tud, legfőlebb deákul, a magyarosodás hirdetője és apostola. Ugyanazokkal találkozunk itt, kik mint a renden és felekezeten felülálló nemzeti öntudat előharcosai, már előbb is szemünkbe tűntek, kik az akkori európai felvilágosodás hívei voltak, és annak eredményeit akarták hazájukban is meghonosítani. A magyarosodás akkor is, mint most, a magasabb kultúra és erkölcs kérdése. Műveltség nélkül nem lehetett érte lelkesedni sem.”<sup>77</sup>

A magyar „rendi nacionalizmus” mindenhatóságának viszonylagosságára már korábban felhívták a figyelmet. Grünwald Béla, aki a 19. század második felében a magyarosítás és a nemzetállami centralizáció híve és ideológusa volt, saját politikájának igazolására a rendiség nemzetellenes jellegét emelte ki, amikor a magyar hivatalos nyelv elleni törekvéseket így jellemezte: „Hosszú, szívós küzdelmet látunk itt nemzeti nyelv ellen, a hivatalos Magyarország körében, mintha egy idegen nyelvről lett volna szó.”<sup>78</sup> És jellemző, hogy Márton István kritikai filozófiai összefoglalóját 1819-ben azért tette közzé latinul, mert „deák nyelv lévén a magyar nemzet constituens részének a diplomatica nyelve”, ezek után „nagy kérdés, hogy civiliter vagyis nemesi tekintetből szabad volna-e a filozófiát magyarul kiadni, mivel az ennél fogva a filozófiát magyarul beszéltető tudós úgy látszana, mintha a nemzetnek nem constituens részét a constituens rész felett akarná az európai minden egyéb pallérozott nemzeteknek kultúrájába béavatni, s a magyar nyelvet a szomszéd orosz és lengyel nyelveknek közelebbi példáik után nemzeti nyelvi méltóságra felemelni, egyszersmind pe-

<sup>74</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, I. 86.

<sup>75</sup> Erről újabban Margócsy István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskolázásban*. Kézirat. Ezen az úton is megköszönöm a szerzőnek, hogy munkáját rendelkezésemre bocsátotta.

<sup>76</sup> Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 599., 602.

<sup>77</sup> Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés. I.* Budapest, 1907. 371–372.

<sup>78</sup> Grünwald: *A régi Magyarország*, 322.

díg a deák nyelvet, mint csak eklézsiái nyelvet eddig usurpált civilis méltóságából detronizálni?”<sup>79</sup> Kölcsey Ferenc, a modern liberalizmus egyik ideológusa sem tagadta, hogy tizenéves korában jobban verselt latinul, mint magyarul.<sup>80</sup> De az új távlatokat kereső modern ember önkifejezési igényeinek az élő nyelv felelt meg, és ennek érvényesülése megkérdőjelezte a rendiséget. Tudta ezt Márton István is, ezért kísérletezett a magyar filozófiai nyelv megújításával, majd Kant-katekizálásával,<sup>81</sup> és ezért tagadta meg önmagát, amikor már belefáradt a felsőséggel való örökös szembenállásba, és 1823-ban a protestáns felekezetek egyesülését javasoló egyik kéziratról a hivatalos várakozásoknak megfelelően így nyilatkozott: „...hibáját abba határozom meg, hogy ily fontos materiába magyarul írt a köznépek és nem deákul a tudósoknak, akikkel minden író mindég dietai kongresszusba van, ahová pedig csak a vállasztottakat kell béereszteni, ellenemondhatatlan igazság lévén, hogy a demokráciának rosszabb igazgatásmódját gondolni sem lehet, aminthogy Plátó és Aristóteles demokráciába éltek, s azt testestől-lelkestől gyűlölték, s írásaikba nem is commendálták.”<sup>82</sup>

A felvilágosodás nacionalizálódásának velejárójaként természetes, hogy 1790 után a magyar nemesek egy része is „félíg kényszeredetten” elfogadta a magyar nyelvi programot, a magyar nyelv hivatalossá tételének célkitűzését.<sup>83</sup> A magyar nyelv kultusza mint a művelődés eszközének kultusza egyébként megdöbbentően korán bontakozik ki, szinte észrevétlenül váltja fel azt az igényt, hogy Isten igéjét anyanyelven ismerhetjük meg, és megdöbbentően későn érvényesül olyanformán, hogy a magyar a latinnal egyenrangú, azt kiváltó nyelv lehet. Jellemző, hogy még az 1840-es évek elején is pesti egyetemi tanárok a latin mellett álltak ki, és az 1844-es nyelvtörvény, amely már az iskoláztatás nyelvévé tette a magyart, az egyetemen azt csak fokozatosan akarta bevezetni. Viszont a magyar nyelv az, amelyet 1790 után egyre inkább országos nyelvként, hazai nyelvként emlegettek magyar körökben, és ezt az álláspontot az uralkodóval is elfogadtatták.<sup>84</sup>

A nemességhez, a *natio hungaricá*hoz való tartozás közös társadalmi–nemzeti identitásérzéssel tölt el, de az etnikai identitás már ettől eltérhet. A 18. század elején a trencsényi nemesek kérésére J. B. Magin azt fejtegette, hogy a szlovák nemesek egyenrangúak a magyarokkal, akiknek ősei nem ígázták le az ő őseit, de nem követelt *natio slovacá*t a *natio hungarica* mellett vagy ellenében; ez a magatartás pedig – a szlovák nacionalizmus egyik monográfiája szerint – hasonló a mai amerikai nemzettudathoz, amelyen belül a feketék – a maguk etnicitását hangsúlyozva – akarnak érvényesülni.<sup>85</sup> A 18. század elején viszont az erdélyi román görög katolikus elit célja már a *natio valachica* elismerése és egyenlősége a három rendi nemzettel. Az erdélyi nemesség tömegéből kiemelkedő román értelmiségiek elszánt „nacionalisták”, míg a román kisenemesek nagy része a *natio hungaricán* belül élte életét, és élt jogaival, amikor magyar arisztokraták és középnemesek mozgósították őket.

A magyar nemesség különböző etnikai elemeit összeköti a rendi szolidaritás és a társadalmi fölénytudat, a belőlük kiváló értelmiségi egyéniségek útja a különböző nemzeti mozgalmakhoz vezet. Magyarán: a román kisenemesek például magyar arisztokratára szavaznak

<sup>79</sup> Márton István: Tudományos híradás. 1819. OSZK, Apró Nyomtatványok Tára

<sup>80</sup> Kölcsey Ferenc összes művei. III. Szerk. Szauder Józsefné – Szauder József. Budapest, 1960. 507.

<sup>81</sup> Márton István: *Keresztyén morális kis katekizmus a Helvécziai állástétellel megegyezőleg a Magános Olvasóknak számokra*. Béts, 1817.

<sup>82</sup> Márton István: Vilonyai Református Prédikátor Tiszteletes Tudós Papp István Urnak Vallási Edgyesülés Ideája nevű Munkájára. 23. OSZKK QH 3386.

<sup>83</sup> Csetri Lajos: *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Budapest, 1986. 62.

<sup>84</sup> Margócsy István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban*. Kézirat.

<sup>85</sup> Brock, Peter: *Slovenské národné obrodenie 1787–1847*. Bratislava, 2002. 25–26.

a megyegyűlésen, a kisenemesi származású értelmiségi pedig népe nagyságát álmodja az idegen elemektől megtisztított etnikai térben, és nem igazán tudja eldönteni, hogy jó lenne-e vagy sem a nemesség kiirtása.<sup>86</sup> A nemesség mérvadó része magyar, de nem minden magyar vállalja a magyar nemzeti kultúra támogatását. Azt a nemest, aki magyarosítani akar, már nem egyszerűen a társadalmi hegemonia biztosításának és féltésének igénye vezeti. Persze sokan hirdetik a szabadságot, azok is, akik a testvériség ellenségei, a népfeliséget azok, akik az egyenlőséget nem szívlelik.<sup>87</sup> Miért ne karolnák fel a magyar nyelv ügyét? Tehát a rendi nacionalizmus esetében végül valamiféle anacionális képződmény nacionalizmusáról lenne szó. Maga a nacionalizmus modern jelenség. A rendiség nem az. Tehát a régi mintegy önmaga álcázására használja az újat. Kérdés, miként? A válasz – ha van, láttuk – sejtelmes. A 20. és a 21. század embere viszont elfogadhatja ezt a választ, mert már annyiféle machiavellisztikus propagandafogást látott, hogy a rendi nacionalizmus csak egy lenne a sok közül. És nem veszi észre, hogy nem kapunk választ a kérdésre: a rendi nacionalizmus miként használta fel a modern nacionalizmust? Ennek alapvetően egy mozzanata húzódik át a harmincéves időszakon: a nyelvújítás. Csakhogy ez nem rendi jelenség. Szekfű szerint sem az, hiszen „a rendi nacionalizmus egész korszakában, melyet 1830-ig, Széchenyi nagy nemzeti reformprogramja, a *Hitel* megjelenéséig kell számítanunk, a nemzeti gondolat tiszta formájában, rendi salaktól mentesen szinte kizárólag ebben a nyelvi és irodalmi talajban gyökerezik.” Igen, de ha 1830-ban következik be az áttörés, akkor csak kellett valami rendi salaknak is rátapadnia a tiszta gondolat hordozóira. Először egy kis figyelmeztetésben részesül az olvasó: „Nem szabad azt hinnünk, mintha e költők, elkezdve Kármán Józseftől és Batsányi Jánostól, az igazi vezéren, Kazinczy Ferencen át, világos nézetekkel bírtak volna a nemzetállam és nemzeti társadalom fogalmairól, vagy pedig hogy ezekben a dolgokban nézeteik lényegesen eltértek volna a nemesi rendekétől.”<sup>88</sup> Tehát ők lennének a rendi nacionalizmus ideológusai? Ezt Szekfű nem állította, csak némileg sugallta. Ha visszalapozunk azon idézethez, amelyben Bessenyei és Kazinczy törekvéseit jellemezte, láthatjuk, hogy abban a rendi nacionalizmus még némileg anacionális is. Így végül is nem tudjuk meg Szekfűtől, hogy miként és kiknek sikerült ötvözni a magyar nacionalizmust és a rendi jogvédelmet, bár úgy tűnik, hogy az européer Kazinczy Ferenc – akinek felvilágosult humanizmusát éppen Szekfű emelte ki korábban<sup>89</sup> – és az etnoscziális önelégültségben tetszelgő, minden másságot fitymáló és gúnyoló, azt különböző torzképekben megjelenítő parlagi nemes végül is egy ideológiai táborba kerülnek. Erről az etnikai osztály- és csoportkérdésről írta Magda Pál, aki mint újvidéki tanár nyilván nemcsak magyar, hanem szerb és német tapasztalatokkal is gazdagodhatott, hogy „gyomromból utálok az büszke nacionalizmust”.<sup>90</sup> Kazinczy pedig gyakran rosszul is lett tőle. Mint látni fogjuk, éppen az ő tevékenysége is egyik példa a rendi nacionalizmus fogalmának problematikussá válására, hiszen a literátor már-már egy kupacba került a zsírosszájú atyafival. Ezzel Szekfű maga is tisztában lehetett. Amikor az 1930-as évek végén és 1940 elején a *Rövid magyar történet*ben összefoglalta a nagy *Magyar történet* tanulságait, akkor Kazinczy már az „új nacionalizmus irodalmi törekvéseit” vezette, „egész munkásságával [...] megtámadta [...] a rendi nacionalizmus szellemét”. Mert: „Ebben a félszázadban, amikor a politikusok,

<sup>86</sup> Síncai, George: *Povățuire cătră economia de cîmp*. Buda, 1813. 172–3.

<sup>87</sup> Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 558.

<sup>88</sup> Szekfű: *Magyar történet, V.* 152.

<sup>89</sup> Szekfű: *Iratok*, 17.

<sup>90</sup> Magda Pál: *Magyar Országának és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest, 1819. XV.

s velük a költők és írók nagy része, szűk körű rendi nacionalizmust érzett, Kazinczy és társai a nemzeti nyelv és irodalom tudatos művelésével egyúttal a szélesebb körű, igazi nacionális életet készítették elő, nemcsak a nagy költők, Vörösmarty, Petőfi, Arany számára, hanem az államférfiaknak, Széchenyinek, Deáknak, Kossuthnak is.<sup>91</sup> Szekfű Gyula tehát újragondolta Kazinczy szerepét, és alakját kiemelte a rendi nacionalizmusból. Értékelése immár egybehangzott az irodalomtudomány elfogadott álláspontjával. Thienemann Tivadar máig aktuális kézikönyve szerint „nemzeti felújulásunk nagy irodalomteremtő mozgalma összeomlott volna Kazinczy stratégiája nélkül”.<sup>92</sup> Az a kortárs Batsányi János pedig, aki a felvilágosult világrend utópiáját a legharcosabban, olykor plebejus indulatokkal képviselte, és Kazinczyval is meg-meghasonlott, hosszas emigrációjából megtérve végül a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott a hazai nyelvi küzdelmekről, mert Istennek és „fejedelmek”-nek hála, „még a közelebbi múlt igen sanyarú, s terhes és veszélyes időkben is hazai nyelvünk szent ügyére s egész nemzetiségünk, magyarságunk megújulására nézve annyi előmenetelt tehetünk és tettünk, amennyit a világ közönséges dolgainak zavaros folyamattáéhoz és hazánk egész külső, belső különös állapottjának ismeretes környüállásaihoz képest valóban alig várhattunk, remélhattunk volna”.<sup>93</sup>

Ha már Kazinczyt nem, akkor több okkal lehetne Kisfaludy Sándort megtenni a rendi nacionalizmus ideológusának. Hiszen ő még politikai röpiratban is egyszerre hirdette a magyar nyelvi programot és a rendi jogvédelmet, a nemesi elitizmust és a társadalmi patriarcalizmust.<sup>94</sup> Ugyanakkor a saját egyéni gazdasági érdekeit is érvényesítő gazda profilja is megjelenik írásaiban. Világlátott katona-ember volt. Megjárta a francia hadifogságot is, és ha nem is adták el rabszolgának, naplójában keserűen kérdezte: „Ó francia szabadság! tehát úgy végezzé a sors, hogy te legyél az emberi nemnek öldöklő anyala?” Drámai erővel tudta jelezni azt is, hogy a szép és csábító eszmék ellentmondanak a valóságnak, mert ez: „ínség és szomorú egyenlőség a sanyarú ínségben”.<sup>95</sup> Politikusi magatartásában van valami tettetett naivitás, mert nagyon is volt érzéke kora realitásai iránt. A cenzúra az említett röpiratból nemcsak a nemesi öndicséret paroxizmusát távolította el, hanem a következőket is: „Eleven példája a nemzeti entusiasmus hathatóságának a francia nép, kinek a revolúcióban minden rendű tagja katonává válván, magát és övét védelmezte, és akin Európának minden öszveszövetkezett hatalma sem tudott erőt venni. Az egész francia had nem volt egyéb, hanem egy nemzeti insurrectió, ki kevés idő alatt elpuhultságából neki keményedvén, magát mindegyik világhódító Nagy Sándornak gondolta.”<sup>96</sup>

Kisfaludy Sándor tehát látta a francia világ előnyeit is: az egyenlőség mozgósító erejét. Idézetünk még határozottabban jelzi, hogy a költő tudatosan és nem reflexszerűen választotta a nemesi nemzet erényeinek dicsőítését. A nemesi nemzet helyzetét természetjogi legitimitációval is erősítette (volna), amikor arról írt, hogy „nemcsak a magyarnak, hanem minden nemzetnek természetes tulajdona” létérdekeinek az érvényesítése. A cenzor természetesen ezt az óvatos természetjogi utalást is kihúzta.<sup>97</sup> Kisfaludy nacionalizmusának jellemzésére jól illene a rendi nacionalizmus képlete. Ideológusa is lehetne, hiszen idézett írá-

<sup>91</sup> Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet*. Szerk. Soós István – Pótv János. Budapest, 2002. 252–253., 287.

<sup>92</sup> Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, 1931. 241.

<sup>93</sup> Batsányi János: *A magyar tudósokhoz*. Pest, 1821. 17.

<sup>94</sup> [Kisfaludy Sándor:] *Hazafiúi szózat a magyar nemességhez*. 1809.

<sup>95</sup> Kisfaludy Sándor: *Napló és Francia fogságom*. Szerk. Temesi Alfréd. Budapest, 1962. 70., 92.

<sup>96</sup> [Kisfaludy Sándor:] *Hazafiúi szózat a magyar nemességhez*. 1809. OSZKK Quart. Hung. 77. 18.

<sup>97</sup> [Kisfaludy:] *Hazafiúi szózat*, OSZKK Quart. Hung. 77. 4.

sában még a társadalmi szerződésre is utalt. Az ő költészetében még fel lehetne lelteni a Szekfű-által említett rokokó formákat. Kora legnépszerűbb költője volt. Költészete egészében, annak minden hagyományos formalizmusa mellett azonban a lírai én már kezdte átörönni a társadalmi én által emelt falakat, amikor kora olvasói elé varázsolta a „szívhelyzetek lírai képeit”.<sup>98</sup> Így ma már a magyar nemesi erények dicsőítőjében, Kisfaludy Sándorban a polgárosuló nemesi kultúra egyik képviselőjét látjuk.<sup>99</sup> Hiszen a 19. század első évtizedeiben a lírai formák fejezik ki a felvilágosodás és romantika jegyében érvényesülő új morál, új eszmények, új feladatok igényét és valóját.<sup>100</sup> Az önkifejezés lírai formáinak csiszolásában azok között is mély barátság szövődött, akik mai ideológiai nézőpontból ellenfeleknek tűnhetnének. A forradalmi szenvedélyek – Kecskeméti Károly szerencsés kifejezésével – „az anticipáló álom”<sup>101</sup> költője, Batsányi János aprólékos műgonddal javította Kisfaludy Sándor verseit, és hazafiságáról is csak elismeréssel nyilatkozott,<sup>102</sup> mintha ebben a barátságban a demokratikus elitizmus és a nacionalizmus háttérbe szorította volna a rendi mozzanatot, mert Kisfaludy nacionalizmusa már olyan individualizmussal járt, amely a modern polgáriság alapja, így még eltérő utópizmusuk is mintha némi rokon vonás lenne. Nem is beszélve arról, hogy számára a nemzet nem egyszerűen a nemesség, ez a nemzet színe-virága, amelyet helyzete kötelez. Az 1790-es években döbbenet érzelte, hogy a magyarság etnikai kisebbség, ezért Kolozsvárt elhatározta, mint az 1830-as évek elején írta, „hogy én, szegény magyar nemes ifjú, de azon régi igaz magyarok ivadéka, kik a magyarnak itt hazát szereztek, és egy nagy, dicső nemzetet állapítottak, homályomba rejtvezve, akár mint katoná, akár mint egyszerű polgár, szívem véréből, hazafiúi érzelmimből, mint a selyembogár gyomrából, egy fonalat fonok, melynél fogva veszni indult magyar nemzetiségünket, magyar nyelv, érzés és írás által, ha csak kevés idővel is tovább életben tartsam,” és aztán azon lelkesüljön fel, hogy a magyar hivatalos nyelv bevezetése nyomán „egy fertály század múlva tizenkét milliion magyar lesz.”<sup>103</sup> Ez rendi nacionalizmusnak elég rendhagyó nacionalizmus, rendiségnek is rendhagyó rendiség. Mint ahogy az is, hogy bár nehezményezte Kosuthnak a nemesi felkelést illető kritikáját, de amikor 1844 februárjában megtudta, hogy a *Pesti Hirlap* veszélyben van, ajánlkozott arra, hogy előfizetőket keres.<sup>104</sup> Ekkor már – ő, a nemesi adómentesség korábbi híve<sup>105</sup> – a nemességnek a házi adó alá vetését is elfogadta.<sup>106</sup>

Berzsenyi Dániel lehetne talán még a „rendi nacionalizmus” ideológusa és költője, hiszen – Szekfű szerint – nála „a barokk átlagképek [...] klasszikus színezetben, horatiusi ódákbá illetve jelennek meg,” akkor is, amikor „a katonai erények hiányán kesereg”.<sup>107</sup> Sőt – tegyük hozzá – 1809-ben Kazinczynak szóló levelében a török politikát dicsőítette:

<sup>98</sup> Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1864. 146.

<sup>99</sup> Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest, 1976. 241.; Fenyő István: *Kisfaludy Sándor*. Budapest, 1961.; Szegedy-Maszák Mihály: *A polgári társadalom korának művelődése*. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 2002. 345.

<sup>100</sup> Mezei Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Budapest, 1974. 8.

<sup>101</sup> Kecskeméti, Károly: *La Hongrie et le reformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790–1848)*. Roma, 1989. 240.

<sup>102</sup> Horánszky Lajos: *Batsányi János és kora*. Budapest, 1907. 503–534.

<sup>103</sup> Kisfaludy Sándor: *Szépprózai művek*. Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen, 1997. 191., 198.

<sup>104</sup> Kuun Géza: *Kisfaludy Sándor két levele Döbrentei Gáborhoz*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1. évf. (1891) 140–141

<sup>105</sup> Császár Elemér: *Kisfaludy Sándor*. Budapest, 1910. 156.

<sup>106</sup> Kisfaludy Sándor: *Hátrahagyott munkái*. Szerk. Gálós Rezső. Győr, 1931. 537.

<sup>107</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 155.

„Minden jelesebb népalkotók a régit szentté tették, az újítást pedig tiltották.” A főhatalmat „kemény nép” gyakorolja, és így nincs despotizmus, „a nép nem egészen szolga”. A „kemény nép” a magyar nemességnek felel meg, és a levélíró egyetértéssel jelezte, hogy a magyar jobbágy „magát legkevésbé nyomni nem engedi”.<sup>108</sup> Berzsényi számára a nemzetiség a legfőbb érték, eszménye a szolidaritáson – angol egyesületi formákon, valamint görög heroizmuson és műveltségen – nyugvó patriarchális világ, magyar nyelv- és általános kultúrakultusza azonban a felvilágosodáshoz kötődik. Tisztában volt azzal, hogy Napóleont „a kor lelke: szabadság” emelte magasba, ő pedig, amikor hatalmába került „a szent emberiség sorsa”, azt önnön „tündér kény”-ének vetette alá.<sup>109</sup> Kisfaludy és Berzsényi forradalomellenessége reflexív kényszerpolitika. Ez utóbbi egyébként 1809-ben a külpolitikai összefüggések vizsgálatát egyszerűen „metafizikai spekulációk”-nak tartotta. És valóban, ki láthatta előre Magyarországról, hogy Napoleon Habsburg-lányt vesz feleségül, és így a császárpárvenű a francia népszuverenitás legitimitációját egyesíteni tudja a hagyományossal, egy ideig.

A magyar barokkos gesztusok mögött a történelmi kiszolgáltatottság érzése és élménye, valamint a lassú fejlődés hite és igénye munkált, és nem naiv eufória. A haladás mint mítosz és mindent alakító erő életemény, sejtelen és meggyőződés, félelmek és remények forrása. A haladás követelményének tudomásulvétele is már készülődés. Berzsényi *A tizennyolcadik századok* című költeményében Mária Terézia uralkodása „Perikles napjai”-t idézte, I. Ferencet, ezt a korlátolt kispolgár-királyt, pedig „titusi trónus”-ra ültette, miközben a nemzeti megmaradás mellett tett hitet. A századforduló után „sokban rejtélyes”<sup>110</sup> *Fohász*kodásában úgy dicsőítette Istent, hogy – a romantikus protoegzisztencializmus szellemében – jelezte az emberi szabadságot, mert amíg „közel járulhat” Hozzá, addig – miután „letörlöm könnyeimet” – „rendeltetésem pályafutásain” a jobb példáját követve arra megy: „Merre eröm s inaim vihetnek”. Hogy merre is, azt az ifjú Wesselényi Miklósnak így vallotta meg: „légy barátja mindazoknak, kik velünk az elnyomatott emberi értelmet szabadítani s terjeszteni óhajtják; végy részt e nagy munkából, segéld építeni e szent alkotmányt”.<sup>111</sup> Ez nem a rendi alkotmány dicsérete. Nem nemesi militarizmus.<sup>112</sup> Ez korszerű „világ gondolkodás”, a polgárosodás, valamint az emberi emancipáció igénye.<sup>113</sup> A barokk és keresztény mitológián átsugárzik a felvilágosodás utópiája és nyelve. Idézetünk egy nem-kötényes [?] szabadkőműves testvér vallomása és rendelkezése. De nemcsak azért élt vele Berzsényi, mert tudta, hogy felvilágosodott apa fiának ír, aki a családi könyvtárban szabadkőműves írásokat is tanulmányozhat, hanem azért is buzdított így, mert érezhette, az ifjúból még tehetsége miatt politikai vezér lehet, és az is lett, a magyar politikai liberalizmus első vezéralakja, Kossuth Lajos mestere.

Példáink egyik tanulsága: átmeneti időszakok átmeneti embereit nehéz még a maguk által kialakított – egyébként változó – pózokba is beleszorítva jellemezni. Szekfű Gyula, amikor a rendi nacionalizmus korszakjelző fogalmát bevetette, ha nem is korunk, hanem

<sup>108</sup> Berzsényi Dániel: *Összes művei*. Szerk. Merényi Oszkár. Budapest, 1956. 520–521.

<sup>109</sup> Berzsényi: *Összes művei*, 624.

<sup>110</sup> Martinkó András: *Teremtő idők*. Budapest, 1977. 95.: *A Fohász* „különleges (és sokban rejtélyes) helyet foglal el” Berzsényi életművében.

<sup>111</sup> Berzsényi: *Összes művei*, 633.

<sup>112</sup> Kulin Ferenc: *A XVIII. századi francia forradalom árnyékában*. In: Vadász Sándor (szerk.): *Tanulmányok a francia forradalom történetéből*. Budapest, 1989. 251.

<sup>113</sup> Martinkó: *Teremtő idők*, 95. Berzsényi *A Fohász*kal „jutott legközelebb kortársként a kortárs Európához, az akkori világ gondolkodáshoz”.

a maga izgalmasan emelkedett nyelvén beszélt, de korunk leegyszerűsítő logikájával is élt, miközben szenvedett tőle, és nem egy meglátásával kitört a maga által összeállított ideológiai ketrecből. Ugyanakkor saját elfogultságainak is tett némi engedményt, amikor az erősen katolikus ellenfelvilágosodás anacionális jellegét és a városi polgárság egyes rétegeinek provincializmusát korántsem ostromozta olyan hévvel, mint a nemesi világot, amelynek egyik megnyilvánulását abszolutizálta, és pedig azt, amit a rendi nacionalizmus fogalmába sűrített, amelyben a rendi alkotmány épségét valóban a magyar nyelv kezdte jelképezni. De mire ez a szimbolizációs tétel már általánosan elfogadottá vált, a felvilágosodásból kiszarjadt politikai liberalizmus – a rendi-nemzeti jogvédelem intézményes alapjáról – az egész társadalmi-politikai rendszer átalakulására tört. A magyar nyelv ügyét pedig manipulatív szándékokkal olykor-olykor éppen a modernizálódó konzervatívok karolták fel, hogy gyengítsék a liberálisokat.

Összegezve: rendiség és nacionalizmus vadházasságát nem lehet korszakjelző fogalomként általánosítani. Beszélhetünk viszont arról, hogy a magyar nacionalizmus fokozatosan teret hódít a nemesi világban, és megindul az addig nem magyar nemesség elmagyarosodása is. A *hungarus*ból magyar lesz, és egyre inkább ki akar lépni a rendiségből, természetesen saját társadalmi helyzetének biztosításával. Persze mindenki a maga javát akarja, privilégiumait úgy konvertálni, hogy minél kevesebbet veszítsen. Természetes, hogy az etnoszociális kérdés és önelégültség ezeréves sztereotípiái is jelen vannak, sőt bizonyos körökben új erőre kapnak, feldúlnak. A nemesség önlegitimációs érvkészlete (az, hogy a nemesek született katonák, akik honvédő kötelességeiknek eleget téve nem veszítették el jogukat, ezért ők a nép: a *populus*, a törvényhozó hatalom részesei) 1848-ig élt.<sup>114</sup> Ilyen értelemben a rendi nacionalizmus az első magyar krónikásoktól máig ható összeurópai jelenség, most pedig egy az aktív vagy passzív atavizmus megnyilvánulásai közül. A 18. századi német ideológiából fakadó etnopátosz például (korai) fajgyűlöletbe is átsaphat, mint azt később Szekfű Gyula kiváló tanítványa, Gogolák Lajos kifejtette a szlovák nemzetté válás máig is érvényes elemzésében, és ebben a nacionalizmus antinómiáit úgy jelenítette meg, hogy magyar és szlovák olvasói közül jó néhányan egyaránt megsértődtek.<sup>115</sup>

A „rendi nacionalizmus” korszakjelző fogalma (és a vele rokon nemesi liberalizmusé) annyira „releváns”, mint például a zsidó kapitalizmus vagy a zsidó kommunizmus fogalma. A „rendi nacionalizmus” korszakjelző fogalomként éppen a lényegét fedi el történelmünk dinamikájából: a felvilágosodás szívós továbbélését, folytonosságát. Némileg a felvilágosított rendiség ellenirányzataként jelenik meg a *Magyar történet*ben, mintha azt akarná megállítani. De nem érzékelteti a magyar helyzet összetettségét. Úgy látszik, a nemesség, ezen rendkívül összetett rendi osztály léte és annak megítélése túl nagy probléma. Jellemző, ahol ilyesmivel nem kellett annyira szembenézni: a magyarországi nem magyar népek nemzeti fejlődésének elemzése során a rendi nacionalizmus segédfogalma fel sem vetődött, hiszen olyan aránytalanságokhoz vezetne, hogy ott, ahol gyengébb volt a felvilágosodás, mint a magyaroknál, ott a felvilágosodás nemesi kölöncök nélkül éreztetné hatását, ahol pedig erősebb a felvilágosodás, mint a magyaroknál, ott a nemesi nacionalizmus elfedi azt a visszatekintő szem előtt. A nem magyar nacionalizmusokat – kelet-európai összehasonlításban – vizsgáló munkákba nem is került bele a rendi nacionalizmus fogalma.<sup>116</sup>

<sup>114</sup> Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974. 408.

<sup>115</sup> Gogolák, Ludwig v.: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. II*. München, 1969. 26., 91–92.

<sup>116</sup> Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Budapest, 1975.; Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, 1977.

A magyar és szlovák nacionalizmus összehasonlító vizsgálatában Ócsai Balogh Péter – már az arányok kedvéért sem rendi nacionalista, hanem – „szabadság- és forradalmár politikus”.<sup>117</sup>

Kétségtelen, hogy „a rendi nacionalizmus”-tana egyfajta – olykor némileg túlfűtött – nacionalizmus-kritika is. Geertz figyelmeztetése találó: „A valláshoz [helyesebben: az egyházakhoz] hasonlóan a nacionalizmusnak is van egy rossz ízű értelme a modern világban és akárcsak a vallás [helyesebben: az egyházi intézmények világa], többé-kevésbé meg is érdemli azt. [...] Mégis, a nacionalizmus, akárcsak a vallás, hozzájárult a történelem talán legeredetibb változásaihoz, és kétségtelen, hogy a jövőben sem lesz másként. Érdemesnek látszik kevesebb időt tölteni az ócsárlásával – hiszen olyan ez, mintha a szelet átkoznánk –, és többet azzal, hogy megpróbáljuk kitalálni, vajon miért veszi fel azokat a formákat, amelyeket felvesz, vajon hogyan lehetne megakadályozni azt, hogy ugyanúgy, ahogy létrehozta, darabokra is tépje azokat a társadalmakat, amelyekben felbukkan, sőt ezentúl a modern társadalom egész szövetét.”<sup>118</sup>

Szekfű Gyula nacionalizmus-kritikája is célzatos, a nacionalizmus szelídítése, konzervatív reformszellemmel való feltöltése volt a célja. Természetes, hogy a maga nacionalizmusát historizálta, és a szeljárást akarta alakítani. Az eredetinek tetsző fogalom a történelem uralásának illúzióját keltheti.

Ma persze „okosabbak” vagyunk. Jobban érezzük és érzékeljük annak torzító hatását, ha valaki saját ideológiai szenvedélyeinek foglyává válik. De vajon az irodalom és a források szelektív olvasásában is megnyilvánuló ellentmondásokat nem oldotta volna némileg Szekfű Gyula:

1. Ha időközben a „felvilágosodott rendiség” fogalmát nem ejti el, és ha következetesen azt vizsgálja, miről egyébként mesteri módon szólt, éspedig azt, hogy a felvilágosodás milyen területeken él tovább a hivatalos állami és nem hivatalos társadalmi ellenfelvilágosodás ellenében?

2. Ha azt vizsgálta volna, hogy a felvilágosodás miként fonódik össze az időközben neki is köszönhető módon kialakuló modern nacionalizmus térhódításával, aminek antinómiáit ugyancsak sokat sejtető módon érzékeltette?

3. Ha következetesebben vizsgálta volna, hogy a felvilágosodás eszméit milyen utakon és módokon próbálták érvényesíteni azok, akik végérvényesen elkötelezték magukat az új korszakot ígérő fénynek vagy fénykultusznak, hogy aztán a belső fény vezesse őket az olykor vészesen elsötétülő történelmi térben és időben? Így viszont sok minden, ami a rendi nacionalizmus parttalan gyűjtőfogalmába került, valójában a felvilágosodás nacionalizálásának és a rendiség nacionalizálódásának a folyamatába illeszkedett, ezen folyamat során pedig kiütöztek a modern nacionalizmus ellentmondásai, és jelentkeztek az ezen ellentmondások feloldását célzó kísérletek is. Vajon nem hitelesebb rendi nacionalizmus helyett nacionalizálódó rendiségről beszélni, olyan rendiségről, amely éppen a nacionalizálódás révén elkezdte átalakítani, majd felszámolni önmagát? Talán több mint Duna-táji historiográfiai kuriózum az, hogy a nemesség magyarosodásának egyik forráscsoportját, a megyei határozatokat és felterjesztéseket a jelenséget mélyen elítélő, ahistorikus módon törvénytelennek ítéelő szlovák tudós, Daniel Rapant tette közzé, aki legalább vette a fáradságot, hogy a magyarellenességet magas szinten képviselje. Műve még ma is hiánypótló.<sup>119</sup> Forrásanyagában szépen megjelenik az, hogy a megyei politikai retorikában miképpen fo-

<sup>117</sup> Gogolák: *Beiträge*, 80.

<sup>118</sup> Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 1994. 125.

<sup>119</sup> Rapant, Daniel: *Ilegalná maďarizácia*. Bratislava, 1947.



nódott össze a felvilágosodás, az anyanyelv iránti igény és a nacionalizmus, az ellenhatásokkal együtt.

Szekfű Gyula felvilágosodás-ellenessége megbosszulta magát akkor, amikor a felvilágosodást olyan egyszerű mechanikának tekintette, amely óhatatlanul libertinizmushoz vezet, és ennek analógiájára kialakította a „rendi nacionalizmus” – hasonlóképpen mechanikus és amorális tartalmakat hordozó – négy évtizedre (1790–1830) rávetített korszakjelző fogalmát. Márpedig ő maga, Szekfű Gyula volt az, aki pontosan érzékelte, hogy a politikai reformkor 1790-ben kezdődött. 1790-ben ugyanis szerinte már „tapintható a nemzeti mag, mely a rendi burkot szét fogja repeszteni”. Ezt „a fiatalos új erőt egyelőre még akadályozza mozgásában a régies szabású rendi öltözék, de már érezhető, gesztusainak szenvedélye már megjósolja, mily szabad szárnyalásban fog fölfelé törni, ha egyszer, Széchenyi vagy Kossuth gondolkodásában, meg fog szabadulni a rendi különctől...”<sup>120</sup>

Ezek után szinte felesleges azt firtatni, hogy van-e folytonosság vagy nincs a *Magyar történetben*. Már Szekfű fogalomalkotó leleménye: „a felvilágosodott rendiség” terminusa is a folytonosság és a fejlődés folyamatosságának lehetőségét érzékelteti. A reakció nem bizonyulhatott mindenhatóknak, bár igyekezett az élet egészére rátelepedni. Igaz: „Szélesebb horizontra azonban kevesen vágyakoznak; az európai felvilágosodásnak leghatékonyabb adagait, a politikai gondolatokat nem hajlandó többé bevenni a vagyont és előjogait féltő rendiség, úgyhogy a modernebb ideák csak a felszín alatt, látszólag közömbös formában élhetnek. De életük pontosan megfigyelhető, és ezzel bizonyíthatjuk, hogy a XVIII. század felvilágosodásától egyenes vonalban húzódik a változás, a modernizálódás szükségérgzete egész a 30-as évek liberális reformnemzedékéhez.”<sup>121</sup>

A „rendi nacionalizmus” oxymoronnak jó lett volna, ha szerzője annak szánta volna. Ha a rendi nacionalizmus a felvilágosodott rendiség másik arcaként villant volna fel. És láttuk, hogy Szekfű Gyula milyen szépen érzékeltette a törvényen kívüli szellemi Magyarország körvonalait, amelyet a felvilágosodás szellemisége tartott fenn, anélkül hogy politikai mozgalommá tudta volna szervezni önmagát. Aki ebben élt, csak úgy létezhetett, ha a maga kompromisszumát megkötötte a hatalommal, annál is inkább, mert a rendiség számára is valamiféle védelmet és életkeretet jelentett. A rendiségre építeni kellett azoknak is, akik fokozatos reformokkal tudatosan fel akarták számolni a rendszert, vagy csak egyszerűen olyan reformokat igeneltek, amelyek célja a rendszer javítása lett volna, de ilyen helyzetben minden reform már egyben a rendszer átalakulását és kimúlását segíti elő. És ezt érezték és tudták a hatalom urai, legfőképpen Metternich.

A *Magyar történetben* „a rendi nacionalizmus” mint új korszakot jelző fogalom egyben olyan séma is lett, amely a kor összetettségét leplezi el, a felvilágosodásból fakadó törekvéseket összevonja az ellenfelvilágosodást is hordozó rendiséggel, valamiféle 20. századi manipulatív csalárdságot vetít vissza, elsősorban azt, amely a nacionalizmust szelepként alkalmazta. Márpedig minden kornak megvannak a maga sajátos csalárdságai. Ha ezek ismeretében tekintünk vissza, úgy érezzük, hogy a „rendi nacionalizmus” konstrukciója azt a fajta osztályszemléletet sugallja, amely az úgymond reakciós magyar nemességgel azonosítja a modern – liberalizmussal összefonódó – nacionalizmust. Ennek az osztályszemléletnek a teleológiája szerint a munkásosztálynak kell eljönnie, hogy érvényesítse a történelmi fejlődés követelményeit. Szekfű teleológiája szerint Széchenyinek kell kimondania a boldogító ígéket, neki kell kijelölnie az utat, amelyen aztán bűnös erők miatt nem haladhat a nemzet stb., miközben a magyar történelemben évszázadokon keresztül érvényesülő struk-

<sup>120</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 74–75.

<sup>121</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 159.

turális mozzanatok állandósága is érvényesül a változásban, illetve annak megjelenítésében. A rendi nacionalizmus mint rendiségvédő nemzeti demagógia legfeljebb annak a nemzeti magatartásnak a jelölésére szolgál, amelyet a 19. század demagóg dzsentrije és később az ún. történelmi keresztény középosztály képviselt, amikor a dualizmus korában, majd a két világháború közötti politikai életben látványos szerepet játszott. Szekfű barátja, Török Pál viszont a maga szintézisében gondosan kerülte a rendi nacionalizmus fogalmát, és az 1790 utáni időket „A nemzeti egység előhangjai” című fejezetben tárgyalta.<sup>122</sup> Az 1983-ban megjelent *Magyarország története tíz kötetben* megfelelő kötete az 1795–1812 közötti időszakot az udvar és az uralkodó osztály forradalomellenes szövetségének fejezetében tárgyalja, tehát az abszolutizmus és a rendiség dualizmusának viszonylagos harmóniájára és az ellenfelvilágosodásra helyezi a hangsúlyt, majd olyan fejezet következik, amelyben 1812-től 1830-ig az abszolutizmus és rendiség konfliktusa áll előtérben. Tehát itt is a millenáris mű: *A magyar nemzet története* (1897., 1898.) korszakolása érvényesül. És ez alighanem az irodalomtörténészek hatásának tulajdonítható, mert az írói emberközeli világok nehezen illeszkednek a globalizáló és általánosító sémákba, amelyektől a 20. század embere annyit szenvedett. Igaz, a fogalmi konstrukciók nélkül nehéz megragadni azt, amit a történelemben sajátosnak látunk vagy láthatunk. Végül félreértés ne essék, nem Szekfű-ellenes pamfletet kívántunk felvázolni, hanem a történelmi fogalomalkotás technikáin való elgondolkodásra ösztönzés mellett még azt is próbáltuk érzékeltetni, hogy milyen nehéz az átmeneti idők jellemzése, milyen nehéz megragadni azt a tendenciát, amely valóban érzékelteti a kor dinamikáját, és azt nem kényszeríti teleologikus sémába. Szekfű sémáját éppen a felvilágosodástól a liberalizmusig ívelő folytonosság megítélése színezi, és meg is kérdőjelezi. Szekfű művének erénye polifóniája, amelyet idézeteinkkel is próbáltunk és próbálunk a továbbiakban is érzékeltetni.

A folytonosság tehát – Szekfű *Magyar történetében* – kettős: eszmei és anyagi, az eszméket éltető társadalmi–gazdasági igényekből fakadó. Az „eredeti egyéniségek”<sup>123</sup> szírványszerű eszméitől szellemi és politikai óriásokhoz vezető; más szóval: a reformtervezgetésektől a reformtörekvésekig. Történelmünkben azonban kiesett „az abszolutizmus nemzetépítő hatása”. Viszont kibontakozhatott a polgári–nemzeti átalakulás. A modern nemzet igénye nem rendi nacionalizmus, mert: „A nemzet célja, eltekintve a nemzetállam szükség-szerűen államrezonos politikájától, magas etikai fokon áll, nemcsak a megelőző abszolutizmushoz viszonyítva: széleskörű nemzeti egység szolidaritását követeli meg, melyben mindenki felemelkedik az emberi méltóságra; a nemzeti egység kereteiben az egyéni munkák hatása hatványozódik, és korábban elképzelhetetlen nagy emberi értékek termelődnek ki, a gazdaságban a kapitalizmus segítségével anyagi javak mérhetetlen tömege, s az egyéni életátlag gyors emelkedése, a szellemiekben a nemzeti irodalmak, melyek az emberi műveltség legmagasabbfokú alkotásai. A nemzeti eszme korszakának megadatott, hogy a görög-római világ egyszerinek, unikumnak tartott klasszicitását gondolatban és műveltségben minden nemzet ölében újra megvalósítsa.

Míndezen magas emberi értékek egyenes vonalban nőttek ki a nacionalizmusból, s a következőkben, ha bírálunk kell a nemzeti politikai rendszereket, a demokráciát, a liberalizmust, a nemzeti gazdasági elméleteket, ne felejtjük el, hogy földi dolgokban a legnagyobb és leghasznosabb emberi fejlődéssel állunk szemben, melynek gondolkodásunk alapjait köszönhetjük.”<sup>124</sup>

<sup>122</sup> Török Pál: *Magyarország története*. Budapest, 1943. 145–148.

<sup>123</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 62.

<sup>124</sup> Szekfű: *Magyar történet*, V. 149.

A történelem antinómiáinak megjelenítése mesteri. Szekfű Gyulának a folyamatosság és megszakíthatóság megítélésének kérdésében olyan árnyalt az ítéletalkotása, hogy mindkét álláspont hívei találhatnának és találnak is maguk számára érveket, és őt magát pedig egyik vagy másik álláspont képviselőjeként tüntethetik fel. A szekfűi dialektikával szemben Domanovszky Sándor egyértelműen úgy foglalt állást, hogy 1790-ben kezdődött „a nagy magyar reform”, amely 1848 felé ívelt. Domanovszky 1944-ben nyilatkozott így, József nádor életrajzában, amelyet hatalmas forráskiadással készített elő. Ezen véleményét a szakirodalom nem idézi, ami annak a jele, hogy 1944-ben, majd néhány év múlva megint valami baj történt a folyamatossággal.<sup>125</sup> Szekfű Gyula nézeteiből viszont sok minden beépült a legkülönbözőbb állásfoglalásokba. Paradox módon több, mint a liberális és ún. pozitivisták hagyományból.

Szekfű Gyula szakított a modern magyar történetírást megalapozó liberális szemlélettel és annak optimizmusával, mégis mintha valamit még megőrzött és éltetni akart volna abból. Amikor a folytonosságot vallotta, a magyar szépirodalmat is figyelembe vette. Az irodalomtörténészek általában a folytonosságot vallják, hiszen az irodalomban tovább élhetett az, ami a politikában nem érvényesülhetett, mert egyszerűen tilos volt. Nincs terünk arra, hogy az irodalomtörténet terén is végigkísérjük a folytonosság és megszakíthatóság vitáját. Csak egyetlen jellegzetes álláspontot idézünk. Azt, ahogy Sik Sándor például az 1940-es évek elején egyik egyetemi előadásán vallott: „Mindenekelőtt a hamu alatt lappangva is él tovább a legjobbak egy részében a felvilágosodás eszmeköre. Csendben él, mert hallgatnia kell. S az egész beletorkollik az irodalmi életbe, mert ez az egyetlen terület, ahol meg lehet szólalni. Hogy a nyelvújítási harc olyan jelentőssé lett, annak elsősorban ez a történelmi helyzet az oka. A felvilágosodás, amely Bessenyeiék elgondolásában még az egész magyar szellemi élet megújulását akarta, most azt akarja megújítani, amit lehet. Kazinczy egész munkássága felett a felvilágosodás eszméje lebeg.”<sup>126</sup>

A tudós katolikus pap és költő, Sik Sándor a szellem embere volt. Ő a szellemet lebetegtette. A felvilágosodást sem torz kinövéséin mérte. A szellemtörténész Szekfű Gyula már megszemélyesítette az eszméket, ezek nála önálló életet élnek, és a történetíró finoman érezte, hogy társadalmi szükségletek éltetik az eszméket. A metaforikus kifejezésmód ma is él, miközben a szellemtől elszakadó szemlélet már inkább geometriai fogalmakkal dolgozik. De hogyan?

### Álláspontok és állásfoglalások az 1960-as évektől napjainkig

1945 után ismét új átértelmezés korszaka köszöntött be, ami logikus következménye volt azon radikális változásoknak, melyeket forradalomnak neveztek. Földreformmal felszámolták a nagy- és középbirtokot, megindult a nagy vállalatok államosítása, majd 1949 után, amikor a kommunisták hatalomra kerültek, mindenfajta áruterelésre fordítható magántulajdont köztulajdonná tettek. Az értékmentés utóvédharcát Szekfű Gyula vívta meg, amikor *Forradalom után* című művében, kemény ítéletet mondva a múlt fölött, valamiféle keleti demokrácia iránti reményét juttatta kifejezésre. Csakhogy új totalitárius rend épült ki.

<sup>125</sup> Domanovszky Sándor: *József nádor élete. I. 2.* Budapest, 1944. 508.: „a nemzeti fejlődésben így is keserves cezúra volt az abszolutizmusnak ez a 13 esztendeje [1812–1825], amely egy 22 éves [1790–1812] föllendülési korszak további építő munkáját szakította meg. Igazságtalanság azonban a kor embereivel és törekvéseivel szemben, ha ezt az időszakot nem számítjuk a nagy magyar reformhoz.”

<sup>126</sup> Sik Sándor: *Kazinczy kora. 1941–42.* I. félév. Egyetemi Könyvtár Kézirattára H 236. (Sokszorosított gépelt kézirat)

Új paradoxonok színezték a folytonosságról való képzeteket. Az ország szovjet szatellit lett, de a moszkvai politikai iskolát kijárt vezérek a függetlenség hagyományát emelték magasra. A magyar történelem 400 év szabadságharc lett. A heroikus modell kiáltó ellentétben állt a valósággal. A Pártnak harmadik világháborúra kellett készülnie. A függetlenségi harcok di-csőítése ehhez kellett, de az eredmény az lett, hogy 1956-ban olyan forradalom robbant ki, amely a szovjet tankokkal is szembeszállt. A történetírásnak szembe kellett néznie a folyamatosság és változás dinamikájának kérdéseivel.

### *Új periodizáció. Új revizionizmus?*

1956 után egyfajta fordulatnak lehetünk tanúi a magyar történetírásban, pontosabban: újabb átértékelésnek. Molnár Erik éles támadást indított Révai József ún. nacionalizmusa ellen. Az 1956-os forradalom ugyanis kellemetlen meglepetéssel is szolgált. Kiderült, hogy a Kommunista Párt – Révai József által is inspirált és irányított – nacionalista demagógiája és hazafiás frazeológiája a nemzeti öntudatot paradox módon megemelte, miközben szinte minden társadalmi réteget megaláztak az osztálygyűlölet felszításával és manipulálásával. A véres megtorlás után Molnár Erik Révai-ellenes támadása az olvadás érzését keltette, az ideológiai béklyók lazításának élményét kínálta. A nacionalista demagógiát felváltotta az antinacionalista ideológiai kurzus, a heveny osztálygyűlöletet a hamvadó osztálygyűlölködés frazeológiája. Molnár Erik történelemszemlélete kezdetlegesen redukcionista gazdaság- és társadalomtörténeti szemlélet. De maga a gazdasági és társadalmi jelenségek vizsgálata új távlatokat ígért. A vita és a vita intézményesítése némi szabadság élményét és illúzióját kínálta. A történetírás tudomány jellegének hangsúlyozása egyfajta védettséget biztosított.

A felvilágosodástól a liberalizmusig ívelő folyamatok szakaszolását két irányból lehetett megkísérelni, pontosabban azok a kutatók nyilatkozhattak, akik a 18. vagy a 19. században voltak járatosak. Az 1780-as évek felől nézve a folytonosság perspektívája tárult fel. H. Balázs Éva képviselte ezt az ún. Molnár Erik vitában.<sup>127</sup> Tézisszerűen jelzett nézeteinek fedezete a fiatal Berzeviczy Gergelyről szóló monográfiája.<sup>128</sup> Nézeteit később bővebben kifejtette, ezért még visszatérünk azokra.

A periodizálásban Barta István – átfogó Kossuth-kutatásaiból – leszűrt eredményei érvényesültek. Paradox módon először – az időközben historiográfiailag kegyvesztett – Széchenyi Istvánt rehabilitálta. A polgári átalakulás úttörőjeként mutatta fel, aki éppen azért lehetett irányadó egyéniség, mert korának igényeit juttatta kifejezésre a legkiérleltebb formában.<sup>129</sup> A korszak első nagy könyvsikere, a *Hitel* az általános szellemi erjedés terméke és irányadója. Az 1825–1827-es országgyűlés ugyanis elhatározta az 1790-es években készült országgyűlési bizottságok munkálatainak átdolgozását. Ezen munkálatok az élet minden területén újraszabályozták volna a jogviszonyokat, új törvények alapjaként, előtanulmányaként szolgáltak. 1828 és 1830 között elkészültek az új operátumok. Az eredmény azonban siralmasnak bizonyult. A rendi ország képviselői a hajdani munkálatokból kilúgozták a felvilágosodás hatását. A munkálatokat meg kellett küldeni a megyéknek, hogy véleményt nyilvánítsanak. A megyei fórumokon viszont szervezett és szerveződő erőként léptek színre

<sup>127</sup> H. Balázs Éva: *A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei*. Történelmi Szemle, 3. évf. (1960) 2–3. sz. 329–332.

<sup>128</sup> H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795*. Budapest, 1967.

<sup>129</sup> Barta István: *Széchenyi István*. (Történelem tanároknak című sorozatban kézirat gyanánt a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet kiadásában) Budapest, 1958. ; Uő. : *Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kialakulása*. Történelmi Szemle, 3. évf. (1960) 2–3. sz. 224–240.

a liberálisok. Ezen viták során alakult ki a liberális reformellenzék, amely az 1832-re hirdetett országgyűlésen kezdeményező szerepet játszhatott. Megtörtént a fordulat.

Barta István elfogadta azt, hogy 1790-től 1849-ig egy korszakról beszélhetünk. De úgy vélte, hogy közben a folyamatosság megszakadt. Ennek oka szerinte az, hogy a magyar jakobinusok eszméi „nem a hazai valóság talajából nőttek ki”, hiányzott „a táptalaj”, az üldözés miatt „továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei közt”. A nagy eszmék a hajdani mozgalom „veteránjainak leveleiben és írásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban” élnek, „hogy azután diadalmas erővel törjenek felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai megértek befogadásukra” – az 1830-as években, méghozzá akkor, amikor a megyék megvitatták az 1825–1827-es diéta által kirendelt bizottmányok operátumait.<sup>130</sup> Barta István fedezte fel a történetírás számára a diétai munkálatok megyei vitáját és annak jelentőségét. Ennek alapján tette azt a periodizációs javaslatot, amely máig mérvadó. Korszakalkotó tanulmánya nagydoktori értekezésének a része, a mű egésze azonban sajnos nem jelent meg, az 1828-as operátumok elemzése máig is kiadatlan. Talán azért is, mert némi ellentmondásban áll az 1830-as évekre rögzített cezúrával. Pontosabban: némileg oldja a merev korszakhatárokat. A szerző ugyanis kimutatja, hogy az 1828-as operátumok sokban elmaradnak az 1790-es évek munkálatai mögött, de sokban túl is lépnek azokon. Az 1820-as években például nem tettek javaslatot a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztására, de az úrbéres parasztság létfeltételeit lényegesen javították volna, a magántulajdon elvét a parasztság számára előnyösebben érvényesítették volna, és a viták során olyan gondolatok vetődtek fel (például az ősiség eltörlése), amelyek a későbbi reformtörekvéseket előlegezték meg.<sup>131</sup> Megválaszolhatatlan kérdés, hogy Barta István, aki forrásfeltáró munkájával és elemzéseivel a reformkor és az 1848–1849-es forradalom kutatásában és értékelésében minőségi fordulatot hozott, miként csiszolta volna nézeteit, ha szembesült volna a folytonosság-vitával, amelynek korai halála miatt már csak passzív részese lehetett.

Az 1970-es évektől Kosáry Domokos – többször is – szakaszolta a folyamatokat, és biztos kézzel jelölt ki fejlődési vonalakat és utakat. Munkájának volt némi ideológiai pikantériája, hiszen először még az 1956 után megbukott kommunista ideológus, Révai József bizonyos tézisei ellenében vázolta fel saját sémáit az akkor már lassan bontakozó hazai – meglehetősen féloldalas – historiográfiai revizionizmus jegyében. Révai ugyanis még 1938-ban *Kölcsey Ferenc* című tanulmányában azt fejtette ki, hogy az 1790-es évek fellendülése és az elhatalmasodó reakció viszonyai közepette „a haladó gondolat három típusa jelentkezett”. Az első a Martinovics-féle összeesküvés politikai radikalizmusa, a második Berzeviczy Gergely antifeudalizmusa és antinacionalizmusa, a harmadik „Kazinczy nevéhez kapcsolódik”, ez a nyelvújítás és a magyar irodalmi újjászületés. Ez a harmadik út „bizonyult járhatónak”. Ugyanakkor: „A nyelvújítás, az irodalom persze nemcsak válasz volt a francia forradalomra, hanem egyben bizonyos elfordulás is attól a közvetlen politikai tömegeselekvéstől, amelyre a francia jakobinusok mutattak példát.”<sup>132</sup> Jellemző, hogy a szépirodalmat nem említette Révai, talán éppen azért, mert tisztában volt jelentőségével, olyannyira, hogy szívesen olvasta az önmaga által betöltött műveket. A szépirodalomban jelentkező veszélyt már korábban felismerték a hatalom urai. Mint Teleki László írta 1810-ben: „Sok derék koponya a demokráciától, anarchiától és oligarchiától való félelmében az egzotikus irodalmi

<sup>130</sup> Barta István: *A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái*. Történelmi Szemle, 6. évf. (1963) 3–4. sz. 336.

<sup>131</sup> Barta István: *A fiatal Kossuth és kora*. MTAKK D 2349

<sup>132</sup> Révai József: *Marxizmus és magyarság*. Budapest, 1946. 12–15.

kultúra behatolását károsnak tartja”.<sup>133</sup> Révai Kazinczy-értékelése egyébként kifejezetten hasznos volt, mert az irodalomtörténet számára nagyobb mozgásteret biztosított, mint ami a kommunista ideológia tiszta dogmatizmusából következett volna.<sup>134</sup> Révai felvilágosodás-szemlélete példa arra is, hogy olykor a sötétből jól látszik a fény.

Kosáry Domokos – hallgatólagosan és a kornak megfelelően tisztos távolból követve a Szekfü-féle hagyományt – Révaival szemben úgy látta, hogy „a XVIII–XIX. századfordulóján két fő politikai tendenciát találunk. Az egyiket vastag vonallal húzhatjuk meg. Ez a feudális vagy rendi nacionalizmusé, amelyet a nemesség nagy többsége képviselt. A Habsburg-hű és az ellenzéki oldal ellentéte, ezen belül, minden látszólagos élessége mellett is, csak alárendelt jelentőséggel bírt, és belső aránya is a mindenkori helyzettől függően változott. [...] A másik fő politikai tendenciát, amely ezzel valóban lényeges alapvető ellentétben állt, sokkal vékonyabb vonallal kell meghúznunk. Ezt a »jakobinusok«, a felvilágosult reformerek, a polgári átalakulás úttörői, az antifeudális erők képviselték.” Kosáry Domokos azt bizonygatta, hogy a nyelvújítás a rendi nacionalizmus része volt, maga Kazinczy Ferenc is, miután 1795-ben halálra ítélték, majd hét évet fogságban töltött, a feudális nacionalizmust képviselte, „feudális-nacionalista eszmények állandó védelme és hangoztatása” jellemzi, amikor „oly úton haladt, amely a magyar nemesség fő vonalának lényegében véve megfelelt”. 1795 után a magyarországi politikai fejlődés „még egy nagy kerülőt tett a feudális nacionalizmuson át, amely külön szakaszként iktatódott be a felvilágosult és a liberális reform közé”. Ennek hívei „a lényegyet tekintve” a magyar „jakobinusok” által jelzett úton jártak. A felvilágosodás és liberalizmus között volt egy „keskeny út”, de a liberális ellenzék „a feudális nacionalizmust képviselő nemesség talajából nőtt ki”. Igaz, „a feudális nacionalizmus, bár a régi védelmére és konzerválására irányult, a köznemesség tudatának mozgósításával bizonyos fokig elő is készítette az eljövendő átváltódást a liberális nacionalizmusra”. Egészében: „A felvilágosult polgári törekvések bukása, 1795 után, minden oldalon hozott valami torzulást. Elsősorban a nemesi polgárosodás azon *kerülő* útján, amelynek képviselői, ha elődeiknél korszerűbbnek tűnnek is, ekkor még a feudális nacionalizmust védelmezték, a társadalmi haladással *szemben*. Bizonyos torzulást még azoknál is hozott, akik kevesen, a polgári haladás ügyét vitték tovább, de a politika teréről kiszorulva, mint Berzeviczy Gergely, másutt: gazdasági vagy egyéb téren próbáltak kiutat, működési teret találni.”<sup>135</sup>

### *Irodalomtörténész – történész párbeszéd?*

A kritikai megértés követelményét hangoztatva az irodalomtörténész Tarnai Andor szállt vitába Kosáry Domokossal, és azt tette szóvá, hogy Révai József „időtállóbban fogalmazott, mikor a polgárosodással és nem a nacionalizmussal hozta kapcsolatba a nyelvújítást,” ami nem jelenti azt, hogy a 19. századi nacionalizmust el lehetne választani a nyelvújítástól, „de az egész mozgalom az 1848-as polgári forradalmat készítette elő”.<sup>136</sup>

Kosáry Domokos a bírálatot elutasította, taktikai fogásnak minősítette, hogy Tarnai Andor olyan látszatot keltett, mintha a nyelvújítást védelmezné. Ismételtlen kiemelte, hogy

<sup>133</sup> Teleki, Ladislaus: *Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn*. Pesth, 1810. 15.

<sup>134</sup> Bíró Ferenc: *A Kazinczy-kutatások helyzete*, 1988. Széphalom, 3. évf. (1989) 1. sz. 145.

<sup>135</sup> Kosáry Domokos: *Napóleon és Magyarország. Századok*, 105. évf. (1971) 3. sz. 625–629. Uő.: *Napóleon és Magyarország*. Budapest, 1977. 147–156.; Uő.: *A magyar és európai politika történetéből*. Budapest, 2001. 215., 245–251.

<sup>136</sup> Tarnai Andor: *Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók*. Irodalomtörténet, 54. évf. (1972) 383–394.

a nyelvújítás „eredetileg a nemesi felvilágosodás programjának része volt”, aztán „azért folytatódott és valósulhatott meg sikerrel [...] a feudális nacionalizmus időszakában, annak uralma ellenére, mivel társadalmi szükségletnek felelt meg és mivel a nemesi kiváltságokat nem veszélyeztette önmagában,” ugyanakkor a nyelvújítás „nem a polgári átalakulás előmozdításának tudatos szándéka”. Két tendencia jellemzi „a jakobinus mozgalom és reformkor közé beiktató világnézeti hullámvölgy évtizedeinek politikai törekvéseit”: „egy uralkodó, lényegében retrográd tendencia, a feudális nacionalizmus és egy igen szerény, szinte föld alatt futó, progresszív antifeudális tendencia”.<sup>137</sup> A vita ezzel lezárult.

A vita ma már historiográfiai emlék. Hozadéka elég csekélynek bizonyult, mert presztízsharcba fulladt. Nacionalizmus és rendiség viszonyát olyannyira nem sikerült megvilágítani, hogy az olvasó akkor némileg még aktuálisnak érezhette Dessewffy Józsefnek éppen Kazinczy Ferenchez intézett kifakadását: „Micsoda tartozás (relatio), micsoda csatlás (nexus) vagyon a feudalizmus és a magyar nyelv közt? Ez előttem igen magas.”<sup>138</sup>

A történettudomány és az irodalomtudomány közötti „termékeny párbeszéd”<sup>139</sup> jámbor óhaj maradt és marad, hacsak valaki nem képes a két tudományág eredményeit integráló szemlélet érvényesítésére. Miután erre nem került sor, két fontos mozzanat máig is a sorok között lappangva maradt. Az egyik a múlt ún. objektív valóságára vet fényt, a másik annak historiográfiai megjelenítésére, éspedig a felvilágosodás eszméinek továbbélésére, valamint az átmeneti korszak bemutatásának genealógiájára.

Tarnai Andor nagyra értékelte, ahogy Kosáry Domokos érzékeltette a hazai jakobinus mozgalom továbbélését a magyar bonapartizmusban. Ez a folytonosság számukra a haladás mércéje. De érdekes módon az már nem vetődött fel a vitában, hogy Napóleon milyen mértékben tekintette csak eszköznek a magyarok fellázítását. Nem elemezték azt sem, hogy a bonapartizmus mit és miként éltetett a francia forradalomból. Ma a mérleg enyhén szólva nem nagyon pozitív. De már Beethoven is megtagadta a romantikusnak tetsző hőst. Benedetto Croce pedig már az 1930-as évek elején mesteri módon érzékeltette, hogy a jakobinusból lett bonapartisták, a demokrácia és szabadság gátlástalan ellenfeleiként a Bourbon restaurációban is jeleskedtek. A bonapartizmus pedig olyan visszahatást váltott ki, amely a monarchikus rendszert szilárdította meg.<sup>140</sup> Ez nem jelenti azt, hogy a magyar bonapartisták között ne lettek volna a felvilágosodás elkötelezett hívei. Oroszlánkörmeiket nem tudták megmutatni, a szavak elszálltak, írásaik szép emlékek. És Tarnai okkal hívta fel a figyelmet, hogy Berzeviczy Gergely két alkalommal is élve, 1790-ben és 1809-ben a Habsburg Birodalomtól való elszakadás, illetve a független Magyarország berendezkedésének programját is kidolgozta. (Ezen irományok sorsáról keveset tudni, például arról sem, hogy az 1809-es eszmefuttatás és alkotmányterv eljutott-e Napóleonhoz, akinek szánta.<sup>141</sup> De az 1790-es röpiratot „Kossuth minden bizonnyal ismerhette”.<sup>142</sup>) A bonapartista mérce alkalmazásának az 1970-es években más lehetett az akusztikája, mint ma. Igaz, George Lefebvre *Napóleonja* egyértelmű és meggyőző: a császár „egyre ellenségesebb lett a forradalommal

<sup>137</sup> Kosáry: *A magyar és európai politika történetéből*, 253.

<sup>138</sup> KFL VIII. 55.

<sup>139</sup> Bíró: *A Kazinczy-kutatások*, 147.

<sup>140</sup> Benedetto Croce: *Storia d'Europa nel secolo decimonono*. Bari, 1965. 31–35.

<sup>141</sup> Balázs, Éva H.: *Notes sur l'histoire de bonapartisme en Hongrie*. Nouvelles Études Hongroises, 1969–1970. 186–207.

<sup>142</sup> Révész Imre: *Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat*. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I. Budapest, 1952. 440.

szemben, egész addig, hogy ha az idő engedte volna, a polgári egyenlőséget részben felszámolta volna, mégis a nemzeti képzelet a forradalom hőségévé tette.”<sup>143</sup>

Tarnai Andor keserűen tette szavá, hogy rég nem jelent meg semmi „a nyelvi törekvések filozófiai összefüggéséről, elméletéről”. Ugyanakkor egyetlen konkrét példával sem szolgált, hogy a nyelvművelés egyben metapolitika is volt, konkrét politikai üzenetekkel. Egyik példánk erre – Sík Sándor téziséhez kapcsolódva – Teleki József 1816-os műve: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Ez a mű (valamint Kazinczy Ferenc *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című 1819-es értekezése) „eldöntötte a nyelvújítási harcot”,<sup>144</sup> és a „fejlődés irányának megjelölésére készült”.<sup>145</sup> A nyelv művelése és gazdagítása – Teleki József művében – kísérőjelensége annak, hogy „az embernek és az egész emberiségnek a tökéletesedés a fő célja”. A francia felvilágosodás klasszikusai, Montesquieu, Buffon, Rousseau „új képzeteket” alkottak, és ehhez új szavakat, bár „egész Paris teli torokkal kiáltott a neologizmus ellen”, és az akadémia is gáncsolta a nyelvújítást. Viszont: „A *revolúció*, mely a királlyal együtt az egész nemzet gondolkodása módját felhányta, számos régi balvélekedéseket eldöntött, az *akadémia* kirekesztő hatalmát is nagyon megrázta”. Az a Teleki írt így, aki később a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett. Igaz, soha nem volt harcias liberális, de mindazt, amit a felvilágosodás és liberalizmus jelentett, nem tagadta meg, hanem ennek szellemében figyelmeztetett: „Ne törekedjünk tehát az ellen a szabadság ellen, mely ezen *korlátokat* [mármint a „nyelvművelés szabadságának” korlátait] *felbontani* ügyekszik; ne szálljunk szembe az időszellemmel, mely minden nemzeteket a honi nyelv tisztítására, bővítésére, csinosítására ösztönzi.” Sőt élni kell azzal a szabadsággal, mellyel a reformáció korában is éltek, mert: „hogyan foszthatott volna tehát minket meg egy *sötét eltévelyedett időkor* ezen hatalomtól, melyet a természettől vettünk”.<sup>146</sup> Ezt a kortársak alighanem az 1795 utáni idők kemény kritikájának is tekinthették. Kazinczy ilyesmit nem engedhetett meg magának. De nélküle a nyelvújítás és annak metapolitikája másképpen alakult volna.

Érdekes, hogy a történész – irodalomtörténész-vita folyamán nem utaltak Varga János tanulmányára, erre a nyelvkérdésről írt legjelentősebb történeti tanulmányra,<sup>147</sup> amelynek következtetéseit Kerényi Ferenc újabb – az 1790-től 1867-ig terjedő időszakokat átfogó – kutatásai is megerősítették. Ezek szerint a nyelv a nemzethez való tartozás legfontosabb ismérve, a nyelv ügye integráló szerepet játszott, mert hosszabb időn át egy táborban tartott olyanokat, akik a társadalmi kérdésekben eltérő nézeteket vallottak, és ami a legfontosabb: „kísérleti terepe lehetett az érdekegyesítés programjának”.<sup>148</sup> Más szóval: a filológiai tér protoideológiai politikai mező.

Tarnai Andor megnyugtatta a történészeket, hogy „irodalomtörténészeink [...] – éppen Révai nyomán – Kazinczyt és Kölcseyt régóta nem állítják egy vonalba, és nem igen óhajtának semmiféle feudális nacionalizmust a haladás hordozójának kijátszani”. Kölcsey Ferenc tehát jobb osztályzatot kapott, de őt sem idézték. Talán azért, nehogy még elrontsa saját

<sup>143</sup> Lefebvre, G.: *Napoléon*. Paris, 1953. 574.

<sup>144</sup> Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*. Budapest, 1929. 146.

<sup>145</sup> Fenyő István: *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*. Budapest, 1976. 28.

<sup>146</sup> Teleki József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Szerk. Éder Zoltán. Budapest, 1988. 121–136.

<sup>147</sup> Varga János: *A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon*. Történelmi Szemle, 4. évf. (1961) 234–304.

<sup>148</sup> Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Budapest, 2003. 25.



minősítését, hiszen ő kortárs szemmel érzékelteti a bonyolult folyamatok dinamikáját. Történelemfilozófiai szemlélete integratív. Kazinczyban – 1832-ben, akadémiai emlékbeszédében – maga és kora előkészítőjét látta, „ki nemzetének negyven év előtt fellobbanó s hirtelen elalvó tűzét olthatatlan hordá kebelében, még akkor is, mikor lélekfagyaláló vészek környékezék”. Ugyancsak ezen beszédében Kölcsey a nyelvújításban a felvilágosodással összefonódó „nemzeti ébredező szellem természetes kiütései”-t mutatta fel. Ez a szellem „nyelvünket ragadá meg legelőbb, ez lévén a legtermészetesb mód egymást érteni, egymásra figyelmeztetni, ideákat venni és adni, s azt, ami a kebelben titkon forr és külön forr, nyilvánná egyetemivé tenni. Ily szempontból tekintem én a nyelvvel kezdett, s gyors rohanással előre törekedő változást.”<sup>149</sup>

A történész természetesen nagyobb távolságból meg tudja – vagy meg akarja – haladni az egykorú kortársi értékeléseket. Kosáry Domokos erről az idő alkotta emeltyűről keményen visszavágott. Kazinczy kapcsán Mátrai Lászlót is megidézte: „Nem csoda, de nem is csodálatra méltó, hogy fogsága után életét főként a magyar nyelv pallérozásának és a kevésbé veszélyes német eszmék hirdetésének szentelte.”<sup>150</sup> Ezen némileg fölüenykedő vélemény azért érezteti, hogy Kazinczy némileg veszélyes eszméket hirdetett. Ez a maga módján megerősíti Kölcsey azon célzását, hogy „titkon” kellett eljárni. A Kosáry–(Révai)–Tárnai vitában pedig sikerült titkosítani a magyar irodalomtörténetírás egy részét. Szauder Józsefnek például még a neve sem fordult elő. Márpedig a kiváló irodalomtörténetíró Kazinczy-tanulmányai ma is izgalmas olvasmányok, a kor ideológiájának tett engedményei pedig finom akrobata mutatványnak tetszenek a divatozó ideologizálás mellett, és még így is felidéznek valamit az 1810-es évek rejtőzködéséből. Az irodalomtörténet, úgy tűnik, eleve nagyobb ideológiai mozgásteret biztosított az irodalomtörténelemnek, míg a történésznek jobban kell igazodnia az osztályharcot szalonképesse tevő kontrasztív szemlélethez, és nagyobb a veszély, hogy az álarc ránő az arcra. Ugyanakkor szép példáink is vannak arra, hogy az integratív nemzetszemlélet és a történelmi realizmus miként érvényesülhet.<sup>151</sup> De a rejtőzködés mintha nálunk örök probléma lenne. Aranykora természetesen a politikai kőkorszak: a terror.

Kazinczy Ferenc a kényszerű rejtőzködés nagy klasszikusa. Munkásságából majd felidézünk néhány mozzanatot, amikor azt vizsgáljuk, hogy 1831-ben miként és miért botránkozott meg Kossuth Lajos egyik megyegyűlési fellépésén.

Egyelőre maradjunk a rejtőzködés történeténél, és fordítsuk figyelmünket a rejtőzködés másik magyar mesterének, Versey Ferencnek a tevékenysége felé. Ez ugyanis szintén jól érezteti a nyelvújítási küzdelmek metapolitikáját. Versey egyébként Kazinczy Ferenc egyik vitapartnere volt, akitől el is hidegült, mert magatartását túl egyházasnak tartotta, és nem örült annak, hogy a katolikus pap éppen ő ellene a debreceni vastagnyakú konzervatívokkal szövetkezett. Versey 1793-ban azt vallotta Koppi Károlyhoz intézett költeményében, hogy elhallgatja véleményét („titkos ítéletimet”), míg „nyelvem [...] szabadabb szólásra fakadhat”, mert: „Nincsenek olyan üdők, hogy tőlünk a nagy igazság / bajnoki vérontást kívánjon”.<sup>152</sup> De nemsokára a hallgatás eme programjával megbukott. Bekapcsolódott az ún. jakobinus mozgalomba, lefordította a Marseillaise-t. 1795-ben őt is halálra ítélték, majd

<sup>149</sup> Kölcsey Ferenc összes művei. Budapest, [é. n.] 1065–1066.

<sup>150</sup> Kosáry: *A magyar és európai politika történetéből*, 252–253.

<sup>151</sup> Miskolczy Ambrus: *A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek „A bünbaktól a realista lényeglátóig” című gyűjteményes munka kapcsán.* (Megjelenés alatt.)

<sup>152</sup> *Versey Ferenc összes költeményei. I.* Szerk. Császár Elemér, Madarász Flóris. Budapest, 1910. 103.

kilenc évi várfogságot kapott. 1804-ben már *Rikóti Mátyás* című „nyájas költeményében” kifigurázta a rossz költőket, és így – egyik kortársa, Horvát István történész szerint – „a szerencsétlen magyart tréfáival élesztgette, vidámította, sőt talán [...] életben is megtartotta”.<sup>153</sup> A tréfának komoly a visszaja. Horvát barátja, Ferenczy János is jól szórakozott Verseyhy *Kolomposi Szarvas Gergely élete* című munkáján, és azt – 1805 januárjának végén – külön feljegyezte naplójában, hogy tetten érte a szerző „nagy lelkét, de leginkább szabad gondolkodását a 104 lapban, ahol az emberi nemzetnek életkorait hatos versekben foglalván előadja, nagy szívem örömevel olvastam, és meg-megolvastam. O! ki ne vigadna ily nagy hazafi, mint Verseyhy Ferenc munkája olvasásán”. Célját elérte: „Mulatságot akart ő a magyaroknak szerezni, de haza javát óhajtó lelke reá vette, hogy még ily együgyű cím alatt való munkája legszebb, leghasznosabb igazságokat foglalná soraiban”. Mert: „nem lehet hazánknak boldogtalan állapotában az igazságot, a világosodás[t] nyilván terjeszteni”.<sup>154</sup>

Verseyhy azonban ezt is megtette: a felvilágosodás természetkultuszát élte. 1808-ban megjelent utopisztikus regényében a pária így vall a gróf kérdésére arról, hogy mit olvasott: „A Teremtőnek ama nyílt könyvét, a természetet, melynek betűit minden ember ösmeri. Más könyveket nem olvashattam, mert én sem írni nem tudok, sem olvasni.” Az ellenvetésre, hogy „a természet tele van öldökléssel”, ez a válasz: „Kérdezd meg szívedet, és ha jámbor, tiszta és egyenes, azt fogja neked mondani: hogy te másoknak azt cselekedd, amit tőlők magad kívánsz, és hogy azt rajtok ne kövesd, amit te tőlők nem örömet szenvedsz. Szívünk tanít minket kötelességinkre, a természet pedig nekünk az Istent olyannak mutatya, aminőnek gyengességünk ösmerheti, és sorsunk kívánhattya, hatalmasnak, jónak és bölcsnek.” Ezen útmutatás nyomán alakulhatott ki az eszményi világ egy völgyben, amelynek „ajtáján ezen ígék olvastattak: A természetnek, a szeretetnek és a boldogságnak lakóhelye!”<sup>155</sup> Ez a hármasság a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség parafrázisa.

Verseyhy Ferenc nyelvfilozófiai értekezése pedig politikai értekezés is. Ebben a természet biztosítja az ész és szív harmóniáját, ami minden boldogság alapja. A természet maga a gondviselés, amely az emberiséget népekre osztotta, a népek országai fészkek, hogy onnan kikelve újra egyesüljenek. A történelem bonyodalmai is magasabb célt szolgálnak: „Mikor a természet a népeket az efféle vándorlásokra készítette, melyek különbözőféle véres harcokat szültek, nem az volt bizonyára célja, hogy egymást igázzák, öljék, s hogy egymásnak tartományait feldűlják, elpusztítsák, hanem csak az, hogy e töméntelen sok csoportból és népből

<sup>153</sup> Váczy János: *Az egyeztető iránya*. In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története*. II. Szerk. Beöthy Zsolt. Budapest, 1896. 100.

<sup>154</sup> Ferenczy János: *Napi jegyzések*. 10. OSZKK Quart Hung. 463.

Részlet az „Az emberi nemzetnek életkorai” című fejezetből:  
Kétezer esztendőtt élvén, ifjodni, hevülni,  
s forró vágyainak birodalmakat irtani kezdett.  
Ismét annyi után esze nyílt, és férjhez illő  
állapodást nyervén lassankint szíve, üdőtlen  
ádázattyaiból igaz emberségre ocsódott.

.....  
Nem csuda már Laurám! rügyezése az emberi júsna;  
nem csuda, hogy láttyuk álmábúl kelni az embert,  
Férjfi korára jutott elméje az árva Szegénynek,  
És a Menny könyörülni tanúlt méltatlan igájánn.

[Verseyhy Ferenc:] *Nagy nevezetű és nagy tekintetű Kolomposi Szarvas Gergely úrnak mostoha ikömrűl kedves uram bátyámnak víg élete és nevetséges vélekedései*. Pest, 1805. 104., 112.

<sup>155</sup> Verseyhy Ferenc: *Gróf Kaczaifalvi László avvagy a természetes ember*. Pest, 1808. 35., 323., 395.

lassankint egy egész váljon, az emberi nemzet tudniillik, melyhez a rideg nemzetek, mint tagok tartozzanak, és hogy így egymással közölvén a népek, amiket eredetüktől fogva fészkeikben tanultak, felvilágosítsák lassankint egymásnak eszét, megtágítsák egymásnak tehetségkörét, meggyarapítsák egymásnak ama kincsét, melyet tapasztalásaikból gyűjtögettek, egy szóval, hogy egymást a valóságos emberségre, a humanitásra, és ennek felséges céljára tehetségek szerint felsegítsék.” A magyarság számára a történelemben megnyilatkozó természet üzenete egyértelmű: „Minekutánna nemzetünk nyelvével együtt férjfikorára feljutott [...] nincs valóban már most az idegen nemzetektől mit tartanunk akár szomszédjaink legyenek, akár velünk távolról szövetkezésbe lépjenek.”

A „mértéktelen” nyelvi purizmus elleni fejtegetések metapolitikája is egyértelműen politikai üzenet: „Ne helyeztessük, kérem, nyelvünknek nemzetiségét amaz idegen neveknek és igéknek kigyomlálásában, melyek amellet, hogy a ragasztékok, szóképzők, végzések és szókötések által megnevesítettek, nem is a nemzeti, hanem egyenesen az emberi kultúrához tartoznak. Ne keressük saját nemzetiségünköt is, mely már állandó lábön áll, az idegenek megvetésében, a régi és mostani külső nemzeteknek és nyelveiknek büszke gyűlölésében, melyektől magosabb kultúránknak egyik részét már megtanultuk, a másikat pedig ezentúl legkönnyebben megtanulhatjuk. [...] Az szereti valóban, az boldogítja nemzetét, aki e felséges repülésre tanítja, biztatja s gyámolító tanácsaival bátorítja, nem pedig az, aki a külső nemzeteknek csinos társaságátúl s nemzetiségének minden kára nélkül való nemes követésétül tartoztatja, tiltja, elzárja [...] Oly rendet szabott az embereknek a természet, amint már feljebb megmutattam, hogy a nemzetiségnek és nemzetesítésnek segedelmével emelkedjenek fel a humanitásra.”<sup>156</sup>

A felvilágosodásnak és a korai liberalizmusnak egyik legszebb megnyilatkozása ez a kor nyilvánosságában. Ezt nyilván értékelték a felvilágosodás eszményeinek őrzői és éltetői. Verseghy nyelvszemlélete viszont már annál több vitát váltott ki ebben a körben. Jellemző, hogy a már idézett Ferenczy is naplójában úgy marasztalta el Verseghyt, mint aki nyelvi irányzatával csak romlást hoz: „juttasd elmés lelkedbe nagy Herdernek előtted is bölcs és kedves szavait: Elvész Magyarország, ha lakosai egyenetlenek lesznek nyelvével. Ne adj okot tehát az egyenetlenségre, ha hazádat kedveled, add ki munkádat vélekedéssel együtt, de másnak, egy Révainak igazságait ne sértsd, ne förtőztesd, mert az idegenségnek magvait híngetet, amitől ha meg nem hasonlottál, irtóznod költetik.”<sup>157</sup> A nyilvánosság előtt már szűkszavúbban nyilatkozott: „a maga feje után, szabad kényére változtatja, bontja, rendetlen zűrzavarrá teszi ősi szép nyelvünket. Ha foganatja lehetne ártalmas törekedésének: bételjesitené nonsokára Herder jövendőlését, s földünk színéről egészen elenyésztetné legdrágább kincsünket”;<sup>158</sup> és amit nem írt le, de érzékeltetett: elenyészteti a nemzetet.

A magánszöveg és közszöveg nemcsak a sorok közötti olvasásra tanít, hanem jelzi a nyelvtani kérdések metapolitikáját. És írónk, Ferenczy János méltán tekinthető posztjakobinus értelmiséginek, akinek Hajnóczy mellett lett volna a helye, olyan indulattal írt a paraszti sorsról: „Ha meggondolom magyar hazánknak törvénye mivoltát, hogy ő a vadságnak szüleménye legyen, meg köll vallanom, a nemességnek teljes jussokat, szabadságokat enged, de a pórságot, bátor, legszamosabb részét az ország népeinek szomorú állapotban döntötte, és tartja mostanában is, számos terhek alatt nyög ezen nyomorult nem, és különbféle színek alatt használtatik, melyeket mostan elhallgatván siralmas a pórságnak pörlődése, jól

<sup>156</sup> Verseghy Ferenc: *A Filozófiának Talpigazságaira épített Felelet*. Buda, 1818. 48., 95–96.

<sup>157</sup> Ferenczy: *Napi jegyzések*, 39.

<sup>158</sup> Fényfalvi Kardos Adorján [Ferenczy János]: *Versegi Ferentznek megsalatkozott illetlen motskolódásai a tiszta magyarságban*. Pest, 1806. 113.

tudja ki-ki, igaz jussait védelmeznie vagy rajta tett igazságokat megbosszulnia még a kiszabott törvényekkel sem lehet, ha csak munkája által keresett javaival az igazság kiszolgáltatására utat magának a boldogtalan nem nyújt.”<sup>159</sup>

Naplóírónk mintha visszavágyott volna az 1790-es évekbe. Miután megnézte a *Varázsvulót*, így vallott: „Ama híres darab: *Zauberflöte*, tündérsíp mutattatott, sokat jelent ezen darabban az előforduló társaság, ennek tagjainak beszéltetésök és más szokásai a szabadkőműveseknek munkájok, amint Versegitől halottam Leopold halála után második Ferencet csalogatták társaságokba, de az együgyű fiú atyját sem ebben, sem másokban követni nem tudta, nem értette. Mostan ezen társaság boldogtalan Martinovits halála után igen megcsökkent, majd úgy jártunk, mint Második Ferdinánd alatt, aki a keresztény katolikus hitnek palástja alatt tiranizmusát jól elterjesztette,” és ezért most, 1806-ban: „az ausztriai Ház alatt nyögünk”. Ferenczy számára Franciaország kecsegtetett reménnyel: „Ritka szerencse! A nagy francia nemzet ellene fordult gonosz Ausztria hadát széljel kezdi verni, a magyar segédre ösztönöztetik, és erre nem úgy – mint szükséges lett volna – tekint, hanem édes hazája nyelvét gyámol alá vévén, általa akarja magát erősíteni, és törvényeket hoz annak szabad élésére!”<sup>160</sup>

Ismételten feltárul a nyelv ügyének társadalmilag vertikálisan integráló szerepe. Jellemző, hogy Horvát, aki naplójában visszafogottabb, mint barátja, Ferenczy János, a nyilvánosságnak szánt Verseghy-ellenes írásában politizáltabb.<sup>161</sup> A nyelvről úgy írt, mintha a földről írta, mihez mindenkinek van némi joga: „A hazai nyelv közönséges birtok, melyhez just tarthat a nemzet minden polgára”.<sup>162</sup> A nyelvi reform így szimbolikus társadalmi reformigényt fejezett ki. Filológia, erkölcs, hazafiság összetartozását már nyíltan vallotta Horvát István: „...az ékesszószeretésnek mind az erkölcsiséggel, mind pedig a hazafiúsággal igenis nagy kapcsolatja vagyon. [...] Mert a hazafiúságot a társaságos élet, a társaságos életet a külső csendesség, bátorság s nyugalom keresés, ezt pedig a természet törvénye parancsolatja, melyet erkölcstelenség nélkül senki sem hághat által.” A nyelvkérdésen túlmutat a norma kérdése. Verseghy valamiféle közszokásra és a nemzeti akaratra hivatkozott. Horvát szerint ezen a téren „a nemzeti akarat nem lehet bíró”. A népszuverenitás tagadása lenne ez? Nem! Inkább a népakaratra hivatkozó cézárizmus elvetése. Mert Révai álláspontja egyértelmű: „Ő a nyelv dolgában minden hazafi társat szabad polgárnak s egyenlő jussúnak esmér. Ki-ki hozzányúlhat az ő ítélete szerént anyai nyelvéhez, ki-ki ajánlhat rendszabásokat, csak azt kívánja édes polgártársaitól, amire ki-ki úgy is köteles a természetnek törvénye szerént: hogy ők munkálkodásokban soha meg ne feledkezzenek a józan ésszel való helyes élésről, hogy azokat, amiket más hazafiak a meggyőződésig nyilván megbizonyítottak, szorgalmas megvizsgálások után elfogadniok mindenkor készek legyenek, hogy végtére ezen elfogadásakor magokat semmi tekintettől, helytelen szokásától, tartománybéli szólás módjától ne engedjék hátráltatni.”<sup>163</sup>

A nyelvi norma megállapításának mikéntje és logikája a polgári alkotmányosság működésére emlékeztet. Kérdés: vajon a metapolitikai dimenziót nem túloztuk-e el? Révai Miklós ugyanis nem politizált. Tanítványai könyvét viszont ő maga írta le, és ő adta be a cenzúrára. Így biztosította a jó helyesírást. És tanítványai kimondták, amit ő nem tett meg. A vi-

<sup>159</sup> Ferenczy: *Napi jegyzések*, 10.

<sup>160</sup> Ferenczy: *Napi jegyzések*, 69., 72.

<sup>161</sup> Boldogréti Vig László [Horvát István]: *Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban*. Pest, 1806.

<sup>162</sup> Fenyő István: *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830*. Budapest, 1983. 68.

<sup>163</sup> Boldogréti: *Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása*, 78., 112., 130.

tának lehetett aztán még némi politikai kockázata, mert Verseggy egyre inkább igazodott a hivatalos politikai vonalhoz. De hiába szapult a liberálisokat, a zsidókat, a szabadgondolkodó arisztokrata világot, a titkos társaságokat,<sup>164</sup> igazában nem bíztak benne,<sup>165</sup> hiszen közben még sok vonatkozásban továbbra is a felvilágosodás eszméit terjesztette. Nyelvészeti munkásságából pedig sok minden maradandónak bizonyult.<sup>166</sup>

Példáink amellett szólnak, hogy a Tarnai – Kosáry vita a magyar irodalom eszmetörténeti újraolvasására is ösztönözhet. De arra is, hogy az átmeneti kor historiográfiáját megvizsgáljuk. Tarnai Andor ugyanis, amikor úgy vélte, hogy a „feudális nacionalizmus”, ezen „fogalom használhatóságának eldöntése végül is a történészek dolga”, akkor nem hívta fel a figyelmet a historiográfiai előzmények feltárásának követelményére. Márpedig ennek a fogalomnak is megvan a maga története. Varga János a maga szintézisében idézőjelbe is tette a fogalmat,<sup>167</sup> miután egy vitában, éppen az ő felszólalása után Szauder József egyszerűen elvetette,<sup>168</sup> bár korábban használta, fenntartásait idézőjellel érzékeltetve: „rendi »nacionalizmus«.”<sup>169</sup> Csetri Lajos pedig jelezte, hogy a fogalom forrása Szekfű Gyula *Magyar története*. A fogalmat egyébként – a feudális nacionalizmus ideológusának deklarált Kazinczy esetében – nem tartotta használhatónak, bár tesz engedményt a „korszellemnek”, amikor Kazinczyról azt írja, hogy „ne minősítsük őt a polgári haladás bajnokának”<sup>170</sup> – amit egyébként még Révai József sem tett. Aligha véletlen, hogy ezen ideológiai tojástánc fölött Csetri Lajos a rendszerváltozás után kemény ítéletet mondott, amikor a periodizációs problémákat összegezve így nyilatkozott a rendi nacionalizmusról: „Ez jellegzetesen a fogalmi nonszenszek, a fából vaskarikák közé tartozik: a rendi náció ugyanis a nemesség *natio hungaricája*, míg a rendi nacionalizmus Szekfűnél is, későbbi és többnyire marxista használóinál is épp a rendi keretek között jelentkező etnikai nacionalizmust óhajtáná megnevezni.”<sup>171</sup> Pontosabban: azt a nacionalizmust, amelyben a nemzetnek még mindig csak a nemességet tartották volna.

Kosárynál természetesen a frazeológia ideológiai háttere már más volt, mint Szekfűnél, akárcsak az osztályozás szempontjai. Bizonyos strukturális közelség azonban egyértelmű, és erre bizonyíték mindaz, amit Szekfű nagy művéből idéztünk. Ezek az idézetek jelzik azt a belső vívódást is, amelyet Szekfű számára a múlt megjelenítése jelentett. A nagy historikus nem statikus sémákkal dolgozott. Érezhetjük a konstrukció és a történeti valóság vonzásának feszültségét. Láthattuk az önkorrekció igényének érvényesítését, például Kazinczy megítélésének kérdésében. Természetesen minden alá volt rendelve a nagy konstrukciónak: Széchenyi Istvánt mint sötétben világló fátylát akarta felmutatni, ugyanakkor érzékeltetni tudta a felvilágosodásnak a sötét kort átszövő és Széchenyi fellépését is megal-

<sup>164</sup> Horváth Konstantin: *Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások” (az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820–1824*. Veszprém, 1937. 315–326.

<sup>165</sup> Szauder József: *A felvilágosodás*. In: *A magyar irodalom története 1849-ig*. Szerk. Szauder József. Budapest, 1971. 247.

<sup>166</sup> Éder Zoltán: *Verseggy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák*. In: *In memoriam Verseggy Ferenc*. 5. Szerk. Szurmay Ernő. Szolnok, 1998. 38–48.

<sup>167</sup> Varga János: *Magyarország a napóleoni háborúk és a Szent Szövetség idején*. In: *Magyarország története*. II. Főszerk. Molnár Erik. Budapest, 1964. 417.

<sup>168</sup> Szauder József: *Az estve és az álom*. Budapest, 1970. 36.

<sup>169</sup> Szauder József: *Kölcsey Ferenc*. Budapest, 1955. 13.

<sup>170</sup> Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség?* Budapest, 1990. 108–109.

<sup>171</sup> Csetri Lajos: *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. In: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*. Debrecen, 1996. 167.

pozó, érlelő mozzanatait, annak ellenére, hogy a felvilágosodást inkább elmarasztalta, mint dicsőítette. Láttuk, Szekfű felvilágosodás-kritikája inkább felvilágosodás-ellenesség volt. Ennek drámaiságát is láttuk, és próbáltuk érzékeltetni néhány idézettel. És van abban is valami drámai, ahogy Széchenyi magatartása még akkor is transzcendens mérce, amikor az 1930-as évek derekától már egyre inkább Eötvös és társai politikája az értékminta, vagy ha tetszik, immanens mérce,<sup>172</sup> amely a magyar valóság fölött lebeg. A Szekfű-féle klasszikusok kora lejárt. De lássuk, ami utána következett.

Az 1970–1980-as években újabb színekkel gazdagodott a 18. század végéről kialakított kép, amikor Kosáry Domokos felvázolta, hogy a felvilágosult abszolutizmus mellett kibontakozott a felvilágosult rendiség,<sup>173</sup> mint a harmadik reformirányzat a jozefinista és a „jakobinus” vonulat mellett. (Később jelezte, hogy a hagyományos jakobinus megjelöléssel szemben pontosabb a „girondista” minősítés.<sup>174</sup>) Így az 1970-es évek vége felé Kosáry Domokos alaposabban eljutott a Szekfű Gyula által már jelzett fogalomhoz: „a felvilágosodott rendiség” fogalmához is, amelyre korábban csak futólag utalt. Kosáry önálló irányzatként és erőként mutatta be a felvilágosult rendiséget, és ezzel újra árnyaltabbá vált az 1790-es évek megítélése. Közben pedig a történeesztáboron belül napirendre került a folyamatosság kérdése és tézise is. Ezt – mint látni fogjuk – két nyugati magyar történész karolta fel. Kosáry Domokos újabb összefoglalójában – amelynek célja az is volt, hogy a rendszerváltozás után új szemlélet jegyében „az iskolai történelemoktatásnak próbáljon segítséget nyújtani” – még egyelőre hallgatólagosan ezen új nézetek felé is vágó éllel foglalta össze nézeteit: „A rendi nacionalizmus időszakát a felvilágosodás háttérbe szorítása, válsága jellemezte. A reformtörekvések e hosszú hullámvölgyéből tulajdonképpen csak 1830 körül jutott ki ismét az ország”. Így „a felvilágosodás és liberalizmus nem közvetlenül kapcsolódott össze és folytatta egymást úgy, mint Angliában. Itt a kettő közé beiktatódott egy más jellegű szakasz. Ezen átívelő, közvetlen politikai folytonosságról tehát – főleg a harmadik, antifeudális [„jakobinus” vagy „girondista”, majd liberális] irányzat esetében – nem beszélhetünk. Legfeljebb keskeny szálak vezettek, olykor szinte a hamu alatt az egyiktől másikig.” Ilyen „szálat” képviselt „a hamu alatt” Berzeviczy Gergely, aki egy „a többé-kevésbé egyéni kivételek közül”. „Bizonyos kapcsolódásra vall”, hogy egyes reformkori politikusok olvasták az 1790-es évek röpiratait. „A felvilágosodás azonban inkább csak kerülő úton, olyan területeken folytatódhatott, amelyeket a rendi nacionalizmus is nyitva hagyott számára.”<sup>175</sup>

A Kosáry Domokos által felvázolt kép több mozzanata Szekfű Gyula hatalmas tablójára emlékeztet, miközben jelen vannak Mályusz intései is. Retorikája a 20. századé, az ismert hazai ideológiai kontextusban. Kosáry – főleg polemizáló megjegyzéseiben – tagadja a folytonosságot, ugyanakkor különböző megszorításokkal elfogadja, és ezek a megszorító formulák (olykor, szinte, bizonyos, közvetett, főleg stb.) képviselik a gondolati és fogalmi árnyalás igényét. Közben a nyugati liberális ideológiai kontextusban két magyar történeti munka született.

<sup>172</sup> Erre hívta fel a figyelmet Dénes Iván Zoltán szakdolgozatában. A szerző szíves közlése.

<sup>173</sup> Kosáry Domokos: *Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség*. Történelmi Szemle, 19. évf. (1976) 3. sz.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. 250–356.

<sup>174</sup> Kossuth Lajos a reformkorban, 39.

<sup>175</sup> Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, 1990. 208–209.

*Magyar neorevizionizmus Nyugaton*

A folyamatosság tézisé – mint jeleztük – az újabb történetírásban először külföldi magyar történészek fejtették ki, az időközben egyre erősebben érvényesülő modern európai historiográfiai neorevizionizmus szellemében, és egyben kapcsolódva H. Balázs Éva folytonosságot igenelő nézeteihez. Csáky Móric „A felvilágosodástól a liberalizmusig” című monográfiájában azt próbálta megragadni, hogy a késői felvilágosodás és a korai liberalizmus miként játszanak egybe. És ez az egybejátszás olyannyira erősnek látszott, hogy a reformkor kezdetét 1790-re tette.<sup>176</sup> Lassú fejlődésnek lehetünk tanúi, annak, ahogy az értelmiségiek által kidolgozott ideológia fokozatosan teret hódít az 1790-es évek látványos fejleményei után. Csáky Móric szépen bemutatja, ahogy ezen hosszabb távú folyamat során a rendi szabadság fogalmát a természetjogi szabadságfogalom „aláaknázza”. Amikor az 1811–1812-es diétán a rendek a modern liberális ideológia nyelvi eszközeivel is éltek, akkor „a nyelvvel tartalmi mozzanatokot is átvettek”. Így az 1810-es évek derekán megtörténhetett a liberális eszmék „áttörése”. A rendi alkotmány „a demokratikus képviselő formális induló bázisaként” szolgált.

Ez a szemlélet élesen különbözik a hazai történetírás azon irányzatától, amely a feudális maradványokat és a retrográd mozzanatokot katalogizálja. A monográfia nyelvezete is elüt a mozgalmi nyelvezettől. Ma is kellemes olvasmány. Itthon viszont többen is kifogásolták azt, hogy Csáky Móricnak nincs elég tárgyyszerű bizonyítéka, és azt hangoztatták, hogy csak néhány kézirat ismertetésére támaszkodott. Azt nem hangsúlyozták, hogy a nyelvújítás metapolitikai összefüggéseit nem vizsgálta, és a közgazdasági publicisztikát sem tárta fel teljes mélységében. A közgazdasági irodalom elemzése közben például csak éppen jelzi, hogy Pethe Ferenc is a parasztság iskoláztatása mellett érvelt, holott Szekfű Gyula éppen Pethe folyóiratából, az 1814-ben indult *Nemzeti gazdá*ból is kiolvasta a rendszerváltoztatás igényét, pontosabban abból, ahogy a szerkesztő az „Idő lelké”-re és gazdasági szempontokra hivatkozva „a paraszt ember felszabadítása” mellett érvelt.<sup>177</sup> A könyv folytonosságtézise ellen az is felhozható, hogy a jobbágy-felszabadítás törekvésének következetes továbbélésére csak egy példája van: Berzeviczy Gergely munkássága, társadalomkritikája és a paraszti sors nyomorúságát ecsetelő elemzései, valamint meg-megújuló javaslatai a jobbágyfelszabadításra. (Egyébként a parasztság életviszonyairól szóló, 1806-ban névtelenül kiadott műve, annak ellenére, hogy megjelenése után a hatóságok is felléptek ellene,<sup>178</sup> szélesebb körben vált ismertté, mint történetírásunk sejteti.<sup>179</sup> Schedius Lajos egyetemi tanár például magánkörben adta tovább másolásra a már említett Ferenczy Jánosnak, aki lelkesen jegyezte fel naplójában: „Az egész munkácskába a nemes emberiség, szabad lélek, az ügyefogyott pórság nyomorúságain megilletődött nagy szív, ezeknek segedelmét óhajtó elme tündöklök.”<sup>180</sup> Miután pedig a munka kiadója meghalt, több mint ezer példány került a szerző birtokába, és ezeket ő maga terjesztette. 1808-ban például Fejes Jánosnak húsz példányt küldött, hogy árulja.<sup>181</sup>)

Érdekes, hogy a honi történetírás mennyire nem mérlegeli az ugyancsak honi irodalomtörténet-írás eredményeit. Ezek megerősítik a felvilágosodás folytonosságát, és sok vonatkozásban egybehanganak Csáky Móric periodizálásával. Az 1810-es évek második felében

<sup>176</sup> Csáky, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien, 1981. 104–112., 235–246.

<sup>177</sup> Szekfű: *Magyar történet*, 160.

<sup>178</sup> Mályuszné Császár Edit (szerk.): *Megbíráltak és bírálók*. Budapest, 1985. 148–149.

<sup>179</sup> Berzeviczy ezen műve nem szerepel sem a *Magyar történet*, sem a „tízketes” kronológiájában.

<sup>180</sup> Ferenczy János: Napi jegyzések. 15. OSZKK Quart Hung. 463.

<sup>181</sup> MOL, P 53 Berzeviczy család, 126. cs. 38.

az irodalmi életben is „korszakforduló”-nak lehetünk tanúi. A szabadságesszme hirdetésének és érvényesítésének jegyében az irodalom tematikája és olvasóközönsége egyaránt demokratizálódott.<sup>182</sup> A korban elmélyülő irodalomtörténészek többre értékelik Csáky művét, mint történetírásunk.<sup>183</sup> Ők ugyanis alapvetően a közgondolkodás változásában próbálják megragadni a korszakfordulót, és nem a politikai közéleti fejlemények fordulataiban; azt vizsgálják, ahogy az irodalomban korszakok és jelenségek egymásba játszanak.<sup>184</sup>

A folyamatosság téziséét aztán Kecskeméti Károly elevenítette fel, és fejtette ki a legalaposabban, olykor élesen polemizáló jelleggel, és talán nem is büntetlenül, mert munkáját, a magyar liberalizmus ugyancsak izgalmas – a maga nemében máig is egyetlen – monográfiáját nem adták ki magyarul, márpedig látványos vitát válthatott volna ki – talán a történelem hasznára is. A szerző világos okfejtése és következetes revizionizmusa hasonló komolyságot igényelne, hiszen a cél nem egyszerűen a meggyőzés, hanem a párbeszéd a történelemről: múlttól, jelenről, jövőről.

Kecskeméti Károly az 1825-ös vagy az 1830-as cezúrát egyszerűen mítosznak tekinti; a reformkor mítoszának, melyet a kortársak és a róluk értekező történészek alakítottak ki hőseik kultuszának jegyében: „A folyamatosság megszakítása 1792 és 1832 között illuzorikus, mert semmiféle cenzúra, semmiféle rendőrség, bármilyen hatékonyak is legyenek, nem akadályozhatja meg a fiúkat, hogy apáikat kövessék, ha úgy akarják.”<sup>185</sup> Ugyanakkor – némi iróniával – megvallja, hogy „kevésbé ismerjük »a haladás keskeny ösvényét«”, miközben nála a keskeny ösvény egyenes vonalban vezető széles útnak tűnik fel, amelyen viszonylag sokan jártak, és lehetőleg titokban, mert így volt tanácsos. Az 1794 utáni Magyarország sokáig „cenzúrázott Magyarország”, a cenzúrát pedig jól kiegészítette az öncenzúra. Családi és baráti körökben éltek az új eszmék és az irántuk való fogékonyság. Kecskeméti – akár csak félévszázaddal korábban a kolozsvári irodalomtörténész, Jancsó Elemér<sup>186</sup> – felhívja a figyelmet arra, hogy sok olyan családban, amelyben az apa szabadkőműves volt, a fiú liberális lett. Trócsányi Zsolt pedig az elmúlt évtizedek legjobb életrajzi monográfiájában ifj. Wesselényi Miklós példájával érzékeltette ezt a folyamatot.<sup>187</sup>

A folyamatosság téziséének azonban látszólag ellentmond annak megvallása, hogy „1825 után újra kellett felfedezni Hajnóczy igazságait.”<sup>188</sup> Tehát feledésbe merültek volna? Csak-hogy az újrafelfedezés némileg szónoki fordulat. Hiszen a problémák, amelyekre megoldást keresett Hajnóczy is, Damoklész kardjaként lebegtek a fejek felett. Nemcsak Berzeviczy Gergely több műve a példa rá. Hanem – némi kitérő árán hadd jelezzük, például Maximilien Mastiaux is. Ez a posztjosefinista vagy inkább fekete-sárga bonapartoid kormányhivatalnok, aki a magyar alkotmány elleni pamfletjében már-már ideális polgári reformprogramot fejtett ki, természetesen a birodalmi centralizáció célkitűzésével.<sup>189</sup> Ezen „liberális” műnek egy hibája van: az uralkodó bürokratikus abszolutizmus rendszerének alapjaiban ellentmondott. Legfeljebb arra lett volna jó, hogy válaszként magyar liberális nemzeti programot hívjon életre, és azonnal felfedezzék „Hajnóczy igazságait” vagy „a Hajnóczy által vé-

<sup>182</sup> Fenyő: *Az irodalom respublikájáért*, 17–19.

<sup>183</sup> T. Erdélyi Ilona: *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés*. Budapest, 1998. 35–36.

<sup>184</sup> Horváth: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, 242.

<sup>185</sup> Kecskeméti, *La Hongrie*, 28.

<sup>186</sup> Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*. Cluj, 1936. 235.

<sup>187</sup> Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, 1965.

<sup>188</sup> Kecskeméti: *La Hongrie*, 241.

<sup>189</sup> [Mastiaux, Maximilien:] *Versuch einer Darstellung der hungarischen Konstitution*. Leipzig, 1812.



delmezett régi dogmákat”, amint ezt Mérey Sándor személynök 1833-ban jelezte, amikor a liberális ellenzék taktikájáról és céljairól értekezett, mely célok: az ország 1790:10. törvény-cikk által kimondott önállósága, az alkotmány korszerűsítése és a társadalmi reform.<sup>190</sup>

Arra, hogy már 1812-ben lett volna vita, ha hagyják, a Gustermann–Kovachich „vita” lehet a példa, főleg ha a széles nyilvánosság előtt is kibontakozhatott volna. Nem sok hiányzott hozzá. Az osztrák cenzor és jogtanár művét megírta: két kötetben, 238 paragrafus, mintegy 700 oldalon posztjozefinista szellemben ízekre szedi a magyar alkotmányt, és osztorozza a magyar nemesség önzését, hogy nem adja fel adómentességét, és elnyomja a jobbagyokat.<sup>191</sup> Kovachich Márton György hasonló terjedelemben válaszolt. Csakhogy ez a válasz már nem jelenhetett meg. Az egykori jozefinista jogtudós, aki a magyar „jakobinusokkal” is jó viszonyban állt, a Szekfü Gyula által „felvilágosodott rendiség”-nek nevezett irányzat ideológusaként érvelt, valóságos tojástáncot járva a fogalmi aknamezón.<sup>192</sup> Kovachich természetesen nem Hajnóczy „dogmáit” képviselte, érvelése elhárító, védekező és kitérő jellegű. A szerződéselméletet viszont következetesen képviselte. (Persze nem Rousseau-ra, hanem az Ó- és Újszövetségre utalt.<sup>193</sup>) A nemesi adómentességet nem védte teljes hévvel, de jelezte, hogy az ország azzal nem nyerne, ha még a nemesség is adózna. A rendi alkotmányosság mellett pedig úgy érvelt, hogy egyben átmagyarázta, miközben meg is rettent az átmagyarázásnak a népszuverenitás igenléséhez vezető logikus fejleményeitől. A diétai követ szerinte nemcsak a nemességet, hanem a népet és a nemzetet is képviseli, de a diéta mégsem demokratikus, és nem is lehet.<sup>194</sup> A Gustermann–Kovachich vita így jelezte, hogy a rendi alkotmányosságra milyen gyorsan ráépülhetnek olyan törekvések, amelyek nemcsak modernizálják a rendiséget, hanem át is alakítják. Az 1830-as évek elején ez történt.

Bécsben a hatalom urai hamar meggyőződhettek, hogy veszélyes játék a nyilvánosság elé engedni a vitát. Metternich nem is örült Mastiaux lipcei kiadványának, így ennek ma-

<sup>190</sup> MOL A 49 Magyar Udvari Kancellária, titkos elnöki iratok, 1833:33

<sup>191</sup> Gustermann, Anton Wilhelm: *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungern aus der der Geschichte, und den Gesezen dieses Reiches dargestellt. I–II.* Wien, 1812

<sup>192</sup> Kovachich, Martin Georg: *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungern dargestellt von Anton Wilhelm Gustermann.* 1812. OSZKK Fol. Germ. 217.

<sup>193</sup> Kovachich: *Die Ausbildung*, 200.

<sup>194</sup> Kovachich: *Die Ausbildung*, 200.: „Die Idee eines Volkes gehet den Begriffen eines Königs voran, nicht der Regent überträgt die Rechte der Nation bey der Gründung des Staates, sondern diese den Regenten. Die reine Monarchische Regierungsform erfordert nicht die Gesetzgebungs Gewalt ausschließlich für den Regenten, sonst gäbe es wenig rein Monarchische Regierungsformen in Europa; das Majestätsrecht in Rücksicht der Gesetzgebung, besteht nicht in den wechselseitigen Verhandlungen, sondern blos in der Sanction der Gesetze, welche bey uns zwey Haupttheile enthält, die Verpflichtung der Staatsbürger zur Beobachtung und Verbindlichkeit des Regenten zur Beobachtung und Handhabung, und von diesen Sanction hat noch Niemand behauptet, daß in Ungarn mit Einwilligung der Stände geschehen, oder in Gemeinschaft mit ihnen gegeben werden muß. Die Stände als Repräsentanten der Nation handeln auf dem Landtage nicht bloß in ihrem eigenen, sondern im Namen der ganzen Nation, folglich können sie auf den Landtag nicht für Aristocraten gehalten werden, und die ganze Nation kann noch weniger für Aristocraten paßieren, und so müße zu der Mischung der ungarischen Regierungsformen auch die Idee der Democratie kommen, welche Regierungsform dann aus entgegengesetzten Dinge bestände, und die Idee der Monarchen verschwunden müßte. So dumme Begriffe haben die Magyaren in ihrer Verfassung nicht verwebt, oder eine solche Chimäre wäre ein Meisterstück, wenn sie sich länger, als alle übrigen Europäischen Staatsverfaßungen erhalten hätte.”

gyar fordítása nem is jelenhetett meg.<sup>195</sup> 1812-ben amúgy is puskaporos volt a levegő. A magyar országgyűlés ugyanis nem fogadta el a devalvációt, mire az uralkodó feloszlatta a diétát, és így 1825-ig kiiktatta az abszolutista–rendi dualizmus lényeges elemét, a diétai alkot. A posztjosefinista osztrák politikai publicisztika csak zsarolási kísérlet maradt. Igaz, a josefinizmus pedig a Lajtán túl óvatos formában, a polgári törvénykezés terén érvényesült. Mert a császár ugyan nem tűrte az alkotmány szót, apparátusa Kantot is tiltotta, de az egyik kantianus jogtudós új, az alattvalók jogait is érvényesítő polgári törvénykönyvet dolgozhatott ki,<sup>196</sup> míg Magyarországon az 1802-es diétán a nem nemesek felperesi jogát foglalták törvénybe. Metternich aztán 1817-ben elszánta magát némi korlátozott alkotmányosság és összbirodalmi federalizmus, azaz uniformizáció tervének kidolgozására, de Ófelsége nem is vette kézbe a javaslatot.<sup>197</sup> Érintetlen maradt a reakció folytonossága a birodalmi politikában, és a cenzúrázott Magyarország is élte a saját életét. Az 1790-es évek operátumai – Kecskeméti Károly szerint „intellektuális emlékművekké váltak, gyakorlati hatás nélkül”,<sup>198</sup> pontosabban: a gyakorlatban nem érvényesülhettek, szellemi jelentőségük viszont megmaradt, és hatottak is. A folyamatosság és megszakíttóság kérdését – Kecskeméti Károly szerint – Szalay László azon megnyilatkozása „dönti el”, amely – láttuk – arról szól, hogy ő már ifjú korában olvasta és tanulmányozta az 1790-es évek írásait, Széchenyi István pedig merített belőlük.<sup>199</sup>

Kecskeméti Károly az ébredés emlegetését a korabeli propaganda fordulatának tartja, amelyet szintén az 1790-es évek eszköztárából vettek át. Azt nem feszegeti, hogy az „apák és fiúk” sémával szemben Szalay már a „nagyapák és fiúk” sémát képviselte. Szalay ugyanis jó egy évtizeddel a századforduló után született nemzedék tagja, amely a századforduló körül született nemzedék ellenében is próbált érvényesülni, és a centralistákhoz tartozott. Míg az előző nemzedéknél megfigyelhető az atya iránti tisztelet – például Széchenyi, Wesselényi, Kossuth esetében –, a modernebb centralisták a nagyatyákkal szövetkezve lázadtak az atyák ellen, így is kiemelve saját eredetiségüket az atyatisztelőkkel szemben.<sup>200</sup>

A magyar felvilágosodás igazi örökösei Kecskemétinél a centralisták. Ezek szerinte a kor legtökéletesebb gondolkodói. Az 1790-es és az 1830–1840-es évek között szerves folytonosság érvényesült, nincs kerülőút, hanem egyenes sugárút – hangsúlyozza Kecskeméti Károly szóban is.<sup>201</sup> Mert: „a liberális politikai tematika, hozzáállás és reformprogram a fel-

<sup>195</sup> OSZKK Quart. Hung. 3855. *A Magyar Constitutionak meg- vizsgálása*. Lipsiában, 1812. A fordító feltehetően Piringer Mihály.

<sup>196</sup> Winter, Eduard: *Frühliberalismus in der Donaumonarchie*. Berlin, 1968. 9., 126–128.; Sked, Alan: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*. London, 2001. 288–290.

<sup>197</sup> Sked: *The Decline*, 25–30.

<sup>198</sup> Kecskeméti: *La Hongrie*, 203., 241.

<sup>199</sup> Kecskeméti: *La Hongrie*, 241.

<sup>200</sup> Igaz, hogy például Eötvös József nem igazán lehetett büszke konzervatív erőpolitikus apjára, míg ifj. Wesselényi Miklós annál inkább börtönviselt atyjára, és bár a Wesselényieknél a féktelen természet terhes örökség volt, és a nyárspolgári szemlélet számára egyfajta antifeudális kincsesbánya, csak arról feledkeznek meg azok, akik a Wesselényiek indulatkitöréseivel példálózgatnak, hogy ifjabb Wesselényi Miklós nevelője, Pataky Mózes amolyan posztjakobinus demokrata volt, aki anynyira a familiához tartozott, hogy a családi kriptába temették őt is. Szalay László apja József nádor titkára volt, aki a nyelvi nemzetért lelkesedett, de fiára alig hathatott, miután ez csak tizenkétéves volt, amikor eltávozott az élők sorából. Fenyő István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1997. 20.

<sup>201</sup> Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár*. Pécs, 2002. 34.

világosult (protoliberalis) nemzedék oeuvre-jét folytatja, eleveníti fel vagy fejleszti tovább, illetve tér el tőle”.<sup>202</sup>

De lássuk, miként alakult a folytonosság-vita a hazai történetírásban, amelyet nagyfokú együttgondolkodás és interakció jellemez. (Ezért a nézeteket nem is lehet a művek megjelenésének kronológiája szerint csoportosítani.)

#### *Hazai historiográfiai tájak vita közben*

Némileg sarkítva azt mondhatjuk, hogy ami Nyugatról sugárútnak látszik, az itthon bűvópatak. Benda Kálmán például monumentális forráskiadásának és kutatásainak tapasztalatait úgy összegezte, hogy „a vérmezői kivégzések csak a radikális politikai akciókat tudták elválni, a demokratikus polgári törekvések bűvópatak módjára tovább éltek a társadalom mélyén”.<sup>203</sup> A metafora érvényét H. Balázs Éva több évtizedes kutatásainak összefoglalása így erősítette: „A kontinuitás a viharos változások s az azt követő átmeneti nyugalom után aligha tagadható. A reformkor nem hirtelen, nem érlelődő előzmények nélkül robbant be a magyar politikai fejlődésbe 1825-ben vagy 1831-ben. A reformkor nemzedéke a jozefinus eszmerendszer örököse, annak átdolgozója, annak alkotja meg magyar variánsát. Van, aki a sokat próbált nemzedékből még megéli a kezdeteket, van, aki fián keresztül hat, alkot és örökít.”<sup>204</sup>

A reformkor tehát az 1780-as években kezdődött. Hajdu Lajos, a jozefinizmus legelmélyültebb hazai ismerője széleskörű levéltári forrásfeltáró munka eredményeképpen úgy mutatta be a II. József uralma alatt tevékeny szerepet vállaló „magyar felvilágosítókat”, mint „az első nagy reformnemzedéket”. Ezek „nemcsak okos planumokat terjesztettek elő, hanem jelentős vagyont is hajlandók voltak áldozni a »nemzet pallérozódása« érdekében”. Ők a könyvtár- és iskolaalapító arisztokraták, mellettük pedig jelen vannak „olyan tisztánlátó és nagyképességű köznemes államférfiak is, mint Pászthory Sándor, „a gyakorlathoz szoros szálakkal kötődő magyar igazgatástudomány máig sem eléggé elismert óriása”. Hajdu Lajos műve szépen érzékelteti, hogy ezek a reformerek úgy voltak „a jozefinizmus támaszai”, hogy egyben helytelenítették a császár kíméletlen alkotmányellenes magatartását, érezték és jelezték a várható ellenhatást, majd aztán „később is részt kértek minden feladatból, amelynek elvégzése előbbre vihette az ország szekerét”.<sup>205</sup> Így sikerült kifejezésre juttatni azt is, hogy József császár kezdeményezései milyen alkalmat kínáltak a magyar felvilágosodás érvényesülésére. És ezzel újra megérkeztünk Concha Győző felismeréséhez.

A vita természetesen nem zárult le, és aligha lehet lezárni, olykor csak összegezni, és bölcsen megkerülni. Az összegzésekre részben nagyobb művek jegyzeteiben került sor, részben historiográfiai vázlatokban. Kosáry Domokos fő művének, a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című monográfiának 1996-os függelékében foglalta össze a vita eredményeit: „A politikai mozgalmak valami közvetlen folytonosságáról természetesen nem beszélhetünk, legfeljebb keskeny szálon, szinte a föld alatt. A felvilágosodás bizonyos szemléleti hagyományai és főleg kulturális és gazdasági törekvései viszont valóban folytatódtak. A laicizálódás, a nemzeti nyelv és irodalom pártolása, a tudományok eredményeinek, a mezőgazdasági áruterelés szervezési és technikai módszereinek ismertetése, népszerűsítése mind ide tartozik, hogy csak a főbb mozzanatokat említsük. A felvilágosodás

<sup>202</sup> Idézet Kecskeméti Károly magánleveléből: Párizs, 2004. okt. 29.

<sup>203</sup> Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, 1978. 7.

<sup>204</sup> H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Budapest, 1987. 328–329.

<sup>205</sup> Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest, 1982. 108.

programjának bizonyos elemei tehát a politikailag kevésbé exponált területeken, túléltek a válságot, beépültek egyre szélesedő rétegek tudatába, és megvalósulhattak, ha talán szerényebb formában is. Ezeket, mivel nem fenyegették közvetlenül a kiváltságokat, a nemesség nem látta veszélyeseknek, sőt nemegyszer szükségesnek is tartotta, pártolta, éppen a gazdasági–társadalmi fejlődés során beállt újabb változások miatt. Talán éppen e folyamat kontinuitása itt a legfontosabb.”<sup>206</sup>

Ez a függelék-kiegészítés olyan önkorrekciónak tekinthető, amely némileg lazítja a fő műben kijelölt 1795-ös cezúra értelmezését. És ezek után már-már felvetődik a kérdés: vajon nem zárult-e le ezzel a vita? És ha nem, akkor mi a tétje? Egyértelmű: a politikai folyamatosság megítélése.<sup>207</sup> De az önkorrekciónak nagyvonalúsága Kossuth megítélésében is éreztette hatását. Kosáry Domokos – a rendi nacionalizmus és a felvilágosodott rendiség között ingázó szemléletmódosulásnak megfelelően – 1946-ban Kossuthot „1790 fogalmi zavarát”-ból, a nemesi nacionalizmusból léptette át a liberalizmusba,<sup>208</sup> később jelezte, hogy nála is kimutatható „a rendi felvilágosodás bizonyos hatása”,<sup>209</sup> 2002-ben pedig „a felvilágosult rendi korlátok” közül, „a régi szűk, rendi nacionalizmus e változatából” érkezett a liberális reformellenzékiességhez. A felvilágosult rendiség és a rendi nacionalizmus már-már összeolvadnak, mert hordozói „a régi, rendi képviselői rendszert akarták korszerűsíteni, saját nemzeti érdekeik szolgálatában, persze még csak önmagukat, a nemességet értve nemzetben”, miközben „1790 szelleme a felszín alá húzódva élt,” majd „az új, liberális nacionalizmusban” 1830 körül „bukkant újra napfényre”.<sup>210</sup>

Kérdés, mi hogyan érkezünk meg Kossuthhoz. Mindaz, amit idéztünk, ismételtelen példázata, hogy az átmeneti idők dinamikáját és embereit milyen nehéz jellemezni, miközben az egymásra torló eszme-futtatások jól érzékeltetik a változást az állandóságban és az állandóságot a változásban. Hiszen 1830-ból – tehát valamiféle határhelyzetből – visszatekintve a felvilágosodott rendiség már elavultnak látszik, 1790-ben azonban az volt a jozefinizmussal szemben az alternatíva, fellazította a feudális rendszert, és biztosította az átmenetet a felvilágosodásból a liberalizmusba. A rendi nacionalizmust, ha ezalatt a nemesi rendi kohézió ideológiáját értjük, fellazította. Már Bessenyei is a nyitott rendiség vízióját változtatta fel. Ha pedig egy, már a felvilágosodás által fellazított ideológiát értünk rendi na-

<sup>206</sup> Kosáry: *Művelődés*, 810.

<sup>207</sup> Kosáry: *Művelődés*, 810–812. szerint H. Balázs Éva egy-két példa alapján általánosít, Kecskeméti Károly apák–fiúk sémája „az esetek többségében” nem állja meg a helyét (és az esetek többségét annyira közismertnek feltételezi, hogy példával nem él). Széchenyi István és Ferenc viszonyának jellemzésekor mellőzi Kecskeméti meglátásait. Csáky Móric érveit annak hangoztatásával utasítja el, hogy a folytonosságot is példázó Kövy Sándor – akinek nézeteit még jelezzük – a rendiség híve volt, az egyik – folyamatosságot bizonyítani hivatott idézett – kézirat pedig még Hajnóczy József műve. (Valójában több kéziraatra hivatkozik Csáky Móric, és Hajnóczy kéziratát valóban úgy mutatja be, mint amely az 1811–1812-es diétára vonatkozik; erre először Pajkossy Gábor recenziója hívta fel a figyelmet (*Századok*, 118. évf. 1984. 5. sz. 1066.), és a kéziratban felvetett kérdéseket pedig valóban úgy tárgyalja, mint amelyek ezen diéta napirendjének kérdéseire kapcsolódtak, miután aktualitásukat nem veszítették el. Kosáry nem jelzi azt, hogy Csáky művének szemlélete emberileg és tudományosan mennyivel hitelesebb, mint a marxizáló dichotómia. Szekfű Gyula árnyalt álláspontját a folytonosságról szintén nem jelzi, bár barokk-kultuszát szóvá teszi. Kecskeméti művét sem kritizálja azért, mert az a századforduló utáni felségsértési pert, a századforduló utáni magyar „jakobinusok” üldözését, kivégzését nem mutatja be, amint azt Csáky Móric munkájában (126–128.) viszont megtette.

<sup>208</sup> Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Budapest, 1946. 88.

<sup>209</sup> Kosáry: *Művelődés*, 811.

<sup>210</sup> Kosáry: *Kossuth Lajos a reformkorban*, 2. kiadás. 2002. 64–69., 75., 104.

cionalizmuson, akkor hívei – láthattuk – nemcsak a nemességet értették nemzeten. A nemesség ennek az utóbbinak elitje, mint egy nagy egész része. Ez már a polgári nemzet felé mutat. És maga a polgári nemzetfelfogás is elitista. Az aktív polgárok élhetnek csak választójoggal. A változás mégis forradalmi, és forradalom is kellett hozzá. Mert – mint Kossuth Lajos hangsúlyozta – a polgári nemzet az egy és oszthatatlan szabadságeszmére épült a rendi szabadságok ellenében, és ez egyértelmű fordulat a legitimitáció megítélésében: „a szabadság a szabadságok ellen”, a népszuverenitás és polgári társadalom rendezője a feudális uralkodói és a rendi önlegitimáció ellenében.

A korszakjelző és a történelem összetettségének áttekintésére szolgáló osztályozó fogalmak egyfajta rendet teremtenek, de olykor globalizáló sémákká is válhatnak, értékesnek nem nevezhető – ideológiailag terhelt – osztályfogalmakra emlékeztetnek.<sup>211</sup> Ha például Kossuth ún. nemesi nacionalizmusát hangsúlyozzuk, akkor háttérbe szorul a felvilágosodás – egy életen keresztül éltetett és érvényesített – öröksége. Mert őt is ifjúkorában kialakított felvilágosult műveltsége tette fogékonyra a liberalizmus iránt.<sup>212</sup>

A folyamatosság-vita tömör összefoglalására az új egyetemi tankönyvben került sor. Pajkossy Gábor érdeme, hogy újra explicitté tette a vitát, felidézte a szembenálló álláspontokat, és a folyamatosság „búvópatak”-ként áthúzódó mivoltáról szólt, majd leszögezte: „a kutatásnak azonban mindeddig nem sikerült bizonyítania, hogy e reformtörekvések nemcsak tovább éltek az 1795-öt követő évtizedekben, hanem érdemben hozzá is járultak a reformkor megalapozásához”.<sup>213</sup> Önmagán túlmutató észrevétel is ez. Jelzi, hogy a folyamatosság megítélése látószög kérdése is. És talán még azt is érzékelteti, hogy a folyamatosság és megszakítottság fogalmát a vitapartnerek egymástól eltérő módon értelmezik, és eltérő módon ítélik meg politika és kultúra (irodalom, filozófia, teológia) kölcsönhatásait.

Érdekes, hogy ezekből az összefogásokból kimaradt az a munka, amely magával az 1795 és 1825 közötti időszakokkal foglalkozott: Poór János kismonográfiája.<sup>214</sup> Igaz, ez a munka – szerencsésen – kilépett a folyamatosság–megszakítottság vitából, mintha az nem is nagyon foglalkoztatná az elmélet és borzolólna a kedélyeket. Ugyanakkor megválaszolja a kérdést, hogy mi jellemezte a „cenzúrázott Magyarországot”: rossz légkör, rossz közérzet. Láthatjuk tehát, hogy a nyelvújításért folyó küzdelmek éppen ezt a rossz közérzetet fedték el némileg a visszatekintő szem elől. Márpedig – tegyük hozzá – úgy tűnik, hogy Magyarországon sohasem került olyan közel értelmiségi csoport a keleti típusú intelligenciához, mint a felvilágosodás eszmevilágát éltető elit. A rossz közérzet és a tétlenségre ítéltetés, az ún. klasszikus orosz intelligencia létérzése. Az orosz értelmiségi politikai reformtevékenység hiányában a parttalan és egyben önostorozó társadalomkritikában élte ki magát. A szelep: a kultúra művelése.

A magyar értelmiségiek alapvetően a kultúra szolgálatában találták meg hivatásukat. A szolgálat elmosta a társadalmi határokat, a szellemi térben nincs is társadalmi rétegtuda-

<sup>211</sup> Fejér György például – Kosáry: *Művelődés*, 284., 516., 578. szerint – „erősen konzervatív rendi nacionalista”, majd „jozefinistából reakcióssá lett” figura, akinek munkásságából oklevéltára mellett, „klerikális retrográd szellemű visszaemlékezése” kerül említésre. Láttuk, ennél összetettebb életműről van szó, amely sok vonatkozásban éppen a Kosáry Domokos által is végül már elfogadott folytonosságot képviseli. Miközben Fejér klerikalizmusa – teológiájának elemzése nélkül – megbélyegeztetett, Berzeviczy Gergely vallásossága viszont részletezés nélkül maradt, nehogy haladói mivoltára árnyékot vessen.

<sup>212</sup> Erről bővebben Miskolczi Ambrus: *Kant, Greguss, Kossuth*. Valóság, megjelenés alatt.

<sup>213</sup> Pajkossy Gábor: *Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések (1790–1830)*. In: Gergely András (szerk.): 19. századi magyar történelem. Budapest, 1998. 144.

<sup>214</sup> Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Budapest, 1988.

tuk, maguk közé számították a jobbágságból jövőt éppen úgy, mint a jómódú földbirtokos nemest. Igenelték az ország alkotmányos önállóságát, de igazán nem állhattak ki mellette. Taszította őket az önelégült és hivatalos rendiség, de látniuk kellett, hogy az az abszolutizmus ellenében az alkotmányosságot képviseli, miközben társadalmi reformnak nem ad teret, amelynek az igényét érezték, de módját nem találták meg. A tehetetlenséget a morálizálás jól kiegészítette. Irodalmi tevékenységük legjava a levelezés, az erkölcsi elmélkedések ideális műfaja. Ez a kultúra-közösség azért a maga módján nagyon is benne élt kora világában. Volt, aki kritikus időszakokban eljárt a megyegyűlésekre, hogy ott lépjen fel az abszolutizmus ellen. Volt, aki hivatalt is vállalt, bár a közhangulat inkább a passzív ellenállásra hajlott. És akadt olyan is, aki besúgó lett. Ezen együttműködéssel szemben a másik lehetőség: a diktatúra igenlése. Napóleonban néhányan éppen az eszményi diktátort látták, de még többen éppen azért félték tőle. Jobb volt a rossz közérzetben élni, mint a kockázatos kaland, amelynek oly sok mártírja és kárvallottja volt. A lehetséges kompromisszum az uralkodóval többet ígért. Egy bizonyos ideig. A napóleoni háborúk alatt ugyanis megugrottak a földbirtokosok jövedelmei. De aztán jött a válság. A forintot leértékelték, az addig szép hasznot hozó gabona és gyapjú ára zuhanni kezdett. A gazdasági pangás politikai válságot érlelt. Az 1830-as európai fejlemények pedig a rendszerváltozás igényét erősítették fel. És ezzel megérkeztünk a klasszikus reformkorba, a politikai liberalizmus korába.

Pillanatfelvétel jelezheti a fordulatot: „Magányos reformerek helyett reformmozgalom” – így jelezte Gergely András az 1830 előtti és utáni idők különbségét és egyben szoros összetartozását is.<sup>215</sup> És így foglalta össze a vita és a vita megkerülésének tanulságait.

A vita bölcs megkerülésére (és egyben a folyamatosság határozott és kiegyensúlyozott érzékeltetésére) példa az, ahogy Vörös Károly az 1970–1980-as évek nagy történésvállalkozásában, a tizkötetes Magyarország történetében összefoglalta az 1820-as évek fejleményeit, alapvetően Barta István kiadatlan művére és saját évtizedes tapasztalataira építve. A megkerülés valójában polemizálás nélküli polémia: „Tévedés lenne ugyanis azt hinni, hogy az 1790-cel országosan megindult politikai aktivitás [...] a jakobinus mozgalom vérbe fojtásával lezárult. A politikai–társadalmi változás igénye immár elválaszthatatlanná lőn bármely olyan, akár kulturális, akár gazdasági törekvéstől, mely ha csak kevésbé vagy óvatosan is, de a maga területén a fennálló állapotok javítására, modernizálására irányult.” Igaz, hogy ezek „alaktalan, szervesen, nem is mindig tudatos reformigények” voltak. Az 1820-as évek operátumai sem álltak össze rendszerbe. De végül is bennük „1830 nyarán legfőbb vonalaiban készen áll [...] a magyarországi fejlődés megoldandó kérdéseinek gyűjteménye, és készek a lehetséges megoldási javaslatok”. Egy-két év múlva pedig kész a társadalom, a politizáló társadalom válasza is – hangsúlyozta Vörös Károly.<sup>216</sup>

A folytonosság-vita – mint láttuk – a magyar liberalizmus genealógiájáról szól, és kapcsolódik ahhoz a még nagyobb vitához, amelynek tárgya Széchenyi, Kossuth és a centralisták történeti szerepének megítélése, brutális egyszerűséggel szólva, a vitázók arról (is) nyilatkoznak, hogy kik lehetnek a mi szellemi őseink, és mi miként is viszonyuljunk hozzájuk. Erről talán nem is illik beszélni, mert mindezt hallgatólagosan tudjuk, és tudomásul vesszük. Mint ahogy azt is, hogy a történész szeret üzenetni a mának. (Minden történészben valahol ott lappang a politikus.) Már az is üzenet, ha realizmusra int, a forrásokhoz való hűségre. Csakhogy a források nem beszélnek. Megszólaltatásukhoz kell a forráskritika. Ez már majdnem művészet, mert belejátszik a történész egyénisége, szellemi elkötelezettsége

<sup>215</sup> Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Budapest, 1987. 20.

<sup>216</sup> Vörös Károly: *Abszolutizmus és rendiség konfliktusának kiújulása (1812–1830)*. In: Mérei Gyula (főszerk.) – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története*. 5/1. Budapest, 1983. 639., 662.

és látóköre, sőt lelki alkata és habitusa, a változásokról szerzett gyakorlati tapasztalatai, melyek a 20. század emberének alaposan kijutottak. A folytonosság és megszakítottság légkörében a tudományos tézisek mélyen személyes üggyé válnak, miközben közügyet érintenek. Példaként Kecskeméti Károlyt idézzük, aki szóban – egy interjúban – azt is elmondta, amit írásban – így *expressis verbis* – korábban nem fejtett ki: a sokat emlegetett „kontinuitás hangsúlyozása mindenekelőtt azért fontos, mert Magyarország különleges szerepet tölt be a múlt századi politikai eszmetörténetben, ugyanis a Rajnától keletre az egyetlen olyan ország, ahol a liberalizmus egy évszázadon keresztül meghatározó politikai rendszer volt. Ez volt a norma, a politikai berendezkedés alapterve. Ez nincs meg sem a lengyeleknél, sem a cseheknél, sem az osztrákoknál. S ma is még a liberalizmus a referencia Magyarországon, akár úgy, hogy azt jónak minősítik, akár úgy, hogy elmarasztalják.”<sup>217</sup> Tehát az ellenfelvilágosodás és az antiliberalizmus maga is propaganda a felvilágosodás és a liberalizmus mellett. Ez az a felismerés, amely Kecskeméti Károly könyvének, illetve érvelésének sajátos dinamikát ad.

Valószínű, hogy a liberális norma érzékeltetésére gondolhatott Vermes Gábor, Kecskeméti Károly művének egyik elemzője, bár érdekes módon ezt az üzenetet nem rekonstruálta bírálatában. Ezen kritikus szerint „Kecskeméti úgy érzi, hogy valami misszió felelőssége nyugszik a vállán”. Ez a küldetéstudat – a kritikus szerint – csorbítja a történész racionalitását: „E misszió véghezvitelében Kecskeméti szellemtörténésszé válik, s két különböző korszak hasonló vagy azonos gondolataiból kovácsol folytonosságot. Ezzel beavatkozik a régi vitába. Mályusz Elemér és Moritz Csáky hitt az 1790-es évek és a reformkor közti folytonosságban. [...] Szekfű Gyula, Kosáry Domokos és kisebb mértékben Gergely András tagadta ezt.”<sup>218</sup> Ami Szekfűt illeti, láttuk, nem egészen így áll a dolog. Mályusz Elemér viszont tagadta a folytonosságot. Igaz, 1923-ban még hangsúlyozta, hogy Széchenyi előtt is jelentkeztek reformigényeket valló értelmiségiek,<sup>219</sup> de éppen a Vermes által említett Kossuth-cikke szerint „három évtized reakciós kormányzása kiöli az emberekből a reformkedvet”, az 1790-es években még oly tevékeny köznemesség elparlagiasodott, újra kellett mindent kezdeni.<sup>220</sup> Egyébként Vermes is a maga módján a folytonosságot érzékeltette, amikor a két korszak azonos és hasonló gondolatairól írt... A Kecskeméti-”misszió” Vermes-féle elutasítása tehát – a maga nemében – példa arra, hogy miként lehet az antifolyamatosság dogmájának zászlaját magasra emelve, a folyamatosság gondolatát a verbális térben képviselni. Igazában ugyanis nincs érve Kecskeméti érvei ellen, csak a historiográfiai hagyomány és a másik fél racionalitásának tagadása, ami nem a legjobb hagyomány, mert a dogmásodást erősíti, márpedig a tudományban – elvben – nincs dogma.

Valószínű, hogy a folytonosság kérdésének megítélésében korlátozó módon hatott a mentalitástörténeti kutatások hiánya. Az irodalomtudomány a maga módján átvette a mentalitás vizsgálatának a szerepét, bár az irodalomtudomány és a történettudomány között alapvető különbség az, hogy az előbbi elsősorban a remekművekkel foglalkozik, az utóbbi pedig az átlagos megnyilvánulásokkal, a hétköznapi jelenségekkel.

<sup>217</sup> „... a reformkor nem kezdet, hanem folytatás”. Interjú Kecskeméti Károlyval. Készítette Deák Ágnes. *Aetas*, 15. évf. (2000) 1–2. sz. 297.

<sup>218</sup> Vermes Gábor: Félelem és nemzet. *Buksz*, 1994. 4. sz. 443. Concha Győzöt nem említi a bíráló.

<sup>219</sup> Mályusz: *A reformkor*, 75.

<sup>220</sup> Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet*, 6. évf. (1928) I. 172. (A dolgozat végén Mályusz újragondolta Szekfű szelektív antiszemizmusa, és monolit antiszemita konstrukcióval állt elő. Lásd Miskolczy Ambrus: *A Kossuth-ábrázolás technikái*. (Megjelenés alatt.)

Az irodalom- és művelődéstörténetben példát találhatunk arra, hogy miként emelkednek ki értékítéletek a folytonosság-vita már-már intertextuális szövevényéből. „Hosszabb távon mégsem lehetett megállítani fejlődést” – hangsúlyozza Szegedy-Maszák Mihály, mintegy a vitára utalva: „Ami eleinte megszakítottágnak mutatkozott, utóbb folytonosságnak bizonyult.” És az 1770-es évektől a 19. század elejére „megerősödött a polgárosuló nemesi kultúra”.<sup>221</sup> A politikai életben ugyanis kemény csapást lehetett mérni a felvilágosodásból sarjadt demokratikus törekvésekre. A politikai életből ki lehetett szorítani a felvilágosodással összefonódó közbeszédet. Az irodalom viszont a folytonosság színtere maradt, a felvilágosodásból a liberalizmusba ívelő folyamatosság; a problémát a periodizálás, újabb és újabb gondolati tartalmak és kifejezési formák megjelenítése, elemzése jelenti. A dogmatizáló ideologizálásnak az irodalomtörténet jobban is ellenállt, és a történész-kedélyeket kissé borzoló folyamatosság-vitára legfeljebb célzásokkal utalnak, vagy tapintatos hallgatással mellőzik.<sup>222</sup> Igaz, a történészek nem igazán vették és veszik figyelembe az irodalomtörténészek munkáit. Márpedig, mint Fenyő István írja: „Olyasfajta »másik valóság« ekkor a magyar irodalom, mely mintegy magába szívja és összegzően felmutatja a közönségnek a társadalmi tennivalókat, a feladatokat, a gondokat és problémákat – azonnal és nagy erővel hat a primér társadalmi valóságra.”<sup>223</sup> Az 1790-es évek lendületének megtörése után ez a „másik valóság” lehetett a felvilágosodás szellemének (egyik) valósága. Az irodalom valamiféle szeizmográf volt. Köz hely, de igaz: ki az irodalmi térben történt, évtizedek múltán bekövetkezett a politikában.

A társadalmi tagolódás, a művelődés és az ideológia összefüggéseinek feltárását célzó igény az irodalomtörténet eszmetörténeti és irodalomszociológiai irányzatában természetesen érvényesült. Már Szerb Antal felvetette 1934-es halhatatlan *Magyar irodalomtörténetében*.<sup>224</sup> Az elmélyült vizsgálódásnak köszönhetően a korai magyar nacionalizmus egyes jelenségeinek árnyaltabb képe rajzolódik ki irodalomtörténeti munkákban, mint a történetírásban. Bíró Ferenc arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1780-as években a nemesi származású tollforgatók mellett megjelentek a plebejusi származású literátorok, akik számára a nyelv nemcsak eszköz a művelődésre, hanem a nemzet létének jele és valósága, a nyelv-művelés pedig életforma, saját érvényesülésük útja-módja.<sup>225</sup> Az új nemzetfogalom nem más, mint „a nemzet színeváltozása”. Bíró Ferenc ezen találó kifejezés felelevenítésével érzékeltette a változást,<sup>226</sup> amelyre láttuk, hogy először Székfi Gyula utalt az *Iratokban*, és aztán a *Magyar történetben* már elfelejtette. Kármán József szerint a nemzeti nyelv, mármint a magyar nyelv „hazafivá általváltoztat”.<sup>227</sup> Kármán, a plebejusi értelmiségi csoport egyik jellegzetes tagja természetesen először azt emelte ki, hogy a nyelv az alkotmány palládiuma. Fejtegette ezt 1794-ben, és nem minden kritikai él nélkül, éppen a nemesi világgal szemben. A politizáló nemesség ugyanis sok okból még ahhoz tartotta magát, hogy a ruha teszi az embert, számára a nemesi viselet volt a nemzeti identitás első és megkülönböztető jele. Ezért Szirmay Antal 1790-ben ezt olvasta érdekes utopisztikus látomásában egy az

<sup>221</sup> Szegedy-Maszák: *A polgári társadalom*. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*, 345.

<sup>222</sup> Példaként csak három újabb szintézisre utalnánk, Fenyő István: *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830*. Budapest, 1983.; Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, 1998.; Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Budapest, 2003.

<sup>223</sup> Fenyő: *Haza s emberiség*, 7.

<sup>224</sup> Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet. I–II*. Cluj-Kolozsvár, 1934. 20–21.

<sup>225</sup> Bíró: *Nemzet*, 1984.

<sup>226</sup> Bíró: *A felvilágosodás*, 152.

<sup>227</sup> *Első folyóirataink: Uránia*. Szerk. Szilágyi Márton. Debrecen, 1999. 15.



1790-es diéta munkájáról szóló – képzeletbeli – könyvben: „A Magyar Nemzetnek színéváltozása. Elhajítottak az idegen öltözetek; az hajok tisztességes rendbe szedettek, a puhaság férfiúi és magyarokhoz illő vitézi tekintetre változott; az önnön maga haszna keresését pedig mindenkinek szívéből elűzte a hazának szeretete.”<sup>228</sup> A színéváltozás kiteljesedése hosszú, olykor reménytelennek látszó évtizedek műve volt. Belső dinamikáját birtokos és birtoktalan nemesi, valamint plebejus értelmiségiek versengése és együttműködése biztosította: Bíró Ferenc kifejezéseivel: „különös dialógus, furcsa küzdelem és bizarr játszma”.<sup>229</sup> A játékmesterek érdekegyesítőik. Cházár András úgy oldotta fel nyelv és ruha ellentétét, hogy mint 1806-ban Gömör megyéhez intézett értekezésében írta: „A nyelvhez tartozik a ruházat is.”<sup>230</sup> A „plebejus” értelmiségiek pedig úgy, hogy igyekeztek nemességet szerezni, mint Kis János evangélikus szuperintendens, Dugonics András, és a már-már kriptojakobinus román író, Ion Budai-Deleanu, vagy egyszerűen nemesnek mondták magukat, mint Batsányi János.

Az irodalmi térben a színház világa lett az átmenet és folytonosság terepe. Jellemző, hogy Kultsár István 1814-ben már-már az általános népakarat modern fogalmának bevetésével sürgette a Nemzeti Színház felállítását: „ez a Nemzet érezi maga erejét, és nem annyira örökölt szerzett gazdag földjével dicsekszik, mint hat milliom embernek megegyező gondolkodásával. Csakugyan a született magyarokat és magyarul szólókat Magyar- és Erdélyországban kevesebbre nem tehetni, noha a törvény előtt mind a 10 milliom lakosok m[agyar]. polgárok.”<sup>231</sup> Az imígyen megidézettek aztán egy emberöltő múlva színre is léptek. És az is jellemző, ami a *Bánk bánnal* történt. Az 1810-es évek derekán írta Katona József, pályázati műként ezt a klasszikus magyar drámát, de a kortársak egyszerűen nem ismerték fel a jelentőségét. A kolozsvári bírálóbizottság említésre sem méltatta. A pesti cenzor nagylelkűbb volt, mert nem engedte ugyan színpadra, de engedélyezte a darab kiadását, amiért meg is fedték. A színdarab egyébként 1833-ban indult diadalútjára, Kassán és Kolozsváron keresztül Pestre, mintegy jelezve a folyamatosságot és annak érvényesülését. Ez némileg elfedi azt, ahogy – Horváth János jellemzése szerint – „az első igazán városi író”, Kisfaludy Károly „az irodalomnak Bessenyei óta hovatovább szétmenő ágait [...] egyesíti”, aminek eredményeképpen majd „az irodalmi élet zöme” az ő „szintézisét követi”.<sup>232</sup> Ezek az írók – mint Bánóczy József oly találóan jelezte – „a múlttól szólnak, de a jelent festik, és a jövőt tartják szem előtt.”<sup>233</sup>

A folyamatosság mellett szól a magyarországi filozófia története is. A szabadságesszme filozófiai megalapozásához – évtizedes erőfeszítések nyomán – ugyancsak az 1810-es évek derekán megjelent jelentősebb művek járultak hozzá.<sup>234</sup> Mindez pedig a magyarországi felsőoktatási hálózatnak köszönhető. Minden kollégiumban akadt egy-két nagyszabású gondolkodó, aki a felvilágosodás eszmevilágából adott tovább valamit, és a vaskalaposok kirohanásai csak fokozták a tiltott gyümölcs iránti vágyat. Az ellenfelvilágosodás így a felvilá-

<sup>228</sup> Sz.[irmai] Sz.[irmay] A.[ntal]: *Második Leopold magyar király, Eleuterinek, egy magyar profétának látása szerént*. Pozsony, 1790. 190.

<sup>229</sup> Bíró: *A felvilágosodás*, 16–18.

<sup>230</sup> Rapant: *Ilegalná mad'arizácia*, 71.

<sup>231</sup> Kultsár István: *Hazafiúi javallás magyar nemzeti Theátrum építéséről, mely egyszersmind a fedelmi szövetség győzedelmének és a három felség Pesten létének emlékeztető jele legyen*. Pest, 1814. 10.

<sup>232</sup> Horváth János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Budapest, 1955. 7., 28.

<sup>233</sup> Bánóczy József: *Kisfaludy károly és munkái. II*. Budapest, 1883. 126.

<sup>234</sup> Mészáros András: *A filozófia Magyarországon*. Pozsony, 2000. 100–108.

gosodás melletti propaganda is lehetett. A főiskolai világ pedig ezernyi szállal kapcsolódott a közülethez. Ez a főiskolai világ volt a politika iskolája, az alkotmányosság iránti igények ápolásának szellemi műhelye. Az iskolából sokak útja a szószekre vezetett. És ott az igehirdetésben a főhatalom iránti lojalitás hangoztatása mellett a felvilágosodás és a liberalizmus eszmevilága körvonalazódott, anélkül hogy a felségsértés vádját magára vonta volna. Példaként idézzük a még konzervatívnak nevezhető Szoboszlai Pap Istvánt: „a polgári szabadság abban áll, és ott van, ahol minden a maga akaratját találja fel a közönséges akaratban, amely törvénnyé lett, ahol annak az egynek, aki uralkodik, minden rendelkezése arra céloz, hogy a sok ezerekből álló egésznek célja, boldogsága, java előmozdításáért.”<sup>235</sup> 1821-ben beszélt erről, amikor Őfelségét köszöntötte, és közben – akarva, nem akarva: ki tudja? – Rousseau, Kant és Hajnóczy eszméit is tolmácsolta. 1849-ben a függetlenség védelmében folytatta az igehirdetést, majd újra aulikusként mentette, ami menthetőnek látszott.<sup>236</sup>

A magyar alkotmányfejlődés hosszú távú folyamataira tekintő szemléletben az antiabszolútizmus az a döntő mozzanat, amely a kiváltságörzés és a jogkiterjesztés keresztútjában érvényesül. Szabad György 1983-as akadémiai székfoglaló értekezésében a folytonosság-vitára való hivatkozás és kitérés nélkül érvényesül a folytonosság valósága; éspedig az önálló államiságért folytatott küzdelmek bemutatásában. Annak elemzésében, hogy az 1790–1791-es magyar országgyűlés miként iktatta törvénybe az ország függetlenségét, ami a rendiség és az abszolútizmus összefonódásának világában csak fikció lehetett, de az 1830-as évektől 1848-ra kiteljesedett „a Magyarország fiktív függetlenségének valódivá konvertálására irányuló törekvések”.<sup>237</sup> Az eszmék terén pedig – hangoztatja ugyancsak Szabad György – a felvilágosodásellenes abszolútizmus alatt „búvópatakok”, pontosabban „a búvópatakok hordozta felismerések” biztosítják a felvilágosodástól a liberalizmushoz vezető folytonosságot, amelynek szilárd alapját az antiabszolútizmus mélyen gyökerező hagyományai alkották.<sup>238</sup> A búvópatak – mint jeleztük – metafora. A felvilágosodásból táplálkozó tiltott szabadgondolkodás áramait érzékelteti, amelyek keresték az utat a nyilvánosság terei felé. A felismeréseket röpiratokban, cikkekben juttatták kifejezésre, amennyire a cenzúra és az öncenzúra engedte. Mindkettő bénító hatású. Látni fogjuk, Kossuth volt az, aki mindkettővel együtt élve valósággal szárnyakat öltött mindkettő leküzdésére.

A folytonosság-vita szabadelvű újraolvasását célzó igény vonzásában vizsgáljuk meg a továbbiakban, hogy maga Kossuth miként látta a folytonosság kérdését.

### Kossuth Lajos „hozzászólása”

Bár a vitaindító Concha Győző az 1880-as évek derekán meglátogatta Kossuth Lajost turini magányában, a folytonosság–megszakítottság kérdése közvetlenül nem került szóba (igaz, közvetett módon – majd jelezzük – már igen). A kérdést maga az élet vetette fel. 1883-ban ugyanis Bereg vármegye köszöntötte „a turini remetét”, mint egyikét azoknak, „akik »legzolt nemzeti létünk visszaszerzését tűzték ki életük feladatául«”. Kossuth válaszában sza-

<sup>235</sup> Szoboszlai Pap István: *Hazafiúi elmélkedés, mellyel Őfelségének az ausztriai császárnak a mi felséges királyunknak Első Ferentznek születése örvendetes napján*. Debrecen, 1821. 11.

<sup>236</sup> Varga Zoltán: *Szoboszlai Pap István élete és munkássága különös tekintettel egyházipolitikai tevékenységére*. Debrecen, 1934. 72.

<sup>237</sup> Szabad György: *Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában*. Budapest, 1986. 20.

<sup>238</sup> Szabad György: *Az antiabszolútizmus hagyományai a kiváltságörzés és a jogkiterjesztés keresztútjában*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Közgyűlési előadások*. 1999. Budapest, 2000. 28.

badkozott, az általános haladáshit szellemében jelölte ki saját helyét a nemzeti fejlődésben: „A nemzeti ébredés, melynek legtevékenyebb szakába az én közéletem is bele esett, nemcsak nem egyes kijelölhető személyeknek, de még csak nem is egy nemzedéknek műve volt.” A szabadkozás nem álszerénykedés, hanem éppen saját történelmi szerepének a kiemelése annak érzékeltetésével, hogy cselekedeteinek indítékai mélyen a történelemben, történelmi szükségletekben és érdekekben gyökereztek, és így egyszerre kellett biztosítani a nemzeti önállóságot és megtenni „a szabadelvű reformok”-at. „E két egymást kölcsönösen feltételező s kölcsönösen biztosító iránynak már az 1790-ki országgyűlés törvényeiben is, de még sokkal inkább tanácskozásaiban s bizottságainak a szabadelvű átalakulás vágya felől tanuskodó reformterveiben oly nyilatkozványait birjuk, melyek mindenkit meggyőzhetnek, hogy 1848 nem úgy toppant elő, mint Pallas Athene Zeus agyából a görög mítosz szerint, hanem már 1790-ben fogamzott.”<sup>239</sup>

1848 fogamzása 1790-ben! – erre nem is egy mai történész azt mondaná, leegyszerűsítés. De hát a kortársaknak joguk van a maguk módján átélni a történelmet. És akadt, aki a Népek Tavaszán át is élte a folyamatosságot, például a Beethovent megihlető Brunsvik Teréz grófnő, aki 1848 áprilisában meg is vallotta: „Amit 50 évig kívántam, akartam, amiért harcoltam [...], most itt van, megtörtént néhány óra alatt. A kertész tudja, mikor érik be a mag, amely egy perc alatt szétfeszíti a magházat, ami magába zárta.”<sup>240</sup>

Kossuth, aki az átalakulás nagy kertésze volt, azért mégsem látta ilyen egyszerűnek az átmenetet. Folytassuk a megszakított idézetet: „Történetírásunk legérdekesebb egyszersmind legtanulságosabb feladatai közé számítom nyomról, nyomra követni mindkét irányban azon eszmék szülemelésének kínos vajúdásait s konkrét tervekké fejlődésük fázisait, melyeknek igéje 48-ban megtévesztült. De e nyomkutatás csak akkor teendő a történetírást az élet mesterévé, ha a történelmi bölcsélet művelésével köttetik össze, melynek feladata nem személyekkel bíbelődni, hanem világosságba helyezni a történelmi kényszerűség törvényét, melynek ellenállhatlan befolyása alatt a legellentétebb szándékok, a reakció botor átalkodottsága, úgy miként a türelmetlenség erőfeszítése, a vakbuzgóság mint az értelem, a nagyravagyás mint az önzetlen hazafiság, a bűn mint az erény közrehatni kényszerítettnek azon eszme megvalósítására, mely – maga is a történelmi szükségyszerűség kifolyása – irányt szab egy-egy korszak törekvésének; épp úgy mint a fizikai természetben a hatalmas folyó hőmpölygése, a dörgő zuhatag, a csendes patak s a suttagó csermely mind a tenger felé vonzanak.”<sup>241</sup>

Kossuth vallomása a történetírásról azért is érdekes, mert üzenetének címzettjei, a történészek közül a viták során – tudtommal – senki sem idézte fel. (Igaz, Barta István többször is jelezte, hogy Kossuth a reformmozgalom kibontakozását az 1790-es évekbeli operátumok vitájával kapcsolta össze.) De hát úgy látszik, nem egyszer úgy ítélkezünk Kossuthról és koráról, hogy nem olvassuk, csak a vonatkozó időszakban született forrásokat, mintha ezek birtokában jobban tudnánk, hogy mi történt, mint maguk az események részesei.

Kossuth idézett nyilatkozata talán valamiféle historiográfiai neurózis áldozata lett, az eredmény a historiográfiai csönd. Márpedig senki sem tudta ilyen röviden érzékeltetni a folytonosság belső dialektikáját, és pedig azt, hogy az átalakulást célzó – olykor egymásnak is – feszülő szándékok, sőt az ellenlépések is a nagy rendszerváltozásra való törekvést erősítették, és annak kedveztek. (Egyszerűen szólva, a reakció butasága is olykor jól jött.) A lé-

<sup>239</sup> Kossuth Lajos iratai. X. Szerk. Kossuth Ferenc. Budapest, 1904. 100.

<sup>240</sup> Hornyák Mária (szerk.): „Magyarország, Veled az Isten!” Brunsvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Budapest, 1999. 96–97.

<sup>241</sup> Kossuth Lajos iratai. X., 100–101.

nyeg természetesen a rendi alkotmányosság átmagyarozásával a polgári alkotmányosság kialakítása. Régi fogalmak vagy szóképek megtöltése új tartalommal. Munkánk alapvetően erről szól. Ami pedig sémáinkat illeti, ezek absztrakt fogalmak és metaforikus kifejezések ötvözetei. Metaforikus példálóztatásaink során általában a négy világalakító elem (levegő, víz, tűz, föld) egyikével élünk, hogy a forradalmat megelőző forrongás és aztán a forradalom dinamikáját jellemezzük, leírjuk a lét életét. Kossuth – képzavar nélkül! – két elemet kombinált. A nyomkutató az útra, a földre utal, arra, hogy a földön kell járnunk. Az út az egyéni magatartás metaforája, hiszen az úttörés, az utak megválasztása egyéni döntés eredménye. A víz pedig az eszmeáramlatok és a kollektív tudat metaforikus megjelenítése. Csermely, zuhatag, patak, folyó hatalmas gyűjtőterületet jelenítenek meg az olvasó szeme előtt. És egyben azt is jelzik, hogy nagy történelmi időkben eltérő természetű törekvések egyesülnek. A vizek sodrása pedig arra az ellenállhatatlan erőre utal, amely magával ragadhatja az embereket és a tömegeket. Így az ember egyszerre lehet földön járó és navigátor. A történészek pedig Európa egészét kell szemmel tartania.

Kossuth idézett vallomása már későbbi reflexió eredménye. Jelzi, hogy folyamatosságot látott, és mondhatnánk, megteremtette a maga politikai eszmevilágának múltból a jövőbe ívelő folyamatosságát. A folyamatosság a történelmi emlékezet alapja és terméke is. Akkor szűnik meg, amikor már a jelen nem tart igényt a múltra, vagy azt pillanatnyi állapotának megfelelően át akarja magyarázni. Ha igen, akkor önmagát keresi benne, önmagából is visszavetít sok mindent. Ezért is a sok metaforikus kifejezés, amikor jellemezni akarjuk a bonyolult történelmi folyamatokat. Ha át tudjuk élni, azt hisszük, hogy megértjük a történelmet, akkor jónak és találónak tartjuk ezen kifejezéseket, ha nem, akkor újakat keresünk.

Szűkebb szakmai szempontból a folytonosság-vita periodizációs vita. A probléma az, hogy az eszmék, az irodalmi irányok, stílusáramlatok, köztörténeti események kronológiája nem esik egybe egymással, nem is beszélve az időfogalom változatairól.<sup>242</sup> Történészek és irodalomtörténészek vitája is részben ebből fakad. A maga módján mindegyik periodizáció legitím, ha érvekre épül. Korszak és alkorszakhatárok kijelölése mindig is vita tárgya marad.<sup>243</sup> Aligha lehet vitatni, hogy az 1830-as évek elejétől a politikai liberalizmus a korszakalkotó jelenség, de a felvilágosodás és liberalizmus oly sok vonatkozásban érvényesülő folyamatossága alapján. A közélet az 1790-es évek operátumainak vitájával folytatódott, a felvilágosodás a liberalizmusban teljesedett ki. Viszont egyes irodalomtörténészek is okkal hozták előre a reformkor kezdetét az 1820-as évekre, mivel a reformkorra jellemző eszmék már akkor – megint – jelentkeztek.<sup>244</sup>

A periodizáció nézőpont és konszenzus kérdése, a korszak segédeszköz, és „segédeszközünk konstrukció”.<sup>245</sup> A folytonosság-vita ideológiai tétje – ha a vitát ideologizáljuk – a következő: a magyar liberalizmus különböző külső hatások következménye vagy pedig szerves fejlődés eredménye. Az első esetben a magyar liberalizmus valamiféle hirtelen megvilágosodás és transzfiguráció folyamánya, amelynek irányát és jellegét megszabják a nemesi osztálykorlátok, a tömegek éretlensége és értetlensége, különböző mostoha feltételek és az 1830-as években új kedvezőbb nemzetközi helyzet stb. – kinek-kinek a maga ízlése szerint. A második esetben hosszútávú történelem munkájának lehetünk tanúi, hosszú érlelődési folyamatoknak, amelyek elé komoly akadályok tornyosultak, majd aztán látványos neki-

<sup>242</sup> Kövér György: *A felhalmozás éve*. Budapest, 2002. 351–359.

<sup>243</sup> *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Budapest, 1968.

<sup>244</sup> Szabolcsi Miklós: *Bevezetés*. In: Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története*, I. Budapest, 1979. 13.

<sup>245</sup> Kövér: *A felhalmozás*, 359.

lendüléseknek. Ne felejtjük, 1790-hez kellett jó két évtizednyi felvilágosult abszolútizmus, annak hatékony és meddő reformtörekvései. 1830–1832-höz pedig még több időre és újabb európai változásokra volt szükség. A 18. század végén „a forradalom mindenütt megöli a reformot”,<sup>246</sup> 1830-ban viszont életre serkentette. Forrásaink a szerves fejlődés mellett szólnak, honi beidegződéseink pedig a transzfigurációs modell elfogadottságából erednek, pontosabban egymást éltetik...

A folyamatosság nem egyszerűen azonosság, hanem folyamat: hagyományéltető, hagyományra hivatkozó és épülő változás. Kétféleképpen lehet jellemezni: metaforikusan és paradigmaticusan. Általában metaforákkal élünk. Ezek is kifejezők, ha mentesek a képzavar-tól. Hogy a kor egyik „eredeti egyéniségét”, Köteles Sámuel marosvásárhelyi református kollégiumi tanárt idézzük, akít a 30-as években maga Metternich cenzúrázott<sup>247</sup>: „Az *Énnek személyes ugyanazonsága* (identitas personalis) vagy az *öntudat egysége* (identitas conscientiae), melynél fogva lelkünk sokféle változásai közt is tudjuk: miképpen vagyunk, kik voltunk hajdan. Ezen személyes ugyanazonság képét egy folyóvíz mutatja.”<sup>248</sup> A folyóvízé, amely mindig új és új vizekkel válik hatalmasabbá, sok forrásból fakadó eret egyesít, ahogy azt Kossuth is érzékeltette, miközben – ha megnézzük idézetünket, láthatjuk – a forrás felé indult.

Az egyéni történelem azt példázza, hogy az átmeneti időkben mindenkinek magának kellett megtalálnia a saját helyét, és ez már korántsem volt olyan egyenes vonalú fejlemény. Az idős Kossuth – mint jeleztük – az átmenet kérdését történetbölcseleti kérdésnek tekintette, leszólta a személyekkel való „bibelődést”. Márpedig ez fontos feladat. Hajdani és mai kortársak egyaránt szorgalmazták.

A bölcselet, a történelemfilozófia magyarázati lehetőségei mára némileg kimerültek. Vissza az egyénekhez! Úgy tűnik, az egyéni életpályák vizsgálata jobban érzékelteti, hogy mit jelentettek a nagy történeti folyamatok, vagy legalábbis ezeket jobban megvilágítja. Egyének története is érzékelteti az eszmék életét. Hiszen a történelem emberek története. Az egyéneknek döntenie és választania kellett, hogy milyen úton jár.

Kérdés, Kossuth egyéni történelme mit tud mondani a folyamatosság–megszakítottság vitában. Más szóval, azt kell vizsgálnunk, hogyan lett Kossuth szabadelvű. Mert ő maga nem tartozott a felvilágosodás hagyományait nagy könyvtárakkal melengető családi kör-höz, bár abból az ún. rendi és polgári világból lépett elő, amelyet már át- és átszöttek a felvilágosodás eszméi. Az 1830-as évek felé közeledve – mint Szabad György hangsúlyozza – „válaszúthoz érkezett”, itt pedig „új és meghatározó ismeretek és élmények a reformok út-jára terelték”.<sup>249</sup> Egyszóval: döntenie kellett, hogy a fennálló rendszer szolgálatában helyezkedik el, vagy új rend kialakítása mellett lép színre, és annak szenteli életét. Ő maga később így látta az alternatívát: nem „felemelkedni a porból”, hanem csúszni „a csúszóknak utálatos, de nagy seregével”, vagy pedig harcolni „az emberiség avulthatatlan jussai”-ért.<sup>250</sup> Más szóval: némi anyagi előnyökért a kormányzat szolgálatába állni, vagy vállalni mellőztetést, üldöztetést – a siker reményében, és nem is rossz társaságban. Az alternatíva reális, ha arra gondolunk, hogy a kormányzat módszeresen le tudott kenyerezni az ellenzékiességbe belefáradt vagy anyagi nehézségekkel szembekerülő, nyugodtabb életre vágó alakokat. Az el-

<sup>246</sup> Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 564.

<sup>247</sup> Miskolczy Ambrus: Metternich – a filozófus Köteles Sámuel ellen. *Confessio*, 5. évf. (1981) 2. sz. 48–51.

<sup>248</sup> Köteles Sámuel: *Philosophiai anthropologia*. Buda, 1839. 26.

<sup>249</sup> Szabad György: *Kossuth irányadása*. Budapest, 2002. 13.

<sup>250</sup> Kossuth levele ismeretlennek. 1832. nov. 26. Kossuth Lajos Összes Munkái, VII.

lenzékiség pedig a történelem tanúsága szerint a vérpadhoz is vezethetett vagy örök száműzetésbe. A választás persze csak bizonyos helyzetekben ilyen drámai, vagy válik azzá. A köpenyegforgatásnak is megvan a maga gyöngéd bája. Pulszky Ferenc az emigrációból hazatérve, gyakorolta az átállás művészetét, így idézte meg az 1830-as évek légkörét: „... azt hitték még nálunk, hogy a hivatal oly csáberővel bír, melynek ellenállni nem lehet. Hiszen az öreg Beniczky is úgy tanította Lajos öccsét: opponálni jó, alispánnak lenni jó, követnek megválasztatni jó, liberális beszédek tartani jó, de akkor vess bukfcencet öcsém, akár a kerületi táblához, akár konzíliumhoz, akár a kuriához, ezt teszi az okos ember.”<sup>251</sup>

Amikor Kossuth eltűnődött a folytonosságon, és a sok „okos ember” bukfcenceire gondolt, amelyeknek tanúja lehetett, számára fájdalmas tapasztalatok tárháza villanhatott fel, és ezért is vetette el az egyénnel bibelődő „nyomkutatás”-t. Még bízott az eszmék erejében. Eszmei síkon pedig vigasztalóbbnak tűnt a folytonosság, sőt ez lehetett a remény forrása. Ugyanakkor az ő egyéni története korántsem lehangoló.

---

<sup>251</sup> Pulszky, *Életem*, I. 178.



VERMES GÁBOR

## Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon<sup>1</sup>

Minden magyar történész egyetért abban, hogy a 18. század, a modern Magyarország kapuja kulcsszerepet játszott Magyarország történetében. Ha a 18. századot egy hegyhez hasonlítjuk, amelynek csúcsát a hegymászók különböző szögekből közelítik meg, minden pont más és más látványt nyújtana a felfelé kapaszkodók számára. A történészek nyelvére lefordítva a metaforát azt mondhatjuk, hogy a múlt feltárása során minden történész sajátos nézőponttal, perspektívával rendelkezik, amely saját jelenbeli életében gyökerezik. A neves amerikai történész, C. Vann Woodward ebből a tényből kiindulva arra a megállapításra jutott, hogy a „jelen újabb és újabb, mindig befejezetlenül maradó felülvizsgálatot igényel.”<sup>2</sup> A felülvizsgálat az az éltető elem, amely egy korszakra vonatkozó tudásunkat képes felfrissíteni. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a felülvizsgálat minden esetben kifogástalan lenne, főként akkor nem, ha buzgóságában becsmérelni vagy leleplezni próbálja a dolgokat, ahelyett, hogy megvilágítaná őket.

E. H. Carr szerint a történelem „soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között.”<sup>3</sup> David Harris, egyetemi történelem professzorom gyakran szólt a fenti állítás lehetséges kiegészítéséről: nem baj, ha a jelen sugallja a kérdést, amelyet a történész a múltnak tesz fel, de teljességgel helytelen, ha a jelen rögtön válasszal is szolgál. Bele kellett mélyednem a magyar történelembe, hogy felismerjem, mennyire igaz ez saját érdeklődési területekre is. Magyarország kis ország. 1918 előtt sokkal nagyobb volt, és egy kiterjedt közép-európai birodalom részét képezte, de a kicsinyesség, és ami még ennél is fontosabb, a külső és belső ellenségtől való állandó szorongatottság érzete a jelen ellenőrzése mellett a múlt fölötti uralmat is szükségletté tette. Mintha a múlt bármely szabadon szárnyaló értelmezése képes lenne aláásni az éppen akkor uralkodó nemzeti konszenzust.<sup>4</sup> A modern magyar történetírásra ezért jellemzőek a határozott, erős vélemények, az azokat alkotó történészek pedig nem szívesen veszik a sajátjuktól eltérő álláspontokat. Például Szekfű Gyula és Má-

<sup>1</sup> A tanulmány angol nyelvű változata az *Austrian History Yearbook* 2006. évi kötetében fog megjelenni.

<sup>2</sup> Woodward, C. Vann: *The Future of the Past*. Oxford, 1989. 309.

<sup>3</sup> Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest, 1993. 28.

<sup>4</sup> Tisza Istvánról szóló könyvem hetedik fejezetének esete ideillik. Nem az én dolgom eldönteni, hogy amit írtam, az jó-e vagy rossz, helyes-e vagy sem; ez a fejezet arra tett kísérletet, hogy a huszadik század eleji progressziót saját koruk kontextusában helyezze el. A fejezet mégis értetlenséget vagy elutasítást váltott ki Magyarországon, még azok körében is, akiknek egyébként tetszett a könyv.

lyusz Elemér heves vitája során mindkét fél meg volt győződve arról, hogy ő birtokolja a nemzeti múlt megértésének kulcsát.<sup>5</sup>

Az 1949 tájától a hatvanas évek elejéig–közepéig tartó időszakban a határozott véleményformálás ortodoxiába fordult át. A történetírást legrosszabb pillanataiban valamiféle vulgármarxizmussal kevert hamis nacionalizmus-pótlék szennyezte be. A Kádár-rezsim alatti szerény mértékű liberalizálódásnak, illetve néhány kitűnő történész bátorságának köszönhető, hogy sikerült kiszabadítaniuk magukat ebből az intellektuális kényszerzubbonyból, és jó, megbízható történeti munkákat írtak. Ránki György és Berend Iván gazdaságtörténeti művei sok hasznos információt tartalmaznak, míg Hanák Péter könyvei és tanulmányai például felpezsdítették és meghatározták a dualizmus korszakának kutatását, amelyvel korábban magam is foglalkoztam. A magyar történetírás doyenje, a világszerte ismert Kosáry Domokos testesítette meg a legjobban ezt a változást. Kosáry hat évtizedet átívelő pályája egészének irányt szabott a leplezetlen igazság keresése, ahogyan azt ő látta.

Annak ellenére, hogy Kosáry és más kiemelkedő történészek és irodalomtörténészek kitűnő műveket alkottak, mégis azt állítom, hogy a magyar történetírásba bevette magát az ortodoxiának egy jóindulatú, de egyúttal mindenütt jelenlévő változata. A 18. század számos feldolgozása igazolja ezt a feltevést, és ez a sajátos ortodoxia nyomot hagyott a poszt-sztálinista időszak történészeinek a 19. és 20. század történetének fejezeteire vonatkozó nézetein is. A történetírás progresszív iskolájának nevezném ezt a jelenséget, amely magával a haladás eszméjével nemigen foglalkozott, annál nagyobb hangsúlyt fektetett a haladó eredményekre és a progresszió aktuális szerepére. Érthető ez egy olyan országban, amely hosszú időn keresztül szenvedett a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségektől és intellektuális konformitástól, amelyet mélyen bevésődött hagyományok formáltak. A normától való bármely eltérés kellő ünneplésre talált, valahogy úgy, ahogy azoknak a német történészeknek és politikusoknak az esetében, akik országuk autoriter és militarista múltjának árnyékában Kant, Schiller és Goethe „aranykorához” tértek vissza.

Nem az a gond ezzel az iskolával, hogy az általam is nagyrabecsült pozitív haladó eszméket és eredményeket ünnepelte, hanem – talán az 1830-as, 1840-es évek kivételével, amikor a haladó eszmék és teljesítmények valóban felfelé íveltek – egy olyan vágyat tükrözött, amely nemcsak a kérdéseket, hanem a válaszokat is a jelenben akarta megtalálni. A jelen progresszív perspektívájának prizmáján keresztül szemlélték a múltat. A múltbeli haladó eszméket és eredményeket kiragadták a kor összefüggéseiből, és aszerint tulajdonítottak nekik fontosságot, hogy hol helyezkednek el a progresszivitás skáláján, miközben bizonyítékok helyett vágyálmokra építettek. Ez a sajátos jelenbeli nézőpont eltorzította a múltat. Viszonylagosan jóindulatúnak nevezem ezt az iskolát, mivel nem talált ki történelmi helyzeteket: a bemutatott eszmék és eredmények valóságosak voltak, és a torzítás nem a tények pontatlanságából eredt, hanem abból, hogy nem vették figyelembe az egy adott periódusra jellemző sokféle tényező relatív súlyát, ehelyett azt emelték ki, ami visszatekintve kívánatosnak tűnt.

Ha most már csak a 18. századra koncentrálunk, a magyar történészek körében ebben a tekintetben szinte teljes az egyetértés. Kosáry sem kivétel, aki úgy fogalmazott, hogy számára „a XVIII. század nem a hanyatlás, a lefelé menés, hanem ellenkezőleg, a fokozatos felemelkedés időszaka volt”. Ez az állítás némi fenntartással elfogadható, de amikor a *Culture and Society in Eighteenth Century Hungary* (Budapest, 1987.) című könyvében részletesebben kifejtette, főként az egyházi ügyekben, az oktatásban, a nyomtatott sajtó és a könyvkiadás, a tudományok, az irodalom és a művészetek terén elért eredményeket hang-

<sup>5</sup> A vita legjobb összefoglalása: Erős Vilmos: *A Szekfü–Mályusz vita*. Debrecen, 2000.



súlyozta, bár közben természetesen nem tagadta a magyar társadalom hierarchikus, tradicionális jellegét. Benda Gyula vitatta Kosáry álláspontját, és arra hívta fel a figyelmet, hogy a kérdés nem annyira a növekedés fokozatossága, hanem mértéke és módja.<sup>6</sup>

A kortárs történetírás nagy részére jellemző, hogy túlzott szerepet tulajdonít a haladásnak. Barta János szerint „Magyarország [a 18. században] visszatérhetett az európai fejlődés útjára”. Kontler László úgy véli, „...a magyar nemesek egyre inkább átítatódtak a francia felvilágosodás eszméivel.” Számos magyar származású, de külföldön élő történész is elfogadta a múltnak ezt a megközelítését. Moritz Csáky könyvében hosszú oldalakat szentelt a reformereknek és a Martinovics-féle összeesküvés résztvevőinek: szerinte az 1780-as évek végén, 1790-es évek elején a köznemesek körében „a politikai vélemények intenzív leszivárgásáról”-ról lehet beszélni. Kecskeméti Károly is a haladó gondolkodók szerepét emelte ki, például Berzeviczy Gergelyt, Hajnóczy Józsefet és azokat a névteleneket, akik a kávéházakban, olvasóköriekben, szabadkőműves páholyokban terjesztették eszméiket egy jobb jövő érdekében. Talán Szelényi A. Balázsé a legszélsőségesebb vélemény: „Bár a magyar polgárság sokkal csekélyebb létszámú volt, mint nyugat-európai megfelelője, már korán megismerkedett a felvilágosodás eszméivel, reformideákkal kísérletezett, és kész volt felsorakozni egy olyan mozgalom zászlója alatt, amelynek célja a feudális rendszer megdöntése.”<sup>7</sup>

Az imént vázolt megközelítés két szembetűnő fogalmi problémát rejt. Először is a reformokra és reformerekre helyezi a hangsúlyt, és ezzel a reform természetéből adódóan a változást emeli ki. Marc Bloch ugyanakkor arra figyelmeztetett bennünket, hogy a változást igyekszünk dokumentálni, pedig „arról a tehetetlenségi erőről sem feledkezhetünk meg, amely annyi társadalmi alkotásnak sajátja”. A másik probléma abból a tényből ered, hogy ha egy adott korszak egyetlen aspektusát túlhangsúlyozzuk, végül valamiféle egydimenziós képet kapunk róla, pedig valójában, ahogyan nemrégiben Robert Darnton hívta fel rá a figyelmet, a 18. század meghökkenítő, számos áramlat és ellenáramlat által meghatározott összetettsége olyan volt, mint egy patchwork takaró. Igaz, Darnton Franciaországot hozta legfőbb példaként, ahol élénk városi kultúra létezett, ez alól azonban bár kisebb méretekben, de Magyarország sem volt kivétel.<sup>8</sup>

A történészek gyakran nem a szó szerint vett évszázadokban gondolkodnak, hanem más, a hagyományos százados felosztásnál több jelentéssel bíró választóvonalakhoz igazítják a század határait. Az 1703 és 1711 között lezajlott Rákóczi-felkelés valójában az előző századhoz tartozik, amikor a háborúk, ide számítva Thököly Imre és a kurucok Habsburg-ellenes hadjáratait, még elterjedtek voltak. A 18. századot Magyarországon tartós béke és a Habsburg dinasztíával való megbékélés jellemezte, és ez az időszak 1711 után vette kezdetét. Milyen képet mutatott valójában az ország ebben a keretben? A Habsburg Birodalom

<sup>6</sup> Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Budapest, 1987. 533.; lásd még Kosáry Domokos: *Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás?* Valóság, 18. évf. (1975) 1. sz. 13–22.; Benda Gyula: *Megjegyzések Kosáry Domokos cikkéhez*. Valóság, 18. évf. (1975) 3. sz. 100.

<sup>7</sup> Ifj. Barta János: *A tizennyolcadik század története*. Budapest, 2000. 228.; Kontler László: *A History of Hungary*. Budapest, 2002. 218.; Csáky, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus*. Wien, 1981. 64–80.; Kecskeméti, Károly: *Le Compromis de Leopold II avec la Hongrie*. Revue de la Bibliothèque Nationale de France, 1 (1994) Printemps 30–31.; Szelényi, Balázs A.: *Enlightenment from Below: German-Hungarian Patriots in Eighteenth-Century Hungary*. Austrian History Yearbook vol. 34. (2003) 121.

<sup>8</sup> Bloch, Marc: *A történelem védelmében avagy a történész mestersége*. In: *A történész mestersége*. Budapest, 1996. 9–149., 35.; Darnton, Robert: *George Washington's False Teeth: An Unconventional Guide to the Eighteenth Century*. New York, 2003. 77.

a 18. században érte el legnagyobb kiterjedését. Magyarország nagyságát tekintve a birodalom egyik jelentős alkotóeleme volt. A háborúk és a török megszállás, amely az ország területének jelentős részét érintette, több évszázados elhanyagoltságot és pusztítást eredményezett. Ennek következtében a század elején Magyarország lakossága igen alacsony volt, kiváltképpen az Alföldön, ahol az erdők kivágása és a szabályozatlan folyók és patakok miatt gyakran áthatolhatatlan mocsarak keletkeztek.

Ausztriában gyakran intették óvatosságra azokat a bátor utazókat, akik készek voltak szembeszállni az elkerülhetetlen nehézségekkel, amelyek egy magyarországi utazással együtt jártak. A figyelmeztetéseket részben igazolta az országban tapasztalt nyers valóság; részben viszont az osztrák–magyar viszony mélyén rejtőző, a közös dinasztia és a megszámlálhatatlan összekötő kapocs fátylával elkendőzött mély és kölcsönös bizalmatlanság tünetei voltak.<sup>9</sup> Azok, akik túlmerészkedtek Pozsonyon, amely 1786-ig Magyarország fővárosa volt, megdöbbenek a országban tapasztalható hatalmas különbségeken. A legszerencsésebbek az ország nyugati és északi területei voltak. Ezek a 16. század óta Habsburg uralom alatt álltak, és az elmúlt időszak háborúi alig érintették őket. Ezen a vidéken gondosan művelték a szántókat, és – a hegysegeket kivéve – kereskedővárosok virágoztak, jól jövedelmező arany-, ezüst- és rézbányák működtek. Ezzel ellentétben az ország középső, keleti és déli területein, amelyeket a törököktől foglaltak vissza, a ritka népesség alacsony gazdasági termelékenységgel és nagy nyomorral párosult. Az utak, ha egyáltalán voltak ilyenek, középkori állapotokat mutattak; a javításukra szolgáló anyag halmokban állt rajtuk, és az év nagy részében járhatatlanok voltak. A folyókön való átkelés sem volt egyszerű, főleg télen, amikor az ideiglenes hajóhidakat le kellett bontani.<sup>10</sup>

A Habsburg dinasztia nemcsak egy teljesen elpusztított területet vett birtokba, hanem egy sajátos társadalmi és politikai konstellációt is örökölt. A Bécs elleni Rákóczi-felkelés kudarcát, a Habsburg győzelmet nem követte megtorlás. III. Károly, akit bátyja halála (1711) után Spanyolországból hívtak vissza, nem érzett gyűlöletet a magyarok iránt, nem úgy, mint sok magas rangú bécsi hivatalnok, akik szemében a hűtlen magyarok makacsságuk és hálátlanságuk folytán örökre kegyvesztettek lettek.<sup>11</sup> A nemzetközi helyzet kedvezett

<sup>9</sup> Amikor Mary Wortley Montague, a konstantinápolyi brit követ felesége 1717-ben Törökország felé tartva Magyarországon készült átutazni, maga Savoyai Jenő herceg figyelmeztette, hogy sehol sem fog menedéket találni, és találkozni sem fog senkivel Buda és Eszék között. Mások hozzátették, hogy őt és kíséretét be fogja temetni a hó, vagy a Magyarországot rendszeresen fosztogató tatárok ejtik majd őket fogságba. Ennek ellenére Mary Montague nekivágott az útnak, és nem ütközött különösebb nehézségekbe: „...alig tudom visszatartani nevetésemet – írta egyik levelében –, ha az utazásunkra vonatkozó elrémisztő ötletekre gondolok.” Mindazonáltal megjegyezte: „Valóban nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni, kivált, ha meggondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett...” G. Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*. Budapest, 1991. 17.; Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, 1990. 35.

<sup>10</sup> Johann von Hofmannsegg gróf megemlékezett arról, hogy a Dunán a téli hónapokban jégtáblák között ügyesen navigálva lehetett átkelni. „Nálunk [Szászországban] nehezen szánna reá magát valaki ily utazásra, míg itten gyakran egy bál miatt megtörténik.” – jegyezte meg Hofmannsegg. Poór János: *Gróf Hofmannsegg utazása a XVIII. század végi Magyarországon*. Budapesti Negyed, 2. évf. (1994) 4. sz. 56–70., 64.

<sup>11</sup> Mária Terézia királynő *Politikai testamentumában* elismerte, hogy főként osztrák hivatalnokok, de csehek is – természetesen az ő uralkodása előtti időszakban – elnyomták az osztrák koronatarományok népét. Ez viszonzásul ellenséges érzületet szült az érintettekben. „Ezt a gyűlölséget – folytatta az uralkodónő – a magyarok mindenkinél jobban megtapasztalták, mivel a többiek alárendelt helyzetben próbálták tartani őket, és igyekeztek távol tartani a magyarokat a hi-

Károly megbékélési szándékának, és a 17. században annyira általános kegyetlenség a 18. századra valamelyest veszített éléből. De a továbbra is hirdett királyi abszolutizmus és a nemesi vezetés alatt álló megyék autonómiájának együttélése korántsem volt egyszerű. A király egy sereg adminisztratív reformmal növelte a korona hatalmát, de a korlátlan abszolutizmust nem állította vissza: a részleges restauráció viszont későbbi nézeteltérések magját hintette el. Ediktumok, törvények és intézményes egyezségek jelölték ki az udvar és a nemesek rögzített és szigorúan lehatárolt egymással szembeni pozícióit, de kapcsolatuk a legjobb esetben is nehézkes, máskor pedig egyenesen viharos volt. Nem is alakulhatott volna ez másként két kibékíthetetlen ellentét, abszolutizmus és autonómia között. Bár az abszolutizmus ebben a viszonylagosan enyhe formájában inkább manipulálásra, mintsem nyers erőszakra épített, igen távol állt az intézményesített decentralizáció rendszerétől. Ez az együttélés változó következményekkel járt, és hűen tükrözte az erőviszonyok állandó ingadozását. Ugyanakkor egyik félnek sem állt érdekében olyan lépések megtétele, amelyek helyreállíthatatlanul megzavarták volna ezt az ingatag szimbiózist.

Az a feszültség, amely ebből a strukturális helyzetből eredt, önmagában nem különbözött az udvar és a birodalom más autonóm szervei között keletkezett feszültségtől. A különbség mégis minőséginek nevezhető, hiszen a magyar nemesség az ország történelmileg megalapozott függetlenségének eszményi és büszke megtestesítőjeként tekintett önmagára. A józan gondolkodás gyakran kényszerítette kompromisszumra a nemeseket, 1723-ban jóváhagyták például a *Pragmatica Sanctiót*, amely, miközben újra megerősítette a nemesi előjogokat, kimondta, a Habsburg Birodalom minden része, Magyarországot is beleértve feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul kapcsolódik össze. Ugyanakkor a nemesség ragaszkodott az uralkodó ünnepélyes koronázási rituáléjához, amely számukra a Szent Istvánig visszavezethető történeti folytonosságot szimbolizálta.<sup>12</sup> Ennek az álláspontnak óriási gyakorlati jelentősége volt. Bár a német eredetű dolgok elleni kulturális ellenszenv nem hagyott alább, a kozmopolita hatásoktól távol élő köznemesek nagy többsége is lojális volt a Habsburg uralkodók iránt, akiket a magyarok lényegében sajátjukként fogadtak el. Számukra a Habsburg uralkodók Magyarország megkoronázott királyai és királynői voltak, nem pedig császárok és császárnők. Hűségükért cserébe szabadon és tulajdonképpen zavartalanul irányíthatták a megyéket; előjogaikat, amelyek között a legfontosabb az adómentesség volt, megtarthatták. A birodalom más tartományainak autonóm szervei például Osztrák Németalföldön, Lombardiában, Tirolban vagy Karintiában szívesen követték volna a magyar példát, de nem volt elegendő erejük, és nem rendelkeztek azzal a sajátos történeti hagyománnyal, illetve társadalmi és politikai fölényvel, amely a magyar nemesség pozícióját rendkívülivé tette.

Magyarországon a modernizációt leginkább Bécs ösztönözte. Az ország felemelésének szándéka mögött nem a Habsburgok önzetlensége, hanem a pusztán önérdek állt. Egy jórészt fejletlen és elszegényedett királyság továbbra is folyamatosan zsugorodó adóalapot jelentett volna, és csak teher lett volna a Habsburg Birodalom szerencsésebb területei számára, amelyek maguk is pénzügyi és katonai modernizációs folyamaton mentek keresztül. A legfontosabb feladat a demográfiai hátrány ledolgozása volt, ennek érdekében elősegítették az ország egyes területeinek főként németekkel való betelepítését. Egyszerűsödött a bírósági szervezet, támogatták a mezőgazdasági termelést, szabályozták a jobbágyok kö-

---

vataloktól. A hatalommal való visszaélés nyilvánvaló ürügyül a magyarországi békétlenség és rebellió szolgált." Idézi Roider, Karl A. (ed.): *Maria Theresia*. Englewood Cliffs, 1973. 36.

<sup>12</sup> Vö. Péter László kiváló tanulmányával a Szent Koronáról: *The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible*. *The Slavonic and East European Review*, vol. 81. (2003) no. 3. 421–510.

telezettségeit; a *Ratio Educationis* 1777-ben központosította az oktatás feletti ellenőrzést, egységes tananyagot írt elő, és kívánatosá tette az elemi iskolai oktatást. Jóllehet ezek a reformok szükségesek voltak, de a megyék nemesi irányítás alatt álltak, ezért hatásuk és végrehajtásuk legjobb esetben is alkalmi és rendszertelen volt.

Az osztrák koronatarományok és Magyarország között széles szakadék tátongott, és a bécsi hivatalnokok tulajdonképpen idegen országgént kezelték Magyarországot. Ez nem jelenti azt, hogy a birodalmi igazgatásnak egyetlen olyan tagja sem lett volna, aki jóindulattal tekintett Magyarországra. Ilyen volt például Karl von Zinzendorf, aki utazásai során alaposan megismerte az országot. Magyarország iránti szimpátiája példaképe, Turgot gondolatán alapult, aki a szabadságot összekapcsolta „az önkormányzatok, a mindenkori alkotmányok tiszteletben tartásával.” Az Államtanács két befolyásos tagja, Egyd Freiherr von Borie és gróf (később herceg) Wenzel Anton von Kaunitz kancellár úgy vélte, hogy a magyarországi viszonyok javítása az egész Habsburg-monarchia hasznára válik, de támogatásukat attól tették függővé, hogy a magyar nemesség feladja-e az adómentességhez való ragaszkodását. Kaunitz nem volt optimista a reformok esélyeit illetően. „Ha a nagy és áldott magyar királyság – írta Kaunitz 1761-ben – helyes alkotmányt kaphatna, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkettőződne [...] Csakhogy alkotmánya sajnálatos módon még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymást kizárják.” „A magyarok az udvarral szemben úgy tartanak össze, mint a kullancs. Szégyenszemre el kell ismernünk, hogy nekünk németeknek [...] gyakran túljárnak az eszünkön. Alkotmányukat valami rejtélyes homályba burkolják [...], az uralkodó bizalmát és kegyét megszerzik, anélkül, hogy az államra annyira káros kiváltságaikból valamit is engednének. [...] Mindamellet nem szabad a nehézségektől visszariadni...”<sup>13</sup>

A Habsburg-kormányzat többek között úgy igyekezett felülkerekedni ezeken a nehézségeken, hogy a lehető legtöbb magyart kísérelte meg bevonni hivatalnokként a kormányzat különböző szintjein. Grünwald Béla a 19. század végén azzal vádolta ezeket a hivatalnokokat, hogy a nemzeti érdek ellen dolgoztak. Ez a vád anakronisztikus volt; legtöbbjük számára a lojalitás a király vagy királynő iránti hűséget jelentette, aki viselt hivatala és a koronázási eskü révén az ő szemükben magyarnak számított. Azt írtam: a legtöbbjük számára. Néhányuk, bár magyar családból származott, olyan mértékben asszimilálódott a bécsi udvari környezethez, hogy már nem érzett közösséget honfitársaival, bár, ahogyan R. J. W. Evans írta, „annak ellenére, hogy alkalmazkodtak az osztrák környezethez, úgy tűnik, [ezek a hivatalnokok] az igazi hatalom perifériáján maradtak Bécsben”. Ez korántsem meglepő, mivel a magyarok iránti régi bizalmatlanság sohasem tűnt igazán el, és ez megfelelt annak az egész Nyugat-Európában uralkodó nézetnek, amely szerint a magyarok mindent összevéve mégiscsak barbárok.<sup>14</sup>

<sup>13</sup> H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Budapest, 1987. 60–83.; Ember Győző: *Der Österreichische Staatsrat und Ungarn in der 1760er Jahren*. In: Drabek, Anna M.–Plaschka, Richard G. –Wandruszka, Adam (Hrsg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresa und Joseph II.* Wien, 1982. 46–54.; Szabo, Franz J.: *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753–1780*. Cambridge, 1994. 313–314.; idézi H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda*, 66–67.

<sup>14</sup> Grünwald Béla: *A régi Magyarország 1711–1825*. Budapest, 1910. (1888.) 177.; Evans, R. J. W.: *Maria Theresa and Hungary*. In: Scott, H. M. (ed.): *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Late Eighteenth Century Europe*. London, 1990. 201.; 1774-ben a bécsi angol követ, Sir Robert Murray Keith elhatározta, hogy Magyarországra utazik. „Két napnyi távolságra [Bécsből] – írta –, a Kínai Fal és a Fehér-tenger messzeségéből származó hordák között úgy tűnt nekem, mintha a földgolyó másik felére kerültem volna.” Idézi Okey, Robin: *The Habsburg Monarchy: From Enlightenment to Eclipse*. New York, 2001. 19.

Izdenczy József volt az egyik magyar származású hivatalnok, aki teljes hűséggel szolgálta az udvart. Egy 1790-ben kiadott röpiratában kijelentette, hogy Magyarország a kezdetektől fogva abszolút monarchia volt, és így a királyok az országgyűlés beleegyezése nélkül is hozhatnak törvényeket, sőt a törvényhozó hatalom kizárólag őket illeti meg. Ez a nézet, azon felül, hogy téves volt, teljesen kívül esett a magyarországi politikai gondolkodás fősodrán, ennek következtében Izdenczy rendkívül népszerűtlen volt honfitársai körében.<sup>15</sup>

A magyar származású hivatalnokok többsége óvatosan egyensúlyozott a monarchiához való hűség és a magyar szeparatizmus iránti bizonyos formájú és mértékű elkötelezettség között. Ennek a csoportnak jellegzetes képviselője Ürményi József, akinek magasra sikerült emelkednie a hivatali ranglétrán. Mesterien igyekezett összebékíteni a korona iránti megingathatatlan hűségét a magyar érdekek védelmezésével. A *Ratio Educationis* (1777) megalkotójaként szembehelyezkedett a Mária Terézia által szorgalmazott, az egész birodalomra kiterjedő egységes tanulmányi rendszer bevezetésével, és olyan struktúrát dolgozott ki, amely tekintettel volt a speciális magyar igényekre is. Ellenezte II. József radikális reformjait, és miközben elismerte az újítások szükségességét, határozottan védelmezte Magyarország „ősi alkotmányát”. Ezekben az években csak bonyolult manőverek árán tudott hivatalban maradni: kompromisszumokat kötött, kibívót keresett, passzív ellenállást tanúsított. Ezért az 1790–1791. évi országgyűlésen élesen támadták, amiért kiszolgálja a Habsburgokat, annak ellenére, hogy újfent a nemesi privilégiumok védelmezőjeként jeleskedett. Két világ közé szorítva Ürményi 1795-ig maradt királyi szolgálatban, amikor Izdenczy intrikáinak eredményeként elbocsátották.<sup>16</sup>

A magas rangú hivatalnokokon kívül a kormányzati bürokrácia sok nemesnek kínált biztos állást. Közülük sokan olyan elit iskolákban tanultak, mint a Theresianum Bécsben és a budai Teréz Akadémia.<sup>17</sup> A királyi bürokrácia teljesítménye kétségkívül egyenetlen volt. Az uralkodói abszolutizmus minden elkötelezettsége, állhatatossága és eredménye ellenére a Mária Terézia által gyakorlott viszonylagosan enyhe formájában is, és még inkább a II. József-féle nyersebb változatában, összeegyeztethetetlen volt a magyarok autonómiához, előjogokhoz és kiváltságokhoz való ragaszkodásával. A legjobb esetben nehézkes fegyverszünet tudott valamiféle folytonosságot biztosítani. 1848-ban nyilvánvalóvá vált az egyensúly ingatagsága, és még 1867 után is, amikor elvileg tökéletesen szimmetrikus rendszer jött létre, az egyensúly jelentése mindkét fél előtt homályban maradt.

A 18. század második felében a birodalom két felének a helyzete olyannyira kiegyensúlyozatlan volt, hogy a gyarmatosítás vádja is felmerült. 1754-ben belső vámvonalat emeltek Magyarországot és a többi Habsburg uralom alatt álló ország közé. Ez alárendelt pozícióban tartotta Magyarországot, mivel a mezőgazdasági termékek szállítójává tette. A Bécs gyarmatosító politikája elleni szemrehányó vádaskodás általánossá vált, de ez a vád alaptalan. Kosáry és Heckenast Gusztáv is hangsúlyozta, hogy Magyarország viszonylagos elmaradottsága korábbra vezethető vissza, mint a belső vámhatár bevezetése. Heckenast sze-

<sup>15</sup> [Izdenczy József]: *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes, und von den Rechten ihrer Könige*. Bécs, 1790. 79., 80., 90.; Stráda Ferenc: *Izdenczy József, az Államtanács első magyar tagja*. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 10. évf. (1940) 142–149.

<sup>16</sup> Soós István: *Ürményi József (1741–1825)*. In: Kelemen Elemér (szerk.): *Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. Évfordulók, események*, 1991. Budapest, 1992. 14–27., 22., 15.

<sup>17</sup> Fallenbüchl Zoltán: *Mária Terézia magyar hivatalnokai*. Budapest, 1989. 5–56.; Khavanova, Olga: *Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century*. *Sic Itur ad Astra*, 12. évf. (2000) 4. sz. 77–90.

rint a lemaradás gyökerei a középkorba nyúlnak vissza. Továbbá azt is állította, hogy az egyes régiók gazdasági lehetőségeiből jobban lehet gazdasági fejlődésükre következtetni, mint bármely szubjektív döntésből. Tirol és Voralberg például Magyarországnál is fejletlenebb volt. Igaz ugyan, hogy a szűkebb értelemben vett Ausztria és Csehország textilipara védelmet élvezett az esetleges magyar versennyel szemben, viszont Bécs aktívan támogatta a magyarországi bányászatot és kohászatot.<sup>18</sup>

Nem a vélt vagy valós gazdasági egyenlőtlenség volt az egyedüli vitatéma. A magyar nemesek II. József uralkodásának utolsó éveiben felléptek az erőszakos centralizáció ellen, és ez a tiltakozás II. Lipót uralkodásának (1790–1792) kezdetén is folytatódott, bár a közponosító törekvések ekkor már gyengültek. A tiltakozás során vált nyilvánvalóvá, hogy a nyelvre, viseletre és egyéb nemzeti szimbólumokra való hivatkozás, az érzelmek befolyásolása sokkal hatásosabb fegyver Bécs ellen, mint a száraz, latin nyelvű jogi érvelés. Jól időzítettek: a 18. század vége, R. J. W. Evans szavaival, „a nyelv átpolitizálódásának” korszaka volt.<sup>19</sup>

Bár ez a nemzeti felbuzdulás csak időleges volt, és hamar kialudt, az írók, költők és kisebb mértékben a nemesi politikusok foglalkozni kezdtek a magyar nyelv és kultúra kérdésével. Az idegennek tartott hivatali apparátus legfeljebb közömbösséget mutathatott a bimbózó magyar nacionalizmus kulturális törekvései iránt, rosszabb esetben pedig ellenségesen lépett fel ellene. A nacionalizmus fejlődését természetesen folyamatként lehet felfogni: a 18. század végének nemzeti felbuzdulását így a magyar nacionalizmus előfutárának nevezhetnénk, mivel a nemesség konzervatív nemzeti felfogásába, amely korábban inkább az országhoz kötődött, nem pedig etnikumhoz, belekerült az etnikai tényező. Viszont amennyiben túllépünk a kulturális nacionalizmus fogalmán, és a politikai nacionalizmus mint integratív eszme definícióját fogadjuk el, amely szerint a nemzet a nép politikai akarátának letéteményese, még a legfanatikusabb nacionalista nemesek is tagadták volna, hogy bármilyen érdekközösség állna fent közöttük és a nép többségét alkotó jobbágyok között, és a városi polgárokat sem fogadták volna el magukkal egyenlőknek. Tehát a modern nemzet kialakulásának folyamata legfeljebb éppen hogy csak megkezdődött a 18. század utolsó évtizedeiben.

A jobbágyok nagy többsége szegénységben élt, ki volt zsákmányolva, és erejét meghaladó adófizetési kötelezettség terhelte. A jobbágyok fatalizmusra való hajlama érthető, válasz volt nehéz helyzetükre, és mélyen tradicionális gondolkodással párosult: életükben csak a megszokotthoz, az ismerthez való ragaszkodás adott némi biztonságérzetet. A városok, különösen az Alföldön, csak nagyra nőtt falvak voltak. Néhány teljes egészében magyar lakosságú település kivételével, mint amilyen Debrecen vagy Kecskemét, a legtöbb városi kézműves és kereskedő német volt. Közülük a tehetősebbek alkották a városok vezetőségét a beköltöző tekintélyesebb nemesekkel együtt. E két csoport között gyakori volt a feszültség, ennek ellenére – az emberi viszonyokra olyannyira jellemző „gyűlölők és szeretek” sémának megfelelően – a jobb anyagi körülmények között élő nemesek követendő mintául szolgáltak a városi felső réteg számára, akik gyakran maguk is igyekeztek nemességet szerezni.

A század vége felé emelkedett ki az úgynevezett honoráciorok csoportja; ők olyan nemesek voltak, akik a társadalom fokozódó szekularizálódásával számukra is megnyíló foglalkozásokat űztek: állami hivatalnokok, tanárok, hírlapírók, orvosok, mérnökök stb.

<sup>18</sup> Kosáry: *Újjáépítés és polgárosodás*, 76.; Heckenast Gusztáv: *A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika*. Történelmi Szemle 17. évf. (1974) 4. sz. 502–506. Ezúton köszönöm Kövér Györgynek, hogy felhívta figyelmemet Heckenast Gusztáv e cikkére.

<sup>19</sup> Evans, R. J. W.: *Language and State Building: The Case of the Habsburg Monarchy*. Austrian History Yearbook, Vol. 35. (2004) 3.

II. József pátense 1785-ben származásra való tekintet nélkül mindenki előtt megnyitotta a tanulás lehetőségét. A század végére néhány középiskolában a nem-nemes tanulók kerültek többségbe, az egyetem bölcsészettudományi fakultásán fele-fele arányban tanultak nemesek és nem nemesek. A nemes diákok csak a jogi karon és a jogakadémiákon maradtak továbbra is fölényben.<sup>20</sup>

A nemesség jogilag egységes volt, de a valóság nem támasztotta alá ezt a mitikus egységet, minthogy inkább a különbségek, mintsem a hasonlóságok határozták meg, hogyan élt és viselkedett egy nemes, bár bizonyos érdekközösség-tudat élt körükben. 1711 után az udvar igyekezett a nagybirtokosokat Bécs köré tömöríteni. Ennek eredményeként a főúri címek száma megháromszorozódott a 17. századhoz képest, 1780-ban a mágnás családok száma elérte a 155-öt. A kiváltságos nemesi rend tömegét ugyanakkor köznemesek alkották. Az 1787-es népszámlálás adatai szerint a 8,5 milliós lakosság 4,6%-a, 197 000 férfi volt nemes (a nemes nőket is megszámlálták, de nem a nemesek, hanem a nők között). A többségük szegény volt, kétkezi munkát végzett, és valójában paraszti életmódot folytatott. A nemesek között a mérsékelt vagyonnal bíró bene possessionatus réteg, mintegy 700–800 család játszott igazán fontos szerepet. Ők irányították a megyéket, és képviselték azokat az országgyűlésen. Ők képezték a rend gerincét, önbizalmuk alapját viszonylagos anyagi jólétük, társadalmi helyzetük és a helyi és országos politikában való jártasságuk alapozta meg. Ők képviselték a lehangosabban a magyar szeparatizmust, amit nem szabad összevetésztetni az elszakadás vágyával: inkább egy olyan gondolkodási keretet jelölt ki, amely éles határokat vont saját világa köré, elhatárolódott mind a külvilágtól, Ausztriától is beleértve, mind pedig a jobbágyágtól és a polgárságtól. „A magyar nemesi szeparatizmus – állítja T. C. W. Blanning – mélyen gyökerezik a történelemben, nemesi érdekeikben és intézményekben”.<sup>21</sup>

Utoljára maradtak a legfontosabbak: a megyék, amelyek külön világot alkottak. Vajon a tradicionalizmus bástyáiként akadályozták a haladást, vagy pedig inkább a valódi önkormányzat szerveinek tekintsük őket? Valójában az egyes megyék sajátos helyzetétől és az egyénektől függően mind a két állítás lehet igaz. Az előbbi lehetőséget számos eset támasztja alá, amikor a megyék szabotálták a királyi reformkezdeményezéseket, ugyanakkor mindig voltak olyan megyei tisztviselők, akik komolyan vették megyéjük jólétének biztosítása iránti kötelességüket. Továbbá, bár a megyék vezetése oligarchikus volt, elméletben minden nemes egyenlő jogokkal rendelkezett. Ez a „sajátos, archaikus és arisztokratikus nemesi demokrácia” a nemesek befogadóképességét jelezte, amely idővel a nem-nemesekre is kiterjedhetett. Az alsóbb nemesség befolyása, bár lassan és fokozatosan, de valóban nőtt 1750 és 1848 között.<sup>22</sup> Mindazonáltal fontos hangsúlyozni, hogy a „jó” hivatalnokok jelenléte és a szélesebb rétegek felé való nyitás lassú folyamata ellenére a megyék legfőbb célja saját maguk fenntartása, a nemesi hatalom és privilégiumok megőrzése volt. Ez kapcsolódik ahhoz, amit Blanning nemesi „önérdeknek” nevezett: privilégiumaik és hatalmuk nélkül a nemesek gazdasági és társadalmi ereje, önértékelésük, létük alapja megszűnt volna létezni.

<sup>20</sup> Vörös Károly: *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*. Valóság, 18. évf. (1975) 10. sz. 1–3.; Heckenast Gusztáv: *A honorációrok a reformkorban*. Századok, 123. évf. (1989) 3–4. sz. 1–4.; V. Windisch Éva: *Az értelmiség létszámának kérdéséhez*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában*. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Budapest, 1993. 122–125.

<sup>21</sup> Blanning, T. C. W.: *Joseph II*. London, 1994. 115.

<sup>22</sup> Gergely András: *Das Ungarische Komitat in 19. Jahrhundert*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Settlement and Society in Hungary*. Etudes Historiques Hongroises, vol. 1. Budapest, 1990. 205–220., 208.

A nemesek a történelemből merítették a helyzetüket igazoló érveket. Úgy vélték, hosszú és töretlen leszármazási lánc kapcsolta őket a Duna-medencét elfoglaló pogány ősökhöz és Szent István királyhoz, valamint a többi királyhoz és hőshöz, akik az elmúlt századokban megvédték az országot az idegen hódítókkal szemben. A Werbőczy *Tripartitum*ában összefoglalt 16. századi jog iránti tiszteletük annak bizonyítéka volt, hogy számukra a múlt szentesítette a jelent. Vonakodtak elválasztani egymástól a múltat és a jelent, és ez erőteljes érzést ültetett el bennük: az állandóság érzetét, amely irtózott minden töréstől. Ez az érzés legalább a 16. század első fele óta része a magyarok mentális tájképének. Reakció volt ez az országot feldaraboló háborúkra és a katolikusokat és protestánsokat szembeállító, éles vallási megosztottságra. Az állandóság érzete, amelyet ritkán fogalmaztak meg nyíltan, de mindig odaértettek, olyan statikus és szilárd világgéppel társult, amely a nehéz időkben segített a hit megerősítésében és a félelem enyhítésében. Ez az érzet bizonyára korábban is létezett már, de a 16. század első felétől kezdve halmozódó bajok valószínűleg megerősítették abban a szerepében, hogy ellensúlyozza a kollektív aggodalmat.

A 18. század javarészt békében telt, de a nemesség többsége éppen annyira félt a változásoktól, mint egykor a háborúk káros következményeitől. A költő Baróti Szabó Dávid egy 1795-ben keletkezett költeménye szerint az országnak fel kell ébrednie és eltörölni a világról a viperához hasonlított ellenségeit; a király tiltsa meg a gonosz könyvek olvasását, amelyek minden rossz forrásai, és állítsa vissza a régi példás erkölcsöt.<sup>23</sup> Természetesen a régi nemesi hagyományok helyreállítása biztosítaná ezeknek az erkölcsöknek a továbbélését.

Ha helyes az imént felvázolt feltételezés, a nemesi viselkedés egyéb megnyilvánulásait is belőle vezethetjük le. Hogy a minimálisra csökkenjen az állandóságérzet sérülésének veszélye, a külvilág minden vagy legalábbis a lehető legtöbb „szennyeződésétől” óvakodni kellett. Innen eredt az a patriarchális ideál, amelyet az „*extra Hungariam non est vita*” mondással lehet jellemezni. Ez azt jelenti, hogy nem vettek tudomást a külvilágról, és nem is voltak kíváncsiak rá. Ez a szemlélet már a 18. században is sokszor váltott ki gúnyt, a későbbiekben pedig egyre gyakrabban bírálták. „Az a kis darab föld, amelyen lakik a mezei ember – írta Kármán József 1794-ben –, az ő egész horizontja [...] az alatt: az »egész világ« meg fogjuk látni, hogy nem értenek egyebet, hanem legfeljebb a vármegyét, amelyben élnek. Sivatag üresség uralkodik az ily fejekben. [...] A tehetségek *halva* fekszenek. Meggátolja a *henye* és *vad* életmódja azoknak kifejlődéseket. [...] Balítéletek, tudatlanság és vakság ezeknek következményei.” Ez a kritika és a későbbiek is túl élesnek tűnnek, nem mintha tényszerűen nem lennének igazak, hanem azért, mert magukat a főszereplőket vádolják. A nemesség alacsony műveltségi szintjét, gazdasági és társadalmi érdekeit, megingathatatlanul konzervatív politikai nézeteit figyelembe véve nyilvánvaló, hogy lelki békéjük megőrzéséhez szükség volt arra, hogy a külvilág zavaró befolyása ne érjen el hozzájuk, sőt ne is tudjanak túl sokat róla. Ahogyan Beöthy Ákos, maga is jeles nemesi família leszármazottja, írta a 19. század vége felé, ősei szűklátókörűsége lelki egyensúlyra való törekvésüket tükrözte.<sup>24</sup>

<sup>23</sup> Baróti Szabó Dávid: *Jer, magyar lantom*. Dunaszerdahely, 1994. 58–59.

<sup>24</sup> Kármán József: *A nemzet csinosodása*. Budapest, 1981. 14–15., eredetileg: Uránia, 1794.; Beöthy Ákos: *A magyar államiség fejlődése*. I–II. Budapest, 1900. I. 770–771.; A bene possessionatus réteg illusztrálására Bossányi Ferenc, Kazinczy Ferenc anyai nagyapjának klasszikus példáját szokták idézni. Kazinczy részletesen megrajzolta Bossányi alakját, aki Bihar megye egyik kiválósága volt. Két ízben, először 1751-ben, majd 1764-ben választották országgyűlési követté. Bár Bossányi saját korában vagyonosnak számított, családjával együtt nádfedeles vályogházban élt. Innen uralta a környéket „patriárchai felsőséggel [...]”, bírója, békéltetője, tanácslója az ügyefogyottaknak, perlekedőknek, osztozkodóknak, kik idegen vármegyékből és több napi járóföldekről hozzá folyamod-



A nemesek egy keskeny résen keresztül szemlélték a világot, és ez eltorzította arányérzéküket. Az önként vállalt elszigeteltség a nemzet nagyszerűségének érzetével párosult, amely a páratlan hősiességre épülő nemesi történeti narratívából eredt – gróf Gvadányi József „az egész világot rettentő őseink”-ről beszélt –, és ebből vezethető le az a gyakran kifejezésre juttatott elképzelés, hogy a világ, vagy legalábbis Európa kíváncsi, egyes időkben pedig félve tisztelő tekintete állandóan Magyarországra szegeződik. Még egy művelt nemes, Báróczi Sándor, a királynő testőrségének egykori tagja is hasonló gondolatokat hangoztatott: arra buzdította honfitársait, hogy alkossanak „józan törvényeket”, amelyek azután egész Európa tekintetét rájuk irányítják.<sup>25</sup>

Az állandóság érzetével szorosan összefonódott a klasszikusok öröksége, amely minden iskolát és művelt házat átítatott, és a kevésbé műveltek köreibbe is lehatolt, bár az ő beszélt és írott latin tudásuk korántsem ért fel a cicerói magaslatokig. A latin nyelv gyakorlati alkalmazása például a jogtudomány területén csak részben magyarázza ezt a vonzalmat. Lényegesebb az ókori görög és római világ bizonyos aspektusaival való azonosulás, amely erős pszichológiai kötődést alakított ki. Az antikvitás összetevői között a legnagyobb vonzereje a harmónia, kiegyensúlyozottság és nyugalom klasszikus eszményének volt. Ez az eszmény időtlennek tűnt csodálói szemében, és alkalmas volt arra, hogy pszichológiai elensúlyt képezzen az aggályokkal és félelmekkel szemben. A 18. századi körülményekre való alkalmazása kétségtelenül hozzájárult az állandóság érzetének fenntartásához. Számos magyar költő tartozott a klasszicista iskolához, és nem meglepő, hogy túlnyomó többségük, mint például Ányos Pál vagy Baróti Szabó Dávid nem csupán az irodalom terén, hanem a politikában is rendíthetetlen tradicionalista volt.

Míg a kiemelkedően gazdag arisztokrata családok, például a herceg Esterházyak a kellő anyagi birtokában belemerülhettek a barokk hivalkodásba, Mária Terézia már aligha engedhette meg magának azt a fényűzést, amelyben apja élt. A barokk szellem másik támasza, a katolikus egyház sem volt képes olyan mértékben továbbvinni a barokk pompát, mint a múltban. Mária Terézia és II. József alatt az egyházak állami ellenőrzése erősödött, és ez éppúgy gyengítette a barokk szellemet, mint az olasz teológus, Lodovico Muratori reformkatolicizmusa, amely megszabadította a hitéletet a barokk külsőségeitől, és egy bensősége-sebb kereszténységhez tért vissza.<sup>26</sup>

A barokkos fölény illúziója a magyar nemesség sajátos hajlamaiból eredt. Nagy többségük nem engedhette meg magának a barokk bőségét és költségeit, és a harmónia és egyszerűség klasszikus eszméinek megfelelően viszonylag szerényen élt. Ugyanakkor magukban a lovagias és nagyvonalú hűbérurat látták, és ez arra készítette őket, hogy megragadják azokat az alkalmakat, amikor eredendő gátlásaik és a körülményekből fakadó korlátok utat engedhettek a zabolátlan, választékos és szertelen, egyszóval barokk ünnepnek. Ez a barokk szellem időnként a városi népességet is megérintette, de mivel megnyilvánulása bizonyos alkalmakhoz kötődött, nagyszerűsége nem mindennapi valóságot tükrözött, inkább a nosz-

---

tak...”. Vagyonával, amely inkább örömeire szolgált, mintsem hasznára, keveset gondolt. Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Budapest, é. n. 23., 24., 26., 27.

<sup>25</sup> Négyesy László (szerk.): *Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály*. Budapest, 1904. 116.; Báróczi Sándor: *A védelmeztetett magyar nyelv*. Budapest, 1984. [15.] Eredetileg 1790-ben jelent meg.

<sup>26</sup> Gates-Coon, Rebecca: *The Landed Estates of the Esterhazy Princes, Hungary during the Reforms of Maria Theresa and Joseph II*. Baltimore, 1994.; Meszlényi Antal: *A jozefinizmus kora Magyarországon*. Budapest, 1934. 15–30.; Somorjai Ádám–Zombori István (szerk.): *A katolikus egyház Magyarországon*. Budapest, 1991. 63–64.; Kókay György: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest, 2000. 11–20.

taligikus álmokat, a képzelet extravagáns szárnyalását és a tomboló mámort jelenítette meg az emberek egyébként egyszerűen és szerényen folyó életében.

A nemesség kulturális dominanciája, amely azzal mérhető, hogy mit olvastak az emberek, szinte teljes volt. A forgalmazott könyvek túlnyomó többsége vallási tárgyú, illetve imakönyv volt. Hasonló népszerűségnek örvendtek a kalendáriumok, amelyek mindenféle tudnivalót tartalmaztak. Ezeket mindenki olvasta, aki egyáltalán tudott olvasni, még a parasztok is. A költők közül leginkább a 17. századi Gyöngyösi Istvánt és Zrínyi Miklóst kedvelték. Az ő heroikus barokk költészetük jól illett az egy évszázaddal későbbi magyar nemesemberhez. A hősokeket és királyokat ünneplő ponyvairodalmat, amelyhez a piacokon olcsón lehetett hozzájutni, széles körben olvasták. Kedveltek voltak az anekdotagyűjtemények, például Kónyi Józsefé, aki meglehetősen durva humorral szórakoztatta olvasóközönségét. Humor és éles irónia jellemezte a paszkvillus irodalmat, vagyis az országgyűlések idején keletkezett névtelen költeményeket. Végül meg kell emlékezni a regényekről is, amelyek egynémelyike, például Mészáros Ignác *Kartigamja* egészen fantasztikus történetet beszélt el. Dugonics András *Etelka* című műve a nemzeti hiúságnak kedveskedett, míg Kármán József regénye, a *Fanni hagyományai* a terjedő szentimentális ízlés igényeit elégítette ki.<sup>27</sup>

Leginkább a kortárs emlékiratok és politikai beszédek olvasása támaszthatja alá érveimet. Az emlékiratírók művei között gróf Bethlen Miklósé a legkorábbi, 1708 és 1710 között keletkezett. Bethlen arra buzdította a fiatalokat, hogy legyenek hűek a hazához és a Biblia tanításához. Minden érdemleges változásnak belülről, az emberi szívből kell erednie. Más lényegi kérdésekben Bethlen számára a jövő nem volt más, mint a jelen folytatása. Egy másik erdélyi nemes, Apor Péter eleven képet rajzolt az 1730-as évek erdélyi társadalmáról. Apor, aki buzgó Habsburg-párti katolikus volt, és szilárdan kiállt a nemesi privilégiumok mellett, már ekkor riadót fújt az Erdélyben terjedő új szokások miatt, amelyek szerinte aláaknázták a fejedelemség patriarchális idilljét.<sup>28</sup>

Gróf Károlyi Sándor emlékiratában csupa egyszerű kijelentő mondatban számol be meglehetősen mondén életviteléről az 1730-as években. Rettegi György, egy másik erdélyi nemes 1718 és 1767 között írta emlékiratait. Egész ténykedése szorosan kapcsolódott Doboka vármegye társadalmi és politikai életéhez. Azon kívül, hogy röviden megemlékezett Izabella hercegnőről, II. József jövendőbelijéről, aki Pármából Bécsbe utazott, és alkalmanként megemlégett olyan csatákról, amelyekben a monarchia hadserege is részt vett, a napló kizárólag helyi ügyekre összpontosít, a szerzőt a helyi hírek, pletykák érdeklik: ki mit és kinek mondott a megyében, ki kivel vacsorázott stb. Halmágyi István naplója az 1750–1760-as évekről informatívabb, ironikus megjegyzéseket tartalmaz az erdélyi vallási és politikai küzdelmekről, a külvilágra viszont csak egyetlen utalást tesz: a földbirtokosok vonakodtak külföldi példákat követni a mezőgazdasági egyesületek alapításában, mivel „lehetetlennek tartották, hogy ők jobbat találjanak, mint oly hosszú praxis alatt eleik találtak”.<sup>29</sup>

<sup>27</sup> Alszegehy Zsolt: *A könyv és olvasója*. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. I–I. Budapest, 1941. IV. 492–760.; Cushing, G. F.: *Books and Readers in 18th Century Hungary*. The Slavonic and East European Review, vol. 47. (1969) no. 108. 33–77.; Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1978. 24–28.; Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Budapest, 1943. 31–69.

<sup>28</sup> Tolnai Gábor (szerk.): *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*, Budapest, é. n. XIX–XXIX.; Máté Károly: *A magyar önéletírás kezdetei*. Minerva, 5. évf. (1926) 1. sz., 154–160.; Szádeczky Lajos: *Báró Apor Péter verses művei és levelei*. Budapest, 1903. 19–71.

<sup>29</sup> Szalay László (szerk.): *Gróf Károlyi Sándor Önéletírása 1–2*. Pest, 1865. 2. kötet 38–70.; Torma Károly: *Rettegi György emlékiratai*. Hazánk, 1. évf. (1884) 126–147., 212–224., 281–302., 362–383.; Szádeczky Lajos (szerk.): *Halmágyi István Naplói 1752–1753, 1762–1769 és Iratai 1669–*

A nemesek ragaszkodtak az állandóság érzetének fenntartásához. Ezt bizonyítja, hogy mennyire következetesen hangoztatták politikai céljaikat, amelyek mindig összhangban voltak szándékukkal, hogy megőrizték hatalmukat és privilégiumaikat, és mindazt tiszteletben tartásuk, amit a nemesség történeti örökségének tartottak. A hangnem és a stílus változhatott ugyan, de a 18. században egyetlen olyan országgyűlés sem volt, amely akár egy hajszálnyit is feladott volna a nemesek hatalmából, vagy legalább mérsékelte volna azt. Az 1790–1791-es országgyűlést megelőző diéták reakciós és obstrukciós voltához nem fér kétség. Bécs szemszögéből nézve az 1764–1765-ös országgyűlés jelentette a mélypontot, ahol a küldöttek hosszas és kicsinyes alkudozás után a Mária Terézia által kért hadiadó alig több mint felét ajánlották meg. A királynő haragosan hagyta el Pozsonyt, és bár még tizenöt éven keresztül uralkodott, soha többé nem hívta egybe a magyar rendeket. Az 1790–1791-es országgyűlés másként alakult, elég egy futó pillantást vetni néhány, egymásnak ellentmondó értelmezésére, hogy megbizonyosodjunk erről. George Bárány helyeslően jegyezte meg, hogy a hazafias reformerek a társadalmi–gazdasági haladás garanciájának tekintették az országgyűlésen becikkelyezett törvényeket, Moritz Csáky pedig „*Reformlandtag*”-nak nevezte. Barta János viszont úgy vélte, hogy az országgyűlés a hangzatos ígéretek beváltása helyett a nemesi kiváltságok ismételt megerősítésével ért véget.<sup>30</sup>

Egyetértek Barta Jánossal, de éppen az országgyűlés körüli vita teszi világossá, hogy 1765 óta történtek olyan változások, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ez a felvetés a lényegre mutat rá: vajon valódi haladásról lehet beszélni, vagy csak a felszínen tapasztalható változások, más szavakkal kifejezve, tartalmi vagy csupán stílusbeli váltás történt? A nemesség minden hatalma és befolyása ellenére sem élhetett a külvilágtól teljesen elzárkózva. Fokozatosan változások következtek be az étkezési szokásokban, terjedt a kávé, a tea, a csokoládé fogyasztása, a konyhai eszközök használata, szegényletes dologgá vált az étkezésnél a lerészegedés, hódítottak a külföldi ruhák és táncok (például a menüett). A valóságban a 18. századi Magyarországon a század második felében fokozatos szekularizációs folyamat ment végbe, ami pedig új magatartásminták megjelenését tette lehetővé, de a nemesek túlnyomó többsége ezek meghonosodását nem úgy tekintette, mintha ezzel bármilyen értelemben megtagadták vagy éppen aláásták volna hagyományos gondolkodásmódjukat. Amikor 1796-ban újra összehívták az országgyűlést, a követek, függetlenül attól, hogy milyen ruhát viseltek, és hogy késsel–villával ettek-e, továbbra is hajthatatlanul védtek a nemesi privilégiumokat. Felsőbüki Nagy József személynök, az alsótábla elnöke november 9-én kijelentette, hogy hajlandó hozzájárulni az ország védelméhez, amennyiben az kiterjed az alkotmány és az alapvető törvények továbbvitelére is.<sup>31</sup> Azt lehet tehát mondani, hogy a jómódú nemesség egy részleges modernizációs folyamaton ment át anélkül, hogy egyúttal igazából modernné vált volna.

Tagadhatatlan, hogy az 1796-os országgyűlést megelőző évtizedekben nemcsak kifinomult magatartásformák, hanem kifinomult eszmék is elérték Magyarországot. II. József reformjai megvalósításához merített belőlük, és számos jól képzett magánszemély dolgozott ki széles látókörre valló terveket az ország fellendítése érdekében. Gróf Teleki Sámuel

---

1785. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. 4. kötet. Budapest, 1906. 149–397., 397.

<sup>30</sup> Barany, George: *The Age of Absolutism, 1790–1848*. In: Sugar, Peter F. (ed.): *A History of Hungary*. Bloomington, 1990. 175.; Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*, 51.; Barta: *A tizennyolcadik század története*, 214.

<sup>31</sup> Vörös Károly: *A társadalom az életmód tükrében*. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790*. 1–2. Budapest, 1989. 1. kötet 759–760.

az egykamarás parlament bevezetését kívánta elérni, szót emelt amellett, hogy országos tisztségekre csak arra méltó embereket válasszanak, mégpedig születésre, vallásra való tekintet nélkül, támogatta, hogy az egyházak szigorú állami felügyelet alá kerüljenek, és jövedelmeiket fordítsák oktatási intézmények fenntartására. Gróf Batthyány Alajos még meszszebb ment: javasolta, hogy a nemesség önként vállaljon részt az adókból, illetve töröljék el a földesúri bíraskodást, a nemesség egyéb privilégiumait azonban nem érintette. Mint deista a felekezetek egyenrangúságát hirdette, az egyházi földeket állami tulajdonba kívánta adni, és szót emelt a lelkiismereti szabadság tiszteletben tartása mellett. Gróf Széchényi Ferenc egyetértett Batthyányval a nemesi adózás kérdésében, báró Skerlecz Miklós pedig azt vallotta, hogy bizonyos alkotmányos jogokat a nem-nemesekre is ki kell terjeszteni.<sup>32</sup>

A felvilágosult eszmék egynémelyike áthatott a bene possessionatus réteg vastag védőpáncélján is, csakhogy ők a maguk hasznára fordították azokat. Rousseau *Társadalmi szerződése* olvasott volt a felvilágosult literátusok körében, akik közül néhányan, mint például Hajnóczy József, Koppi Károly és Belnay György arra támaszkodva követelték a nemesi privilégiumok eltörlését, ócsai Balogh Péter, a nemesi követek hangadója az 1790–1791-es országgyűlésen a Rousseau-nál az uralkodóval szerződést kötő népet a nemességgel azonosította, és a szerződés újratárgyalását követelte, lényegében a nemesség diktálta feltételek alapján.<sup>33</sup>

A nemesség politikai hatalma teljes volt azokon a területeken, ahová kiterjedt hatásköre, és az 1790–1791-es országgyűlés lefolyása is ezt igazolja. Ürményi József, a személynök, az alsótábla elnöke bevezetőjében arról szólt, hogy a „tösgyökeres” magyar törvények „egyedül a jó erkölcs, jámborság és a közjónak előmozdítására való igyekezet”-et célozzák. Később így folytatta: „az egész világnak szemei reánk vagynak függesztve”. Az ország főbírája, gróf Zichy Károly, megismételte ezt a gondolatot: „valamint az egész kiterjedt világon nagy híre, nagy neve vagyon nemzetünknek [...], mind távolabb lévő fejedelmek és nemzetek vigyázó szemmel figyelmeznak reánk [...] Méltó azért, hogy [...] nemcsak dicsőséges magyar eleinknek nyomdokaiba visszatérhessünk; de a külső szomszéd világnak is erántunk való várakozását bétölthessük”. A prelátusok is hasonlóan vélekedtek. Batthyány József herceg, Magyarország hercegprímása szerint „ne csak visszaállítassanak ősi törvényeink [...], hanem örökké is minden következő időkre tétessenek.” Ürményi felvilágosult reformer volt, Zichy és Batthyány mind a ketten művelt arisztokraták. Vajon hittek saját szavaikban? Erre a kérdésre nem lehet határozott választ adni, de úgy tűnik, hogy még a reformer és művelt nemesek sem tudtak ellenállni annak az erős érzelmi töltetű és történetileg megalapozott szellemiségnek, amely rendjüket teljes egészében áthatotta.<sup>34</sup>

<sup>32</sup> Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom (1790–1792)*. In: Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. 1–2. Budapest, 1983. 1. kötet 41–45.; *Diarium Comitiorum Regni Hungariae A Serenissimo, AC Potentissimo Imperatore, Hungariae, et Bohemiae Rege Francisco Secundo in Liberam, AC Regiam Civitatem Posoniensis in Diem 6tam Novembris Anni 1796*. *Indictorium. Originarie Hungarica Lingua Conceptum, et Autoritate Comitiorum Latinitate Donatum*. Posonii, 1796. 3.

<sup>33</sup> Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, 1978. 352–353.

<sup>34</sup> *Naponként való jegyzései az 1790dik esztendőben Felsőleges II. Leopold Tsászar és Magyar Ország Király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, s Szent András havának 3dik napjára Posony királyi városába általtétegett, s ugyanott következő 1791dik esztendőben Böjt-Más havának 13dik napján befejezett magyar ország gyűlésnek; mellyek eredet-képen magyar nyelven irattak és az ország gyűlésének fő-vigyázata alatt, hitelesen deák nyelvre is fordítottak*. Buda, 1791. 4., 7., 16., 14.

Az országgyűlés kilenc bizottság felállítását határozta el, amelyek feladata a lehetséges további reformok megvitatása volt, és ez visszatekintve is haladónak tüntette föl az 1790–1791-es országgyűlést, viszont ez csak részben indokolt. Annak ellenére, hogy a jozefinista reformok számos veterán híve, mint például báró Skerlecz Miklós, gróf Széchényi Ferenc és Podmaniczky József, hogy csak néhányat említsünk közülük, részt vett a deputációk munkájában, a bizottságok összeállítása a konzervatív tradicionalistáknak kedvezett. Bár a reformerek több száz javaslatot készítettek, ezeket egyelőre félretették, és hagyták, hogy előbb-utóbb elenyésszenek.<sup>35</sup>

II. József uralkodásának viharos évtizede után a követek elsődleges szándéka a *status quo ante* helyreállítása volt: vissza akarták állítani mindazt, ami lehetséges volt, és megújítani, amit jónak láttak, de mindenáron megőrizni hatalmi monopóliumukat. Az elfogadott törvények csak egy kis része nevezhető haladónak. A rendek jóváhagyták Mária Terézia úrbéri rendelkezéseit és II. Józsefnek a jobbágyok szabad költözését lehetővé tevő rendeletét, az igazságszolgáltatás területén pedig az országgyűlés eltörölte a kínvallatást, és lehetővé tette, hogy nem-nemes is fellebbezhessen az ellene hozott halálos vagy más súlyos ítélettel szemben. Az országgyűlés a legfontosabb eredményt a vallási tolerancia terén érte el. A katolikus–protestáns gyűlölködés még a tradicionalisták körében is gyengült már egy ideje, ez főként a növekvő szekularizációnak volt köszönhető, amely elősegítette a felekezeti határokon átívelő kapcsolatok, sőt barátságok kialakulását; politikai szempontból is szükséges volt, hogy a nemesség testületi érdekei győzedelmeskedjenek a vallási megosztottságon. Bár a katolikus egyház megőrizte államvallás jellegét, a reformátusok, evangélikusok és a görögkeletiek közel egyenjogúvá váltak a katolikusokkal.<sup>36</sup>

Semmi esetre sem szeretnék átesni a ló túloldalára, ami a témáról eddig mondottakat fölülvizsgáló írások esetében könnyen előfordulhatna. Robert Darnton legutóbbi könyvében nemcsak a „jelenizmus” (*presentism*) veszélyére figyelmeztet, azaz hogy a múltat túlságosan a jelen nézőpontjából vizsgáljuk, hanem – ismét az ő szavával élve – a „múltizmussára” (*passéisme*) is. Szerinte ez akkor következik be, ha a történész a múlt megszállottjaként „felnagyítja mindazt, ami egyedivé teszi a múltat, és aránytalanul eltúlozza sajátos vonásait”.<sup>37</sup> Tudni kell ellenállni a régi patriarkális világból áradó bájnak, és ügyelni kell arra, hogy miközben történeti jelentőségének megfelelően elhelyezzük összefüggésében, megfelelő mértékben vegyük figyelembe azokat az áramlatokat, amelyek szembenálltak az intézményesült gondolkodással és előrevetítették a modern Magyarország születését. Gróf Teleki és Batthyány reformelképzeléseinek említésével néhányat már bemutattam ezek közül. Többször szóltam a társadalom szekularizálódásáról is. Anélkül, hogy el akarnám túlozni ezt a jelenséget, ami azt jelentené, hogy tagadnám a vallásnak az emberek életében játszott változatlanul fontos szerepét, hangsúlyozni kell, hogy az egyházak befolyása az állami ellenőrzés erősödésének arányában gyengült. Az oktatás fejlődése szintén figyelemreméltó volt, még akkor is, ha a *Ratio Educationis*ban foglaltak nagy része nem valósult meg.<sup>38</sup>

<sup>35</sup> Pajkossy Gábor: *Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében*. In: Klaniczay Gábor – Poór János – Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében*. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára. Budapest, 1985. 169–173.

<sup>36</sup> Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1–2. Budapest, 1907. 1. kötet 109.; Pajkossy Gábor: *Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések (1790–1830)*. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 1998. 135–137.

<sup>37</sup> Darnton: *Washington's False Teeth*, XIII.

<sup>38</sup> Kontler: *A History of Hungary*, 211–212.

A külföldi utazások hozzájárultak a külvilág felé való nyitáshoz. Ez lassú folyamat volt, mivel a nyugati utazás még mindig viszonylag ritka, az utazókra gyakorolt hatása pedig gyakran kiszámíthatatlan volt. Berzeviczy Gergely például maradandó élményeket szerzett angliai tartózkodása során, Mátyási József pedig németországi tapasztalatai alapján, ahol jobb ízlésű társalgással, szebb lakásokkal és jobb étellel találkozott, kénytelen volt visszautasítani a mondást, mely szerint – „*extra Hungariam non est vita*”. Hazatérése után mégis ennek a gondolatnak lett lelkes pártolója, azt írta például, hogy Magyarország „földi Kanahán, Európa Édene”.<sup>39</sup> Számos, főként protestáns fiatal tanult külföldön, elsősorban német egyetemeken. Közülük jónéhányan fényes pályát futottak be, mint például Maróthi György és Hatvani István debreceni professzorok, vagy Rát Mátyás, a magyarországi újságírás úttörője, de a legtöbben szegény falvak kálvinista gyülekezeteiben teljesítettek lelkeszi szolgálatot. Közülük Keresztesi József keserűen panaszkodott emlékirataiban, hogy „alávaló faluba igen bárdolatlan és csalárd emberek közé, nem tudva, mintegy számkivetetvén, csaknem remetei életre” jutott. Kármán is megemlékezett sorsukról: „Bizonyosága voltam sok külföldi főiskolákat megjáró ifjak rakodt és széles esmérteiknek. De alighogy hazatértek amazok ősi mezeikre, nem tudom, micsoda kimagyarázhatatlan elalélás foglalta el őket.”<sup>40</sup>

A felvilágosult gondolkodás úttörői felül tudtak emelkedni ezen a kábulation, vagy azért, mert viszonylagosan jó körülmények közé születtek, vagy pedig más okból kifolyólag voltak szerencsések. Nem kisebbíti sem őket, sem pedig történeti jelentőségüket, ha kiemeljük, hogy ők képviselték a legjobban koruk átmeneti jellegét. Valamennyien feudális milióbe születtek, hagyományos nevelésben részesültek, és ez eleve meghatározta gondolkodásuk egyes elemeinek állandóságát, még ha a későbbi benyomások el is fordították őket bizonyos hagyományoktól. Az egydimenziós történetírás alkalmazása tehát az egyénekre alkalmazva is helytelen. Ahogyan T. C. W. Blanning elég velősen megfogalmazta, „a valóság a korcsokat kedveli”.<sup>41</sup>

A költő, író és filozófus Bessenyei György számára Mária Terézia bécsi magyar testőrségének tagjaként nyílt alkalom a francia kultúra elsajátítására, leginkább Voltaire-t csodálta. Fáradhatatlanul igyekezett terjeszteni a magyar nyelvet, kultúrát, előrevinni a szabadság és tolerancia ügyét. Mégis, a jobbágyokról szólva a magyar nemesség retorikáját hirdette. Kétségtől elítélte a jobbágyok elleni kegyetlenkedést, de helyeselte, hogy ellenőrzés alatt tartásuk őket, mert ha felkelnek, „nincsen olyan kegyetlen fenevad és *hirkániai* tigris, mely nála mérgeesebb, dühösebb pusztításokat kövessen el.” Okkal dicsérik Batsányi Jánost 1789-ben megjelentetett lelkesült forradalmi költeményéért, amelyben az elnyomás gyakorlóit és áldozatait egyaránt arra hívta fel, hogy vigyázó szemeiket Párizsra vessék. Egy évvel később mégis Abaúj vármegye nemeseinek helyreállított szabadságát ünnepelte. Igaz, a nemesek a királyi abszolutizmus ellen tiltakoztak, de csakis a saját szűken értelmezett érdekeik védelmében. Az arisztokraták közül gróf Fekete János személyesen is ismerte Voltaire-t, aki a gróf nagylelkű ajándékaként kapott magyar borért cserébe dicsérte francia nyelvű verseit. Fekete *Mes Rapsodies* című könyvét a katolikus egyház indexre tette erősen

<sup>39</sup> H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely. A reformpolitikus 1763–1795*. Budapest, 1967. 125–126.; Mátyási József: *Ötvenkét jó napból mulatságos egy óra, vagy frankfurti utazásom 1792-ik esztendőben*. Széphalom, 1. évf. (1927) 85. Idézi Otrókosi Nagy Gábor: *Mátyási József és a magyar polgári életszemély kialakulása*. Debrecen, 1944. 15.

<sup>40</sup> *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztesi József naplója*. Pest, 1868. 161.; Kármán: *A Nemzet csinosodása*, 12.

<sup>41</sup> Blanning, T. C. W.: *The Eighteenth Century*. Oxford, 2000. 88.

antiklerikális tartalma miatt. Mégis, II. Józseffel szemben védelmezte az ország alkotmányát és a nemesi privilégiumokat.<sup>42</sup>

Ezt a kettősséget legjobban a szabadkőműveseknél lehet érzékelni, akik az emberiség és a tolerancia eszményeinek megvalósítására törekedtek. Kazinczy 1790. március 25-én Aranka Györgyhöz írt levelének szavai szerfelett harciasan hangoznak: „Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a Superstitio kezéből a véres tört, és irtózató képéről lekaparni az álorcát. Voltaire, Rousseau, Helvetius [...] adnak paizst balomba, jobbomba kardot...” Valóban, a páholyok sokat tettek a vallási toleranciáért és a protestánsok egyenjogúsításáért, de a társadalom hierarchikus mentális felépítése őket is áthatotta. Johann Gabelhofer, pap és a teológia professzora, maga is szabadkőműves ironikusan jegyezte meg: „A magyar páholyok nem különböznek a francia páholyoktól. Ők is az emberi szabadság és teljes egyenlőség teljes visszaállítására törekszenek, csak hogy a magyar Frères Américains csupán azokra korlátozzák a szabadság és egyenlőség élvezetét, akiket a természet születésüknél fogva kiválasztott a többi ember közül.”<sup>43</sup>

Az 1780-as években és a következő évtized elején meglehetősen heves politikai és intellektuális forrongás volt tapasztalható: megjelentek az első magyar nyelvű hírlapok, és röpiratok százai árasztották el a piacot, amelyek a szélsőséges klerikalizmustól a radikális utópiáig terjedő nézeteket fejtettek ki. A magyar újságok előfizetőinek száma százas nagyságrendben mérhető ekkor, de nem szabad elfelejteni, hogy az egyes példányok gyakran körbejártak, és így az olvasók száma meghaladta az előfizetőkéét. A nyomtatott röpiratok példányszáma változó volt, valószínűleg nem haladta meg a könyvek néhány százra tehető átlagát.<sup>44</sup>

Ennek az erjedésnek és általában a magyarországi felvilágosodásnak a teljesítménye nem nevezhető felületesnek; ami felületes volt, az a hatás, amelyet a korban a társadalomra gyakorolt. Semmit sem változtatott a nemesség nagy részének megingathatatlan hitén, miszerint társadalmuk alapjában véve jól működik, és érintetlenül hagyta az állandóság érzetét is. A francia forradalom véres szakasza rémülettel töltötte el a nemeseket. Ez azt eredményezte, hogy még szorosabbra zárták soraikat, és nagy többségük lekicsinylően nem vett tudomást a forradalom erőtlén hazai visszhangjáról, a rosszul átgondolt és szervezett Martinovics-féle összeesküvésről. A század, ahogy Magyarországon megismertük, 1795-ben ért véget. A jakobinus mozgalmat követő bosszú véres volt, és a Habsburg uralom, R. J. W. Evans szavaival, „egy vérszegény dinasztikus lojalizmus” árnyékát vetítette előre. A kulturális erjedés semmivé lett. „Alig serkentünk fel ama lomha álomból, melyben századokig aludtunk – írta Csokonai Vitéz Mihály egy gróf Széchényi Ferenchez címzett levelében 1798. január 23-án –, s újra szunnyadunk. Odavan minden igyekezetünk, serénységünk ismét megszakadt.”<sup>45</sup>

<sup>42</sup> Kókay György: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest, 2000. 81–88.; Besenyei György: *Holmi*. (1779.) In: Bíró Ferenc (szerk.): *Bessenyei György válogatott művei*. Budapest, 1987. 336–340.; Keresztúry Dezső – Tarnai Andor (szerk.): *Batsányi János válogatott művei*. Budapest, 1956. 83., 84–87.; Morvay Győző: *Galánthai Fekete János*. Budapest, 1903. 84., 87., 123., 126.

<sup>43</sup> Vermes Gábor: *Ideál és valóság: szabadkőművesek Magyarországon a 18. században*. In: Angi János – Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, 2000. 91–104. 95., 97–98.

<sup>44</sup> Kókay György: *A magyar sajtó története 1705–1848*. Budapest, 1979. 123., 221. Hálával tartozom két budapesti barátomnak és kollégámnak, Pajkossy Gábornak és Kerényi Ferencnek az ebben a bekezdésben olvasható adatokért.

<sup>45</sup> Ifj. Barta János: *Illúziók és realitás a magyar jakobinusok mozgalmaiban*. Századok, 129. évf. (1995) 4. sz. 883–898; Evans, R. J. W.: *Josephinism, 'Austrianness,' and the Revolution of 1848*.

Benda Kálmán fontos kérdést tett fel egyik tanulmányában: „Hogyan nőtt ki ebből az elmaradt nemességből az 1820-as, 30-as évekre a hazai viszonylatban számot tevő elit, az a réteg, amely elindította a reformkort?”<sup>46</sup> Hiszen ha visszatekintünk a 18. századba, azt látjuk, hogy a nemesek nagy része nem érintkezett a felvilágosodás eszméivel, ha mégis, megvalósíthatatlan terveik papíron maradtak, radikális kijelentéseik nem többek szónoki fordulatnál, és ha valamelyikük tett is elvont filozófiai megállapításokat, ezeket csak kevesen olvasták. Mindez együttvéve nem igazán készítette elő a talajt a későbbi cselekvés számára. Ami előkészítette, az a 18. század második felében még gyerekcipőben járt, de hatása egészen a 19. század első két sötét évtizedén át halmozódott: az irodalmi kritikáról és a satíráról van szó. Azok a korszakok, amelyeket átítatott az állandóság érzete, természetükből adódóan ellenségesen viszonyultak a kritikához. Viszont bármi, ami rést ütött ezen az érzereten, bizonyos értelemben modernséget jelentett. Az 1770-es évek előtt Magyarországon az irodalmi műveket gyakran kritika nélküli csodálattal olvasták. Ha volt egyáltalán kritika, az a tradicionalistáktól származott, akik az idegen hatásokat támadták, amelyek szerintük a *status quot* fenyegetik. Ebben a szellemben írt Apor, Faludi, Orczy, Baróti Szabó és Gvadányi. Azonban a kritika kétélű fegyver, és a szekularizáció, valamint a felvilágosult eszmék fokozatos terjedése következtében a kritikának támadnia, a satírának pedig gúnyolnia kellett a társadalom észlelt hibáit. Bessenyei *A filozófus* című darabjában Pontyi figurája a korlátolt, elmaradott és műveletlen nemeseket tette nevetség tárgyává, csakúgy, mint Csokonai *Tempefőijének* komikus alakjai, báró Serteperti, Koppóházy és Tökkolopi. Az irónia a pamfletekben és a paszkvillus irodalomban is gyakori volt. Azonban a közönség jelentős részét ez nem szórakoztatta, mivel a kritikát a harmónia és a keresztényi szeretet megtagadásának tekintették. Az 1780-as évek elején a költő Rájnis József durván visszautasította az újságíró és kiadó Rát Mátyás kritikáját. Rát higgadtan válaszolt, de olvasói így is felháborodásuknak adtak hangot.<sup>47</sup>

Az irodalmi kritika elvesztette életét, és a satírárt is csupán mértékkel alkalmazták. Mindazonáltal az első kritikusok példát teremtettek, és ettől fogva nem volt visszaút. Az elnyomás és a szigorú cenzúra ellenére az irodalmi kritika és a satíra még 1795-ben sem tűnt el. Végül is az akadályok elhárultak, és a művelt olvasók egy egész generációja vált képzetté a kritikai gondolkodásban. A reformkor bizonyára több forrásból táplálkozott, de ez a sajátos képzettség a reformok elfogadásának kritikai előfeltételévé vált. Ez a késő 18. század valódi haladó öröksége. Egy másik konklúzió az lehetne, hogy bár a 18. századi Magyarországon nem lehet elhanyagolni a haladó trendeket és az előremutató változásokat, ezek még általában beágyazódtak az ország zord környezetébe és a kortársak tradicionális szellemi beállítottságába.

Fordította: LUKÁCS ANIKÓ

---

In: Robertson, Ritchie – Timms, Edward (eds.): *The Austrian Enlightenment and its Aftermath*. Edinburgh, 1991. 148. Harsányi István – Gulyás József (szerk.): *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelek*. 1–3. Budapest, 1922. 2. kötet 645.

<sup>46</sup> Benda Kálmán: *A magyar köznemesség művelődési törekvései a XVIII. században*. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 7. (1981) 87–92., 88.

<sup>47</sup> Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*. Budapest, 1925. 9–21.; Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, 1970. 142–145.





SPANNENBERGER NORBERT

## „Ösztönzés és alakítás, ébresztés és fegyelmezés, megtisztítás és támogatás”

*A nemzetiszocialista népcsoportpolitika egy ismeretlen forrása*

A nemzetiszocialista népcsoportpolitika nem járt be „egyenes vonalú” fejlődési utat. A nemzetiszocialisták 1933-as hatalomátvételét követően nem következett be új, radikális változás a külföldi német népcsoportokkal kapcsolatos politikában. Az elmélet és a gyakorlat erőterében számos objektív körülmény befolyásolta az új rezsim népcsoportpolitikáját, amely agresszív politikai szemantikájában önmagát „nagy-németként” (*großdeutsch*) határozta meg. A nemzetiszocialista mozgalom 1933-ig ellenzéki pozícióból kényelmesen dobálózhatott ilyen jelszavakkal, azonban azt is világossá tette, hogy a „népiségpolitika” (*volkstums-politik*) ideológiájában meglehetősen alárendelt szerepet játszott. Ha a nemzetiszocializmus önmagát „nagy-német” címmel illette, ez elsősorban propagandacélokat szolgált, hisz a Weimari Köztársaság egyik legnagyobb pszichés terhe az igazságtalannak érzett versailles-i szerződések erkölcsi-érzelmi elutasítása volt, mely nélkül egyetlen korabeli párt sem számított szalonképesnek. Két komponens teljesen nyilvánvalóvá tette ezt: A nemzetiszocializmus nem „népi” (*völkisch*), hanem faji (*rassisch*) ideológiát hirdetett még akkor is, ha természetesen az élő és épp ezért könnyen instrumentalizálható népiségi szólamokat – mint például a „népközösséget” (*Volksgemeinschaft*) – szintén felhasználta saját céljaira.<sup>1</sup> De épp ez a taktika könnyítette meg az átmenetet a Weimari Köztársaság politikájából a nemzetiszocialista népcsoport-politikába a harmincas évek közepén. Ebből az ideológiai gyökekre visszavezetett etatista-pragmatikus politikából következett, hogy nem az érintett népcsoportok „érdeke” volt mérvadó (egzisztenciájuk biztosítása politikai, gazdasági, szociális stb. téren), hanem az adott „faj nyersanyagtartalmának” biztosítása annak érdekében, hogy a hierarchiában e népcsoportok felett álló „anyanemzet” érdekei érvényesüljenek. Hogy itt egy etatista elgondolásból származó alárendeltségi viszonyról volt szó, az érintett kisebbség még sokszor a háború végéig sem tudták pszichésen feldolgozni.

Ez a problematika a német közvéleményben leginkább érzelmi húrokat megpendítő vitában, Dél-Tirol esetében vált nyilvánvalóvá. „Németországnak közös úton kell haladnia azzal az Olaszországgal, amely a nemzeti újjászületését éli, és amely előtt nagy jövő áll. Ehhez hozzátartozik a dél-tiroli németekről való világos és meggyőző lemondás. A Dél-Tirolról folyó fecsegés és a fasiszták ellen irányuló üres tiltakozások csak ártanak nekünk, mivel elidegenítik őket tőlünk” – jelentette ki Hitler már 1922-ben Münchenben.<sup>2</sup> Az ideológiai premisszák és a nemzetiszocialista térpolitika szövetségpolitikai kalkulációinak konfliktu-

<sup>1</sup> A korabeli terminusok kontinuitásához lásd egy nemrég megjelent kitűnő tanulmányt Richter, Ludwig: *Die Deutsche Volkspartei 1918–1933*. Düsseldorf, 2002.

<sup>2</sup> Gruber, Alfons: *Südtirol unter dem Faschismus*. Bozen, 1978, 171.

sában Dél-Tirol esete viszont nem kivétel, hanem sokkal inkább precedens volt hasonló konfliktusok megoldására. Külpolitikai érdekből ugyanis Hitler hajlandó volt – adott esetben csak átmenetileg – feláldozni a lengyel- vagy a magyarországi német népcsoportot is.<sup>3</sup>

Csak feltételesen beszélhetünk perszonális-szervezeti kontinuitásról a Weimari Köztársaság és a Harmadik Birodalom népcsoport-politikájában. Alapos elemzés után nyilvánvalóvá válik, hogy szervezeti és elitváltás jellemzi a harmincas évek közepét. A Weimari Köztársaság ún. népiségi szervezetei, mint például a VDA (*Verein für das Deutschtum im Ausland, Egyesület a Külföldi Németységért*) adták ugyan az alapot, de ezek a szervezetek vagy megszűntek, vagy miután teljesen átfomálták azokat, közvetlenül az *SS-Hauptamt* alá tartoztak. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a VDA neve ugyan fennmaradt, erősen korlátozott működését az SS irányította, s társadalmi domináns szerepét maga az NSDAP vette át. A náci hatalomátvétel ugyanis a „népességpolitikában” is mindvégig centralizációs törekvéseket mutatott. Az újonnan létrehozott és közvetlenül Rudolf Heß alá rendelt *Népinémet Tanács (Volksdeutscher Rat)* hatáskörébe tartozott – legalábbis névlegesen – ez a terület. Ugyanakkor a külföldi németekkel foglalkozó legnagyobb civil szervezet, a VDA<sup>4</sup> autonómiáját maga Heß erősítette meg, ezáltal is látszólag biztosítva a kontinuitást.<sup>5</sup> Ez a propagandafigyelés elérte a kívánt hatást: A VDA „felértékelése” nyomán Hitler olyan ellenfeleinek is kedvező irányba változott meg az álláspontja, mint például a felső-sziléziai katolikus képviselő Dr. Christoph Pan és a magyarországi német kisebbség szószólója, Jakob Bleyer professzor, aki túláradó lelkesedésében Hitlert „a mi népi kancellárunk”-nak nevezte.<sup>6</sup>

Ezek az első lépések azonban pusztán taktikai húzások voltak: A párt a fennálló struktúrák kihasználásával időt akart nyerni, mert abból indult ki, hogy egy átmeneti időszakról van szó. Ezért meg kellett nyerniük a meglévő népiségi szervezetek bizalmát. A nemzetiszocializmus népiségi szólamai igen hasznos szolgálatot tettek, hisz a rezsim konszolidálásáig a közös nevezőt kellett kidomborítani. Ez a stratégia már csak azért sem esett nehezebbre a náci rendszernek, mert mind kül-, mind belpolitikai síkon számos esetben kellett hasonlóan eljárnia.<sup>7</sup> Ebben az összefüggésben elég csak arra utalni, hogy a külügyminisztérium

<sup>3</sup> Ritter, Ernst: *Das Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917–1945*. Wiesbaden, 1976. 3.; Dél-Tirolról hivatalosan Hitler csak az *Anschluss* és Cseh-Morvaország megszállása után mondott le egy hivatalos egyezményben. Az egyezmény hatását illusztrálja, hogy míg az *Anschluss* a „völkisch” politika csúcspontjaként lett propagálva, s Dél-Tirol is saját „Anschluss”-ával számolt, az egyezmény után komoly zavargások támadtak Innsbruckban. Ugyanakkor Ciano elégedetten jegyezte fel naplójába: „La cosa va bene”. Gruber: *Südtirol unter dem Faschismus*, 231.

<sup>4</sup> Az 1881-ben alapított VDA olyan ismert személyiségek támogatását tudhatta maga mögött, mint Heinrich von Treitschke, Theodor Mommsen, Felix Dahn és Franz Liszt. Az első világháborút követően Paul von Hindenburg vállalta a védnökséget. A tagok száma az 1919-es 700000-ról 1928-ra 2,5 millióra nőtt. Vö. *Globus*, 33. (2001) nr. 3. 8–9.

<sup>5</sup> „Hitler mindenkít [a VDA-vezetőséget, Sp. N.] kézfogással köszöntött, és egy rövid beszédet tartott. Valamennyi résztvevőre mély benyomást gyakorolt Hitler személyisége, és az ő igen világos, komoly és józan okfejtése. Tőmondatai arról tettek tanúbizonyságot, hogy rendkívül beható ismeretekkel rendelkezik a határmenti és a külföldi németek mind általános, mind egyéni problémájáról.” Jacobsen, Hans-Adolf: *Hans Steinacher. Bundesleiter des VDA 1933–1937. Erinnerungen und Dokumente*. Boppard am Rhein, 1970. XLII.

<sup>6</sup> Uo. 7. és 15.

<sup>7</sup> Ez mind a kül-, mind a belpolitikára érvényes volt. Ide tartozott többek közt a szakszervezetek szétverése, a pártok megsemmisítése, a nagytőke bizalmának megszerzése stb. Ehhez jött még, hogy Németország soha nem volt külpolitikailag olyan elszigetelt, mint 1933 nyarán. S Danzig kivételével sehol sem tudott az NSDAP mint a „külföldi németiség motorja” érvényesülni. Részletelesen lásd Broszat, Martin: *Der Staat Hitlers*. München, 1976, konkrétan a külpolitikáról: 274–283.

apparátusában és élén sem történt személycsere 1933 folyamán, amivel éppúgy a kontinuitást és az új rezsim szalonképességét igyekeztek demonstrálni. S nem utolsó sorban a párt-szervezetek összevisszaságában sem forrt még ki, hogy ki kapja meg a legfőbb hatalmat a „népcsoportkérdésben”.<sup>8</sup>

A náci népcsoportpolitika – mint látni fogjuk – egy mereven egységes sémát igyekezett ugyan megvalósítani, ez azonban az adott népcsoportok különböző infrastrukturális adottságai miatt eleve kudarcra volt ítélve.<sup>9</sup> Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban élő német kisebbségek mindössze 13–14 éves fejlődésének komparatív vizsgálata megadja a magyarázatot arra is, hogy 1933 után miért volt a nemzetiszocializmus befolyása olyan nyilvánvalóan különböző mértékű e kisebbségek létére. Ezért nem beszélhetünk homogén, a náci hatalmi apparátus által sablonosan egységesített délkelet-európai németsegről sem. S főleg nem értékelhetjük a magyarországi német kisebbség helyzetét modellként.<sup>10</sup> A legújabb kutatási eredmények ugyanis kifejezetten arra hívják fel a figyelmet, hogy – különböző okok miatt – a romániai, a jugoszláviai és a magyarországi németiség sok hasonlósága mellett igenis különböző utakon járt. S épp a magyarországi német kisebbség nem tudott lépést tartani az utódállamok német kisebbségeivel. Ez részben az infrastrukturális – politikai párt, német iskolarendszer és különböző érdekvédelmi szervezetek hiányára –, részben mentális okokra – például a magyar államiság eszméjéhez való kötődésre – vezethető vissza.<sup>11</sup> Végül nem szabad szem elől téveszteni, hogy a versaillesi-rendszer határmódosítása Délkelet-Európában semmilyen közvetlen előnnyel nem járt volna a német politika számára, ezért az ott élő német kisebbségek stratégiai értéke is kisebb volt számukra, mint a Birodalommal szomszédos országokban élőké.<sup>12</sup>

Az NSDAP végcélja az volt, hogy a „népiségi szervezetek” vezető pozícióiba saját kádereit ültesse, illetve azokat a saját állam- és pártrendszerébe illessze. Azonban hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a párt saját soraiból csupán csekély számú „népiség-harcos” állt rendelkezésre, hisz a „népiségvédő munka” aktivistái főleg a nemzeti-konzervatív pártokhoz álltak közel. A náci párton belül egy igen heves konkurenciaharc bontakozott ki, mert számos pártszervezet önmagának követelte e terület ellenőrzésének monopóliumát. Különösen a Wilhelm Bohle *Gauleiter* vezetése alatt álló NSDAP *Külföldi Szervezete* (*Auslandsorganisation der NSDAP*; AO) lendült azonnal támadásba.<sup>13</sup> Bohle ezúttal hatáskörén kívül

<sup>8</sup> Ekkor még a különböző pártszervezetek – a *Politische Organisation* (PO), a *Sturmabteilung* (SA) és a *Schutzstaffel* (SS) – között dúló hatalmi harc sem dőlt el. Lásd Erdmann, Karl Dietrich: *Deutschland unter der Herrschaft des Nationalsozialismus 1933–1939*. München, 1999. 110.

<sup>9</sup> További árnyalt elemzést kívánna a tengerentúli német népcsoportok kérdése, hisz elvileg ezekre is igényt tartott a náci ideológia, de mind a földrajzi, mind a politikai adottságok más keretet szabtak. Elég legyen itt annyit megjegyezni, hogy e népcsoportok kisebb jelentőséggel bírtak az említett okok miatt, és inkább a megálmódott új német gyarmatok benépesítéséhez számoltak velük. Wilhelm, Cornelia: *Bewegung oder Verein? Nationalsozialistische Volkstumspolitik in den USA*. Stuttgart, 1998. 35–36.

<sup>10</sup> Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften” von 1931–1945*. Baden-Baden, 1999. 292.

<sup>11</sup> Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (Hg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46*. München, 1999.

<sup>12</sup> Vö. Schödl, Günther: *Deutsches Reich und Auslandsdeutschtum*. In: Uő. *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau*. Berlin, 1995. 641–650.

<sup>13</sup> Ernst Wilhelm Bohle (1903–1960) Rudolf Heßnek köszönhette karrierjét. 1931 óta volt tiszteletbeli munkatársa az AO-nak, melynek vezetését 1933. május 8-án vette át. Az AO-t mint az NSDAP külügyi osztályát 1931. május elsején alakították meg Hamburgban a külföldön élő párttagok pat-

eső területen folytatott tevékenységet, ugyanis az *Auslandsorganisation* pusztán a külföldön élő párttagok patronálásában volt illetékes. Bohle ennek ellenére célirányosan törekedett a birodalmi népiségszervezetek kiiktatására annak érdekében, hogy a külföldi német kisebbségeket totalitárius elvek alapján a saját védőszárnyai alá vegye, és azokat az „anyaország” parancsnoksága alá rendelje. Ez irányú tevékenységének legfőbb célpontja már 1934-től a VDA volt. 1937-re valóban sikerült is elérnie, hogy ezen „reakciós-konzervatív” egyesület egyetlen képviselője se tarthasson beszédet pártrendezvényeken.

Bohle hatalmának megnövekedése ugyanakkor nem állt riválisainak érdekében. Karl Haushofer 1935-ben meggyőzte Heßt arról, hogy a „kevésbé hatékony” *Népinémet Tanácsot* (*Volksdeutscher Rat*), egy új, a háttérben megbúvó szervezettel helyettesítsék, amelynek vezetését egy megbízható párttagtársra bízzák. Az újonnan létrehozott *Kursell Iroda* (*Büro Kursell*) életre hívása, amely röviddel azután a *Népinémet Közvetítőhivatal* (*Volksdeutsche Mittelstelle*, VOMI) nevet kapta, a népiségi munka tényleges centralizálását jelentette, mivel e szervezet a „népi németeket” érintő valamennyi ügy mértékadó intézményévé vált. A VOMI névlegesen a *Führert* helyettesítő törzskar külpolitikai kérdésekkel foglalkozó megbízottja, Ribbentrop alá tartozott. A *Kursell*nek azonban meglehetősen rövid karrier jutott osztályrészül, mivel Himmler és Heydrich hamarosan közbelépett. Amíg a *Büro Kursell*-ben kizárólag pártkáderek töltöttek be tisztséget<sup>14</sup>, addig Werner Lorenz *SS-Obergruppenführer* 1937 januárjában történt kinevezésével megkezdődött e szervezetnek az SS-be történő gyors betagozódása, a beosztottak is egyre inkább az SS sorából kerültek ki.<sup>15</sup> Ugyanakkor a német kisebbségek patronálása névlegesen, illetve állami szinten továbbra is a *Német Külügyminisztérium* [*Auswärtiges Amt*, AA] hatáskörébe tartozott. Miután Bohlé 1937 januárjában a külügyminisztérium államtitkárává nevezték ki, úgy tűnt, ő került előnyösebb pozícióba. 1937-ben a Rosenberg által vezetett *NSDAP Külpolitikai Hivatala* (*Außenpolitisches Amt der NSDAP*, APA) részéről is egyre hevesebb kritika érte a fennálló struktúrát. A kritikusok főleg azt kifogásolták, hogy a *Népinémet Tanácsban* kizárólag „konzervatív elemek”, nem pedig kipróbált nemzetiszocialisták tevékenykednek.<sup>16</sup> Az átmeneti struktúrára nehezedő, a hatásköri összeütközésből fakadó nyomás Heßt is meggyőzte arról, hogy a népiségi munkát új alapokra kell helyezni. Haushofer Heßnek címzett 1936. december 10-i levelében hangsúlyozta, hogy „rendszer váltás” csupán akkor vállalható, „amennyiben az a kül- és világpolitikai helyzetünkre” történő visszahatások nélkül, a „kétségtelenül meglévő belpolitikai előnyök mellett” vihető végbe.<sup>17</sup>

Éppen ezek a külpolitikai körülmények jártak kedvező hatással a kurzusváltásra. 1933-ban a belpolitikai stabilizáció és a külpolitikai kontinuitás fenntartása még elemi érdeke volt a nemzetiszocialista rezsimnek. Ez Délkelet-Európában, illetve Magyarországon ko-

---

ronálása céljából. A szervezet tisztázatlan hatásköri viszonyaiból adódó nehézségei miatt Heß vette át a védnökséget ezen intézmény felett.

<sup>14</sup> Jacobsen, Hans-Adolf: *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt/Main – Berlin, 230.

<sup>15</sup> Werner Lorenz (1891–1974) 1929-ben lépett be a Pártba, 1931-ben pedig az SS-be. Két évvel később SS-Gruppenführerré nevezték ki, és beválasztották a Porosz Tartományi Parlamentbe is. Bár 1948-ban 29 év börtönbüntetésre ítélték, onnan már 1955-ben szabadon engedték. A VOMI-t valójában Lorenz helyettese, Behrends irányította a háttérből, aki Steinacher információi szerint a Gestapótól került a szervezethez, és egyike volt „1934. június 30. mérsárosainak”. Jacobsen: *Steinacher*, 390. Behrends ezen kívül barátja és bizalmasa volt Heydrichnak, akinek meghatározó szerepe volt az SD felépítésében. Jacobsen: *Nationalsozialistische Außenpolitik*, 237.

<sup>16</sup> Jacobsen: *Steinacher*, XLIV.

<sup>17</sup> Jacobsen: *Nationalsozialistische Außenpolitik*, 234.

moly csalódást okozott a német kisebbségi mozgalomban. Ennek vezetői ugyanis „a birodalomban lejátszódó nemzeti forradalomtól” erélyes diplomáciai intervenciót és végeredményben saját helyzetük javulását várták. De Berlin hangsúlyozta, különösen Magyarország esetében fenntartja a korábbi külpolitikai irányvonalat. A magyarországi németek szószólója, Jakob Bleyer professzor ebben a politikában, nem minden ok nélkül, egy „második Dél-Tirol” veszélyét vélte felfedezni, vagyis hogy népcsoportja a nemzetiszocialista szövetségi politika áldozatává válik.<sup>18</sup> A délkelet-európai államokkal kötött különböző gazdasági egyezmények következtében azonban megnőtt Németország befolyása ebben a régióban.<sup>19</sup> A Róma–Berlin tengely 1936 októberében történt létrejöttét követően a keretfeltételek is kedvezővé váltak Németország számára. Az aktív Délkelet-Európa-politika kezdete 1936 végére, Rosenbergnek a *Völkischer Beobachter*-ben közzétett cikkével datálható, amelyben Románia határainak sérthetelensége mellett érvelt. A *Deutsche Tagespost* hasábjain Hitler megerősítette, hogy Rosenberg ezt a cikket az ő személyes utasítására írta.<sup>20</sup> Miután 1937 őszén Bohlet a külügyminisztérium államtitkárává, Ribbentropot pedig birodalmi külügyminiszterre nevezték ki, megnyílt az út a népcsoport-politika új irányelveinek meghatározása előtt, ami elsősorban a külpolitikára gyakorolt hatást.

Ezen összefüggésben keletkezett az itt közölt forrás. Az iratot a berlin-zehlendorfi Szövetségi Levéltárban (*Bundesarchiv*), a R 43 II., 1408c. jelzet alatt őrzik.<sup>21</sup> A dokumentum nem más, mint a Birodalmi Kancellária számára készült irat, a szerző és a pontos dátum megjelölése nélkül. Különösen egy a weimari időszakból származó, a népiségpolitika irányelveire vonatkozó tervezettel – amelynek szerzője Carl Georg Bruns, a német nemzetiségek jogtanácsosa, és amely szintén ebben a levéltárban található<sup>22</sup> – történő összehasonlítás során válnak világossá a nemzetiszocialista „népcsoport-politika” eredendően különböző alapjai és érvei: „A birodalom határain kívül élő német népiség része az örök Németországnak. Ez a népiség az elszakíthatatlan sorsközösségből adódóan a lehető legnagyobb mértékben a birodalomból érkező német életimpulzushoz igazodik. Ugyanakkor a népiesség mélyre nyúló, saját gyökereire alapozva, saját népi élettörvényei szerint él, és olyan létformákat fejlesztett ki, amelyek megfelelnek az idegen államok adta [sic!] körülményeknek” – olvashatjuk az új kurzus alapelveit. Annak ellenére, hogy a beadványban demonstratívan hangsúlyozzák a weimari időszak „népiségi harcával” való kontinuitást, mégis nyilvánvaló, itt valami egészen másról van szó.

Az irányelveket hamarosan tettek követték. Mindenekelőtt a VDA birodalmi vezetőjét, Hans Steinachert buktatták meg 1937. október 17-én, és megszüntették az eddig propagandisztikus célból fenntartott VDA önállóságát.<sup>23</sup> Ezt az aktust a délkelet-európai országok ta-

<sup>18</sup> Hans Otto Roth részére címzett levél, 1933. március 17. Idézi Beyer, Hans: *Die ungarländische Deutschtumsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin*. In: Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965). München, 1966. 297–328., itt 316.

<sup>19</sup> Vö. Rhode, Gotthold: *Die südosteuropäischen Staaten von der Neuordnung nach dem I. Weltkrieg bis zur Ära der Volksdemokratien*. In: Schieder, V. Theodor (Hg.): *Handbuch der europäischen Geschichte*. Stuttgart, 1979. Bd. 7/2. 1144.; Hösch, Edgar: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. München, 1993. 220–221.

<sup>20</sup> *Deutsche Tagespost*, 1937. február 25.

<sup>21</sup> Itt szeretnék köszönetet mondani Gonda Gábornak e szöveg magyar nyelvű fordításáért.

<sup>22</sup> Bundesarchiv Berlin, R 43 I./ 560. Bruns, C. G. : *Die kulturelle Autonomie für völkische Minderheiten.*; a Weimari Köztársaság délkelet-európai népiségpolitikájához lásd Schödl, Günther (ed.): *Land an der Donau*. Deutsche Geschichte im Osten Europas. Bd. 5. Berlin, 1995.

<sup>23</sup> Steinacher (1892 V. Theodor Schieder. 1971); tanár, katonatiszt és kisebbségi politikus. Mint fiatal tanár 1911-től 1914-ig a dél-tiroli Meranban küzdött az olasz befolyás ellen, a háború kitörése után

pasztalt politikusai és diplomatái is mint az aktív „népiség-politika” végét értékelték. Így például Gratz Gusztáv, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNT) elnöke Budapesten a következőket jelentette ki: „Mindig az volt a benyomásom, és a mai napig meg vagyok győződve arról, hogy mind a német kormánytól, mind az NSDAP-tól távol álltak azok az akciók, amelyeket Steinacher Úr a V. D. A. pénzből Magyarországon indított. Ebbéli meggyőződésemet megerősítették azok a tárgyalások, amelyeket Berlinben részben a Külügyminisztérium, részben a Nemzetiszocialista Párt Külügyi Hivatalával volt lehetőségem folytatni. A magyarság és a magyarországi németiség viszonyára vonatkozóan mindkét szervnél tökéletesen korrekt álláspontokkal találkoztam.”<sup>24</sup> Ez a megállapítás azonban a tényleges helyzet téves megítéléséről tett tanúbizonyságot! Pontosan azzal a megállapítással, amelynek értelmében ezentúl „népünk egyetlen csoportját sem írhatjuk le”, teremtődött meg mindazon országok ügyeibe történő beavatkozás „legitimációs” alapja, amelyek területein német kisebbségek éltek. Ennek értelmében Délkelet-Európában, de mindenekelőtt Magyarországon szükség volt radikális változások megindítására. Berlin nyomására 1937 januárjában valóban kegyelmet kapott és rehabilitálták a magyarországi német kisebbség egyik ismert vezető alakját, Franz Bascht.<sup>25</sup> A VOMI-val történt egyeztetést követően a német külügyminisztérium KultA osztálya 1937. július 31-én kibocsátotta a 3258/37. sz. rendelkezését, amely értelmében az ellenzéki *Népinémet Bajtársi Közösség* (*Volksdeutsche Kameradschaft*) tekintendő a német kisebbség egyetlen legális képviselőjének.<sup>26</sup>

Az idő azonban még nem érett meg a magyar kormányval való nyílt konfliktus vállalására, ezért diplomáciai szinten indult meg egy merész megtévesztő akció, melynek az ún. Széll-Heß-nyilatkozat jelezte a nyitányát. 1937. július 15-én Széll József magyar belügyminiszter tett közzé egy nyilatkozatot, melynek értelmében a magyarországi német kisebbség nem formálhat morális igényt a kisebbségvédelemre, mivel az nem „autochton”, hanem „önkéntes” kisebbség. E nyilatkozat ellenében Heß ünnepélyesen hangsúlyozta, hogy Berlin, akárcsak a múltban, úgy most is „nagy megnyugvással” vette tudomásul egy magyar politikus ez irányú nyilatkozatát, s a németek Magyarországon, mint a jövőben is, lojális állampolgárok, a „híd” szerepét töltik be a két ország között.<sup>27</sup> 1937 októberében Walter Funk, Birodalmi Sajtófőnök Budapesten szintén megerősítette, hogy a kisebbségek helyzete Magyarországon messzemenően kielégítő. Ennek szellemében írta meg a *Reichspost* budapesti tudósítója 1938 februárjában cikkét, amelyben pellengérré állította a *Népinémet Bajtársi Közösség* politikáját. Ebben „önhittséggel” és „radikalizmussal” vádolta őket, amellyel

---

önként jelentkezett a frontra. 1918–1920: a karintiai önkéntesekkel küzdött a szlovén expanzív törekvések ellen. Ezután több „népiségi harcban” is felbukkant – Felső-Sziléziában, Tirolban, Burgenlandban, 1923-ban pedig a Ruhr-vidéken. 1925-től a *Deutscher Schulverein Südmärk* ügyvezetője.

<sup>24</sup> Gratz, Gustav: *Deutsch-ungarische Probleme*. Budapest, 1938. 34f.; A politikus Gratzról lásd Schödl, Günther: *Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon. Gratz Gusztáv (1875–1946)*. In: Történelmi Szemle, 1. évf. (1986) 36–58 és Paál Vince (szerk.): *Gratz Gusztáv. Magyarország a két világháború között*. Budapest, 2001.

<sup>25</sup> Basch egyik beszédében a Gömbös-rezsim kényszer-magyarosítása ellen emelt szót, amit a „magyar nemzet gyalázása”-nak minősítettek. A bírósági ítélet felülvizsgálatát csupán 1936 végén, a birodalmi kormányzat beavatkozásának hatására vették fontolóra. Részletesen lásd Seewann – Spannenberger (ed.): *Akten i. m.*

<sup>26</sup> Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Inl.II.D. R 100580. Erdmannsdorff jelentése, 1938. febr. 3.

<sup>27</sup> Tilkovszky, Loránt: *Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933 V. Theodor Schieder*. 1938. Budapest, 1989. 234–239.; A nyilatkozat teljes szövegét lásd: *Deutscher Volksbote*, 1937. augusztus.

„jelentős kárt” okoztak a német–magyar kapcsolatoknak. Kifejtette, hogy „a Wilhelmstraße és más hivatalos szervek ennek ellenére újra meg újra belátták, hogy nem azonosulhatnak a »volksdeutsche Kameradschafttal«”.<sup>28</sup> Ez az érvelés lényegében megismételte Bohle államtitkár egyik előadásának tételeit, amelyben a *Magyar Külpolitikai Társulat* előtt a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban a következőket fejtette ki: „A Birodalom nem engedi, hogy a Magyarországhoz fűződő kapcsolatait politikai fantaszták nem hivatalos kilengései a lehető legkisebb mértékben is megzavarják.” Ezt a kijelentést a magyar elit eddigi kisebbségi politikájának legitimációjaként értelmezte, a birodalmi szervek szándéka azonban merőben más volt. Az itt közölt forrás értelmében arra helyezték a hangsúlyt, hogy a német népcsoportok többé ne érvényesülhessenek konfliktusforrásként a Birodalom bilaterális kapcsolataiban, ugyanakkor a birodalmi szervek parancsnoklási jogát kötelezően keresztülvigyék.

Magyarországon még le kellett fektetni egy kisebbségi szervezet alapjait, Jugoszláviában és Romániában azonban mások voltak az adottságok. Ezekben az országokban fennállt a lehetőség egy, a kisebbségi szervezetekben (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund* és *Verband der Deutschen in Rumänien*) felszínre került „generációs konfliktus” eszközként történő felhasználására. Amint a Birodalomban, úgy 1937-re itt is egymásnak ütköztek a német külügyminisztérium és a birodalmi szervek, mindenek előtt az SS érdekei, ugyanis az utóbbiak megpróbálták – az ellenzéki, a nemzetiszocialista ideológiával szimpatizáló csoportok illegális támogatásán keresztül – a népcsoport-politikában is befolyásra szert tenni.

Amíg a belgrádi német követ, Viktor von Heeren a Stefan Kraft körül csoportosuló „régí vezetés”, tehát a *Kulturbund* támogatása mellett emelt szót, addig a pártszervezetek a Jakob Awender vezette *Megújulási Mozgalmat* (*Erneuerungsbewegung*) favorizálták. 1935-ben nyílt szakítást is sikerült előidézni, de csupán 1937-re vált oly mértékűvé a krízis a *Kulturbund* vezetésében, amely aztán erózióhoz és a nemzetiszocialista ideológia szimpatizánsainak megerősödéséhez vezetett. Romániában már 1932 májusában megalakult az ún. *Romániai Németek Nemzetiszocialista Önszegélyező Mozgalma* (*Nationalsozialistische Selbsthilfebewegung der Deutschen in Rumänien*, NSDR), mely szervezet két évvel később a *Nemzeti Megújulási Mozgalom* (*Nationale Erneuerungsbewegung*, NEDR) nevet kapta. Ugyanakkor a *Romániai Német Néppárt* (*Deutsche Volkspartei in Rumänien*, DVR) néven megalakult szervezet radikális irányzata vált az 1935-ben fellángolt vezetőségi konfliktusok következtében a VOMI illegális támogatásának célpontjává annak érdekében, hogy az legyőzze a „konzervatív” *Verband der Deutschen*.<sup>29</sup>

A Birodalom külpolitikai sikereinek hátterében, amelyek nem maradtak hatás nélkül a német népcsoportok körében sem, tovább folytak a centralizációs intézkedések a népcsoport-politikát koordináló szervek körében is.<sup>30</sup> A *Führer* 1938. július 2-án kelt rendelkezése alapján megtörtént a VOMI-nak mint „központi szervnek” a legitimációja, melynek következtében tekintélyes anyagi eszközöket bocsátottak rendelkezésére, ugyanakkor a többi szervnek megtiltották, hogy a külföldi német népcsoportokkal foglalkozzanak.<sup>31</sup> „Amit eredetileg a Párt koordinációs szervének szántak, az az SS saját »húzóerővel rendelkező hivatalává« fejlődött, amely a népiségpolitika egyre több területét és szervezetét vonzotta magá-

<sup>28</sup> *Reichspost*, 1938. február 2. Das Ende der „politischen Phantasten”.

<sup>29</sup> Vö. Böhm, Johann: *Das „Dritte Reich” und die historische Entwicklung der Deutschen Südosteuropas von 1933–1945*. Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik, 5/1. (1993) 7–26, itt 11f.

<sup>30</sup> Erdmann, Karl Dietrich: *Deutschland unter der Herrschaft des Nationalsozialismus 1933–1939*. München, 1980. 122–123.

<sup>31</sup> Vö. Jacobsen: *Nationalsozialistische Außenpolitik*, 243f.

hoz.”<sup>32</sup> Ezáltal a VOMI ezen az illetékességi területen a német külügyminisztériummal osztozott. Az SS és az AA közötti hivatalos kapcsolat a többi ügyosztálytól helyileg is elkülönített hivatalon (*Deutschlandabteilung des Auswärtigen Amtes*) keresztül zajlott.<sup>33</sup> Ezzel a lépéssel a felszínen megtörtént a munkafeladatok összehangolása és egymással való egyeztetése a párt és az állam között. Hivatalosan tehát elvileg többé nem a konkurencia, hanem a feladatok praktikus felosztása jellemezte az együttműködést. Ez a konstelláció arra az alapelvekre épült, hogy „a Birodalomban végzett munkának úgy kell zajlania, hogy az politikailag ne terhelje meg a népiséget”, ugyanakkor „ne jelentsen teherterelt a Német Birodalom külpolitikája számára” sem.

Az itt közölt forrás hangsúlyozta a német népcsoportok „sokszínűségét”, azaz a német kisebbségek alapvetően különböző szervezeti, mentális stb. adottságait.<sup>34</sup> Az SS számára tehát adott volt az a feladat, hogy egységes feltételeket teremtsen. 1938 novemberében megalkult Magyarországon a *Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn)*, így valamennyi délkelet-európai országban rendelkezésre álltak a megfelelő szervezeti keretek. A következő célkitűzés a kisebbség valamennyi tagjának országonként egyetlen népcsoportszervezet kereteibe történő összefogása lett volna. Ehhez meg kellett szüntetni a rivalizálást és valamennyi konfliktusforrást a népcsoport vezető rétegén belül. Jugoszláviában 1938 októberében kiáltották ki a „népcsoport egységét”<sup>35</sup>, Magyarországon viszont csupán idő kérdése volt a kormány által irányított *Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (Ungarländische Deutsche Volksbildungsvereine)* szétesése. A mártíromság mítoszával körülvett Franz Basch nevével fémjelzett vezetőréteg bírt a németek nagyobb részének szimpátiáját.<sup>36</sup>

Ez a tény szorosan összefüggött azzal, hogy a VOMI kezdeményezésére a német népcsoportok legfelsőbb vezetőségében elitváltás ment végbe. Basch a magyar kormány fel fogása szerint is mérsékeltebb volt, mint Richard Huß professzor, aki az ellenzéki *Kameradschaft*ot vezette, és erősen kormányellenes álláspontot képviselt.<sup>37</sup> Vagyis míg a vezetés kérdése Romániában és Jugoszláviában német „belügy” volt, addig Magyarországon a *Volksbund* vezérkarát a magyar kormánnyal egyetértésben állították össze. Ugyanezen séma alapján kényszerítette a VOMI távozásra Jugoszláviában Jakob Awendert 1939 májusában,

<sup>32</sup> Höhne, Heinz: *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. München, 1997. 256.

<sup>33</sup> Broszat, Martin: *Der Staat Hitlers*. München, 1978. 368.

<sup>34</sup> Ehhez a különösen releváns aspektushoz lásd Seewann, Gerhard: *Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung*. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard (Hrsg): *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojektes „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum“*. München, 1991. 395–409.

<sup>35</sup> Oberkersch, Valentin: *Die Deutschen in Syrien, Slawonien, Kroatien und Bosnien*. Stuttgart, 1989. 250.

<sup>36</sup> Lásd részletesen Spannenberger, Norbert: „Die deutsche Frage als Gefahr”. *Anmerkungen zum Zerfall der Ortsgruppen des „Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins” in Süd-Transdanubien 1936–1938*. In: *Siebenbürgische Semesterblätter*, Bd. 9. (1995) 169–180.

<sup>37</sup> Huß Richard 1885-ben született Besztercén, tanulmányait Kolozsvárott, Bécsben és Straßburgban végezte. Itt került kapcsolatba nacionalista és antiszemita körökkel. 1916-ban nevezték ki Debrecenben a germanisztika professzorává. 1918-ban csatlakozott Rudolf Brandsch erdélyi szász politikai köréhez, s így Bleyer politikai ellenfelének számított, akivel 1929-ben békült ki. Bleyer halála után a Gratz Gusztávval ellenzéki helyet elfoglaló körnek a vezetője, a *Volksbund*nak azonban már csak befolyás nélküli, tiszteletbeli elnöke.



és nevezte ki Sepp Jankot a *Kulturbund* első emberévé.<sup>38</sup> Romániában két szakaszban zajlott le ez a „megtisztítási folyamat”: 1938-ban néhány másodvonalbeli szereplőt (Waldemar Gust, Alfred Bonfert és Fritz Cloos) a Birodalomba száműzték, mivel nem hagytak fel radikális propagandatevékenységükkel. Egy évvel később Fritz Fabritius volt kénytelen követni őket, mert teljes autonómiát követelt annak ellenére, hogy II. Károly király 1938 decemberében engedélyezte a *Nemzeti Újjászületési Front* megalakítását, amely teljességgel megfelelt a birodalmi német érdekeknek. Andreas Schmidt, akit a Birodalomban képeztek ki, 1940-ben bekövetkezett népcsoportvezetővé való kinevezésével ez a folyamat is tetőpontjához érkezett.<sup>39</sup> A VOMI kegyelméből kinevezett népcsoportvezetők természetesen a VOMI-tól függtek, ez megkönnyítette irányíthatóságukat a mindenkori kormánnyal szemben.<sup>40</sup>

A radikális beavatkozással az SS-nek az volt a szándéka, hogy a német népcsoportok, valamint az adott országok kormányai közti együttműködést a saját érdekeinek megfelelően alakítsa. Ezáltal egyrészt kiküszöbölhetővé vált a német kisebbség mint konfliktusforrás, másrészt Délkelet-Európa baráti és/vagy szövetséges kormányai a Birodalom politikai érdekeivel ezen a területen is jobban összefonódhattak volna. Erre világít rá Fabritius megbuktatása, ahogy az 1939-es magyarországi választások is ebbe az irányba mutatnak, ahol a kormánypárti jelöltek oldalán a *Volksbund* három jelöltje is elindult.<sup>41</sup>

Végül az SS abban is érdekelt volt, hogy szerződéses útján biztosítsa ezen népcsoportok jogi helyzetét. Erre ugyancsak Magyarország volt intő példa, hiszen a *Volksbund* státuszát tekintve 1940 augusztusáig csupán kulturális egyesület volt, és a magyar kormány semmiképpen sem akart hozzájárulni hatáskörének kiterjesztéséhez. E tekintetben Szlovákiát tekintették precedens értékűnek. Kurt Otto Rabl, a VOMI egyik képviselője és egyben Franz Karmasin népcsoportvezető tanácsadója, Pozsonyban egy olyan törvénytervezetet terjesztett elő a német népcsoporttal kapcsolatban, amely valamennyi délkelet-európai állam számára modellértékkel bírt volna.<sup>42</sup>

A hangsúly tehát már nem a „népiség védelmé”-n és nem is a német kisebbségeknek a birodalmi politika érdekeinek megfelelő, alkalmyszerű felhasználásán volt. Sokkal inkább arról volt szó, hogy miként lehetséges ennek az „előreláthatólag politikai és biológiai potenciálnak a hasznosítása”, mégpedig a német hegemoniális politika érdekében.<sup>43</sup> Az SS célja nem egy, a szó konvencionális értelmében vett kulturális szervezet vagy politikai csoport megszervezése volt, hanem egy egységes világnézetben alapuló, centralizált népcsoport-

<sup>38</sup> Seewann – Spannenberger: *Akten. Birkás Géza vallomása*, 210–211.; Oberkersch: *Die Deutschen*, 251.

<sup>39</sup> Böhm: *Das „Ditte Reich”*, 12.

<sup>40</sup> Vö. Roth, Harald: *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*. Köln-Weimar-Wien, 1994. 192. Számos pontatlansága ellenére informatív még Böhm, Johann: *Die Deutschen in Rumänien und die Weimarer Republik 1919–1933*. Ippesheim, 1993.; Schieder, Theodor (Hg.): *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. München, 1984. 41E.

<sup>41</sup> Spannenberger, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München, 2002. 170–178.

<sup>42</sup> Vö. Hoensch, Jörg K.: *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik*. Köln–Graz, 1965. 18off.; Karmasin (1901–1970) a szlovákiai német párt alapítóinak egyike volt, 1935-ben pedig a *Szudétanémet Párt* való fúziója után Konrad Henlein helyettese lett. 1938-ban az újonnan alapított *Német Párt* vezetője, októberben pedig Tiso a német népcsoport ügyeit intéző államtitkárnak nevezte ki. 1945-ben nyugatra menekült, Nyugat-Németországban álnéven bújkált. 1947-ben Csehszlovákiában in absentia halálra ítélték.

<sup>43</sup> Ritter: *Das Deutsche Ausland-Institut*, 11.

szervezeté. A Birodalomból érkező sikerjelentések igéző bővölete és a birodalmi szervektől való anyagi függés adta meg az utolsó lökést Délkelet-Európa krízisben levő német kisebbségei számára, hogy ezen offenzívának utat engedjenek. Az SS ezen politikája azonban nem aratott azonos mértékű sikert az egyes országokban. Az alábbi forrásban közölt irányelvek akkor veszítettek jelentőségükből, amikor a második világháború menete egyre inkább rögtönzött döntéseket követelt meg a birodalmi népcsoport-politikában. A háborús helyzet elmérgesedése mind a birodalmi szervek egymáshoz való viszonyában, mind pedig a birodalmi szervek és a délkelet-európai kormányok, illetve az egyes népcsoportok vezetősége viszonyában új játékszabályokat teremtett.

## FORRÁSSZÖVEG

*Forrás: Bundesarchiv (Berlin-Zehlendorf) R43 II., 1408c*

A birodalom határain kívül élő német népiség része az örök Németországnak. Ez a népiség az elszakíthatatlan sorsközösségből adódóan a lehető legnagyobb mértékben a birodalomból érkező német életimpulzushoz igazodik. Ugyanakkor a népiesség mélyre nyúló, saját gyökereire alapozva saját népi élettörvényei szerint él, és olyan létformákat fejlesztett ki, amelyek megfelelnek az idegen államok adta körülményeknek.

A tengerentúli területek német alakjának sokszínűségét figyelmen kívül hagyva is, a Birodalomhoz fűződő különböző történelmi viszonyból adódóan az európai németiség is rendkívül különféle. A problémák regionális különbözősége Luxemburgban, Elzász-Lotharingiában, Svájcban, Dél-Tirolban, Ausztriában és a Szudéta-vidéken át egészen Volhíniáig éppen olyan sokrétű, mint amilyen különböző a hajlandóság arra, hogy a német nép egységének és teljességének törvényét szolgálják.

A népi német gondolat szolgáltatásban állni egyrészt jelenti a legbonyolultabb és legfinomabb népi életrezdülések megérezését, továbbfejlesztését és azoknak a mérgektől való megtisztítását, másrészt a szilaj és fanatikus tettvágy erejének fegyvelmezését és lehetséges közeli és távoli célok érdekében történő mobilizálását. Ennek formálódása szempontjából a többéves egyéni munkából táplálkozó személyes bizalom gyakran sokkal többet jelent, mint a legnagyobb pénzübeli támogatás. A népiség legmélyebb életerejébe vetett hit leginkább ott mutatkozhat meg, ahol a nemzedékeken át tartó zűrzavar, az uralkodó társadalmi osztályok elrontottak bennünket. Ösztönzés és alakítás, ébresztés és fegyvelmezés, megtisztítás és támogatás; ezek azok az erők, amelyeknek a népi német feladatok színes palettáján állandóan és egyszerre kell hatniuk. A szervező apparátusok feladata a szolgálat, jelentőségük és felhasználásuk a népiség lényegének fejlődéstörvényeiből ered.

Ezen kívül döntő tényező a népiségpolitikában az a kényszer, hogy azokat a többi államokat, melyek területén tósgyökeres német népiség található, mint realitást vegyük számba, és így valamennyi megnyilatkozást három alapelvnek kell alárendelni:

- A. Figyelembe kell venni a német népiségnek az elválasztó határokon túlnyúló egységének és teljességének alapelvét. Ez az alapelv nem taktikai, hanem stratégiai jelentőségű. Semmiféle totalításra való törekvés a német életben nem lesz képes arra, hogy feloldja a német össznépiséget és a német állam közötti feszültséget. A feszültséget nem lehet letagadni, sem szépíteni, sem megszüntetni, a feszültséget kezelni kell. Ezt a feladatot a nemzetiszocialista államtól várjuk.
- B. A Birodalomban végzett munkának úgy kell zajlania, hogy az politikailag ne terhelje meg a népiséget.

- C. Ugyancsak figyelembe kell venni, hogy a Birodalomból érkező szükséges segítség úgy történjen, hogy az ne jelentsen teherterét a Német Birodalom külpolitikájára számára. Ellenkezőleg: a külföldön élő német népcsoportoknak az aktív előrs szerepét kell betölteniük a Német Birodalom külpolitikájában.

Ebből következően az irányelvek a következők:

1. A népcsoportokban rejlő német életet a lehető legerőteljesebb mértékben alkalmassá kell tenni az önsegélyezésre/önvédelemre [Selbsthilfe] és az önmagával szembeni felelősség vállalásra. Ez a felelősségvállalás ugyanúgy vonatkozik a szűkebb hazára, mint a teljes német össz népességre. Az Európában csaknem húsz éve zajló kiélezett népiség-harc után bizonyos, hogy a külföldi német népiség tudja, hogyan védje meg magát, ami által az egész német népnek dicsőséget szerez, és nyitva hagy minden lehetőséget egy másfajta európai rendezésre. Ezért van értelme és értéke a népiség-harc folytatásának.
2. A Birodalomból érkező segítség nem más, mint segítség az önsegélyezéshez. Nem fér össze semmiféle nyilvános reklámtevékenységgel, és kívül áll mindennemű sikerért folyó vetélkedésen. Az ilyen jellegű munka, melyet a VDA végez a legkiterjedtebben, minden körülmények között a Birodalomban működő állami és pártszervek védelmére és láthatatlan, ugyanakkor hathatós támogatására van utalva.
3. Az állam- és pártszervek bármely látható megjelenése a határon túli németiségért végzett feladatok terén teherterét jelent a Birodalom és a népcsoportok számára is. Egyszer és mindenkorra fel kell hagyni az ilyen jellegű kísérletekkel. A Birodalom határain túli német népiségterületek nem tekinthetők olyan rejtett közigazgatási kerületeknek, ahol hatalmi gondolatok táptalajra találhatnak. A népcsoportok felelős képviselői elvárják a nemzetiszocialista fegyvel feltétlen betartását.
4. A népi német munkálkodás közegeinek a Birodalomban tartózkodniuk kell bármiféle állampolitikai célkitűzéstől. Ezen szervezetek autonómiáját feltétlenül meg kell őrizni az állammal és a párttal szemben. Az állami és pártszervek sohasem léphetnek fel parancsoló szervként e területen. Ezen szervek feladata pusztán annyiban merülhet ki, hogy biztosítsák a szabad működést a népi német intézmények számára.
5. A Föld egyetlen népe sincs oly mértékben ráutalva arra, hogy a népiség-harc eszközeivel védje meg magát és állja meg a helyét, mint a német nép. A népiség-harc módszerei ezáltal a németek népi léte számára olyan fontossággal bírnak, mint a hadsereg számára a stratégia és taktika törvényeinek helyes felismerése és felhasználása. Ezáltal mindenekelőtt a népi német feladat magas rangját jeleztük. Az utután is változatlan maradna, ha bizonyos körülmények között az egyik vagy másik jelentős határkérdés a győzedelmes német fegyverek segítségével megoldódna. Hiszen Európa húsz országában és további tizenöt tengerentúli országban él tősgyökeres német népiség.
6. A fegyveres harchoz hasonlóan, ahol a szaktudás, a háborús tapasztalat és a sokéves békétapasztalat a vezető felelős tisztségbe történő kinevezés magától értetődő előfeltétele, úgy ezen irányelvek a népiség-harc viszonylatában is érvényesek. A háborút követő időszak, különösen az 1918–1925 közötti évek népiség-harcainak összegyűjtött tapasztalatai Európa valamennyi frontjáról épp úgy nélkülözhetetlenek a német népiség kérdésével foglalkozó vezetők számára, mint ahogy a világháborúban szerzett tapasztalatok a katonák esetében.

7. Valamennyi német lakossal rendelkező ország erkölcsi igénytel bír arra nézve, hogy az általa a múltban és a jelenben létrehozott legjobb megjelenési formái alapján ítélje meg a német össznépség. A népcsoportok felelős vezetőinek igényt kell tartaniuk a teljes bizalomra. A Birodalomból érkező szimatolás, besúgás a népcsoportok meghatározó munkatársai körül ellentmond a népiség méltóságának, megnehezíti a felelősség viselését, és sohasem a népiség kérdésében való mértékadó közreműködés képességének a jele.
8. Ahol a német nép csoportjai, mint például a nyugat-német elővidéken, még nem vagy még nem teljesen szereztek meg az önszegélyezés/önvédelem és az önmagukkal szembeni felelősségvállalás képességét, vagy ahol ezen képesség megszerzését, mint például Szovjet-Oroszországban, önkényuralmi eszközökkel akadályozzák meg, ott mindenekelőtt a Német Birodalomból érkező erővel kell arról gondoskodni. Pontosan ezeken a területeken kell népiség harcunkban a legjobb erőknél és legmélyebb tapasztalatoknak bizonyítaniuk.
9. Népiségünk megbonthatatlan egységének és teljességének alapelvéből következik, hogy népünk egyetlen egy csoportját sem írhatjuk le, és az adott népcsoportterület számára szükséges segítséget még akkor sem szüntethetjük be, ha az állami politika és a népiség törvénye közötti feszültség a lehető legnagyobb. Sőt ilyen esetekben van igazán szükség arra, hogy a német népiség vezetésének szervezőkészsége megmutatkozzon. Ha másképpen cselekednénk, feláldoznánk világnézetünknek a külpolitikára vonatkozó részét, lealacsonyítanánk, taktikai ügyvédeké fokoznánk le a népiség gondolatát néptársaink és az idegen népek előtt.
10. A néptársi összetartozás [Volksgenossenschaft] gondolatából fakad valamennyi német néptárs egyenértékűsége. Csupán a funkcióik különböznek a különböző államokban. A Birodalmon kívüli néptársak Adolf Hitler Führer személyében látják a teljes német nép vezérét. A külföldön élő német népcsoportok képviselői a népi német kérdésben olyan németországi vezetésre törekednek, amely megfelel a külpolitika által támasztott követelményeknek, a népiség harc méltóságát támogatja a Birodalomban, s folyamatos, közvetlen kapcsolatot tart fenn a német nép vezérével. A VDA 1933-tól megfelelt ezeknek a külpolitikai és belső népi követelményeknek. Mára csupán a Führerrel való közvetlen és állandó kapcsolat kérdése nyitott még.

Fordította: GONDA GÁBOR



TOMKA BÉLA

## Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek

Az összehasonlító módszer alkalmazása a történeti kutatásokban semmiképpen sem tekinthető újkeletűnek, hiszen a modern összehasonlító történetírás kezdeteit az 1920-as évektől, Henri Pirenne, Marc Bloch és Otto Hintze fellépésétől szokás számítani.\* Az utóbbi mintegy három évtizedben azonban az összehasonlításokat a korábbinál gyakrabban és tudatosabban alkalmazzák a történészek szerte a világon, s így az ilyen jellegű kutatások a nemzetközi történetírás egyik legdinamikusabban fejlődő ágává váltak.<sup>1</sup> A növekvő népszerűséget elsősorban a megjelent munkák számának növekedése bizonyítja mind Európában, mind pedig Amerikában, amit Hartmut Kaelble részletesen bemutatott tanulmányában a társadalomtörténet vonatkozásában.<sup>2</sup> Emellett azonban az összehasonlító kutatások intézményesülése és intézményrendszerének kialakulása is sokatmondó a fejlődés szempontjából. Az ilyen kutatások hagyományos fórumai – mint az 1958-ban alapított Comparative Studies in Society and History – mellett sorra jöttek létre újak is – például az 1991 óta Lipszében kiadott Comparativ című periodika. Emellett egyetemi vagy önálló kutatóintézetek és kutatócsoportok kezdtek ebben az irányban specializálódni. Utóbbiakra példa lehet az 1998-ban Berlinben három német egyetem közreműködésével alakult, jelenleg Jürgen Kocka vezette egyetemi kutatóintézet (Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas, illetve 2004-től Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas) vagy az amszterdami International Institut of Social History (vezetője Marcel van der Linden), amely nevében ugyan nem jelzi ezt, de szintén tág teret biztosít az összehasonlító-

---

\* A tanulmány lényegesen lerövidített változata megjelent: Magyar Tudomány, II. kötet, 2004. év. 7. szám. 727–737.

<sup>1</sup> Az összehasonlítások módszertanára a gazdag irodalomból lásd például: Oyen, Else (ed.): *Comparative Methodology*. London, 1990.; Dogan, Mattei–Kazancigil, Ali (eds.): *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance*. Oxford, 1994.; Történeti vonatkozásban: Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt/M.–New York, 1999.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich*. Frankfurt/M.–New York, 1996.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative History*. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam etc., 2001. Vol. 4. 2397–2403.; Griffin, Larry J.: *Comparative-historical analysis*. In: Borgetta, Edgar F. – Borgetta, Marie L. (eds.): *Encyclopedia of Sociology*. Vol. 1. New York, 1992. 263–271.; Magyarul: Ránki György: *Az összehasonlító történetírás problémái*. In: *Uő: Mozgásterek és kényszerpályák*. Budapest, 1983. 173–202.

<sup>2</sup> Kaelble, Hartmut: *Vergleichende Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: Forschungen europäischer Historiker*. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1 (1993), 173–200. (Szintén megjelent a következő kötetben: Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt/M., 1996. 91–130.)

soknak. Az Egyesült Államokban hasonló változások mentek végbe. Egy magyar vonatkozású példával élve, szimptomatikus ebből a szempontból, ahogyan a Rutgers University egy „area studies”-ra specializálódott, s – az Institut for Hungarian Studies-t is magában foglaló – Center for Russian, Central and East European Studies elnevezésű intézete a közelmúltban átalakult, s a Center for Comparative European Studies nevet vette fel. Ez az intézet szintén a kelet- és közép-európai térséget kívánja vizsgálni, de immár az összehasonlító szempontot tudatosan középpontba állítva.

Az összehasonlításokat tudományon kívülről érkező impulzusok is ösztönözték: a második világháború utáni európai integráció, az egyre intenzívebbé váló nemzetközi gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok, a tömegkultúra, a turizmus és a fogyasztás internacionalizálódása olyan tapasztalatokat jelentett a kutatók és közönségük számára, melyek igényelték és megkönnyítették a nemzetközi összehasonlításokat.

Az összehasonlítások megélénkülésének alapját azonban mégis elsősorban az adja, hogy mind az elméleti megfontolások, mind pedig a gyakorlati tapasztalatok szerint a módszer következetes alkalmazása több tekintetben segítheti a történészeket céljaik elérésében. A módszer felhasználásával eredményesebben válaszolhatnak az őket ért kihívásokra, sőt bírálatokra is, melyek gyakran a történeti munkák objektivitását-tudományosságát, s ezen keresztül esetenként az egész diszciplína társadalmi hasznosságát és szükségességét vonják kétségbe.

Az alábbiakban azt szeretnénk szemléltetni, hogy miként szolgálhatja és szolgálja e módszer felhasználása ezeket a célokat. Eközben külön is kitérünk arra, hogy milyen kihasználatlan lehetőségek kínálóznak ezen a téren Magyarországon, vagyis a magyar történetírás sajátos problémáinak megoldásához miként járulhatna hozzá a módszer kiterjedtebb alkalmazása. A hazai vonatkozások azért is izgalmasak, mert az összehasonlító történetírásnak ugyan Magyarországon is voltak és vannak művelői, azonban úgy tűnik, hogy a nemzetközi trendekkel ellentétben itt az említett gyors fejlődés nem ment végbe. A megfigyelő inkább azt állapíthatja meg, hogy a legutóbbi évtizedben csökkent az összehasonlító vagy akár a nemzetközi perspektívát választó történeti munkák száma, s közöttük különösen azoké, melyek eljutnak a nemzetközi szakmai közönséghez is.

Írásunkban először röviden a történeti összehasonlítások definícióját és legfontosabb sajátosságait mutatjuk be, majd az összehasonlító módszer alkalmazásának lehetséges típusait és funkcióit-céljait vesszük sorra a nemzetközi irodalom fontos munkáinak áttekintésével, s azok tanulságai alapján kialakított tipológiánk segítségével. Ezt követően az összehasonlítások néhány fontos módszertani problémájával foglalkozunk, végül pedig az említett hazai vonatkozásokhoz kapcsolódó következtetéseket tárjuk az olvasó elé.

### **A történeti összehasonlítások definíciója és fő sajátosságai**

Kézikönyvek gyakran kezdik azzal az összehasonlító módszer bemutatásával, hogy felhívják a figyelmet egy banális tényre: az összehasonlítás integráns része a mindennapi gondolkodásnak. Sőt, egy elterjedt vélemény szerint összehasonlítás nélkül nincs tudományosság sem. E. Durkheim úgy vélte, hogy a nemzetek összehasonlítása csupán annak a komparatív folyamatnak a kiterjesztése, amely minden társadalmi elemzés alapja, hiszen a rendkívül sokszínű és végtelen mennyiségű társadalomra vonatkozó információból így jutunk általánosításokhoz. Durkheim ennek nyomán nem véletlenül nevezte „par excellence” szociológ-

giai módszernek az összehasonlítást.<sup>3</sup> Ennek megfelelően úgyszólván minden történeti munkában találkozhatunk az összehasonlítás valamilyen formájával. Amikor egy történész, mondjuk, arról ír, hogy az általa ismertetett eset „jellemző” vagy „egyedi” – vagy egy kormány „eredményesebb” vagy „eredménytelenebb” volt ilyen vagy olyan téren egy másiknál –, nyilvánvalóan összehasonlítást végez, hiszen ezt a tényt csak több másik esettel való összevetés eredményeként állapíthatta meg. Sőt, még akkor is ezt teszi, ha csak egyszerűen „sikerről” vagy „kudarcról” beszél, egy másikkal való közvetlen összehasonlítás mellőzésével, hiszen ez feltételezi valamilyen mérce meglétét, márpedig ennek megalkotásához szintén több esetet kell tanulmányozni és összehasonlítani.

Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az összehasonlítás valamilyen módon szinte minden történetírói munkában megtalálható.<sup>4</sup> Ha azonban minden történész használja ezt a módszert, akkor mi különbözteti meg a történetírás többi válfajától az összehasonlító történetírást? Egy rövid válasz a két legfontosabb különbséget emelné ki: az utóbbi explicit és szisztematikus módon használja ezt a módszert. Ennek a két elemnek tehát mindenképpen hangsúlyosan szerepelnie kell egy pontosabb definícióban is, amely a következő lehet: a történeti összehasonlítás két vagy több, különböző kontextusból származó múltbeli társadalom explicit és rendszeres szembeállítására vagy abból a célból, hogy meghatározza és magyarázza hasonlóságait és eltéréseit, vagy azért, hogy ezenfelül a társadalmak fejlődésére vonatkozó hipotéziseket alkosson, s a tudományos elméletek érvényességét vizsgálja.<sup>5</sup>

A különböző kontextusra való utalás fontos korlátozást jelez a definícióban: nem szokás szigorú értelemben vett történeti összehasonlításnak tekinteni az olyan munkát, mely azonos társadalmat, illetve annak valamilyen vetületét hasonlítja össze két vagy több különböző időpontban, s azt sem, mely egy társadalom különböző társadalmi csoportjait veti össze valamilyen szempontból. Léteznek ezen kívül olyan történeti tanulmányok is, melyek eltérő társadalmakat vizsgálnak, de a fenti szűkebb értelemben nem tartják őket összehasonlításoknak. Különösen a társadalom- és gazdaságtörténet területén ismerünk ilyen nagy hatású munkákat, mint például Immanuel Wallerstein, Gerold Ambrosius és William Hubbard, Eric Hobsbawm vagy Göran Therborn tanulmányait.<sup>6</sup> Magyar vonatkozásban egyebek között Berend T. Iván és Ránki György több munkája tartozhat ebbe a kategóriába.<sup>7</sup> Mint e rövid felsorolás is mutatja, természetesen szó sincs semmiféle értékítéltről akkor, amikor azt mondjuk, hogy szigorú értelemben a neves szerzők méltán elismert munkái nem tekinthetők összehasonlító tanulmányoknak. Ez csak azt jelenti, hogy ezek a tanul-

<sup>3</sup> Schriewer, Jürgen: *Vergleich und Erklärung zwischen Kausalität und Komplexität*. In: Kaelble, Hartmut – Schriewer, Jürgen (Hg.): *Diskurse und Entwicklungspfade. Der Gesellschaftsvergleich in den Geschichts- und Sozialwissenschaften*. Frankfurt/M.–New York, 1999. 53.

<sup>4</sup> Vitatott kérdés mindazonáltal az, hogy létezik-e „összehasonlító módszer”, vagy célszerű inkább „összehasonlítás”-ról, „összehasonlító tanulmány”-ról, esetleg „összehasonlító perspektívá”-ról beszélni. Az egységes összehasonlító módszer létezését kétségbe vonja: Grew, Graymond: *The Case for Comparing Histories*. *American Historical Review*, 85 (1980) 4. 763–778. Az összehasonlító módszer létezése mellett érvel mások mellett: Lorenz, Chris: *Konstruktion der Vergangenheit: Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln, 1997. 231–284.

<sup>5</sup> Hasonló definíciót ad Kaelble: *Der historische Vergleich*. i. m.; és Haupt: *Comparative History*, 2397.

<sup>6</sup> Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, 1983.; Ambrosius, Gerold – Hubbard, William: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Ma., 1989.; Hobsbawm, Eric: *A tőke kora*. Budapest, 1978.; Therborn, Göran: *European Modernity and Beyond*. London, 1995.

<sup>7</sup> Berend T. Iván – Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században*. Budapest, 1987.

mányok ugyan nemzetközi perspektívából születtek, de nem kutatják szisztematikusan a hasonlóságokat/eltéréseket az egyes társadalmak vagy más egységek között, inkább nemzetközi trendeket és folyamatokat elemeznek. A határok persze nem mindig élesek az ilyen jellegű és az összehasonlító tanulmányok között. Ezenkívül ezek a munkák nagyon hasznos szempontokat tartalmazhatnak az összehasonlítások számára is.

Az összehasonlítások leggyakrabban különböző országokra/nemzetekre vonatkoznak, de lehetséges ennél kisebb és nagyobb egységek, mint régiók vagy egész civilizációk ilyen vizsgálata is. A gyakorlatban az összehasonlítások általában nem egész társadalmakat vetnek össze, hanem azokat valamilyen kiválasztott szempontból/szempontokból vizsgálják. A történészek eközben rendszerint inkább az egyes társadalmak közötti eltérések iránt érdeklődnek – szemben más társadalomtudományok (például a szociológia) művelőivel, akik gyakrabban tűzik ki célul a hasonlóságok feltárását, s így általános társadalomfejlődési törvényszerűségek megismerését. Ettől eltekintve a történeti összehasonlítás csak kevésbé különbözik más társadalomtudományi összehasonlításoktól, s a közöttük lévő határok is meglehetősen elmosódtak: a gyakorlatban például sokszor nehéz lenne eldönteni, hogy társadalomtörténeti vagy történeti szociológiai összehasonlításról van szó – igaz, ennek egy tudományos probléma megoldása szempontjából rendszerint egyébként sincs nagy jelentősége.

### A történeti összehasonlítások típusai és funkciói

A történeti összehasonlításoknak számos tipológiája megtalálható a nemzetközi szakirodalomban. A tipológiák mindegyike figyelembe veszi azt az alapvető ténytet, hogy – miként az korábbi definíciókból is kitűnt – az összehasonlítások a különbségek és a hasonlóságok számbavételére törekszenek. Míg a különbségek/eltérések feltárására különös hangsúlyt helyező összehasonlításokat az irodalom nyomán „individualizáló” összehasonlításoknak is nevezhetjük, addig a hasonlóságokra koncentrálok inkább a társadalmak működésének általános vonásait kutatják, s ezért gyakran „általánosító” összehasonlításoknak nevezik őket.

Ez a két alaptípus a legtöbb, összehasonlításokat osztályozó szerzőnél megtalálható, ha nem is feltétlenül ezeken a megnevezéseken szerepel – már az említett Marc Bloch is írt e két fő típusról.<sup>8</sup> Egy jóval későbbi szerzőpáros, Theda Skocpol és Margaret Somers a csak a hasonlóságokat kutató munkákat „párhuzamos bemutatás” (parallel demonstration) névvel illeti, míg a különbségeket vizsgálókat „szembeállító-típusokként” (contrasting type) emlegeti. Skocpol és Somers emellett azonban leírnak egy harmadik típust is, melynek elnevezése „makrokauzális elemzés” (macrocausal analysis), s a két előbbi megközelítést ötvözi.<sup>9</sup>

Charles Tilly négy fő típust dolgozott ki, s nála fontos szempontként megjelenik az, hogy az összehasonlítások két vagy több fejlődési utat feltételeznek és kutatnak. Az „individualizáló összehasonlítás” (individualizing comparison) két, illetve néhány eset alternatív fejlődését vizsgálja. A „magában foglaló összehasonlítás” (encompassing comparison) azonos rendszerhez/intézményhez tartozó, de eltérő eseteknek a közös rendszerhez/intéz-

<sup>8</sup> Bloch, Marc: *Az európai társadalmak összehasonlító történelméről*. In: Uő: *A történész mestersége*. Budapest, 1996. 173–175.; Magyarul Bloch-ról: Sewell, William H.: *Marc Bloch és az összehasonlító történelem logikája*. Világtörténet, (1972) 22. sz. 31–43.

<sup>9</sup> Skocpol, Theda – Somers, Margaret: *The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry*. *Comparative Studies in Society and History*, 22 (1980) 2. 174–197. A magyar nyelvű irodalomban érinti az összehasonlítások típusait: Gyáni Gábor: *A történetírás fogalmi alapjairól*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003. 11–53.



ményhez való viszonyát elemzi.<sup>10</sup> Az „eltéréseket kereső összehasonlítás” (variation-finding comparison) egy általános folyamat sajátos, az eltérő előfeltételekből következő útjait kutatja, míg az „általánosító összehasonlítás” (universalising comparison) az általános fejlődési törvényszerűségeket keresi.<sup>11</sup>

A. A. van den Braembussche gyakran idézett elméleti tanulmányában a történeti összehasonlítások öt fő típusát különíti el. A „szembeállító típus” (contrasting type) a már megismert módon elsősorban a vizsgált esetek speciális vonásai iránt érdeklődik, s közben kevéssé válnak láthatóvá az elméleti vonatkozások. Ez utóbbiak az „általánosító típusú” (universalizing type) összehasonlításokban bontakoznak ki leginkább, amelyek lehetőleg nagy számú esetet vizsgálva igyekeznek általános fejlődési törvényszerűségeket megállapítani. A többi – úgyszólván a két említett típus közé eső – vegyes típusban is megjelenik az elméletekkel való kapcsolat. Így mindenekelőtt a „generalizáló típusú” (generalizing type) összehasonlítás folyamatosan arra törekszik, hogy meghatározza és magyarázza a különböző fejlődési utakat (vagyis itt is az eltérések állnak a középpontban), ezt azonban nem egy általános elméleti keretbe illesztve teszi, hanem inkább ad hoc magyarázatok révén. Szükség lehet azonban arra is, hogy az oksági tényezőket pontosabban vizsgáljuk, feltárjuk egymáshoz való viszonyukat és súlyukat. Ez a „makrokauzális” (macrocausal) összehasonlítás feladata. A „magában foglaló típusú” (inclusive type) összehasonlítások során a különböző vizsgált esetek mind részét alkotják egy nagyobb rendszernek, s az ehhez való viszonyukat vetik össze.<sup>12</sup>

E példák érzékeltették egyrészt a tipológiák sokszínűségét, másrészt közös vonásaikat is. Ugyanakkor a tapasztalatok szerint a fentiekben idézett több típus esetében inkább elméleti lehetőségről van szó, s a gyakorlatban ezek viszonylag ritkán jelennek meg. A gyakorlati tapasztalatok – véleményünk szerint – az előbbieknél jobban igazolják Heinz-Gerhard Haupt, illetve Haupt és Jürgen Kocka közös, valamint Hartmut Kaelble tipológiáinak érvényességét.<sup>13</sup>

Jürgen Kocka és Heinz-Gerhard Haupt elismerik az egyéni és az általános jegyek iránti kutatást mint az összehasonlítások legáltalánosabb céljait, s a vonatkozó kutatásokat immár funkcióik alapján osztályozva négyféle összehasonlítást különböztetnek meg. Az ilyen munkák betölthetnek egyrészt „heurisztikus” funkciót, ami azt jelenti, hogy az összehasonlítás képes lehet olyan jelenségek, illetve magyarázatok felfedezésére, melyek addig ismeretlenek voltak. A „leíró” – vagy Haupt-nál „kontrasztív” – funkció mindenekelőtt az egyes esetek sajátosságainak alaposabb meghatározását szolgálja. Az összehasonlítás „analitikus” funkciója szerintünk elsősorban akkor kerül előtérbe, amikor tudományos elméletek érvényességét ellenőrzi segítségével. Végül beszélhetünk egy „elidegenítő” (verfremdend), illetve Hauptnál „távolságot teremtő” (distancing) funkcióról, hiszen az összehasonlító vizsgálat más, az addigiaktól eltérő nézőpontot kínál, melynek során a saját ország vagy társa-

<sup>10</sup> Az „encompassing” kifejezés ezen fordítása mindazonáltal nem problémamentes, hiszen megegyezik a későbbiekben tárgyalt „inclusive type” magyar fordításával – igaz, a két fogalom nagyon hasonló tartalmat is hordoz. A megkülönböztetés érdekében esetleg indokolt lehet a „befoglaló összehasonlítás”-ként való fordítás. Gyáni Gábor az „átfogó összehasonlítás” elnevezést javasolta. Gyáni Gábor: *A történetírás fogalmi alapjairól*, 40.

<sup>11</sup> Tilly, Charles: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York, 1984.

<sup>12</sup> Van den Braembussche, A. A.: *Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society*. History and Theory, vol. XXVIII (1989) 1. 1–24.

<sup>13</sup> Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative History*. i. m.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einführung*. In: Uők (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich*, 9–45.; Kaelble: *Der historische Vergleich*. i. m.

dalom fejlődése elveszíti magától értetődő voltát.<sup>14</sup> Kaelble hasonló kategóriákat alkalmazva „analitikus”, „értékelő”, „megértő” és „identitás-összehasonlítás”-ról ír, melyek közül az első megegyezik a Kocka és Haupt által azonos névvel illetett típussal. Az „értékelő összehasonlítás” legfőbb erőssége az, hogy hozzájárulhat a történészek ítéleteinek megalapozottabbá tételéhez, illetve a negatív és pozitív fejlődés okainak meghatározásához. A „megértő összehasonlítás” lényegében a más szerzők által „individualizáló” összehasonlításnak nevezett típusnak felel meg. Az „identitás-összehasonlítás” segít a korábbi, elsősorban érzelmekre alapozó identitások – mint a nemzeti identitás – ellentmondásainak feltárásában, s új, racionálisabb alapokon nyugvó identitások kialakításában. Ez egyben lehetővé teszi több identitás összebékítését is.<sup>15</sup>

Az elméleti irodalom tanulságai és az összehasonlító kutatások gyakorlati tapasztalatai alapján az alábbiakban a történeti összehasonlítások három fő funkcióját különböztetjük meg és ismertetjük részletesebben: az analitikus, a leíró és az eltávolító mércét kínáló funkciókat. Eközben nem szabad elfelejtenünk arról, hogy a kutatás gyakorlatában ezek a típusok nem mindig érvényesülnek tisztán: egyrészt az összehasonlítások esetenként csak megközelítenek egy típust jellemzőikben, másrészt a típusok nem kizárólagosak, vagyis rajtuk kívül más funkciók is elképzelhetők. Ezen kívül a típusok nem mindig válnak el élesen egymástól, azaz egy összehasonlítás több funkcióval is bírhat. Emellett fontos körülmény az is, hogy a kutatás során mindegyik összehasonlítási típus rendelkezhet bizonyos előnyökkel és hátrányokkal egyaránt.

#### *Analitikus összehasonlítás*

Az analitikai funkció mindenekelőtt a társadalmakra vonatkozó megállapítások érvényességének vizsgálatát jelenti. E megállapítások lehetnek általános érvényűek, vagyis ez esetben a társadalmak működésére vonatkozó törvényszerűségek illetve az ezekre vonatkozó tudományos hipotézisek teszteléséről van szó. Ez egyben közel áll ahhoz, amit más szerzők az összehasonlítások „általánosító” funkciójának („universalizing”, illetve „generalizing” összehasonlítások) neveznek. Ezenkívül az összehasonlítás speciális esetekkel, egyedi jelenségekkel kapcsolatos állítások vizsgálatához is hozzájárulhat.<sup>16</sup>

Az összehasonlítás mindkét esetben segíthet a történeti kauzalitás analízise során, vagy a jelenségek tipologizálásában. Az oksági analízis előmozdítása fontos funkció, mert a történeti jelenségek okainak feltárása az egyik legösszetettebb – és egyben legfontosabb – történetírói feladat.

Sokan úgy vélik, hogy ez az analitikai funkció teszi igazán nélkülözhetlenné az összehasonlításokat a történetírás és a társadalomtudományok számára. Az összehasonlítások révén ezek a tudományok indirekt módon kísérleteket végezhetnek, vagyis közelebb kerülhetnek a természettudományok bizonyítási metódusához.

A kauzalitás, az oksági kapcsolatok feltárása során az eljárás logikája – John Stuart Mill-re visszanyúlóan – a következő: ha egy „A” jelenségnek tulajdonítjuk „B” jelenség előidézését, akkor ezt a hipotézist úgy tesztelhetjük, hogy megvizsgáljuk, létezik-e a történelem során „A” jelenség „B” nélkül, vagy megfigyelhető-e „B” jelenség „A” előfordulása nélkül.<sup>17</sup> Egy példával megvilágítva: az a tézis, hogy a kelet-európai kommunista gazdasági

<sup>14</sup> Haupt – Kocka: *Historischer Vergleich*, 12–14.; Haupt: *Comparative History*. i. m.

<sup>15</sup> Kaelble: *Der historische Vergleich*. i. m.

<sup>16</sup> Lorenz, Chris: *Comparative Historiography: Problems and Perspectives*. *History and Theory*, 38 (1999) 25–39.

<sup>17</sup> Haupt – Kocka: *Historischer Vergleich*, 13.

rendszerek teljesítőképessége a második világháború utáni kezdeti időszakban felülmúlta a nyugati piacgazdaságokét, jól tesztelhető, ha hasonló kiindulóponttal rendelkező, de kommunista, illetve piacgazdasági fejlődési pályán haladó gazdaságok teljesítményét elemezzük azonos időszakban. Különösen alkalmas erre az NDK és az NSZK történeti fejlődésének összehasonlítása. A két társadalom lényegében azonos kiindulópontja (azonos fejlettségi szint, azonos mentalitásbeli és kulturális adottságok stb.) miatt jól elkülöníthető, vagyis megállapítható az, hogy a társadalmi-gazdasági rendszerek különbözősége milyen hatással járt a gazdaság teljesítőképességére.<sup>18</sup>

Minden előny dacára kétségtelenek azonban a történeti összehasonlítások korlátai is egy ilyen eljárás során: a kísérleti logika ugyan valóban megjelenik, de ugyanakkor a kísérletek kontrollált és változatlan körülmények között ekkor sem ismételhetők meg. Így az összehasonlítások segítségével növelhető ugyan a történetírás egzakttsága és objektivitása, de lényeges eltérések továbbra is fennmaradnak közöttük és a természettudományok között ezen a téren.

Az oksági analízis mellett a megismerés fontos eszköze lehet a tipologizálás – ami tulajdonképpen az elméletalkotás egyik fajtája. Szisztematikus és hosszú távú összehasonlításon alapul például az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb hatású, történeti vonatkozású társadalomtudományi tipológiája, melyet Gosta Esping-Andersen alkotott meg, s a jóléti államok legfontosabb típusait különíti el. A svéd kutató a „jólét három világát”, a liberális, a konzervatív és a szociáldemokrata jóléti államot különböztette meg a 20. század második felének fejlődését elemezve. E szerint a liberális jóléti rezsim (mely a rászorultsági elv érvényesülésével, mérsékelt jóléti transzferekkel és társadalombiztosítási programokkal írható le) az Egyesült Államok mellett Írországban és az Egyesült Királyságban volt jellemző, és lényegében jellemző mindmáig. A konzervatív jóléti állam (mely az egyének által már elért státuszok fenntartására tett erőfeszítésekkel jellemezhető) Franciaország, Finnország, Németország, Olaszország, Svájc, Ausztria, Belgium és Hollandia, a szociáldemokrata (az univerzális szociális jogokkal és az elosztás piactól való függetlenedésének nagy fokával jellemezhetően) pedig Dánia, Norvégia és Svédország esetében figyelhető meg.<sup>19</sup> Esping-Andersen munkája – mint minden tipológia megalkotása – elképzelhetetlen lenne az összehasonlítás szisztematikus alkalmazása nélkül, hiszen a különböző jelenségek csak ennek révén rendezhetők típusokba, csoportokba.

### *Leíró összehasonlítás*

A történeti összehasonlítás segíthet az egyes társadalmak sajátosságainak pontosabb leírásában, s így megértésében is. E funkció alapját az adja, hogy más társadalmakkal való összevetés nélkül nyilvánvalóan lehetetlen megállapítani egy adott társadalom azon jellemzőit, melyek különös figyelmet érdemelnek a kutatások során. Az összehasonlító vizsgálat összpontosíthat a különbségek feltárására, a vizsgált esetek speciális vonásainak bemutatására. Egyes szerzők – mint láttuk – ezeket „kontrasztív” összehasonlításoknak nevezik, de az „individualizáló” típusúnak nevezett összehasonlítások is hasonló célokat követnek. A történészek rendszerint előnyben részesítik az ilyen, az eltérésekre koncentrááló összehasonlításokat. Az összehasonlítás eredményeként azonban nemcsak a vizsgált társadal-

<sup>18</sup> Ritschl, Albrecht O.: *An exercise in futility: East German economic growth and decline, 1945–1989*. In: Crafts, Nicholas – Toniolo, Gianni (eds.): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge, 1996. 498–540.

<sup>19</sup> Esping-Andersen, Gosta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, 1990. 21–22.; Esping-Andersen, Gosta: *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford, 1999.

mak különbségei, hanem hasonlóságai is kitűnnek. Ismerünk olyan történeti kutatásokat, melyek legfontosabb eredménye éppen az volt, hogy a 20. századi nyugat-európai társadalmak növekvő hasonlóságaira mutattak rá.<sup>20</sup>

Egy ilyen, a társadalmak vagy azok bizonyos intézményeinek, fejlődési szakaszainak sajátosságait feltáró vizsgálat során igen fontos a megfelelő összehasonlítási egység kiválasztása. Esetenként célszerű lehet jelentősen eltérő elemzési egységeket kiválasztani, hiszen ez elősegítheti a sajátosságok, egyedi vonások felfedezését és meggyőző bemutatását. Ha azonban túl nagy az összehasonlított esetek közötti különbség, az eltérések ugyan valóban szembeötlőek lesznek, de ezen túlmenően az összehasonlítás más célokra kevésbé lesz alkalmas. Így például nem teszi lehetővé a vizsgált társadalom speciális fejlődése mögött meghúzódó okok megvilágítását, hiszen az elemzett társadalmak nagy eltérései miatt nehéz meghatározni, hogy ezek közül mely különbségek eredményezik a vizsgált jelenséget vagy jelenségeket.

Eltérő társadalmak szembeállításával az összehasonlítás betölthet egyfajta heurisztikus funkciót is: olyan jelenségekre, vonásokra irányíthatja a figyelmünket, melyekre egyébként esetleg a kutatás fel sem figyelt volna, vagy nem a súlyának megfelelően kezelte volna azokat. Ezeket keresztül pedig új, meggyőzőbb magyarázatokhoz is hozzásegíthet.

Az összehasonlítások esetében gyakran aszimmetrikus a kutató érdeklődése: az egyik társadalmat – rendszerint a sajátját – kívánja jobban megismerni/megérteni, a másik társadalom inkább „kontrollként” szolgál ehhez. Az is előfordul, hogy egy társadalmat több másikhoz hasonlítanak az ilyen aszimmetrikus vizsgálat során. Ennek megfelelően az egyik társadalom mélyebb megismerését szolgálhatja a kutatás kérdésfeltevése, s ez a társadalom a többinél eleve jóval nagyobb mélységben kerül elemzésre és bemutatásra. A többiek inkább csak komparatív referenciapontokat jelentenek. Példát jelenthetnek erre a német „Sonderweg” – vagyis különút – tézisérről írott tanulmányok, illetve az ehhez a problémához kapcsolódó kiterjedt vita. Ez esetben a történészek azt a kérdést kívánták megválaszolni, hogy a két világháború közötti Németországban – eltérően más fejlett ipari országoktól – miért alakult ki totalitáriánus diktatúra. A kutatók egészen a 19. századig nyúltak vissza vizsgálataik során, melyben nagy szerephez jutott más, hasonló adottságú társadalmakkal (Anglia, Franciaország, Egyesült Államok, vagy általában a „Nyugat”) való összevetés. Maga a „Sonderweg” az ezeknek az országoknak a fejlődésétől való elkanyarodást jelentette. A kutatók ezt a német történeti fejlődés olyan tényezőire vezették vissza, mint a nemzeti fejlődés megkésettisége, a hiányos parlamentarizáció, a merev és felaprózott pártrendszer, a preindusztriális elitik továbbélése, a politikai kultúra elmaradottsága stb.<sup>21</sup>

Az összehasonlító történetírás ezen fajtája támaszkodik más összehasonlító megközelítésekre, s ez fordítva is igaz. A sajátosságoknak a megismerése, rendszerezése közelebb vihet bennünket az adott társadalom jelenségeinek magyarázatához, vagyis kapcsolódik a korábban bemutatott analitikus funkcióhoz. Az általános elméletek olyan hipotéziseket alakíthatnak ki, melyek vizsgálatában a leíró összehasonlítás fontos szerepet tölt be, bemutatva azokat az eseteket, melyekre illenek az elmélet feltevései, s azokat, melyekre nem. Ugyanez fordítva is igaz: a leíró összehasonlítások olyan jellemzőket azonosíthatnak, melyeket az analitikus összehasonlítást végzők beépíthetnek hipotéziseikbe és elméleteikbe.

<sup>20</sup> Kaelble, Hartmut: *A Social History of Western Europe, 1880–1980*. Dublin, 1990.

<sup>21</sup> Kocka, Jürgen: *Asymmetrical historical comparison: The case of the German Sonderweg*. *History and Theory*, 38 (1999) 40–50.; Uő: *Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas*. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, 49 (2000) 2. 159–174.

*Eltávolító–mérécét kínáló összehasonlítás*

Az összehasonlítás egyik következménye lehet, hogy a történetészt „eltávolítja” a vizsgálat tárgyától, vagyis a kutató számára egy új, a saját nemzeti történetírásában megszokottól eltérő perspektívát kínál.<sup>22</sup> Ez azért lehet fontos, mert a kutatásokat gyakran egyfajta etnocentrizmus jellemzi: olyan előfeltevéseken alapulnak, melyek a nemzeti kultúrákban gyökeresnek, s ezeknek a szerző vagy az olvasó esetleg nincs is tudatában. Az összehasonlítások során nyilvánvalóvá válhatnak ezek az előfeltevések, s a nemzetek/társadalmak tapasztalatairól, illetve az ezeken nyugvó kutatások eredményeiről kiderülhet, hogy helyhez és időhöz kötöttek, vagyis relativizálódnak, elveszítik vélt univerzális jellegüket. Ez a funkció különösen fontos lehet azoknak a nemzeti történetírásoknak az esetében, melyek kicsinységük, nyelvi vagy más okok miatt elszigeteltek, kutatóik kevésbé szembesülnek a nemzetközi történetírás eredményeivel.

Az összehasonlítások eltávolító hatása más tekintetben is segítheti a történeti kutatásokat: hozzájárulhat ahhoz, hogy a történeti munkák megalapozottabban értékeljék az egyes vizsgált eseményeket, folyamatokat vagy személyeket. A történetészek viszonya felemás az értékeléshez, hiszen nem ritkán valamiféle értékmentes tudományosmennyiségben lépnek fel, mint ami eleve kizárja a történeti folyamatok értékelésének lehetőségét. Ennek ellenére az értékelés megjelenik a legtöbb történetírói munkában, hiszen – mint korábban láttuk – a történetészek is magától értetődően beszélnek valamilyen szempontból sikeres vagy sikertelen fejlődésről, intézményekről, politikusokról, időszakokról stb. Ezenkívül a nemzetközi történetírásban már régóta túlhaladottnak tekinthető az értékmentesség – a 19. században még a történettudomány fejlődését szolgáló – felfogása, s elfogadott, hogy az érték szempontok elkerülhetetlenül jelen vannak a történetírói munkákban: önmagában már a témaválasztás is ezeken alapul.

A kérdés ennek következtében tehát nem az, hogy érték szempontok, az értékelés mozzanata jelen vannak-e a történetírói munkákban. Ehelyett inkább az érdemel figyelmet, hogy az értékelés milyen módon történik. Az összehasonlítás segíthet abban, hogy ez ne az olvasó előtt rejtett folyamaton keresztül, hanem explicit módon történjen, s mindenekelőtt szilárd módszertant is kínál ehhez. Ha úgy tetszik, az összehasonlító módszer alkalmazásával a tudományos szempontok érvényesülhetnek az értékelés során is. A tudományosság érvényesülésének előfeltétele ugyanis az, hogy az ítélet a történeti valóságon alapuljon. Éppen ennek elérésében segít az összehasonlítás, mivel alkalmazásával nem mesterséges és elvont ideálok alapján értékelünk, hanem más társadalmak valósága jelenti a mérécét.<sup>23</sup> A későbbiek során konkrét példával is illusztráljuk ezt az eljárást.

Az összehasonlítás tehát elősegíti az ítéletek nagyobb megalapozottságát, szisztematikus alkalmazásával ritkábban fordulhat elő, hogy valamiről tévesen feltételezzük elmara-dott vagy sikertelen voltát, s fordítva. Emellett a módszer negatív vagy pozitív fejlődés okainak feltárásában is felhasználható – ez azonban inkább a korábban bemutatott analitikus funkciójához kötődik.

A történeti kutatások és munkák egyik társadalmi funkciója – akarva-akaratlanul – a társadalmi identitások kialakítása vagy erősítése. Korábbi időszakokban – például a 19. század végén – a nemzeti identitás kialakításához vagy formálásához való hozzájárulás nyilvánvalóbb és elfogadottabb volt, mint manapság, de ettől függetlenül, ez a funkció ma is létezik. Ráadásul nemcsak a nemzeti, hanem más – lokális, valamilyen kisebbségi vagy

<sup>22</sup> Erre különösen: Dogan, Mattei – Pelassy, Dominique: *How to Compare Nations?* Chatham, N. J., 1990. 5–14.

<sup>23</sup> Kaelble: *Der historische Vergleich*, 55.

éppen az európai – identitások kialakítását is elősegítheti a történetírás. Ebből a szempontból az összehasonlító módszer jelentősége nagy, mivel az említett „eltávolító” hatása következtében elősegítheti reális alapokon nyugvó nemzeti vagy más identitások kialakítását. Egyes különlegesnek tartott nemzeti sajátosságokról kiderülhet, hogy nem egyediek, csupán mítoszokról van szó, vagy egyedülállónak tekintett nemzeti hősookról, hogy máshol is léteztek hasonlóak stb. A saját múlt reális ismerete hozzájárulhat a különböző identitások összebékítéséhez is.

### Az összehasonlítások módszerei és gyakorlati problémái

Az összehasonlítások akkor képesek hatékony segítséget nyújtani a kutatóknak, ha megfelelő célkitűzést szolgálnak. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy olyan kérdésfeltevést kell összehasonlító módon kutatni, amely valóban igényli ezt a módszert. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy sor kutatási probléma megoldható az összehasonlító módszer alkalmazása nélkül is. Gyakran megfigyelhető, hogy a kutatások összehasonlító szándékkal indulnak, de – világos célkitűzés híján – végül egymás mellé helyezett esettanulmányokat eredményeznek. Ezt számos olyan kötet tanúsítja, amely ugyan címében viseli az „összehasonlítás” szót, de a valóságban egymástól függetlenül íródott országtanulmányokat tartalmaz.<sup>24</sup> Az összehasonlítás olyan alapvető jellemzői, mint annak módja (analitikus stb.), az elemzés során felhasznált források és módszerek (például kvantitatív vagy inkább kvalitatív jellegűek), az összehasonlításra kiválasztott egységek jellege (település, régió, társadalom stb.) vagy az időhorizont (néhány év, több évtized, esetleg évszázad) mind a célkitűzést kell szolgálják.

Ennek megfelelően az összehasonlítások során alkalmazott módszereket illetően mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy nincs minden esetben megfelelő, tökéletes módszer.<sup>25</sup> Eltérő célokra más és más módszer használható, s ennek megfelelően változnak az összehasonlítások során felmerülő módszertani jellegű kutatási problémák is. Minden történeti összehasonlításnak szembe kell néznie azonban néhány nehézséggel, melyek jórészt az egyedi és az általános viszonyának régóta ismert s nem csak az összehasonlítások során jelentkező problémájára vezethetők vissza: Összegezhető-e a végtelen számú egyedi jelenség/történeti esemény, s lehet-e így olyan általánosabb fogalmakat kialakítani, melyek segítségével az elemzésük és összehasonlításuk elvégezhető? Milyen módon lehetséges ezt végrehajtani úgy, hogy közben a vizsgált valósággrészletről nyert kép minél kevésbé sérüljön? Így az összehasonlítások során egyebek között nehézségeket okozhat a megfelelő, összehasonlításokra alkalmas egységek definiálása és kiválasztása, a vizsgált esetek nem megfelelő reprezentativitása, az összehasonlított esetek kölcsönös függősége (interdependenciája), a fogalmak eltérő jelentése a különböző társadalmakban és korszakokban. Jelentkezhetnek gyakorlati problémák, mint az adathiány, különösen távolabbi történeti időszakokban, vagy a rendelkezésre álló adatok nem megfelelő minősége. Mindezek a problémák azonban nem megoldhatatlanok, és semmiképpen sem súlyosabbak, mint a más történeti vagy társadalomtudományi kutatások során fellépő nehézségek, s az összehasonlítások révén nyerhető új ismeretek ellensúlyozzák is a megoldásuk érdekében tett erőfeszítéseket.<sup>26</sup>

A módszertani jellegű nehézségek közül jelentősége és szerteágazó jellege miatt egyet emelünk ki az alábbiakban, mégpedig az összehasonlítás egységeinek („units of compari-

<sup>24</sup> Lásd például: Cochrane, Alan – Clarke, John (eds.): *Comparing Welfare States: Britain in International Context*. London, 1993.

<sup>25</sup> Az összehasonlítások módszereire az eddigieken túl lásd: Sartori, Giovanni: *Comparing, Miscomparing and the Comparative Method*. In: Dogan – Kazancigil (eds.): *Comparing Nations*, 14–34.

<sup>26</sup> Griffin: *Comparative-historical analysis*, 264.

son”) problémáját.<sup>27</sup> Minden összehasonlító kutatás talán legfontosabb, a munkát a kezde-  
teitől meghatározó gyakorlati kérdése az, hogy mit hasonlítunk össze mivel, azaz miként  
választjuk ki az összehasonlítás egységeit. Ezek az egységek meg kell feleljenek bizonyos  
szempontoknak.

Az egyik ilyen szempont az, hogy a vizsgált egységek mennyire összehasonlíthatók.  
Mint mondani szokás, almát a körtével nem lehet összehasonlítani, vagyis belső logikájuk-  
ban, formájukban, funkciójukban teljesen eltérő eseteket nem lehet összevetni. Van, aki ezt  
úgy fogalmazza meg, hogy a történeti összehasonlítások nem két vagy több eltérő jelensé-  
get vetnek össze, hanem egy jelenség (például család vagy mortalitás) különféle megjele-  
nési formáit követik nyomon különböző társadalmakban.<sup>28</sup> Ha két dolog nagyon eltérő  
funkcióval, mérettel vagy belső logikával rendelkezik, az összehasonlításnak rendszerint  
nincs nagy hozadéka. Emiatt nem szokás régiókat vagy városokat egész társadalmakkal, de  
például igen kis méretű társadalmakat nagy társadalmakkal sem összevetni. Ugyanakkor az  
is nyilvánvaló, hogy az alma és a körte – vagy más esetek – radikális különbözőségét csak  
akkor ismerhetjük fel, ha már összehasonlítottuk őket. Egy legalább futólagos összehason-  
lítás tehát ez esetben, vagyis az összehasonlíthatóság hasznosságának megítélése céljából is  
elkerülhetetlen.

Alapvetően meghatározza a követendő kutatási stratégiát az is, hogy milyen számú egy-  
séget hasonlítunk össze egymással. Mint arról korábban szó esett, az összehasonlítások  
egyik fontos típusa az analitikus összehasonlítás, azaz az elméletek érvényességének vizs-  
gálata, tipológiák felállítása. Ehhez nyilvánvalóan lehetőleg nagy számú eset vizsgálatára  
van szükség, aminek fontos következményei vannak a kutatásra nézve. Nagyobb számú  
eset vizsgálata esetén a kutatók jobban rá vannak utalva kollégáik korábbi munkáira, s ke-  
vésbé képesek elsődleges források segítségével dolgozni, noha ezek felhasználását a törté-  
nészek hagyományosan preferálják.

Ezen kívül a történeti kutatások egyik fontos alapelve, hogy a vizsgálat tárgyát lehetőleg  
teljességében elemezzék, de legalábbis minél teljesebben beágyazzák a történeti fejlődés  
kontextusába. Ez nyilvánvalóan egyik történeti munkában sem érvényesíthető maradékta-  
lanul, függetlenül attól, hogy összehasonlításról van-e szó vagy sem. De az is tény, hogy  
minél több esetet vizsgálnak az összehasonlításokat végző kutatók (vagyis minél általáno-  
sabb érvényűnek szánják vizsgálatukat), gyakorlati okok miatt – a kutatói munkabírás vé-  
gessége vagy egyszerűen terjedelmi korlátok következtében – annál inkább meg kell elé-  
gedniük az egység kevesebb jellemzőjének vizsgálatával, ezenkívül annál inkább kénytele-  
nek eltekinteni a vizsgált változók kontextusától, formalizálniuk kell munkáikat. A formali-  
zálás megjelenhet például statisztikai adatok széleskörű felhasználásában vagy egyes  
kulcsfontosságúnak tekintett jellemzők kiemelésében, s más, kevésbé fontosnak tekintett  
tényezők elemzésének elhanyagolásában.

A kontextus figyelembevételének lehetősége ugyanakkor függ a vizsgált téma jellegétől  
is. Egy kevésbé átfogó probléma esetében nagyobb lehetőség nyílna annak kontextusba  
való beágyazására, mint egy átfogóbb téma kutatása során.

Minél inkább csökkentjük az esetek számát, annál alaposabban, részletkérdésekre ki-  
terjedően tudjuk elvégezni vizsgálatunkat. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy vannak kér-  
dések, melyeket két vagy néhány eset vizsgálatával nem lehet megválaszolni. Mások pedig,  
ha csupán néhány esetre alapozzuk megállapításainkat, csökken azok megbízhatósága: pél-

<sup>27</sup> Erről részletesen lásd: Kaelble: *Der historische Vergleich*, 114–150.

<sup>28</sup> Welskopp, Thomas: *Stolpersteine auf dem Königsw eg. Methodenkritische Anmerkungen zum internationalen Vergleich der Gesellschaftsgeschichte*. Archiv für Sozialgeschichte, 35 (1995) 343.

dául az európai házassági modell múltbeli létezésének bizonyítása nem nyugodhat két eset vizsgálatán, sőt ehhez nemcsak azt kell megvizsgálni, hogy Európában milyen házassági minták léteztek, hanem azt is, hogy ezek valóban különböztek-e az Európán kívüli házassági szokásoktól.<sup>29</sup>

Az is fontos eldöntendő kérdés egy összehasonlítás során, hogy milyen földrajzi/társadalmi egységeket hasonlítunk össze. Bizonyos esetekben különböző települések közötti, mikroszintű összehasonlítás a cél – mondjuk, mert ezt igényli egy kommunális szociálpolitikát vizsgáló projekt.<sup>30</sup> A helyi szintek vizsgálata azért is előnyös lehet, mert így hosszabb időtávon keresztül nyomon követhető egy folyamat. Különböző társadalmak egy-egy vagy több mikroegységének összevetését gyakran alkalmazza a történeti demográfia, például az örökösödési minták vagy a háztartásnagyság alakulásának vizsgálata során.<sup>31</sup> Szintén terjed a régiók közötti összehasonlítás. Leggyakrabban azonban a kutatók teljes társadalmakat/országokat választanak az összehasonlítás alapegységül.<sup>32</sup>

További eldöntendő kérdés, hogy milyen időbeli keretek között végezzük az összehasonlítást. Esetenként a kérdésfeltevés eleve meghatározza a kronológiát: ha például az első világháború csecsemőhalandóságra gyakorolt hatását vagy az első társadalombiztosítási törvények meghozatalának körülményeit tárjuk fel Németországban és Ausztriában, nem kétséges, hogy mely időszakokat vizsgáljuk. Ezen a téren nehézségek akkor jelentkeznek, ha nincsenek szinkronban az összehasonlított folyamatok/jelenségek. Találkozhatunk ezzel a problémával, amennyiben például különböző társadalmak kezdeti iparosítási szakaszában kívánjuk összehasonlítani a bankrendszer fejlettségét és nemzetgazdasági jelentőségét. Nehézséget jelenthet ugyanis annak egyértelmű megállapítása, hogy mikor kezdődött, s meddig tartott az iparosítás kezdeti szakasza az egyik, illetve egy másik országban.<sup>33</sup>

### **Következtetések: összehasonlítások és a magyar történetírás**

Mivel a történeti kutatások módszertana általános érvényű, a fentiekben leírtak természetesen érvényesek a magyar történetírás esetében is. Az összehasonlító vizsgálatok itt is rendelkezhetnek mindazokkal az előnyökkel, melyeket a nemzetközi történetírásban azoknak tulajdoníthatunk. Vannak azonban olyan sajátos problémái is a hazai történeti kutatásoknak, melyek megoldásához különös segítséget nyújthat az összehasonlító módszer alkalmazása. Ezek közül négy – részben egymással összefüggő – kérdéskört emelünk ki.

<sup>29</sup> Hajnal, John: *European Marriage Patterns in Perspective*. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds.): *Population in History*. London, 1965. 101–143.

<sup>30</sup> Zimmermann, Susan – Melinz, Gerhard: *A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális reform? Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben (1873–1914)*. *Aetas*, 8 (1994) 3. 37–70.; Zimmermann, Susan: *Prächtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest. Das „sozialpolitische Laboratorium” der Donaumonarchie im Vergleich zu Wien, 1873–1914*. Sigmaringen, 1997.

<sup>31</sup> Wall, Richard: *Introduction*. In: Wall, Richard (ed.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983. 1–63.

<sup>32</sup> Az országok összehasonlításával összefüggő problémákról újabban: Ther, Philipp: *Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe*. *Central European History*, 36 (2003) 1. 45–73.

<sup>33</sup> Tomka, Béla: *The Development of Hungarian Banking: An International Comparison, 1880–1931*. *Journal of European Economic History*, vol. 30 (2001) 1. 125–162.; magyarul: *Úó: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931*. *Századok*, 133 (1999) 3. 655–683.



Véleményünk szerint az összehasonlítások kiterjedtebb alkalmazása a hazai történetírásban egyrészt erősíthetné az elméleti tudatosságot, elősegíthetné a túlzottan leíró vonások kiegyensúlyozását. Emellett az összehasonlítások nagy szerephez juthatnak az ideológikus megközelítések korrigálásában is. Tapasztalatok szerint az összehasonlító kutatások igénylik s egyben előmozdítják a nemzetközi együttműködést, s ezáltal fokozhatják a magyar történetírás nemzetközi beágyazottságát, ami szintén számos jótékony hatást eredményezne. Végül az összehasonlítások hozzájárulhatnak egyes sajátos tudományszervezési problémák megoldásához is. E szerteágazó kérdéseket itt nyilvánvalóan nem tudjuk kimerítően tárgyalni, de kísérletet teszünk legfontosabb vetületeik bemutatására.

1. A történeti megismerés elméleti és módszertani vonatkozásairól már a 19. században is kiterjedt viták folytak, s a történészek és a társadalomelmélettel foglalkozók közötti kapcsolat soha nem is szakadt meg. Ez a kapcsolat azonban a 20. században elmélyült, és az utóbbi évtizedekben a nyugati történetírás fejlődésének egyik legfontosabb vonása volt az elméleti és módszertani problémákhoz való tudatosabb viszony, s egyszersmind az elméletek kiterjedtebb alkalmazása – vagy ahogyan Peter Burke fogalmazott, „az elmélet és a történelem konvergenciája”.<sup>34</sup> Nem független ez attól a folyamattól, hogy – különösen az 1960-as évektől – a nyugati történetírás mindinkább felhasználta a társadalomtudományok eredményeit.<sup>35</sup> Ebből a szempontból még a posztmodernizmus – ami ugyan inkább a történeti munkák esztétikai–politikai–retorikai jellegét hangsúlyozta – sem hozott igazi változást, sőt a történeti megismerés jellegéről folytatott viták még intenzívebbé váltak. Az „elmélet és a történelem konvergenciája” nem hagyta ugyan teljesen érintetlenül Magyarországot sem, de itt a történetírás főárama – ha eltekintünk az 1970-es évektől mindinkább hiteltelenné váló marxista–leninista elméleti keretektől – leíró jellegű maradt, ami a rendszerváltozás után is érvényesült.<sup>36</sup> Ez a sajátosság véleményünk szerint több hátrányos következménnyel jár, így nehezíti a magyar történetírás nemzetközi integrációját is.

Mint az tanulmányunk előző részeiből is kitűnt, az összehasonlítások úgyszólván per definitionem igénylik azt, hogy a kutató munkája során tisztázzon fontos elméleti és módszertani kérdéseket. Míg a hazai történeti munkák gyakran fel sem vetik azt a kérdést, hogy mi a célkitűzése a kutatásnak, mi indokolja a vizsgálatot, illetve mit kíván a kutató bizonyítani, addig egy összehasonlítás esetén nehezebb elkerülni alapvető elméleti és módszerekkel összefüggő kérdések tisztázását: az összehasonlító megközelítés alkalmazását önmagában is indokolni kell, nem beszélve az olyan döntésekről, hogy milyen típusú összehasonlítást preferálunk, hány és milyen egységet vetünk össze stb. Ennek következményeként a hagyományos, narratíván nyugvó előadás helyett az összehasonlító történeti munkákban inkább találkozunk érvelő és analitikus előadásmóddal.

A társadalomelméletek fokozottabb felhasználása és adaptációja a hazai történetírásban nem csak az élenjáró – nyugat-európai és észak-amerikai – történetírások és a hazai szakma közötti szakadék megszüntetésében segíthetne. Bár a probléma részletes bemutatása végképp meghaladná ezen írás kereteit, jelezzük, hogy a számos neves kutató által a történetírás és a társadalomtudományok 21. századi megújulása előfeltételének tekintett interdiszciplinaritás a történetírás vonatkozásában elképzelhetetlen a társadalomtudományok felé való nyitás nélkül, ami elsősorban azok módszereinek alkalmazását, a társa-

<sup>34</sup> Burke, Peter: *History and Social Theory*. Ithaca, N. Y., 1992. 17.

<sup>35</sup> Ennek bemutatása egy konkrét példán: Tomka Béla: *A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig*. Aetas, 7 (1993) 4. 92–112.

<sup>36</sup> Gyáni Gábor: *Történetírásunk az évezred fordulóján*. Századvég, 18 (2000) 117–140.

dalomelméleti megfontolásokkal szembeni nyitottabb viszonyt jelent.<sup>37</sup> Természetesen egy ilyen nyitás elősegíthetné a társadalomtudományok fogadókészségének javulását is a történetírás eredményei iránt. Ezzel pedig a történeti kutatás fontos lépést tenne saját helyzetének megszilárdítása felé is – egyebek között a konkurensokkal az erőforrásokért folytatott versenyben.

2. A magyar történetírásban már az 1970-es évektől kezdtek visszaszorulni a kirívó módon ideologikus, kizárólag az értékszempontokat előtérbe helyező munkák. Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a történetírás – vagy bármelyik társadalomtudomány – valaha is megszabadulhat az értékszempontok jelenléte okozta problémáktól. Jól illusztrálja ezt a történeti események értékelésének kérdése.

A történészek gyakran tudatosan igyekeznek elkerülni egy-egy történelmi esemény vagy folyamat minősítését, értékelését. A valóságban azonban az értékelés – még ha esetleg mellőzése kívánatos volna is – alig elkerülhető. Így van ez a magyar társadalom fejlődését illetően is, amikor például – mint erről korábban már szó volt – szokás sikeres vagy kevésbé sikeres intézményekről, intézkedésekről, fejlődési területekről, sőt korszakokról beszélni. Ha az értékelés elkerülhetetlen, különösen fontos az, hogy megbízható eljárások alapján történjen, amihez mindenképp az szükséges, hogy a viszonyítási pont megfelelő legyen. Az értékelés ugyanis mindig az összehasonlítás valamely formáján nyugszik: a korábbi vagy későbbi saját teljesítményhez, illetve a szűkebb vagy tágabb környezethez hasonlíthatunk. Ennek során tehát az összehasonlító módszer alkalmazásának szakmai szabályai, illetve ezek következetes alkalmazása nagy fontossággal bírnak.

A 20. századi magyarországi társadalmi fejlődés egyes szakaszairól eddig kialakított kép esetében nem mondhatjuk, hogy az értékelések mindig következetes módon, az összehasonlítások szakmai szabályai szerint történtek volna. Példát jelenthetnek erre az olykor lappangó, máskor nyitottabb formában megjelenő viták a Horthy-, illetve a Kádár-rendszerrel kapcsolatban, melyekkel a jövőben is számolhatunk, annál is inkább, mert a viták eddig főként publicisztikai szinten folytak, a történészek maguk kevésbé vettek részt bennük. Jellemző eljárás az, hogy valamilyen elvont ideál alapján (ideális parlamentarizmus, népképviselet stb.) fogalmaznak meg értékítéletet. Máskor egymáshoz viszonyítják a korszakokat, vagyis a mérce a magyar történelem egy másik szakasza. Mindkét eljárás azonban problémákat vet fel. Egyrészt az ideális, nem létező állapotokhoz hasonlítás történeti munkában elfogadhatatlan. Ez egyébként annyira nyilvánvaló tény, hogy az ilyen mérce rendszerint nem is explicit, hanem implicit módon, kimondatlanul jelenik meg. A második esetben pedig az okozhat nehézségeket, hogy az egyik korszakkal kapcsolatos elfogultság automatikusan tükröződik a másik megítélésében. Ezenkívül azonban a saját történelem korábbi vagy későbbi szakaszaihoz való hasonlítás főként azért problematikus, mert a magyar fejlődés is sok szállal kapcsolódott a külső környezet változásaihoz (válságok, háborúk, a gondolatok-eszmék, az áruk, a tőke mozgása stb.). Így a külső környezet kedvező vagy kedvezőtlen alakulása egy adott periódusban döntően befolyásolhatta a belső fejlődést. Ezért a magyar történelem nem a legmegfelelőbb mérce, vagy legalábbis nem lehet az egyedüli mérce. Sokkal megfelelőbb eljárásnak tűnik, ha külső mércét választunk: ez inkább eleget tesz a történetírás klasszikus elvének, s a múltban élőkkel szemben nem érvényesíti az utólagos bölcsességet, ugyanakkor nem próbálja elhitheteni azt sem, hogy a történész szakmai szempontjai értékeslegesebbek volnának.

---

<sup>37</sup> *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences.* Stanford, Ca., 1996.

Egy gazdaságtörténeti példával élve: hogyan dönthetjük el, hogy egy bizonyos országban egy adott időszak gazdasági növekedése gyors volt-e, vagy inkább mérsékeltnek, esetleg alacsonynak tekinthető? Magától értetődően viszonyíthatjuk a mutatókat ugyanazon társadalom korábbi vagy későbbi időszakának megfelelő indikátoraihoz – s ez az eljárás valóban alkalmas lehet bizonyos célokra, mint például a kortársak teljesülő vagy nem teljesülő várakozásainak megértésére. Ugyanakkor más, átfogóbb feladatokra nem megfelelő ez a módszer: nem alkalmas például annak eldöntésére, hogy az adott időszak gazdaságpolitikájának eredményeit hogyan értékeljük. Lehetséges ugyanis, hogy nem a gazdaságpolitika hiányai okozták a gyengébb gazdasági teljesítményt, hanem a kedvezőtlen külső körülmények, s fordítva. Ennek megfelelően paradox módon egy alacsonyabb növekedési ütemű periódus is lehet kiemelkedően sikeres időszaka egy nemzetgazdaságnak, ha más, hasonló adottságokkal bíró országokban ennél is alacsonyabb a növekedés, s ez ugyancsak fordítva is igaz. A megfelelő viszonyítási alap ez esetben tehát külső: egy – vagy még inkább több – hasonló helyzetű gazdaság adott időszakban, esetleg azonos fejlődési szakaszban mutatott teljesítménye. Következésképpen a nemzetközi összehasonlítás rendszerint megfelelőbb támpontot kínál az értékeléshez, mint a tisztán hazai összevetések. Ez utóbbiakat – mint láttuk – a nemzetközi irodalomban nem is szokás összehasonlításnak tekinteni a szó szigorú értelmében.

3. Bár erre vonatkozóan tudományos igényű felmérések eddig még nem születtek, a vezető nemzetközi szakfolyóiratok szerzőinek és a legjelentősebb nemzetközi szakmai konferenciák előadóinak listái alátámasztani tűnnek azt a véleményt, hogy a magyar történetírás eredményei a kívánatosnál jóval kevésbé jutnak el a nemzetközi szakmai közvéleményhez. Sőt, talán az a megállapítás is megkockáztatható, hogy minden ellenkező várakozás ellenére a magyar történetírás nemzetközi beágyazottsága az utóbbi másfél évtizedben nem javult, hanem inkább romlott. Természetesen ennek a helyzetnek az orvoslása komoly intézményi változásokat igényelne, mindenekelőtt azon a téren, hogy jelentős hazai szakmai karriert csak nemzetközileg is ismert és elismert tudományos teljesítménnyel lehessen befutni. Ugyanakkor az összehasonlító történetírás maga is elsősegítheti a magyar történet-tudomány színvonalának, nemzetközi ismertségének és elismertségének javulását.

Az a tény, hogy Magyarországon az összehasonlító munkák száma igen alacsony, egyrészt nehezíti az újabb nemzetközi kutatási eredményeknek a magyarországi történetírásban való hasznosítását, s ezáltal kihat maguknak a kutatásoknak a színvonalára is. Az összehasonlítások segítenek ugyanis más országok történetének és az arra vonatkozó kutatásoknak a jobb megismerésében, s így a kérdésfeltevések, elméletek, módszerek stb. körének bővítésében, hiszen megvan az a sajátosságuk, hogy elengedhetetlenné teszik a más társadalmakra vonatkozó eredmények kritikus hasznosítását-átgondolását. Mint H. Kaelble megállapítja, minél erősebb egy országban az összehasonlító történetírás, az ország történetírása annál gazdagabb ezeken a felsorolt területeken.<sup>38</sup>

Az összehasonlító kutatások emellett nagyban elősegíthetik a hazai történetírás eredményeinek fokozottabb külföldi recepcióját is. A külföldi kutatók ugyanis a magyar történelemre vonatkozó eredmények közül különösen azokra fogékonyak, melyek Magyarországot elhelyezik az általuk is ismert és fontosnak tartott szempontrendszerben, vagy másként fogalmazva, a korszerű és számukra izgalmas kérdésfeltevések nyomán születtek. Így a magyar történeti fejlődés tágabb, nemzetközi összehasonlító perspektívában való elhelyezése nem csupán a magyar történelem teljesebb megértéséhez járulhat hozzá, hanem a hazai történetírás eredményeinek jobb külföldi megismertetéséhez is.

<sup>38</sup> Kaelble: *Der historische Vergleich*, 52. és köv.

4. Végül az összehasonlítások mainál kiterjedtebb alkalmazása előnyökkel járhat a hazai történeti kutatások intézményrendszere szempontjából, segíthet megoldani bizonyos tudományszervezési problémákat is, mindenekelőtt az egyetemes történeti kutatásokkal kapcsolatban. Véleményünk szerint az egyetemes történeti kutatások helyzete és lehetőségei az utóbbi időszakban ellentmondásosan alakultak Magyarországon. Egyrészt az ország fokozódó nemzetközi integrációja növelte a más társadalmakra vonatkozó ismeretek iránti igényt. Mint láttuk, ez egy általános nemzetközi tendencia része, hiszen a nemzeti történetírások egyre inkább felhasználják más nemzeti történetírások eredményeit, és keresik a kapcsolatot azokkal. E folyamatok tehát nagy lehetőségeket kínálnak az egyetemes történettel foglalkozók számára, hiszen a nemzetközi eredmények közvetítésében a hazai, egyetemes történelemmel foglalkozó történészeknek jelentős szerepük lehet. Másrészt azonban kétségtelen az is, hogy az ország nyitottabbá válásával az ismeretek beáramlása közvetlenül, közvetítők nélkül is lebonyolódhat, egyre kevésbé van szükség az „importpótló” egyetemes történeti munkákra. Ez azt is jelenti, hogy az egyetemes történetet művelők számára a mércét mindinkább a hasonló témákkal foglalkozó külföldi kollégáik munkái jelentik. Márpedig hazánkban az egyetemes történetírás nemzetközi színvonalú műveléséhez sok feltétel hiányzik. Ezen a téren nemzetközileg értékelhető eredményeket eddig is csak keveseknek sikerült elérni, s ez valószínűleg így lesz a jövőben is. Feltételezhetjük azonban, hogy az egyetemes történeti érdeklődésű kutatók egy része szakértelmét kiválóan használhatná összehasonlító projektekben, melyek során Magyarországot vetik össze más társadalmakkal. Ez természetesen nem történhet mechanikusan, hiszen nyilvánvaló, hogy nem minden társadalom esetében és nem minden területen van értelme az összehasonlító vizsgálatoknak.

Tanulmányunkban áttekintettük az összehasonlító történeti kutatások nemzetközi fejlődési trendjeit, az összehasonlítások fontos típusait és alkalmazásuk lehetőségeit. Az összehasonlítások ugyan nem kínálnak csodaszert a történetírás számára, de bővítik a kutatók eszköztárát, felhasználásukkal gyakran megbízhatóbb eredményeket érhetünk el, mint nélkülük. Különösen hasznosnak bizonyulhat ez a módszer a társadalmak fejlődésének törvényszerűségeire vonatkozó elképzelések érvényességének vizsgálata során, az oksági viszonyok megállapításában, nélkülözhetetlen az egyes társadalmak sajátosságainak leírásában, de segít az etnocentrizmus elkerülésében is. Előnyeinek felismerése tükröződik abban, hogy a nemzetközi történetírás mind gyakrabban hasznosítja ezt a perspektívát. Ez nem csak az ilyen tanulmányok növekvő számában, hanem az összehasonlító kutatások intézményeinek – a folyóiratok, intézetek, konferenciák rendszerének – bővülésében is megnyilvánul. Magyarországon eddig kevés nyoma van ennek a fejlődésnek, noha – mint bizonyítani próbáltuk – az összehasonlítások elterjedése hozzájárulhatna a hazai történetírás színvonalának és nemzetközi ismertségének-elismertségének javulásához is. Mindazonáltal a bemutatott előnyök, valamint a kutatások hazai és külföldi fejlődésének dinamikája közötti szakadék az összehasonlító kutatásokat a jövőben a hazai történetírás egyik leggyorsabban fejlődő területévé teheti.



## „...humanista vagyok, és szerintem a humaniórák lényegében az olvasásról szólnak”

*Beszélgetés Hayden White történésszel\**

*Több mint harminc év telt el a Metahistory megjelenése óta. Mi volt a mű tétje megírásakor, és mi most? Ha most írná meg, változtatna-e valamit rajta?*

Hát igen, több mint harminc éve írtam a *Metahistoryt*. Úgy gondolom, ha valaki ma olvassa ezt a könyvet, muszáj egy bizonyos kontextusban elhelyeznie. Mondhatni, nem úgy kell tekinteni a könyvet, mintha csak tegnap írtam volna. Gyakran előfordul, hogy amikor olyan országokban járok, ahol a *Metahistoryt* olvassák, úgy kérdezetnek a könyvről, mintha tegnap született volna, s a szememre vetik, hogy bizonyos ott leírt dolgok ellentmondásban állnak olyasmikkel, amiket húsz évvel később fogalmaztam meg, és így tovább. Erre azt szoktam válaszolni, hogy ha valaki történeti módon gondolkodik, akkor egy adott szöveget mindig saját kontextusában kell értelmeznie, vissza kell helyeznie keletkezésének eredeti körülményei közé. A *Metahistoryt* a strukturalizmus kulturális korszakában írtam. A strukturalizmus – főként az olyan figurák révén, mint Claude Lévi-Strauss vagy Roman Jakobson – a történelmi gondolkodás számára óriási kihívást jelentett. Az ilyesféle történészek, mint az *Annales*-iskola tagjai úgy gondolták, a társadalmat alapvetően strukturális-funkcionalista módon kell vizsgálni. Így hát könyvemben strukturalista nézőpontból tekintettem a történetírás történetére. Ez számomra a történetírás fejlődésének egészen más perspektíváját nyújtotta, mint a hagyományos beállítódás, mely a történettudományt az „adekvát” módszer felé tartó folyamatos fejlődésként szemléli. A historiográfia történetét hagyományos módon feldolgozó munkák Hérodotosznál kezdik, aztán szépen időrendben haladva szövik tovább a történetet, egészen napjainkig. Persze egy ilyesfajta megközelítés sok mindent elmond a történetírásról, de nem nyújt igazán betekintés a történelmi szövegek olvasásába, ugyanis ha ezeket a szövegeket egymás mellé tesszük, láthatjuk, hogy meglehetősen nagy különbség van köztük. Így inkább arra kérdeztem rá, hogy van-e valamilyen strukturális hasonlóság a különbözőnek látszó szövegek között. Hérodotosz, Braudel, E. P. Thompson, Michelet: mindannyian történészek, mégis nagyon-nagyon különböznek egymástól. Ezért aztán úgy gondoltam, el kell végezni a modern történetírás klasszikus korszakának strukturális elemzését. A textusok elemzésére törekedtem, a szövegeket alkotó történészeket pedig egy diskurzus létrehozóinak tekintettem, s munkáikat a kompozícióra koncentráva elemeztem. Vagyis a módszer abban az értelemben dekonstruktív volt, hogy egyszerre mutattam ki és szedtem darabjaira a diskurzus szerkezetét. Nem alkottam elbeszélést, mivel a 19. század történelmi diskurzusát lényegében diszkurzív egésznek tekintettem. Nem hangsúlyoztam a fejlődést, habár a fejlődésnek egy bizonyos vonalát óhatatlanul beépítettem könyvembe. Mivel képtelenség lett volna minden szöveget megvizsgálni, ezért inkább csak azokat elemeztem, melyeket maga a történészszakma paradigmaticusnak tekint: történetfilozófusokat, mint Hegel, Nietzsche, Marx és Croce; történészeket, mint

\* Ezúton szeretnék megköszönni a Közép-Európai Egyetem keretében működő Pasts, Inc. Center for Historical Studies-nak, hogy lehetővé tették az interjú elkészítését.

Ranke, Michelet, Burckhardt, Tocqueville. Azt mondtam magamnak: vegyük ezeket a szövegeket, és nézzük meg, milyen strukturális hasonlóságok vannak köztük.

Hogy újra megtenném-e ezt? Nem! Miért tenném? Ha az ember egyszer elvégez egy strukturális elemzést, és látja, hogy működik, utána inkább más dolgokba kezd. Mostanában a történelmi szövegek olvasásának másféle, nyitottabban dekonstruktív megközelítését alkalmaznám. A *Metahistory* nem arra szolgál, hogy a fiataloknak, a történészhallgatóknak vagy egyáltalán bárkinek megtanítsa, hogy kell egy történelmi szöveget megírni. Épp ellenkezőleg: arról szól, hogyan olvassuk a történészek műveit, és milyen komponensek alkotnak egy történelminek nevezett szöveget. Vagyis a könyv a műfajról, egy bizonyos diskurzus műfajáról szól. Változtatnék-e valamit a *Metahistory*n? Nem! Mint mondtam, gyakran felteszik nekem azt a kérdést, nem vagyok-e következtelen, mivel a később, más könyveimben írtak nem teljesen egyeznek a *Metahistory*ban megfogalmazottakkal. Általában azt szoktam válaszolni, hogy egyrészt a gondolkodásom is változott, másrészt pedig próbáltam reagálni a *Metahistory*val kapcsolatos, általam jogosnak vélt kritikákra. Így aztán máshogy fogalmaztam meg a kérdéseket. Nem hiszem, hogy a *Metahistory* örökérvényű mű lenne. Egy adott történeti pillanatban keletkezett, egy olyan kulturális mozgalom terméke, melyben én is részt vettem, ráadásul a strukturalizmus nagyon izgalmas módszernek bizonyult a különböző filozófiai, teoretikus és módszertani kérdések megvitatásához. A humántudományokban már elmúlt ez a pillanat, de felejthetetlen marad. A strukturalizmus a mai napig adekvát megközelítése az elemző kutatásnak. Bizonyos poszt-strukturalista szemléletű munkák azonban egyre inkább átalakították a különböző diskurzusok vizsgálatának módját. Az olyan teoretikusok, mint Foucault, Derrida vagy Roland Barthes poszt-strukturalista korszakukban más módszereket alakítottak ki az olvasásról való gondolkodással kapcsolatban. Engem az olvasás érdekel. Ebben az értelemben humanista vagyok, és szerintem a humaniórák lényegében az olvasásról szólnak. A humanistának tudnia kell összetett diskurzusokat összetett módon olvasnia. Manapság már nem akarnék a *Metahistory*hoz hasonló könyvet írni. Mostanában sokkal inkább érdekel a szépirodalmi szövegek elemzése, mert ezek szerintem még a történelemnél is realisztikusabbak.

*Mi Magyarországon gyakorlatilag a 90-es évek elejétől kezdtük el az Ön munkásságát megismerni, 1997-ben jelent meg nálunk az első könyve, egy tanulmánykötet A történelem terhe címmel. Közvetlenül megjelenése után milyen hatást váltott ki a Metahistory? Mit szóltak hozzá a történészek?*

Nos, a történészek nem voltak túlságosan elragadtatva tőle. Úgy gondolták – ahogy sokan mások is –, hogy engem egyáltalán nem érdekel a történészek tevékenységének kutatási szakasza, csupán az írásra fordítottam figyelmet. Azt mondták, White úgy olvassa a történelmi szövegeket és a történészek szövegeit, mintha irodalmi alkotások lennének. De egy történelmi szöveg – állították – nem irodalmi mű, nem kezelhetjük irodalomként, s így White rossz kritériumokat alkalmaz, illetve csupán az ilyesfajta történetírás felszíni aspektusát elemzi. Így a történészek elutasították a *Metahistory*t, mivel szerintük egyszerűen irreleváns történelmi szövegeket úgy olvasni, mintha azok irodalmi alkotások, mondhatni fikciók lennének. Én azt akartam kimutatni, hogy a történetírás többé vagy kevésbé tudatosan, de mindenképp alkalmaz a szépirodalomból származó fikcionalizáló technikákat. A történész ezeket képzése során sajátítja el, vagyis mindez a *Bildung* része. Amennyiben a historiográfus egy történetet akar elmondani – legyen az akár igaz történet –, lényegében kénytelen létrehozni azt. Amikor valaki megfogalmaz egy történetet, ezt olyan történetmondási minták alapján teszi, melyeket művelődése során sajátít el: az elolvasott regények,

a megnézett filmek, a szüleinktől hallott történetek, az iskolai olvasmányok stb. mind-mind ilyen modellek bevéssődését eredményezik.

Szóval a történésszeket nem nagyon érdekelte a könyvem. A Braun Róbert által összeállított magyar válogatáskötet címadó tanulmányát 1963–1964 körül írtam, tehát még a *Metahistory* előtt. Ebben megpróbáltam a történetírás és az irodalmi írásmód kapcsolatát feltárni. Ekkor az *irodalmit* még „fikciónak” neveztem, ám inkább „irodalmi írásmódnak” kell ezt hívni, mivel sok nem fikcionális irodalmi, művészi szöveg is van. A nagy történésszek művei is irodalminak nevezhetők, pedig egyáltalán nem fikciók, vagy legalábbis nem szokás őket fikcióknak tekinteni.

Mit gondoltak a történésszek erről és a *Metahistory*ról? Nos, nagy vonalakban az volt a helyzet, hogy kaptam ugyan pár elismerő kritikát a történésszektől is, de más tudományterületeken nagyobb hatás váltott ki a könyv: a filozófiában, a társadalomelméletben, a diskurzusanalízis terén, sőt még a pszichológiában is. Furcsának tűnik, de egyszerű a magyarázat: ekkortájt sokan foglalkoztak a narratívumok kérdésével. Bár a könyv csupán a történelmi elbeszélés strukturális elemzésével foglalkozott, akkoriban számos pszichológus az elbeszélést magát tekintette az emberi identitást kialakító közegnek. Amikor a *Metahistory* megjelent németül és olaszul, nagyon kedvezően fogadták. Még orosz fordítása is van, és Braun válogatásának köszönhetően számos tanulmányom magyarul is olvasható. Létezik még a *Metahistory*nak koreai, kínai, spanyol, portugál és japán változata is... Nagyjából tizenöt nyelven hozzáférhető már, és persze a recepciója kultúránként más és más. Például az oroszoknak tetszett, mivel a módszerem hasonló az orosz formalizmuséhoz, és azt hiszem, némelyik orosz formalistán kívül még senki sem elemzett így történelmi szövegeket, habár őket sokkal inkább érdekelték az irodalmi művek.

Sok történész szerint egy történészi szöveg strukturalista elemzésének semmi köze a történelemhez. Azt állították: „a történelem levéltári kutatást jelent, White pedig soha nem foglalkozott ilyesmivel”. Szerintük irodalmár vagyok, mivel kereszteztem e két területet.

*Konzervatív Ön szerint a történetírás? Ha jól értelmezzük az Ön tanulmányaiban kifejtett koncepciót, állítása szerint a 19. századi szaktörténetírás realiztikus elbeszélő technikái egy alapvetően konzervatív ideológiát hordoztak, amennyiben a születő nemzetállamok számára legitimálták történelmi hagyományukat. E tendencia a 20. századi elbeszélő, realiztikus intenciójú történetírásra is jellemző? Az elbeszélő történetírás alapvetően konzervatív?*

Jó kérdés, azt hiszem, viszonylag röviden válaszolhatok is rá. A narratív reprezentáció konzervatív és haladó célokot is szolgálhat. Az elbeszélés alkalmas arra, hogy megismertessük és ábrázoljuk a kibontakozófélben lévő, haladó szellemű jelenségeket. A radikális gondolkodók mindig ilyen célra használják az elbeszélést, míg a jobboldali konzervatívok inkább megpróbálják semmibevenni, elleplezni az ilyesfajta jelenségeket. Vagyis az elbeszélés mindkét célt szolgálhatja. Úgy fogalmaznék, a nemzetállamok szolgálatában álló 19. századi narratív történetírás haladó volt, mivel a nemzetállam átalakította azokat a társadalmakat, melyek korábban a királyi és nemesi kiváltságokon alapuló hierarchikus államrendre épültek. Ebben az értelemben a nemzetállamot történelmi szempontból haladónak kell tekinteni. De ahogy Marx és Lenin kimutatta, a nemzetállam hamarosan alig jelentett többet az új osztály, a burzsoázia hatalmának fenntartására szolgáló eszköznél. Ezután az egyetemeken bevezetett történelem alapozta meg a történettudományt, vagyis a nemzetállam hozta létre a történelem diszciplináját az egyetemeken, melyeket viszont az állam szponzorált, irányított, s így ezek lényegében az állam – és a burzsoázia – céljait segítették elő. Végül a történésszek mindinkább a (burzsoá) nemzetállam szolgálói lettek, s elbeszéléseik az új államapparátusok legitimálását biztosították. A 19. századi történésszek újra és újra így jár-

tak el, habár bizonyos liberális és radikális historikusok megpróbálták más elbeszéléseket létrehozni, hogy ezzel megdöntsék a fennálló rendet – ez volt például Marx célja. Tocqueville sokkal liberálisabb elképzeléssel rendelkezett, és bizonyos angol történészek is egy liberális történelemkoncepció kidolgozásán fáradoztak.

A dolog természeténél fogva léteznek tehát konzervatív és radikális elbeszélésformák. A narratívum nem valami tömörszerű dolog, inkább egyfajta időbeli folyamatok ábrázolását szolgáló kód, mely egyaránt tükrözheti a múlt nyitott és zárt szemléletét. Az elbeszélés lezárhatja a kérdéseket, de – Umberto Ecoval szólva – nyitott műként is strukturálódhat, vagyis ahelyett, hogy lezárna a régiakat, akár fel is vethet új problémákat. A konzervatív ideológiák mindig le akarják zárni a kérdéseket. Am ahogy Lukács kifejtette, van liberális és radikális elbeszélésfajta is. Lukács szerint az *elbeszélő* történelem még a Balzachoz vagy Tolsztojhoz hasonló konzervatív szemléletű írók kezében is nyitott történelemszemléletet eredményez. A másodrangú szerzők adott elbeszélésformák alapján dolgoznak. Lukács szerint azonban – és ezzel teljesen egyetértek – a nagy írók mindig haladóak, radikálisok, amennyiben az örökül kapott narratív formák, történetmesélési módok határainak áthágásával kísérleteznek. A költői nyelv vagy tágabban véve az irodalom mindig újító, mivel tudat alatt állandóan megkérdőjelezi az irodalmi kifejezés, diskurzus bevett formáit, alaknázza, átalakítja őket, és így tovább.

Ez tehát a válaszom a narratív történetírás konzervativizmusával kapcsolatos kérdéseikre. Egy Georg Iggers professzorral folytatott vitában megkülönböztettem egymástól a narrációt és a narrativizációt. Narrativizációnak azt nevezzük, amikor valóban megtörtént eseménysorozatok leírására képzeletbeli eseményekről szóló történet formáját alkalmazzuk. Iggers szerint Burckhard, mivel narrátorként szólalt meg, elbeszéléseket alkotott. Én amellet érveltem, hogy Burckhardt bár Európa történelmét beszélte el, nem narrativizálta e történetet. Burckhardt elbeszélő [*narrator*], de nem elbeszélés-alkotó [*narrativisor*], vagyis abban az értelemben nem történetalkotó, hogy nem hozott létre egy narratív történelemkoncepciót. Engem, Paul Ricoeurt és még számos, hozzá hasonló gondolkodót a következő filozófiai kérdés foglalkoztat: vajon a narratív forma a valódi események megfigyeléséből származik, vagy csak a költő, az író, a beszélő tudatában létezik, aki ráaggatja ezekre az eseményekre? Van-e az életnek – az önk életének vagy bárkiének a születéstől a mai napig bezárólag – narratív koherenciája? Még a tegnapi napról sem lehet egy koherens történetet elmesélni. Benne rejlik az elbeszélés az életben? Nem. A narráció és a narrativizáció közti ilyesfajta különbségtétel az egyik lehetőség, hogy megkülönböztessük az olyan modern szövegeket, mint mondjuk Proust, Joyce, Virginia Woolf, Nádas Péter vagy Danilo Kiš művei, a Balzac-, Dickens-, Scott-féle, sokkal konvencionálisabb regényektől. A modern szerzők kísérleteznek a narratív formával, még hozzá úgy, hogy megpróbálják elidegeníteni a realista írók által használt és örökül hagyott elbeszélő formát. E törekvés Flaubert-rel és a nagy 19. századi premodern szerzőkkel kezdődött. A történelem eredendően valamilyen történet formájában mutatkozik meg? Nem. Nincs magától értetődő, adott diskurzusforma, minden azon múlik, mi a cél: a kísérletezés, a szóban forgó elbeszélés felnyitása vagy éppen lezárása.

*Gyakran hangoztatott vád az Ön által képviselt nézőponttal szemben, hogy alapvetően relativista, amennyiben azt hangsúlyozza, hogy minden történelmi elbeszélés mód egyformán legitim, pontosabban nincs olyan külső pont, amely felől valamelyiket legitimebbnek tekinthetnék a másikkal. Általában a kritikusok a holokausztot szokták felhozni ellenpéldának, ahol a valóságpreferencián kívül az ábrázolásban az etika és a politikai beállítódás is meghatározhatja a legitimitást. Itt olyan vitákra, eszmecserékre gondolunk, mint a 80-as*



évek közepén lezajlott német *Historikerstreit* vagy a Saul Friedländer szerkesztette *Probing the Limits of Representation* című kötet, amelyben az Ön egyik tanulmánya is szerepel. Vannak a történelmi reprezentációnak határai?

Így igaz, a nézőpontom alapvetően relativista. Azonban nem vagyok abszolút relativista, csupán relatív relativistának nevezném magam, mivel arra helyezem a hangsúlyt, hogy minden történelmi elbeszélésforma egyfajta relatív legitimitásra tarthat igényt, ugyanis helyessége a keletkezési közegében uralkodó történetírási konvenciókon múlik. Nem azt mondom, hogy minden történelmi elbeszélés egyformán legitim. A *Metahistory*-ban amellet érveltem, hogy a klasszikus, nagy, 19. századi történelmi művek között szemantikai szinten a különbségek jelentősebbek, mint a hasonlóságok. Más a valósággal szembeni ideologikus beállítódásuk, más ábrázolásmódokat alkalmaznak, más konvenciók határozzák meg leírásaikat, más magyarázatmodelleket használnak... – bizonyos értelemben minden szöveg más fogalmat alkot a „történetiről”. Mindegyik olvasható úgy, mintha ugyanarról a dologról szólna – mondjuk a francia forradalomról –, s ugyanazt az eseményt különböző nézőpontokból ábrázolnák. Ha azonban strukturális elemzést végzünk, kiderül, hogy ezek a szövegek radikálisan különböznek egymástól, mégis mindegyiket legitim történelmi munkának tartjuk. Akkor hogy számolunk el azzal, hogy a különbségeik nagyobbak, mint a köztük lévő hasonlóság?

Nem azt mondom, hogy minden ilyen narratívum ugyanolyan legitim, vagy a „tényekkel” való összevetés alapján bármelyiket is kiemelhetjük. Szerintem a „mik a történelmi tények?”, jobban mondva „mi a történelmi esemény?” kérdése itt a lényeges. Mivel műveiket a történetészakma klasszikusnak tekinti, úgy tűnik, bizonyos történelmi eseménysorok minden egyes ilyesfajta megközelítése „legitim”. Azonban mind formájukban, mind pedig tartalmukban radikálisan különböznek. Én, a történetírás tanulmányozója, mit kezdhetek ezzel? Számos történetfilozófus megfogalmazta kételyeit e kérdéssel kapcsolatban. Érvelésük szerint a probléma a következő: vegyük mondjuk a francia forradalom két különböző megközelítését! Különböző eseményekkel foglalkoznak, különbözőképp szerkesztik ezeket egybe, és végül különböző következtetésekre jutnak. Hogy dönthetjük el, melyik a jobb? A bennük rejlő bizonyosságok, koherencia, konzisztencia stb. alapján? Mindkét történetész esetében elismert, jólképzett szakemberről van szó; mindketten egyetemen tanítanak, mégis egy adott múltbeli esemény értékelésével kapcsolatban radikálisan különböző következtetésre jutnak. Ez azt jelenti, hogy munkáik összemérhetetlenek? Ez az egyik fontos kérdés. Erre azt válaszolhatom, hogy igenis összemérhetőek, ám különböző diszkurzív szinteken. Amikor két történelmi szöveget megvizsgálunk, látjuk, hogy alapvetően ami az egyik diszkurzusban – diszkurzív vagy nyelvi szinten – domináns, egy másikban esetleg meg sem jelenik. Ebből a szempontból összemérhetetlenek, ugyanis munkájuk során általában pontosan az örökölt kapott összemérhetőségi kritériumokat kérdőjelezi meg. Így a történetírásnál ugyanaz a helyzet, mint az irodalomtudomány esetében, mely alapvetően úgy gondolja, hogy nincs két olyan irodalmi mű, melyet összemérhetnének. Úgy értem, ha veszünk két művet, melyeket egyaránt regénynek tartanak – mondjuk Virginia Woolf és Balzac vagy Tolsztoj egy-egy regényét –, éppen eredetiségük mértékében bizonyulnak érdekesnek. Vagy a költemények: nem szokás megkérdezni, hogy az *Átokföldje* összemérhető-e az *Isteni színjátékkal*. Az összemérhetőség kérdése a történetírás esetében azért merül fel, mert a történelmi művek azt állítják magukról, hogy a tényekre épülnek. Ez azt az illúziót kelti, hogy ha megvizsgáljuk a tényeket, eldönthetjük, melyik a jobb ábrázolás. Ám vizsgálatunk során lényegében egy harmadik változatot hozunk létre. Nincs abszolút változat. Szerintem emiatt legjobb, ha Frank Ankersmit nyomán azt mondjuk, hogy a történelem nem egy tu-

dományos diszciplína, melyben empirikus, kísérleti eszközökkel eldönthetünk egy kérdést, hanem értelmező, hermeneutikai gyakorlat, diskurzus, melynek célja, hogy különböző értelmezésekkel a múlt különféle nézőpontjait hozza létre, anélkül, hogy ezen lehetséges szempontok bármelyikét valamiféle fikcionális tényfogalomra alapozva kiküszöbölné. Ez egy relativista szemléletmód? Igen, van benne némi relativizmus, mivel szerintem a történészek műveit létrehozásuk sajátos kulturális kontextusában kell értelmeznünk. Bizonyos kultúrákban a mai napig nem fogalmazódott meg a történetiség kérdése. Számukra a történészek múltábrázolása, saját nemzeti múltjuk reprezentációja egyszerűen semmit sem jelent. A történeti tudat nem minden kultúrában tekinthető a múlttól való gondolkodás szerves tartozékának. Hát igen, ez egy kulturális, vagy ha úgy tetszik, relativista dimenziója a történetírásnak. Akár Gadamerrel is érvelhetnék, aki azt mondja, hogy minden egyes kultúra olyan előítéletekkel, prekoncepciókkal tekint más kultúrákra, melyeken aligha lehet egyszerűen felülemelkedni.

Egy dolog kijelenteni, hogy mindenkinek saját koncepciója van a gravitációval kapcsolatban, egészen más azonban, ha arról beszélünk, hogy mindenkinek saját múltkoncepciója van. A gravitáció esetében ugyanazokat a kísérleteket elvégezhetnénk Japánban, Olaszországban és az USA-ban, s ezek alapján megállapíthatnánk, hogy e három országban az emberek gravitáció-fogalma összhangban van-e a kísérletek alapján nyert tapasztalatokkal. Ekkor többé-kevésbé helytálló módon beszélhetnénk a zuhanó testek természetével kapcsolatos kulturális előítéletekről. Ez alapján bizonyos előítéleteket mítoszoknak, tévedéseknek tartva kizárhatnánk. Ám ha humanitásunk természetére vagy a múlt és a jelen összefüggésének sajátosságára kérdezzük rá, nincs módunk eldönteni, hogy egy japán, egy tradicionalista vagy egy vallásos múltértelmezés közül melyik a jobb, hitelesebb. Ehelyett azzal kellene foglalkoznunk, hogy az ilyen elbeszélések és különböző változataik mennyire találkoznak annak a társadalomnak az igényeivel, mely az adott diskurzust hitelesként és jogosultként tartja számon.

Nagyjából ez a válaszom a kérdésükre. Mi a helyzet a Friedländer-könyv problémafelvetésével, vagyis hogy vannak-e olyan történelmi események vagy tények, melyek pusztán természetüknél fogva meghatározzák azokat a morális és esztétikai határokat, melyeken belül egy történész megszólalhat? Másképpen fogalmazva: a történelmi gyakorlatnak vannak bizonyos reprezentációs – sőt magyarázó, ideologikus – határai. E vita, ahogy említették is, a holokauszt kérdése mentén bontakozott ki, mely kapcsán amellet érveltek, hogy az etikai és politikai beállítódás ténylegesen meghatározza az ábrázolás létjogosultságát. Ismerik Art Spiegelman: *Maus, egy túlélő története* című képregényét? Ez egy valódi túlélő, Spiegelman apja életét beszéli el képregény formában. Amikor ez a könyv megjelent, a holokauszttal foglalkozó kritikusok egy része elhibázott reprezentációnak tartotta, mivel egy komoly, csakis kegyelettel megközelíthető témát olyan formában jelenít meg, mely méltatlan hozzá, megkérdőjelezi komolyságát – a szerző a lengyeleket disznókként, a zsidókat egerekként, a náciakat macskákként, az amerikaiakat kutyákként ábrázolja. Vajon ez a parodisztikus, szatirikus ábrázolás csökkenti-e a komolyságot, mellyel a holokauszt értelméhez közelítünk, hogy megértsük az azt kitermelő nyugati kultúra identitását? Úgy tűnik, kezdetben a kritikusok így gondolkodtak, mivel szerintük bizonyos dolgokat nem szabad „alacsony”, populáris formában ábrázolni. Ám ez változott. Később Spiegelman éppen azért kapta meg a Pulitzer-díjat, mert a holokauszt olyan eredeti művészi ábrázolását alkotta meg, mely sok olvasóban több tekintetben is elborzasztóbb hatást kelt, mint amelyet bármiféle méltósággteljes történelmi beszámoló kelteni tud, mivel e mű számos olyan dolgot jelenít meg, amit egy komolyabb megközelítés képtelen lenne. Nem hiszem, hogy a mindannyiunkat felkavaró események ilyesfajta ábrázolását korlátozni kívánó törekvések a ja-

vunkat szolgálnák. Meg lehet-e a holokausztot farce-ként vagy komédiaként közelíteni? Nem hiszem. Spiegelman azonban nem így jár el, bár éppen ezt rótták fel neki. Sokaknak az nem tetszett, hogy olyan formában mesélte el történetét, melyről általában a gyerekeknek szóló képregény juthat eszünkbe. Valójában azonban létrejött egy teljesen új, *grafikus regénynek* [graphic novel] nevezett írásforma, mely a történelem modern újragondolását reprezentálhatja. A *Rethinking History* című folyóirat egy teljes számot szentelt a grafikus regényeknek. Ismerik azt a képregény-sorozatot, amelynek olyan darabjai jelentek meg, mint a *Hegel for Beginners* vagy a *Foucault for Beginners*? E sorozat képregény formájában igyekszik bevezetni olyan nagy gondolkodók életművébe, mint mondjuk Hegel, Nietzsche vagy Foucault. Nagyon érdekes műfaj ez, mely a filozófiát, a filozófusok meglehetősen bonyolult téziseit jeleníti meg.

Egyszóval azt hiszem, nem szabhatunk korlátokat az ábrázolásnak. Ez olyasféle cenzúra, mely a „helyes” és a „helytelen” vallásos dogmaiban gyökerezik. Bizonyos szempontból a holokauszt pornográf esemény, maga a pornográfia, működés közben. Így ábrázolja például az olasz rendező, Cavani *Portiere di notte (Az éjszakai portás)* című filmje. Úgy gondolom, Cavani filmje – mely a tömegmészárlás áldozata és elkövetője közötti pornográfikus kapcsolatot ábrázolja – briliáns alkotás, sokkal érdekesebb a holokauszt olyan – formabontónak tartott, nagyobb hírű – filmfeldolgozásánál, mint amilyen Benigni szerintem elég szentimentális és giccses munkája, *Az élet szép*. Sokan persze nem így gondolták, csak hát az a baj, hogy miközben nézték Benigni filmjét, jól érezték magukat. De nem keltet jó érzést bennünk a holokauszt, a népirtás vagy éppen a terrorizmus, az elnyomás bármely más formája sem.

*Kertész Imre valahol azt mondta, hogy a Benigni-film sokkal jobb holokausztábrázolás, mint mondjuk a Schindler listája. Mit gondol erről?*

Tényleg? Hát, nem tudom... Megvitathatnánk Kertésszel, nyitott vagyok... Nos, Kertész talán a *Schindler listájában* használt fogásokat, a téma feldolgozásának ügyességét stb. kifogásolhatta...

*Az előbb említett, A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája című tanulmányában vezette be a modern esemény fogalmát, melynek legutóbbi könyvében már egy egész tanulmányt szentelt. Mi számít modern eseménynek? Miért nem alkalmas a hagyományos elbeszélés az ilyen események ábrázolására?*

Modern esemény alatt olyan eseményekre gondolok, amelyek az előző generációk (vagyis a 19. század) tudása, tapasztalata alapján elképzelhetetlenek voltak. Marx számára például elképzelhetetlen lett volna Hiroshima bombázása. E szörnyű esemény kiterjedéséről, pusztító hatásáról a korábbi generációknak semmiféle fogalmuk sem lehetett. Ki tudta volna elgondolni Hamburg és Drezda bombázását, az ottani tüzesőt? Ilyesfélékre gondolok... Vagy vegyük a *Challenger*-katasztrófát, amit mindenki látott... Megpróbálták a TV-ben megmagyarázni ezt az eseményt, újra és újra lejátszották nekünk, mi is történt. Láttuk széthullani az űrhajósok testét. Hogyan értelmezhetjük az ilyesféle eseményt? Csak ha korunk tudományára, technológiájára, környezetére, miliójére vonatkoztatjuk. Ezért nevezem ezeket modern eseményeknek. Manapság például teljesen újra kell értelmeznünk, hogy mi a háború, és hogyan is játszódik le. Át kell alakítanunk minden elemét, és újraszerkeszteni az összefüggéseket. A hagyományos történelmi ábrázolásokkal az az egyik probléma, hogy a 19. század elbeszélés- és elemzés módjai alapvetően annak a századnak a tapasztalataira építettek. Csak annak a korszaknak, illetve a korábbi időszakoknak a tapasztalataira építhet-

tek, semmi másra. Az adott időszak technológiáját kivetíthették ugyan a jövőbe, s így esetleg előre jelezhettek bizonyos dolgokat, mondjuk a légi hadviselést vagy a tankcsatákat, ám egy atomháborút már nem tudtak volna elképzelni. Az atomfegyverek megjelenése teljesen megváltoztatta a háború természetét. A mostani hadviselés ábrázolásával kapcsolatban például az az egyik probléma, hogy megpróbálják a futószalagon gyártani régi típusú hősöket. Azt mondják: akik a *Challenger*-baleset során meghaltak, hősök voltak. Mitől is? Minden Irakban meghalt katona hős. Mindannyian... A hős fogalma alapvetően átalakult, még hozzá épp azért, mert a modern háborúban nincsenek már hősök. A hős fogalmának csak a modernkor előtti háborúk kontextusában van értelme. A mostani hivatásos katonáknak már sokkal nehezebb a katonáskodás és a harcművészet hagyományos eszményének megfelelni.

Egy modern csatateren találják magukat – de hol is van ez a csatater? A modern háború globális. Már olyasféle dolgok sincsenek, mint a csatater. Ez az egyik oka az amerikai hadsereg iraki kudarcának. Odaküldték a sereget, s azt hitték, találnak majd egy ellenséges hadsereget, megívják vele, és legyőzik. Így volt ez a napóleoni háborúk korában, de még a második világháborúban is. Ám az iraki hadsereg egyszerűen felszívódott, átálltak gerilla harcmodorra, és az amerikaiak egyszer csak azzal a kellemetlen helyzettel szembesültek, hogy sehol sem találják az ellenséget.

*Ugyanez történt korábban az oroszokkal, Afganisztánban...*

Pontosan. Mit lehet ilyenkor tenni? Bombázzhatjuk a városokat, megölhetünk egy csomó ártatlan civilt, és „járulékos veszteségként” írhatjuk le őket. Új fogalom ez, hiszen maga az esemény is új.

*Néhány éve történt Amerikában egy esemény, amire, úgy tűnik, ráillik az ön modern esemény fogalma. Természetesen szeptember 11-re gondolunk. Anélkül, hogy politikai kérdésekbe belemennénk, szeretnénk megkérdezni a véleményét szeptember 11. különböző ábrázolásairól és ezek kulturális konzekvenciáiról.*

Talán a legérdekesebb ebben, hogy az emberek televízión keresztül, élőben követhették az eseményeket. Miután az első repülő nekiment a toronynak, felhívott a szomszédom, és azt mondta: „Azonnal kapsold be a tévét!”. Így megnézhettem a tévében a második ütközést és a tornyok összeomlását. Van egy videófelvétel, amit egy – talán német – turista készített. Felemelte a kamerát, és mindkét becsapódást rögzítette, illetve épp akkor fordult a torony felé a kamera, amikor az első becsapódás történt, és a másodikat már egészében örökölte meg. Felvették a hangot is. Valaki állt a kamerás mellett, és amikor a második repülő becsapódott, a következőt lehetett hallani: „A kurva életbe! Bassza meg!”. Ez a válasz a terroreseményre, ez a terror: maga a felfoghatatlan. Lényegében ez volt az első kommentár, egy diskurzus kezdete. Most különféleképpen kezdjük értelmezni az eseményt, feltenni a kérdést, hogy mit jelent ez az egész. Fontos, hogy a kérdés nem az, hogy „mi történt?”, mivel tudjuk, mi történt. Még azt is elég jól el tudjuk képzelni, mi volt odabent, a tornyokban. Az emberek sorban ugráltak kifelé... E képeket – ahogy rengeteg ember a halálba veti magát – hamarosan elhagyták a média-reprezentációból, az USA-ban többé nem mutatják ezeket a szörnyű eseményeket. Ehelyett az esemény különböző diskurzusokba rendeződik: a média, a patriotizmus, a háború, a terrorizmus diskurzusaiba, a terrorista (átfogó) ellenségképnek megformálásába stb. Mindezek különféle diskurzusok részeivé váltak. A társadalomtudományos diskurzúsá, a külpolitikáé, a nemzetközi kapcsolatok diskurzúsáé, a kapitalizmus elemzésének diskurzúsáé. Noam Chomsky írt egy rendkívül érdekes könyvet *9/11* címmel.

Kétségkívül modern esemény ez, hiszen Marx vagy Leopold von Ranke még csak nem is álmodhatott volna ilyesmiről. Olyan esemény, mely csakis a modern, kései kapitalizmus kontextusában fogható fel. A 19. században elképzelhetetlen lett volna, hogy a Nyugatot ilyesfajta támadás érje. Így aztán Oszama Bin Laden mostanra afféle mágussá vált. Zseniális húzás volt, ahogy ezeket a fickókat Amerikába küldte. Tudják, manapság minden bevándorló gyanús... Olyan abszurd elemekre gondolok, mint hogy van néhány arab fickó, akik elég furá dolgokat csináltak, például meg akartak tanulni repülőt vezetni, de az már nem érdekelte őket, hogyan is kell leszállni. És senki sem gyanakodott! Elképzelhetjük, mi történt. Az oktató pilóta azt mondta: „Meg akarnak tanulni repülni? Rendben. Nem érdeklí önöket, hogy kell leszállni? Semmi gond, akkor azt nem tanítom meg”. Aztán ahogy véghezvitték az egészet: repülőjegyet vettek, de csak oda. Azt várnánk, hogy itt már valaki gyanakodni kezd, de nem. Mit gondolhattak? Hogy spórolni akarnak, azért nem vesznek retúrt?

Ezek a modernista diskurzusok különböző médiákban jelennek meg. Az egyik probléma a televízió, a képvilág és a verbális politikai világ diskurzusainak egyeztetését érinti. Különböző diskurzusok árasztanak el bennünket, s mindegyik el akarja magyarázni az esemény jelentését, vagy meggyőzni arról, hogy nincs is jelentése. Mivel indokolják a jelentéshiányt? Azt mondják: pár fanatikus tette, nyilván örültek, azt sem tudták, mit csinálnak, hiszen saját magukat is megölték. Nem lehet néhány örült cselekedetének történetét megírni. De nem voltak örültek, legalábbis azok számára nem, akiknek van némi fogalmuk arról a reménytelen helyzetről, amivel tizenöt évvel ezelőtt Palesztinában szembesültem. Fialtal palesztinok akkor arról beszéltek nekem, hogy az izraeli politika fajüldöző, legalábbis ők ezt gondolták, így két lehetőségük van: emigrálnak és máshol telepednek le, vagy megölik őket. Ám nem akarták megadni magukat, és a saját, rendelkezésre álló fegyvereikkel harcoltak, beleértve az olyan szélsőséges módszereket, mint például az öngyilkos merénylet. Ez az amerikaiak számára értelmetlennek és becstelennek tűnik (így aztán az amerikaiak úgy döntöttek, megváltoztatják a foglyokkal való bánásmód szabályait: bevezették a kínvallatást stb.). Ez is egy modern esemény: a modern terrorista-öngyilkosság egészen más, mint a korábbi, mondjuk a harakiri.

A médiának különböző reprezentációs eljárásokat és diszkurzív gyakorlatokat kell betvetnie, hogy ezen eseményeket sajátos kontextusukban „prezentálhassa” (ahogy mondani szokás), és létrejöttek történetét elmondhassa. Elég problémás, hogy még propagandába is kezdtek. A *New York Times*ban megjelent szeptember 11. áldozatainak rövid életrajza – ez már önmagában banális. Tudják, miről szóltak ezek az életrajzok? Arról, hogy mit fogyasztottak, hol dolgoztak, milyen hobbijaik voltak, milyen karriert futottak be. Olyan tényeket említenek, hogy a hétvégén szerettek vitorlázni, fitneszterembe járni, edzeni, főzni... Vagyis mindannyian fogyasztók voltak. Az áldozatok életrajza átfordul fogyasztói életrajzokba. À la Foucault: a modern kapitalista társadalom így értékeli polgárait. Ha nem fogyasztasz, ha hajléktalan, esetleg idős ember vagy, nincs helyed a rendszerben. Vagy fogyasztasz, vagy hajléktalanként, szegényként tengődsz, és ezért szégyellned kell magad.

*Mennyiben látja alkalmazhatónak az Ön módszerét a történelmi reprezentáció olyan területeinek elemzésére, melyek alapvetően nem szövegszerűek, de jórészt elbeszélők? Történelmi múzeumokra, ünnepekre, filmekre gondolunk...*

Nos, ez nagyon érdekes... A múzeológia – ahogy manapság nevezik – forradalmi változáson megy keresztül. A történelmi múzeumok, de tulajdonképpen a művészeti tárlatok is, melyekre a legtöbb történelmi múzeum épít, narratív formában szokták kiállításukat elrendezni. Az ókornál kezdődik, aztán jön a középkor – először az egyiptomiakat, görögöket,

rómaiakat mutatják be, majd a középkornál a korai modern embert stb. Ez afféle nemzeti narratívum, erre épül például a német *Deutsches Historisches Museum* koncepciója. Mostanában ezt átalakítják, mivel már nem próbálnak narratív koherenciát teremteni. Miért? Ha a német történelmet elbeszélő formában akarjuk megjeleníteni, mit kezdjünk a náci korszakkal? A nemzeti múzeum feladata a nemzet történetének magasztalása. Ám az első és második világháború között lényegében minden a náciokról szól. Hogyan ábrázoljuk ezt? Elég kínos... Fel kell hát adni az elbeszélő formát, és a német történelem nagy témáival kell foglalkozni. Nem korszakok, hanem témák köré építik a kiállítást, s így egy strukturális történelmi reprezentáció jön létre. A másik lehetőség, hogy egyfajta posztmodern felfogást érvényesítünk, és úgy rendezzük be a kiállítást, hogy az a korábbi tárlatokat kritizálja, parodizálja. Létezik például Svédországban egy Hadtörténeli Múzeumnak nevezett intézmény, melyet pacifisták működtetnek. Így a múzeum célja, hogy a háborúnak ne a heroikus, hanem a sötét oldalát mutassa be, dekonstruálja a háborút, és eltüntesse a hamis heroizmus minden konnotációját.

A történelmi folyamatok ábrázolásának eszméje esetén figuratív eszközökkel kell dolgozni. Azt hiszem, a laikusok számára a „történelem” sokkal jobban ábrázolható figurális, mint fogalmi nyelvhasználat segítségével. Ha valaki egy történelmi korszak konceptuális elemzését hajtja végre, ez az átlagembereket nem igazán fogja meg. Ám ha figuratívan, történet formájában meséli el, sokkal nagyobb érdeklődést kelt. Ezért van az, hogy a tudományos múzeumok nagy többsége olyan unalmas: minden a gépekről szól, nem pedig az emberekről. Persze a rendezők próbálnak berakni pár képet nagy tudósokról, kalandorokról, de ez csak máz, humanizálni igyekeznek a gépekre épülő valóságot. Azt hiszem, az általam képviselt megközelítés, mely a történelmi reprezentációt diskurzusnak tekinti, demisztifikálja a történelem diszciplínájának azt az állítását, hogy az az igazat és csakis az igazat, a kronologikus rendben előadott tényeket mondja el. Demisztifikálok e nézetet, mivel a narratív rend semmilyen természetes jelleggel sem bír, s az elbeszélés még azt is lehetővé teszi, hogy a kezdetre nagyobb hangsúlyt fektessünk a végnél, nyitva hagyjuk, vagy akár meg is fordítsuk a történetet. A modernista ábrázolások erre törekszenek, nincs történet, nem mesélünk történetet.

Egyszer San Diegoban megnéztem egy hatalmas állatkertet. Varázslatos hely, mivel az állatok számára természetes környezetet hoztak létre, nem ketrecben vannak, hanem szabadon bókászhatnak. Az ember egy kisvasúton megy körbe, láthatja a legelő elefántot, eszményi környezetüket, az oroszánokat stb. Az egészben az az érdekes, hogy nem lehet csak úgy mászkálni, a túrának megszabott útvonala van, mely egy történet vonala is egyben. Humanizálni próbálják az állatokat, mesélnek a zsiráfapukáról, zsiráfanyukáról, a kicsi zsiráfról, arról, hogy mit is csinál egész nap a zsiráfcsalád. Mindez egyfajta misztifikáció. A diskurzus misztifikálhat és demisztifikálhat is. Szerintem meg kell tanítanunk a diákjainknak, hogy a narrativitás és a diszkurzivitás ezen fontos eszközei segítségével demisztifikálják azt a világot, mely alapvetően misztifikált formában kerül eléjük – ebből ugyanis mindenképp káruk származik. Vegyük a budapesti Terror Házát! Szerintem ez egy briliáns propaganda...

*Azért eléggé ideologikus...*

Persze, de a történelmi múzeumok és a nemzet történetével foglalkozó múzeumok általában azok. A Nemzeti Múzeum is nagyon ideologikus... De gondoljanak bele a Terror Házának abba a zseniális ötletébe, ahogy a szagokat használják a terror ragacos természetének megjelenítésére. Emlékeznek, hogy milyen szagot? A fáradt motorolaj szagát. Emlékeznek, van az udvarban egy nagy szovjet tank, meg egy pocsoló, amelyben olaj, fáradt olaj van. Az egész épületet átjárja az olajszag. Mi lehet modernebb, mint a fáradt olaj szaga? Csak egy

szag, de más korszakokban ilyet nem érezhettek az emberek. Így értem a modern eseményt: mindig az a modern, ami éppen előtérbe kerül. Ami ma modern, mindjárt nem lesz az, ha néhány újabb esemény bekövetkezik. A Terror Háza belül is modern. A tárgyalóteremben például minden felületet – az asztalokat, a székeket, a padlót, az irattartó szekrényeket, az íróasztalokat, a falat, a plafont – dokumentumokkal tapétáztak ki. A kritikus szemlélőt ez arra emlékezteti, hogy itt a konstrukció dekonstruálása zajlik: eszünkbe juttatja, hogy az egész csak egy konstrukció.

*Min dolgozik mostanában? Tervez-e valamilyen új könyvet kiadni?*

Ó persze, mindig dolgozom valamin. Épp az itt, a CEU-n tartott Koméniusz-előadásokat öntöm tanulmány formájába. Olyasféle kutatást most nem végzek, amihez levéltározni kellene. Ott keresek kutatási témát, ahol éppen vagyok. Tegnap és tegnapelőtt a dokumentumokról és az emlékművekről tartottam előadást, és az emlékműre a Rumbach utcai zsinagógát hoztam példának. E zsinagógát lezárták, annak idején a náciok használták. Ma is zárva van, bedeszkázták, leláncolták. Az épület az emlékmű történeti példája. Most elég romos, tele van szeméttel: üdítő palackokkal, sörös dobozokkal. Bedeszakázott, leláncolt, megszenstelenített épület. Az emlékmű a múlt sebeit hordozza, a múlt nyomait, mocskait, ahogy azok benyomulnak a jelenbe. Vasárnap reggel megnéztem, fényképeztem, amennyit csak tudtam. Nem mehettem be, így kívülről próbáltam a lehető legtöbbet megörökíteni ebből a történelmi emlékműből. Valaha konkrét céllal bíró épület volt, érdekes stílus elemekkel, mely a hagyományos zsidó motívumokat az art nouveau-val, az osztrák art nouveau építészeti megoldásaival vegyíti. Manapság romos, csak egy szeméttelep – elvették tőle emlékmű szerepét. Egyszerre utal a múltra és a jelenre.

Tehát az ilyesféle anyagok efféle olvasásmódja érdekel. Mondok még egy példát. Tegnap kértem, hogy adjanak valamit, amibe beletehetem a jegyzeteimet. Itt vagyok az egyetemen, komoly helyen, és kérek valami irattartót. Erre ezt adták... (*White egy Donald kacsa papírdossziét vesz elő.*) Látják, ez egy nagyon érdekes posztmodern esemény. Nagyon tetszik. Kívül a szörföző Donald kacsa látható, belül meg az összes fontos holmi, amit itt összegyűjtöttem – történelmi anyagok. Afféle archívum ez. A tartó ugyanolyan lényeges, mint a tartalom, a kettő közti összefüggés pedig érdekes történelmi viszonyt képez. Szóval azt kérdezik, kutatok-e? Egyfolytában...

*Budapest, 2004. október 19.*

Az interjút készítette: KISANTAL TAMÁS, KROMMER BALÁZS



## A Hajnal István Kör pápai konferenciája

„A fogyasztás társadalomtörténete” címmel

A Hajnal István Kör, Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciáját „A fogyasztás társadalomtörténete” címmel tartotta Pápán 2004. augusztus 27–28-án. Az eseménynek a Pápai Református Gyűjtemények adott otthont.

Közismert az a szakirodalmi nézet, mely szerint a mai legfejlettebb társadalmak fő meghatározója a fogyasztás, nem pedig a termelés, ahogy azt Marx állította. E fogyasztói társadalmakban a változások és a társadalmi identitás nem abból származik, ahogyan az emberek jövedelmüket szerzik, hanem sokkal inkább abból, ahogyan jövedelmüket elkölik, azaz fogyasztanak. A kérdés az, hogy mikortól beszélhetünk fogyasztói társadalomról. A kezdetekről többféle elmélet is létezik. Tágabb értelemben véve már a történelem kezdeteitől beszélhetünk fogyasztásról, hiszen az embereknek mindig kellett enniük és ruházkodniuk. Az elméletek többsége viszont már az új- és a legújabb korra fordítja figyelmét. Grant McCracken szerint például már az Erzsébet-kori Angliában megjelentek a fogyasztói társadalom jegyei, azáltal, hogy a családot felváltva az individuum lett a fogyasztás egysége, másrészt a divat születése is ekkorra datálható. Colin Campbell szerint az ipari forradalommal párhuzamosan lezajlott a fogyasztás forradalma is. Ezen elképzelés szerint ekkor indult meg a létfontosságú cikkek áruvá válása, kommercializációja. Többen azonban a második világháború utánra teszik a fogyasztói társadalom kezdetét, amikortól fontos szerephez jutott a presztízs- és a szimbolikus fogyasztás. Ekkortól lesz döntő fontosságú a reklám, a marketing és a választék, illetve ekkor törik össze végleg az az ideál, hogy az embernek csak véges számú szükségletet kell kielégítenie, és nem lehetnek extra igényei.<sup>1</sup>

A fogyasztás ideológiai hátterének talán legfontosabb kérdése az, hogy mikor és milyen okok hatására ment végbe az a folyamat, melynek során az önmegtartóztatás révén megváltást ígérő protestáns etikát felváltotta az önmegvalósítást hangsúlyozó terapeutikus éthosz. E folyamatban fontos állomás lehet a romantika korszaka, mely ideológiai értelemben sok újat hozott a világ számára. A romantika az ipari társadalom elleni lázadásként alakult ki, és ellenezte mindazt, ami ezeket az új társadalmakat jellemezte, úgymint a materializmust és a racionalizmust. A romantika másképp fogta fel az individuum fogalmát. Az embert különálló, autonóm lénynek tekintette, aki elválik a társadalomtól. A romantikus etika szerint az egyén kötelessége, hogy saját egyediségét hangsúlyozza. Campbell szerint ugyanúgy, ahogy a termelés esetében, a fogyasztás mögött is meghúzódik egy erkölcsi világmép. E szerint a termelés a protestáns etikához köthető, míg a fogyasztás a romantikus etikához.

Ezen elképzeléseket szem előtt tartva a konferencia célja a fogyasztás egyes jelentéretegeinek felfedése volt, mind a vizsgált téma, mind pedig a különböző korszakok szempontjából. Öt szekcióban harminc előadás hangzott el. Három szekció az élelmiszerfogyasztással foglalkozott, a következő címeikkel: A mértéktartó háztartás éthosza és az akkumulá-

<sup>1</sup> Vö. Corrigan, Peter: *The Sociology of Consumption. An Introduction*. London, 1997. 4., 2.



ció; Jövedelmek – költségek – konzumálás. Az élelmiszerfogyasztás mintái; A hiánygazdaságtól a „torlódott fogyasztási struktúráig”. Ezen kívül a szervezők egy-egy külön szekciót szenteltek az osztályok és nemek vizsgálatának a fogyasztás tárgyi világában, valamint a fogyasztás egyik legnépszerűbb területének, a reklámtörténetnek. Az elhangzott előadásokból néhányat ismertettek röviden, melyek további vizsgálódásra ösztönző kérdéseket vetettek fel, vagy átfogóbb képet nyújtottak a magyarországi fogyasztástörténet egy-egy területéről, illetve általánosabb konklúzió levonását tették lehetővé.

A konferencia lehetőséget adott 19–20. századi előadásokra, sőt a parasztpolgári mentalitás néhány aspektusának jellemzése vagy például Báthori Gábor pesti református pap háztartásának ismertetése a 18. század végére kalauzolt bennünket. E korból Szatmári Judit és Bánkiné Molnár Erzsébet előadása az akkori takarékos életvitelt mutatták be nekünk Báthori Gábor és a jászkunsági redemptus nemesek példáján keresztül. Báthori Gábor fiához írott leveleiből kiderül, mennyire fontos volt számára a luxus kerülése, a megtakarítás, a mértékletesség evésben, ivásban, ruházkozásban. A gyerekek neveletésén kívül kiadásainak nagy részét a könyvvásárlás alkotta. Bánkiné Molnár Erzsébet előadásából megtudhattuk, hogy a Jász-kun területben is a takarékos életforma jellemezte a parasztpolgári mentalitást, de az itteni redemptus nemesek életében már megjelent a presztízsfogyasztás, amely különböző családi eseményeken, így a házasság, temetés esetében való túlköltekezésben nyilvánult meg. Ahogy Csóti Csaba előadásából megtudhattuk, ezzel ellentétes minta jelent meg az 1930-as években egy vidéki vállalkozó családjában Nagyatádon. A család megtehetette volna, hogy többet költ, de praktikus szempontok miatt nem tette, például egy egészen kis szobát béreltek, pedig lett volna pénzüik nagyobbra. Jellemző volt rájuk a kemény munka tisztelete, és ehhez igazították fogyasztásukat. Ez egy munkából levezetett másfajta fogyasztási szemlélet, melyet a praktikusság és a bizonyos jövedelmi szintet elérni nem tudókról való gondoskodás jellemez. Ezek a példák felvetik a kérdést, hogy hol a célszerűség határa a fogyasztásban, illetve mikor és miért jelent meg a presztízsfogyasztás.

A 19. század vonatkozásában hangsúlyt kapott a szépirodalom, melynek során Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferenc életmódjával, lakhelyével ismerkedhettünk meg, és költőink alkoholfogyasztási szokásaiba is bepillanthattunk. Völgyesi Orsolya előadásából betekintést nyerhettünk Kisfaludy gazdasági stratégiájába. Az író pontos feljegyzéseket vezetett arról, hogy melyik élelmiszerből mennyit szereztek be, mint például gyümölcsökből, magvakból, húsokból. Ezen kívül gyakran rendeltek kávé, cukrot, mézet, élesztőt, vaníliát, ecetet, citromot, sőt csokoládét is. Kiadásainak többi részét a háztartási eszközök pótlása, illetve a szolgálok ruházatára fordított összeg tette ki. A bevételei is főleg élelmiszerek eladásából származtak, mint például borok, túró, tojás, dió eladása, gabona piacra vitele, élő állatok pénzzé tétele. Dobszay Tamás Kazinczy Ferenc példáján keresztül mutatta be, hogy milyen esélyei voltak a vidéknek pótolni a városi kultúrát. Kazinczy többek között a városi zsúfoltság elől menekülve és írói ambícióinak finanszírozása érdekében költözött vidékre. Széphalmi kúriája a város közelében helyezkedett el, tükrözte külföldi utazásai során szerzett tapasztalatait, és Kazinczy életformája is inkább a városi civilizációhoz állt közelebb, mint a paraszti mentalitáshoz. Ezt bizonyítja az is, hogy sokan luxusköltekezéssel vádolták, amit ő azzal cáfolt, hogy ez értelmiségi fényűzés volt, nem anyagi luxus. Gyáni Gábor felhívásában megjegyezte, hogy gyakran lehet találkozni azzal a megállapítással, hogy a vidéki élet vagy paraszti, vagy nemesi jellegű, de nem polgári. Kisfaludy és Kazinczy példája viszont azt igazolja, hogy már a 18. századtól megindult a polgárosodás vidéken is.

Ami költőink alkoholfogyasztási szokásait illeti, a legkedveltebb ital a bor volt, a művésztársasági összejövetelek elengedhetetlen kelléke. Császtvay Tünde felmérése szerint a magyar irodalomban több száz vers született a borról, míg a sör és főleg a pálinka esetében

csak tízes nagyságrendekről beszélhetünk. Bort szinte mindenki fogyasztott, a művészeken kívül a nők, gyerekek, sőt még a disznók is. Vörösmartyról például közismert volt, hogy sokat ivott, míg Petőfi csak divatból írt bordalokat. Hazánkban akkoriban sokféle természetek szőlőt, még Buda is fontos bortermelőnek számított a 19. század közepén, és Budapest 1873-as nagyvárossá alakulása után is csak lassan csökkent a szőlő- és bortermelés szerepe.

Az eddigi említett előadások aprólékosan mutatták be különböző korok mindennapi fogyasztási szokásait. Valuch Tibor ezzel szemben átfogóbban vizsgálta a magyarországi táplálkozás néhány jellegzetességét a 20. század második felében. Az általa bemutatott korszakolás alapján a második világháború után négy korszakot különíthetünk el a magyarországi fogyasztásban. Közvetlen a háború végétől az 1950-ig tartó időszakot az élelmiszerhiány jellemezte, s ennek megfelelően jegyrendszer volt érvényben. Kiemelte a magánszektor szerepét az ellátásban, és rámutatott, hogy a fogyasztási szokások ekkor még nem változtak. Az élelmiszerellátásnak 1948-ra sikerült az 1938-as szintet megközelítenie. Az 1950-es években az államosítások miatt átalakult az ellátás rendszere, mely 1950–53 között kaotikus állapotokat eredményezett. Erre az időszakra a hiányos táplálkozás volt jellemző, mely egyfajta egyenlőséget teremtett az emberek között. Az 1960-as évek második felére már mérséklődött az áruhiány, megjelentek az első ABC-k és önkiszolgáló boltok. A vállalatok konyhákat hoztak létre, és ezáltal biztosították a közétkeztetést. Ez az időszak azonban még a korlátozások kora volt: március 15-től novemberig nem lehetett déligyümölcsöt forgalomba hozni, és a csokoládé, illetve az alkohol a presztízs fogyasztás részét képezte. Ez a helyzet a negyedik szakaszban változott meg, amely az 1980-as évektől napjainkig tart, és amelyet már a túlkínálat, illetve újradifferenciálódás jellemez.

Az élelmiszerfogyasztás mellett a reklámtörténetről szóló előadásokból emelnék ki néhány gondolatot. Ez azért is érdekes, hiszen ahogy Szakál Gyula felhívta rá a figyelmet, a reklámok jó források is, segíthetik az élelmiszerfogyasztással foglalkozó kutatásokat, mivel összegyűjthetjük belőlük az élelmiszerek, áruházak fajtáit. Ő a Győri Hírlapot vizsgálta, és megállapította, hogy az 1930-as években a győri polgárokat kéthavonta körülbelül négyezer reklámmal bombázták. A győri újságokban megjelenő hirdetések alapján a hazai reklámtörténet négy szakaszát határozta meg. Az 1880-as évekig még nem volt jellemző a megkomponáltság, a manipuláció. Ekkor még nem ijesztgették az embereket azzal, hogy betegek lesznek, vagy nem fognak tetszeni másoknak, ha nem egy bizonyos terméket használnak. A hangsúly a fogápolási szerek, tisztálkodási cikkek reklámozásán volt, illetve a századfordulón megemelkedett a mosógépreklámok száma. Az 1920-as évek a tömegpiac kora, az 1930-as évek elejétől pedig már a technika demokratizálódása és a testhez való viszony megváltozása a jellemző. A reklámok megpróbálják a belső értékrendünket átalakítani és belső boldogságot adni. Több előadás is kiemelte, hogy az első világháború fordulópontot jelentett a reklámok történetében. Megváltozott a képi világ, megjelent az áruház, amely már álmokat és új életmódot akart eladni. Ahogy Baudrillard is megfogalmazta elméletében, az emberek nemcsak magát az árut veszik meg, hanem a jelentést is, amit az áru hordoz. A reklám akkor sikeres, ha az ember problémáira keres megoldást, vagy életmódot árul. Ez a gondolat már az első világháború után megjelent, az akkori áruházak is azt kommunikálták, hogy az ember jobb önértékelése árukkal megvásárolható.<sup>2</sup>

Szabó Dániel is azt fejtegette „Reklám és háború” című előadásában, hogy az első világháború fordulatot eredményezett a reklámok argumentációjában és módszereiben, mivel az érzelmekre való hatás összekapcsolódott a háborús propagandával. A korabeli reklámok

<sup>2</sup> Vö. Corrigan: *The Sociology of Consumption*, 20.

vizsgálata több érdekes dologra is felhívja a figyelmet. 1914-ben például ugyanaz a reklám-szöveg mást jelentett februárban és mást augusztusban: a „küzdjünk az ellenség ellen” ki-jelentés februárban még egyértelműen a baktériumokra utalt, de augusztusban már mást jelentést is hordozott. Az egyenruha-hirdetések is sokatmondók voltak: szeptemberben meleg ruhákat hirdettek a katonáknak, mely arra utalhat, hogy nem voltak biztosak a háború ősz előtti befejezésében. Összességében azonban elmondható, hogy Magyarországon nem vált általánossá a háborús hirdetés. A hirdetéseknek csak 30%-a reagált a háborúra, és ezek is inkább a háború első hónapjaiban voltak jellemzők. Gyáni Gábor mindehhez hozzáfűzte, hogy érdekes lenne az etika és a reklám viszonyát megvizsgálni. A reklám egyre agresszívebb lett, megtámadta az individuumot, befolyásolni akarta döntését. Kérdés azonban, hogy hol a manipuláció határa. Hol vannak már az 1930-as évek, amikor a főváros még pert nyert a Corvin áruház ellen tisztességtelen verseny miatt, mert az előbbi nyere-mény kisorsolásával megkörnyékezte a vásárlót? A mintegy száz éve tartó folyamatban az etika vesztett, és a piaci nyereszkesedés kerekedett felül. Az előadásokat követő vita során többen rámutattak, hogy érdemes lenne azt is megfigyelni, hogy kiknek íródtak a reklámok, és vizsgálni, hogy mikor jelent meg a fogyasztás mint identitásképző, illetve hogyan fejlődtek a munkásoknak és polgároknak szóló hirdetések a lapokban.

A konferencia célja volt az előadásokat különböző korszakok szerint csoportosítani. Ezt a célt meg is valósította, hiszen a 18. századról, illetve a 19–20. századról szóló előadások száma egyensúlyban volt. Eltérve a nemzetközi fogyasztástörténet irányvonalától, mely eddig elhanyagolta a 20. századot, és főleg a 18. századdal foglalkozott, a konferencia törekedett a 20. századi fogyasztástörténet egyes területeinek bemutatására is. E törekvést mutatja az is, hogy egy külön szekcióban a szocializmus korszakáról szóló előadásokat válogattak össze. Ezen kívül más szekciókban is hangzottak el 20. századdal foglalkozó előadások, például a reklámtörténet, takarékos életforma, élelmiszerfogyasztás kapcsán. Ami a másik célkitűzést, a fogyasztás jelentésrétegeinek téma szerinti vizsgálatát illeti, a konferencián az élelmiszerfogyasztási minták vizsgálata kapott nagyobb hangsúlyt, és kevesebb figyelmet fordítottak a fogyasztás egyéb területeire, mint például az öltözködés, a divat, a turizmus és a magazinok történetére.

A konferencia zárógondolataként Juliane Brandt megfogalmazta, hogy a konferencia inkább azt vizsgálta, milyen diskurzus folyt a fogyasztásról, és nem azt, hogy mit fogyasztottak. Ezen kívül sok kutatható lenne még a munkásosztály és az agrárvilág tekintetében, például ami a parasztok fogyasztási mintáit illeti. Szintén érdekes lenne nemzetközi párhuzamok vonása, az esetleges eltérő fogyasztási minták feltárása. Ez a konferencia tehát ízelítő volt a fogyasztástörténetből, a nyitva hagyott kérdések és a felmerülő új témák esetleg további hasonló témájú konferenciák megrendezésére adnak lehetőséget.

KOVÁCS MELINDA

# Politikatörténeti kézikönyv a régi Belső-Ázsiához

Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Második, átdolgozott kiadás. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. 196 old.

Az ismert turkológus, Vásáry István könyvének első kiadása (1993) mint hiányt pótló értékes munka hamar elfogyott.<sup>1</sup> Így jogos igényt elégített ki a kiadó, amikor újra kiadta Vásáry munkáját, melyet a szerző, igen örömdetes módon, igyekezett kiegészíteni az azóta született ismeretekkel, főbb munkákkal s nem utolsósorban nyolc térkép-vázlattal (170–177. old., Draskovits Zsuzsa munkája), melyek ilyesfajta kérdések tárgyalásához elengedhetetlenek. A kötet a kiadótól megszokott magas technikai színvonalat képviseli, amit a nyomdahibák elenyésző száma is mutat.<sup>2</sup> Vásáry természetesen a bibliográfiát is kiegészítette az azóta megjelent jelentékenyebb munkákkal. Azonban míg az eredeti bibliográfia üdvözlendő módon tematikus és kommentált volt, az új műveket már nem sorolta be, csupán a felsorolás végére illesztette, ami némi szerkesztetlenséget okozott. Ennek további jele, mint látni fogjuk, hogy e műveket a szerző végső soron érdemben nem használta fel, mivel e munkák eredményei – sem átvétel formájában pozitív, sem kritika formájában negatív – visszajelzést nem kaptak.

Az előszókkal és utószóval keretezett kötet öt részre tagolódik. Az első, a *Bevezetés* (15–29. old.) tárgyalja Belső-Ázsia fogal-

mát, természeti földrajzát (erről a Braudel óta alapkövetelményről sajnos számos történetíró megfeledkezik – Vásáry nagyon helyesen nem), korszakolását, forrásait s a nomadizmus problematikáját.<sup>3</sup> A második rész (30–62. old.) Belső-Ázsia történetét tárgyalja a türk kor előtt, melyet – a nyelvileg is azonosított népekre tekintettel – a sztyeppe „iráni” korszakának is nevezhetett volna, szemben a későbbi „török” korszakkal (a kezdet problémájához lásd lentebb). A harmadik rész a türkök felemelkedésétől az iszlám térhódításáig tekinti át az eseményeket (63–106. old.). A negyedik rész pedig a muszlim Belső-Ázsia története a mongol hódításig (107–126. old.). Az ötödik rész a kelet-európai sztyeppevidékkel foglalkozik az onoguroktól a mongol invázióig (127–158. old.). Azon természetesen lehet vitatkozni, hogy a kelet-európai sztyeppe skitáktól hunokig ívelő korszakát melyik részben jobb tárgyalni (Vásáry az elsőben tette), talán jobb lett volna – az összefüggések érzékeltetése végett – az ötödik rész egyes eseményeit nem külön tárgyalni, hanem a korábbiakban, a megfelelő fejezetekhez beosztva. A kötetet az említett térképek és szakirodalmi rövidítésjegyzék mellett időrendi táblázat és mutató zárja.

E nagyívű munkában négy vitatható rész található. Az első a szerző sajátos állásfoglalása régészetről, történelemtől és a történelemszokról (25. old.): „Az őskorral foglalkozó régészek feladata, hogy kicsiholjanak valami vallomást a tárgyi emlékekből, de ezek sajnos a történész számára örökre némák maradnak, mivel a történész eszköze a nyelv.

<sup>1</sup> Az első kiadásról a recenziens legjobb tudomása szerint nem készült kritika. Az első kiadás német fordításban is megjelent: *Geschichte des frühen Innerasiens*. Studia Turcica 1. Herne, 1999.

<sup>2</sup> Pl. „Ahnekult” (83. old.).

<sup>3</sup> A nomadizmus elméleti szakirodalmánál nem lett volna haszontalan megemlíteni Cribb, R.: *Nomads in Archaeology*. Cambridge, 1991. munkáját.

Az igazi emberi történelem az írásbeliséggel kezdődik, amikor az ember emlékezetét írásban is képes rögzíteni.” Eltekintve attól, hogy – bár nem vagyok történész – a nyelvész eszköze a nyelv, utalnék arra, leegyszerűsítés azt állítani, hogy a régészek kutatásának alanya a „tárgyi emlék”. Ez ugyanis csak az *artefact* fogalmát meríti ki, míg az ún. környezeti lelet (*ecofact*) – szerves (azaz állati és növényi) maradványok, talajok és üledékek – vizsgálata ugyanolyan fontossággal bír.<sup>4</sup> Mindemellett a gazdaság- vagy társadalomtörténész számára a régészeti rekonstrukciók kifejezetten sokatmondóak lehetnek, még a preliterátus időkben is (*Vorgeschichte*). S olykor (például épp a népvándorlások korában) a régészeti kutatás még a politikátörténet számára is rendelkezik mondanivalóval (ellentétben Vásáry megállapításával, 26. old.). Az ember történelme amúgy valószínűleg a modern ember (*Homo sapiens sapiens*) kialakulásával veszi kezdetét, de tudvalevőleg csak a régészet biztosít forrást a vizsgálódásokhoz, míg az írás meg nem jelenik.<sup>5</sup> Sajnos azonban az írás megjelenése sem teszi „igazibbá” a történelmet – Vásáry véleményével ellentétben –, hiszen mit kezd, mondjuk, a mykénei görög gazdasági feljegyzésekkel? Vagy az olyan területekkel, ahol önálló írásbeliség hiányában mindössze a róluk szóló tudósításokra és a régészetre hagyatkozhatunk, mint például a preszkíta- és szkíta-kori Kárpát-medence esetében (*Frühgeschichte*)? S bizony Vásáry könyve nagyobbrészt ilyen népekről szól.

Mindez egyrészt azért bír jelentőséggel, mert Vásáry erre hivatkozva elutasítja Belső-Ázsia őstörténetének áttekintését (25.

old.: „Belső-Ázsia őskora ... kívül esik most érdeklődésünkön”), amit csak fájlalni lehet – ugyanakkor mégis megteszi, hiszen a legkorábbi korszakok még javában kimerítik a *Frühgeschichte* fogalmát. E népek nem a semmiből tűnnek elő, s feltűnésük folyamatának legilletékesebbje a régészettudomány. Mellőzésével épp a kezdeteket nem érthetjük meg. Van azonban a kérdésnek még egy aspektusa, mégpedig Vásáry azon véleménye, hogy az ide irányuló régészeti kutatások fejletlenek (26. old.). Ez így, ilyen formában, mindenképp túlzás. Belső-Ázsia különböző régióiról egyre-másra jelennek meg mind az alapos részlettanulmányok, mind a komolyabb összefoglalások, elég ha Xinjiang tartomány<sup>6</sup> vagy épp a Jenyiszej első folyásának<sup>7</sup> kutatási helyzetére utalok. Az természetesen más kérdés, hogy – ha már a Tarim-medencét említettük – a V. H. Mair és munkatársai kiemelt sajtófigyelmet kapott munkáiból összeálló művek<sup>8</sup> fino-

<sup>6</sup> Lásd főképp Chen, K. – Hiebert, F. T.: *The Late Prehistory of Xinjiang in Relation to Its Neighbors*. Journal of World Prehistory, vol. 9. (1995) 243–300.; Debaine-Francfort, C.: *Archéologie du Xinjiang des origines aux Han*. Paléorient 14. (1988) 5–29.; uő.: *Xinjiang and Northwestern China around 1100 BC. Cultural Contacts and Transmissions*. In: Eichmann, R. – Parzinger, H. (ed.): *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend*. Bonn, 2001. 57–70.; Mei, J. – Shell, C.: *The Iron Age Cultures in Xinjiang and their Steppe Connections*. In: Boyle, K. – Renfrew, C. – Levine, M. (eds.): *Ancient interactions. East and West in Eurasia*. Cambridge, 2002. 213–234. és Thornton, Ch. O. – Schurr, Th. G.: *Genes, Language and Culture. An Example from the Tarim Basin*. Oxford Journal of Archaeology, vol. 23. (2004) 83–106., kül. 84–89.

<sup>7</sup> Lásd elsősorban Vasil'ev, S. A. – Semenov, V. A.: *Prehistory of the Upper Yenisei area (Southern Siberia)*. Journal of World Prehistory, vol. 7. 1993. 213–242.

<sup>8</sup> The mummified remains found in the Tarim Basin. The Journal of Indo-European Stud-

<sup>4</sup> Vö. Renfrew, C. – Bahn, P.: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest, 1999. 2–3. és 6. fejezet.

<sup>5</sup> Itt most szándékoltan eltekintek a sokat vitatott interdiszciplináris kutatásoktól, amikor az őstörténeti kutatásokhoz teljes joggal, ám módszertanilag kevésbé megalapozottan segítségül hívják a történeti nyelvészet, az antropológia és a genetika eszközeit.

man szólva is hullámzó színvonalá<sup>9</sup> nem tesz jót a Belső-Ázsiában zajló régészet megítélésének.

A „Kimmerek, szkíták, szarmaták” című fejezetben (30–34. old.) sajnos számos téves adatot találunk, de ez az egyetlen ilyen fejezet. A kimmerek – bár ez egy az itthoni történetírásban régóta meggyökeredett toposz – ugyanis nem uralták az i. e. 12–8. század között a Kárpátok és a Kaukázus közötti sztyeppét (30. old.), hiszen soha nem jártak ott. E megállapítás H. Sauter idevágó, az összes forrást – beleértve Hérodotos azon állítását, melyen a fentebbi vélekedés alapszik – kritikailag elemző munkája óta ismert, melyre Vásáry egyébként hivatkozik is.<sup>10</sup> A kimmerek továbbá nem tartoznak az indoeurópai nyelvek thrák-phryg csoportjába (30. old.), mindenekelőtt azért nem, mert ilyen csoport nincs. A phrygók, mint közismert, nyelvileg a görögökhöz állnak a legközelebb,<sup>11</sup> s mindketten az ún. balkáni indogermán nyelvek csoportjához tartoznak,<sup>12</sup> az albánnal és az örménnyel együtt.

ies, vol. 23. (1995) 281–444.; *The Bronze Age and Early Iron Age peoples of Eastern Central Asia*. Washington, 1998.; *The Tarim Mummies. Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*. London, 2000.

<sup>9</sup> Lásd elsősorban St. Zimmer kritikáit: *Modern Necromancy, or How to Make Mummies Speak*. *The Journal of Indo-European Studies*, vol. 26. (1998) 163–180.; [Mair 2000]. *Kratylos*, vol. 48. (2003) 79–84.

<sup>10</sup> *Studien zum Kimmerierproblem*. Bonn, 2000.

<sup>11</sup> Vö. Neumann, G.: *Phrygisch und Griechisch*. SbÖAW 499. Wien, 1988.

<sup>12</sup> A fogalomhoz és részletes bizonyításhoz lásd Klingenschmitt, G.: *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. In: Rasmussen, J. E.: In honorem Holger Pedersen. Wiesbaden, 1994. 235–251., küll. 244–245.; Matzinger, J.: [Vladimir Orel: *A Concise Historical Grammar of the Albanian Language*], *Die Sprache*, 40. (1998) 118–119.; uő.: *Phrygisch und Armenisch*. In: Meiser, G. – Hackstein, O. (Hg.): *Sprachkontakt und Sprachwandel*. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesell-

A thrákok közelebbi besorolása teljesen bizonytalan (szatem jegyei sem segítenek ezen). Szintúgy a kimmereké, bár ez általános, de nem bizonyított feltételezés szerint valamilyen iráni nyelv. A szkíták nevét már Szemerényi Oszvald megnyugtatóan tisztázta, az indoeurópai \*/skudó-/ 'lövő, íjász' szóból: > \*/skuda-/. Sőt, tegyük hozzá, egész pontosan \*/skuða-/, melynek a görög *skytha* és az ókori keleti *iškuza* elnevezések tökéletes átírásai.<sup>13</sup>

Ami a fejezet bibliográfiai részét illeti, bár tudatában vagyok annak szükségszerűen szelektív mivoltának, a kimmereknél G. Lanfranchi<sup>14</sup> és A. Ivantchik,<sup>15</sup> a szkíták-

schaft, Halle 18.-23. 9. 2000. s. a. (Ez utóbbi tanulmányhoz Joachim Matzinger [Regensburg/Jena] és Bardhyl Demiraj [München] professzor urak baráti szíveségéből jutottam, melyet ezúton köszönök.); Hajnal, I.: *Methodische Vorbemerkungen zu einer Palaolinguistik des Balkanraums*. In: Bammesberger, A. – Vennemann, Th. (eds.): *Languages in Prehistoric Europe*. Heidelberg, 2003. 117–146.

<sup>13</sup> *Four Old Iranian Ethnic Names. Scythian – Skudra – Sogdian – Saka*. Wien, 1980. (SbÖAW 371.). A Vásáry által idézett munka előtt két évvel. A hangváltozáshoz vö. szkíta *paralatai* < \*parađāta- < \*parađāta-, vö. újavesztai *parađāta-* 'az élre helyezett', lásd Mayrhofer, M.: *Die awestischen Namen*. In: uő. (Hg.): *Iranisches Personennamenbuch I. Die altiranischen Namen*. Wien, 1977., 67. Nr. 245.

<sup>14</sup> I Cimмери. Emergenza delle élites militari iraniche nel Vicino Oriente (VIII-VII sec. a. C.). Padova, 1990.

<sup>15</sup> Les Cimmériens au Proche-Orient. OBO 127. Fribourg, 1993.; *Das Problem der ethnischen Zugehörigkeit der Kimmerier und die kimmerische Archäologie*. *Praehistorische Zeitschrift*, 72. (1997) 12–53.; *Die archäologischen Spuren der Kimmerier im Vorderen Orient und das Problem der Datierung der vor- und frühskythischen Kulturen*. In: Eichmann – Parzinger: *Migration and Kulturtransfer*, 329–342.; *Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäi-*

nál R. Rolle munkái<sup>16</sup> megkerülhetetlenek. Ugyanakkor Makkay János idézett munkája<sup>17</sup> érdemben nem tárgyalja e népeket. Általános bibliográfiai megjegyzés egyébként, hogy antik auctorok esetében – ha csak valamilyen különleges körülmény nem merül fel – a legújabb kritikai kiadásokat szokás alapul venni. Így Hérodotosnál nem egy 1927-es munkát, hanem H. B. Rosén kiadását.<sup>18</sup>

A harmadik problematikus kérdés a jüecsi-kérdés (42. old.), amit Vásáry leegyszerűsítve tárgyal, mivel – követve számos kutatót – az antik források tokhár megjelölése alapján egyenlőségjelet tesz a jüecsik és az indogermanisták által tokhárnak nevezett csoportok között. Hangsúlyozva, hogy ez nem lezárt kérdés, egyelőre N. Sims-Williams vizsgálatai magyarázzák, modellálják legjobban a rendelkezésünkre álló adatokat. A jüecsik Baktriában alapított birodalmának (melyből a kusánok kinőttek) szövegemlékei az ún. baktriai, azaz egy iráni nyelven íródtak. Ám megvizsgálva e baktriai nyelv jövevényszórétegeit, kimutatható, hogy a baktriaiaknak már jóval a jüecsi hódítás előtt Baktriában kellett élniük, mivel másképp nem lennének magyarázhatók az Akhaimenida-kori (többek között babilóni akkád és avesztai) és a görög jövevényszórétegek.<sup>19</sup> Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a bevándorló jüecsik, nyelvüket feladván idővel beolvadtak a helyi népességbe. A jüecsik

nyelvének azonban maradt egy halvány visszfénye a baktriai néhány jövevényszavában és a kusán onomasztikonban. Ennek nyelvi elemzése kimutatta, hogy ez egy olyan, az oszétéhez közelálló szaka nyelvjárás, mely jövevényszavak formájában a tokhárban is megragadható.<sup>20</sup> Ennek alapján Sims-Williams az invázióban résztvevő törzsek közül a jüecsiket az asiani/asii törzssel kapcsolja össze, akiket nem mellesleg sokan az oszétok őseinek is tekintenek.

Ami a kérdés könyvészetét illeti, a B. Schlerath nevével fémjelzett, idézett mű<sup>21</sup> alapvetően a tokhár nyelvet vizsgálja indogermanista szemmel, minthogy ez az Indogermanische Gesellschaft egyik ülésének aktája, ennek megfelelően a Belső-Ázsia történetét kutatók számára vajmi kevés adatot tartalmaz.<sup>22</sup> Az ettől pontosveszővel elválasztva, önállóan feltüntetett „*Tocharian and Indo-European Studies. Supplementary Series vol. 4.*” pedig nem önálló munka, hanem az előbbi alcíme. A „*Tocharian and Indo-European Studies*”, vagyis a *TIES* pedig egy 1987 óta kiadott indogermanisztikai szakfolyóirat, vajmi csekély információval a Belső-Ázsiát kutató történészek számára.

Végül a negyedik problémakör a hunok. Vásáry szerint – E. A. Thompsont követve (a később említendő magyar kiadásban

---

*schen Steppen und Kaukasien in vor- und frühskythischer Zeit.* Moszkva–Mainz, 2001.

<sup>16</sup> *The World of the Scythians.* Berkeley–Los Angeles, 1989.; *Skythen. Der Neue Pauly*, Bd. 11. 2001. Sp. 644–654, mindkettő további bőséges irodalommal.

<sup>17</sup> *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete.* Budapest, 1998.

<sup>18</sup> *Herodoti Historiae.* Stuttgart, 1987–1997.

<sup>19</sup> Lásd Sims – Williams, N.: *Ancient Afghanistan and its invaders. Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions.* In: uő (ed.): *Indo-Iranian Languages and Peoples. Proceedings of the British Academy*, vol. 116. Oxford, 2002. 227–229.

<sup>20</sup> Sims – Williams: *Ancient Afghanistan*, 229–230., 236–240.; vö. Pinault, G.-J.: *Tocharian and Indo-Iranian: relations between two linguistic areas.* In: Sims-Williams: *Indo-Iranian Languages*, 245–248. Ez a magyarázata azoknak a nyelvi jelenségeknek, melyek alapján a korai kutatás egy híres elmélete úgy vélte, hogy bizonyítékot talált a jüecsik és tokhárok nyelvi összetartozására.

<sup>21</sup> *Tocharisch. Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*, Berlin, September 1990. Reykjavík, 1994.

<sup>22</sup> Kivéve talán az altáji – korai tokhár érintkezések elméletének nyelvészeti kritikáját: Reinhart, J.: *Die tocharischen Entlehnungen im Altaischen und die Chronologie der tocharischen Lautgesetze.* In: Schlerath: *Tocharisch*, 73–92.

2003: 63. old.) – Aëtius ismeretlen okból hangolja a hunokat a burgundok ellen (57. old.) Gundahar híres veresége (436/437) előtt. Bóna István azonban erre a következő, mára már általánosan elfogadott magyarázatot adja (Vásáry erre munkára szintén hivatkozik):<sup>23</sup> e korban a hunok mint a nyugatrómaiak szövetségesei tevékenykedtek, s ennek keretében Aëtius, többek között Gallia katonai főparancsnoka, hosszú éveken át arra törekedett, hogy hun segédcapatokkal tisztítsa meg Galliát azon germán csoportoktól, amelyek nem voltak hajlandók elismerni Róma fennhatóságát (vizigótok, 425–7; ripuári frankok, 428; burgundok, 429/30; vizigótok, 437–9).<sup>24</sup> Vásáry a hun társadalom elemzésekor átveszi azt a Thompsonra visszamenő álláspontot, amely Ammianus Marcellinus egy szöveghelyének (31, 2, 7.) szó szerinti értelmezésén alapul, s csak háborúk idejére választott, nem örökletes katonai vezetőkről beszél (57. old.); figyelmen kívül hagyva, hogy ez az álláspont igen heves régészeti, filológiai és antropológiai kritikát s cáfolatot kapott, nem utolsósorban azáltal, hogy a szöveghelyről kimutatták annak toposz mivoltát.<sup>25</sup> A hun királyi intézmény még bizonyára sokáig vita tárgya lesz, de megjegyzendő, Schäfer Tibor alapos forráselemzéssel kimutatta, hogy a hun királyok alapvetően egyeduralkodóak voltak, Ruga és Oktar együtturalkodása (Mund-

zsukról nem is beszélve) pusztá feltevés (56. old.).<sup>26</sup> Ugyanezen tanulmány elemzése cáfolja Vásáry azon állítását, hogy Attila abszolút egyeduralkodó lett volna (59. old.).<sup>27</sup> A hun bibliográfiánál megjegyzendő, hogy Jordanes Geticájának van új magyar fordítása;<sup>28</sup> E. A. Thompson klasszikus munkáját is átültették magyarra;<sup>29</sup> a hunok nyelvénél pedig fontos lett volna idézni G. Doerfer tanulmányát, módszertani elemzése miatt.<sup>30</sup>

Végezetül néhány apróság. Vásáry helyesen utal arra, hogy a nomadizmus a neolitikumban alakult ki, és a bronzkor folyamán terjed el (20. old.), ám ennek fényében az a megállapítása, hogy a nomadizmust a hiungnuknál mintegy létrejöttében, kialakulásában tanulmányozhatjuk (37. old.), időrendi okok miatt téves. A hiungnuk még csak nem is az első nomád nép, amelyet a forrásaink jellemeznek, hiszen a szkíták időben megelőzik őket. A rangnév nem major domo, hanem major domus (104. old.); a római szeldzsukoknál az alapítót (magyarosan) Kilidzs Arszlannak és nem Kizil-Arszlannak hívták (116. old.).<sup>31</sup> Az 5. sz. vége a szlávok Kárpát-medencei megjelenésére biztosan téves (135. old.).<sup>32</sup> Az 5.

<sup>23</sup> Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993. 48–51.

<sup>24</sup> Az érvelés csírája már Váczy Péternél megtalálható: *A hunok Európában*. In: Németh Gy. (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest, 1940. (reprint: uo., 1986., 1996.) 85–89. (Vásáry erre is hivatkozik).

<sup>25</sup> Lásd Schäfer T.: *A hun birodalom felbomlása*. In: Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomad népvándorlások, magyar honfoglalás*. MÓK 15. Budapest, 2001. 26. részletes irodalommal; a toposzokra Richter, W.: *Die Darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus* (31,2,1–11). *Historia*, 23. évf. (1974) 343–377.; vö. még Bóna: *A hunok és nagykirályaik*, 27. – Vásáry Bónát és Schäferét idézi.

<sup>26</sup> Schäfer T.: *A hun királyi intézmény és hatalom*. In: Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. MÓK 14. Budapest, 2001. 19–23. Vásáry természetesen hivatkozik rá.

<sup>27</sup> Schäfer: *A hun királyi intézmény*, 23–26., vö. Schäfer: *A hun birodalom felbomlása*, 27–28.

<sup>28</sup> *Jordanes: Getica. A gótok eredete és tettei*. Ford. a PTE Ókortörténeti és Régészeti Tansegének hallgatói munkaközössége Kiss Magdolna vezetésével. Pécs, 2000., 2002.

<sup>29</sup> *A hunok*. Ford. Felföldi Szabolcs. Szeged, 2003.

<sup>30</sup> *Zur Sprache der Hunnen*. *Central Asiatic Journal*, vol. 17. (1973) 1–50.

<sup>31</sup> Bosworth, C. E.: *Saldjūkids*. In: *The Encyclopaedia of Islam VIII*. Leiden, 1995. 948. (2. kiadás)

<sup>32</sup> Sztérvándorlásuk rövid összefoglalásához irodalommal lásd H. Tóth Imre – Takács Miklós: *Szlávok*. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai*



sz. végén nem települhettek be kisebb bolgár csoportok a Kárpát-medencébe (136. old.), mivel az első biztos adat itt élő bolgár népeiségre csak 631-ből való.<sup>33</sup> Szádeczky-Kardoss Samu az avar történelem forrásait a kezdetektől a 9. századig összeállító munkájának<sup>34</sup> a hasonló című, korábban megjelent munka<sup>35</sup> az első fele, ezért önállóan feltüntetni szükségtelen (137–138. old.). Ami pedig általában a bibliográfiákat illeti, mint utaltam rá, ezek szükségszerűen válogatások, ahol azonban az alapműveknek nem szabad kimaradniuk. Ugyanakkor hiányzik a kazár szakirodalomból (143. old.) P. B. Golden munkája,<sup>36</sup> illetve Róna-Tas András tanulmányai a népnév eredetéről,<sup>37</sup> ez utóbbiak igen fontosak a nyelvi besorolás tekintetében, bár Vásáry szerint mindmáig nem

született erre megnyugtató magyarázat (138. old.). A heftalita-kérdéskörhöz nagyon fontos Fr. Grenet tanulmánya.<sup>38</sup> Az általános bibliográfiai bevezetőben pedig Richard N. Frye összefoglalását<sup>39</sup> s a roppant értékes, már a világhálón is elérhető *Encyclopaedia Iranica*<sup>40</sup> sorozatát lett volna még érdemes megemlíteni.

Összefoglalóan megállapítható, hogy Vásáry könyve magas színvonalú, megkerülhetetlen kézikönyv – s nem mellékesen érdekes, olvasmányos mű –, amelyet szerzője, reméljük, továbbra is ilyen ügyszerezzel fog csiszolgatni.

SIMON ZSOLT

---

Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Budapest, 1994. 647–649. (a továbbiakban: KMTL).

<sup>33</sup> Zimonyi I.: *Bolgár-törökök*. In: KMTL 118.

<sup>34</sup> *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. MÓK 12. Budapest, 1998.

<sup>35</sup> *Az avar történelem forrásai I*. MÓK 5. Szeged, 1992.

<sup>36</sup> *Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars I–II*. Budapest, 1980.

<sup>37</sup> *A kazár népnévről*. Nyelvtudományi Közlemények, 84. évf. (1982) 349–380.; Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények, 85. évf. (1983) 126–133.

---

<sup>38</sup> *Regional interactions in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite periods*. In: Sims-Williams: *Indo-Iranian Languages*, 203–224.

<sup>39</sup> *The Heritage of Central Asia*. Princeton, 1996.

<sup>40</sup> [www.iranica.com](http://www.iranica.com) vagy [www.encyclopaedia-iranica.com](http://www.encyclopaedia-iranica.com)

# I. Lipót kényszerpályája

Jean Bérenger: *Léopold 1<sup>er</sup> (1640–1705) fondateur de la puissance autrichienne*. Paris, PUF, 2004. 510 old. (Perspectives germaniques)

XIV. Lajos osztrák unokatestvére és (néhány éven keresztül sógora) 300 év óta alig talált életrajzíróra.<sup>1</sup> Magyarország nem a felszabadítóra, hanem az elnyomóra emlékezik, erről maga Lipót tehet. Negyven éven keresztül, a vasvári békétől Rákóczi elfogatásáig szinte mindent elkövetett, hogy magyar alattvalóit elidegenítse magától. De a Lipótról élő kép másutt sem igazán kedvező, noha ő szorította ki a törököket Közép-Európából, és ő alapította meg az osztrák nagyhatalmat. „*Zur Macht nicht geboren*”, itéli el már a róla szóló könyv címében amerikai életrajzírója.<sup>2</sup> Csúnyaságát még hízelgő portréfestők sem tudták igazán korrigálni. Katonai erényekben nem bővelkedett, a születő osztrák nagyhatalom hadi teljesítményeit Savoyai Jenő dicsőségeként könyvelte el a kor és az utókor. Bigott volt, szerelmi kalandokkal nem szórakoztatta a barokk udvaroncokat, akik nem a szerényen visszahúzódó, fakó Lipótban, hanem a Napkirályban látták a fejedelmi modellt.

A szenvedélyesen magyarbarát francia történész, Jean Bérenger nem mindennapi feladatra vállalkozott: megérteni a szinte senki által nem szeretett, örökös kényszerhelyzetbe szorított I. Lipót személyiségét és megírni az európai politikai földrajzot tar-

tósan átalakító hosszú, majdnem ötven évig tartó uralkodásának történetét. A könyv tizennégy fejezetcíme: *Az osztrák monarchia. Egység és sokféleség – Az Ausztriai Ház stájer ága – Lipót főherceg ifjúsága és egyénisége – Vallás és politika – Lipót és udvara – A gazdaság újjászervezése – A nehéz utódlás és a Portia-minisztérium (1657–1665) – A Lobkowitz-minisztérium és Franciaország (1665–1679) – A magyarországi bonyodalmak (1664–1681) – Az osztrák katonai hatalom – Bécs török ostroma és Magyarország visszafoglalása – Háború két fronton, egy nagyhatalom születése – A spanyol örökösödés: új konfliktus – Az ellenzék átveszi a hatalmat*. Mint valamennyi művét, Bérenger ezt a könyvet is elsősorban primér források alapján írta, noha a 40 000 olvashatatlan I. Lipót levélnek csak a kiadott darabjait tudta használni.

Az osztrák monarchia 1657-ben nem abszolút és nem centralizált. Heterogén tartományok halmaza. Politikai súlyát a Habsburg-ház osztrák ágának juttatott császári címnek köszönheti. Bérenger egyaránt otthonos a lipótkori birodalom és monarchia valamennyi alkotórészének intézményrendszerében. Világos és elegáns elemzéssel érteti meg még a 17. század világában járatlan olvasóval is a páratlanul bonyolult témát, a Birodalom, az örökös tartományok, a cseh és magyar korona országainak rendi testületeit, jogrendszerét, közigazgatási és bírósági szervezetét, nyelvi és vallási sokféleségét.

I. Ferdinánd és az őt követő három császár belenyugodott a protestantizmus jelenlétebe. Mátyás halála után a helyzet radikálisan megváltozott. A cseh rendek elszakadása kísérlete, jóllehet gyorsan elbukott, az udvart meggyőzte arról, hogy a Birodalmon belüli tartományokat csak rekato-

<sup>1</sup> Lipót apjának, III. Ferdinándnak 1672 óta nem akadt biográfusa, holott az ő szívósságán (és Trautmannsdorf diplomáciai zsenijén) múltott, hogy a wesztfáliai béke végül is nem ment túl a dinasztia és a katolikus egyház által elfogadható koncessziókon.

<sup>2</sup> Spielmann, John P.: *Lepold I. Zur Macht nicht geboren*. Wien, 1981.

lizálás segítségével lehet a dinasztia birtokában megtartani. A prágai ellenkirály, a pfalzi Választó református volt. II. Ferdinánd államkatolicizmusa nem a cseh krízissel kezdődött. A grazi Habsburg főhercegnek, amióta I. Ferdinánd rábízta Belső-Ausztria kormányzását, szüntelenül számolnia kellett a politikailag megbízhatatlan evangélikus rendek és polgárság renitens magatartásával. Akár pragmatizmusból, akár vallási meggyőződésből fakadt, II. Ferdinánd lorettoi fogadalmával (inkább a sivatagban, mint eretnekek fölött uralkodik) került be a „*Pietas Austriaca*” a dinasztia hagyományai közé. (A hagyományt véglegesen csak Ferenc József adta fel 1894-ben, amikor aláírta a magyar egyházpolitikai törvényeket.) II. Ferdinánd kíméletlen következetessége harminc év alatt végzett a protestantizmussal a három tartományban. A „*Pietas Austriaca*”-t II. Ferdinánd a *Princeps in Compendio* című, a Fejedelmi Tükörök közé tartozó könyvecskéjében fogalmazta meg. Lipót elég fontosnak tartotta nagyapja művét ahhoz, hogy 1668-ban újra kiadassa fia, a majd korán elhalt Ferdinánd főherceg számára.

Mai, de valószínűleg egykori szemmel nézve is, a dinasztia házassági stratégiája I. Miksa uralkodása után tévútra került, áttért a birtokszerző exogámiáról a birtokvédő endogámiára, figyelmen kívül hagyva a házastársak közötti vérrokonság veszélyét. A dinasztia birtokainak megőrzése és a két ág közötti örökösödés biztosítása érdekében II. Miksától I. Lipótig hat spanyol–osztrák és három osztrák–osztrák házasság jött létre. E kettős obszesszióra épülő defenzív „*tu felix Austria nube*” következtében a spanyol ág a negyedik generációval fiutód híján kihalt, az osztrák ág az ötödik generáció után bevezette a női örökösödést.

Bérenger professzort I. Lipót személyisége több mint negyven év óta foglalkoztatja, doktori disszertációit is Lipót korának

szentelte.<sup>3</sup> Az osztrák, francia, velencei és magyar források alapos ismeretében, szinte a kortárs közvetlenségével írja le Lipót külsejét, fizikai és lelki tulajdonságait. A zenei tehetségen és a mélyen átélt ájtatosságon kívül, Lipót semmiben nem felelt meg a barokk fejedelmi ideálnak, hacsak ide nem számítjuk a kor normáinak megfelelő időtöltéseit, a vadászatot, a lovaglást és a szerencsejátékokat. Kis termete, rút arca, kellemetlen hangja és hebegő beszédmódja nem predesztinálta a császári szerepre. De, mint Bérenger hangsúlyozza, a gyermek Lipótról szóló egybehangzó tanúságok szerint az egyházi pálya, de még a Német Lovagrend nagymesteri címe sem vonzotta. Tudatosan készült Habsburg uralkodónak.

A dinasztia történetében valószínűleg Lipót volt az első céhbeli értelmiségi, hála nevelőinek, gróf Lambergnek, gróf Fuggernek és mindenekelőtt Ferdinand Portiának. Ő volt 1652-től kezdve a főherceg tanítója és udvarmestere, majd Lipót trónra kerülése után a császári főudvarmester és a Titkos Tanács elnöke. Lipót szorgalmasan látogatta és többezer kötettel és kézirattal gazdagította az Udvari Könyvtárat. 1655-ben sikerült átmentenie három Corvinát Budáról Bécsbe. Szinte minden művészet és tudomány, így az alkímia is érdekelte, de szenvedélye csak egy volt, a zene.

Nagy zenerajongó volt, karmester és zeneszerző. Nem egy udvari zenészt emelte bárói rangra. Bécs csak Lipót unokájának és dédunokáinak uralkodása alatt lesz Európa zenei fővárosa. A döntő indító lökést azonban Lipót adta meg. Az udvari kiadások között a színház, az opera és a *Hofkapelle* foglalja el a főhelyet. Az udvari zeneszerzők, költők, díszlettervezők, énekesek és zené-

<sup>3</sup> *Finances et absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle*. Paris, Imprimerie nationale, 1975. (Publications de la Sorbonne); *Les Gravamina. Remontrances des Diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Recherches sur les fondements du droit d'État*. Paris, P. U. F, 1973. (Publications de la Sorbonne, Série „Documents” n° 23.)

szek zömükben olaszok. Lipót uralkodása alatt több mint 400, azóta rég elfelejtett operát vittek először színre a bécsi udvarban. Zenei űvrejében szerepel 185 opera és oratorium ária, és az ő nevéhez fűződik a Szent Héten színre kerülő allegórikus opera, a *Sepolcro* műfaja.

Nem versenyzett a Napkirály pompájával, megelégedett a rangjával még összeférő, de viszonylag mérsékelt luxussal öltözködésben, étkezésben és az udvari ceremóniákban. (A tüntető puritanizmust majd csak dédunokája, II. József honosítja meg a *Hofburgban*.) Európa bámulatára nem tartott szeretőt, egyetlen viszonyáról tudott csak a kor, s ez is befejeződött házassága előtt, amikor a várandós udvarhölgyet férjhez adta egy morva nemeshez. Hitbeli buzgóságának csak a leglényegesebb adatai két oldalt foglalnak el a könyvben. De, mint Bérenger írja, „külsőleges szerénysége és egyszerűsége mélyen gyökerező gőgöt takart. Meg volt győződve, hogy mint Habsburgnak és római császárnak helye a többi ember fölött van. Ő, aki egyébként jóságra és engedékenységre hajlott, nem bocsájtotta meg a felségsértés bűnét. Az ellene fellázadt magyar főurak nem menekültek meg a megtorlástól. Nem kegyelmezett meg sem Zrínyi Péternek, sem Nádasdy Ferencnek. Megtagadta az amnesztiát Thököly Imrétől, noha ezzel megnehezítette a karlócai tárgyalásokat, és II. Rákóczi Ferencnek valószínűleg nagy szerencséje volt, hogy meg tudott szökni a bécsújhelyi fogságból”.

Ezt a néhány mondatot azért idéztük, mert tömören illusztrálják a szerző látásmódját. Inkább a lázadó magyar urakkal és a kurucokkal rokonszenvezik, de megérti a zeneszerző Lipótot is, aki minden elődjénél nehezebb helyzetben, négy évtized szívós munkájával, csillogás nélkül, megalapította az osztrák nagyhatalmat. Bérenger ugyanis, szakítva a Franciaországban 1871 után meghonosodott ausztro- és hungarofóbiával, pontosan felmérte, hogy túl a hatalmi egyensúly európai követelményén, a Monarchiára

elsősorban az érdekelt európai zónának és az ott élő népeknek volt szükségük.

A francia olvasó számára Battista Nani velencei követ minden részletre kiterjedő jelentésén keresztül mutatja be Bérenger Lipót magyar királlyá választását és az 1655. június 27-i pozsonyi koronázást.

Justus Lipsius, Seneca és Tacitus kiadója, a humanisták cicerói latinságának kíméletlen ostorozója fogalmazta meg a barokk katolikus államtudomány két alaptételét: az állam létérdeke, hogy lakosai egyazon valláshoz tartozzanak, a katolikus fejedelm kötelessége pedig az, hogy ne tűrjön meg országában az egyedül üdvözítő egyházon kívüli felekezeteket. Machiavelli három generációval Lipsius előtt alapította meg a teológiától megszabadított államtudományt, de a vallásháborúk korának politológusai csak a fejedelmi hatalom korlátlanágának elvét tanulták meg tőle. A *Domus Austriaca* hitbuzgósága általában, Lipóté különösen, a barokk államelmélet (és a jezsuita színház) kedvelt témája. Lipót feltétlen bizalma az isteni gondviselésben imponált a török diplomatáknak, de a pápai nuncius inkább annak örült volna, ha előrelátóbban számol a veszélyekkel, és határozottabban száll velük szembe. Lipót Szent Istvánhoz nyúlt vissza, amikor visszafoglalt magyar királyságát Máriának ajánlotta fel, 1693-ban pedig megfogadta, hogy az elpusztult ország valamennyi plébániatemplomát újjáépítteti, és Isten anyjának szenteli. Szent József kultuszához is vonzódott. 1675-ben az örökös tartományokat, majd az egész birodalmat Szent Józsefnek ajánlotta fel. Mikor végre 1678-ban első fia megszületett, ezt a nevet adta neki. Lipót személyiségét és politikáját megvilágítandó, a könyv részletesen foglalkozik azzal a négy ferences, kapucinus és jezsuita atyával, köztük a komáromi születésű Sinelli Imrével, akik gyóntatói és lelki gondozói, alkalmasint tanácsadói szerepet töltek be mellette.

Az osztrák és cseh tartományokban nem annyira a meglehetősen gyér és súlyos anyagi gondokkal küszködő világi klérus, mint

a jezsuiták, a ferencesek és az újonnan be-települt szerzetesrendek vitték keresztül a lakosság rekatolizálását. A munkásságuk eredményeként látványosan megszilárdult népi vallásosság II. József reformjait teszi majd lehetetlenné. Bérenger hét oldalon át foglalkozik Kollonich Lipóttal. Mintaszerűen összegezi az *Einrichtungswerket*, nem a róla szóló irodalom, hanem az eredeti 900 oldal alapján, arra azonban nem tér ki, hogy végül is miért tette félre Lipót Kollonich tervezetét. A jelentős sikerek, így a görög-katolikus egyház megszervezése ellenére Lipót hosszú uralkodásának legnagyobb kudarca az volt, hogy Magyarországon le kellett mondania az ausztriai vagy cseh mintájú teljes katolikus reconquistáról.

1526-tól 1848-ig, a „bécsi udvar” a magyar történelem egyik főszereplője. Bonyolult intézmény volt, végtelenül sokágú tevékenységgel. Hogy hogyan működött, kikből állt, mennyit és mire költött, hogy élt ez a kozmopolita, a közönséges törvények alól kivont, exterritorialitást élvező mikrokozmosz I. Lipót idejében, Bérenger a *Hofzahl-amtsbücher* alapján szemlélteti. 1670-ben az udvar létszáma 575 fő, évi kiadása nem egész 1 millió forint, ebből 8,5% megy az istállóra, solymászatra és vadászatra, 10,8% az udvari személyzet javadalmazására. A forrásokból az is kiderül, hogy Lipót kedvenc bora a soproni vörös volt.

Az udvari méltóságok és tisztviselők felelősségi körét és hierarchiáját, valamint az udvari személyzet státusát külön bonyolította, hogy az uralkodó egyszemélyben volt német-római császár, az osztrák ág feje, örökös cseh és választott magyar király. A századok során szinte minden Habsburg uralkodó változtatott valamit az udvar működésén, és természetesen saját bizalmi embereit helyezte a vezető pozíciókba, majd tett helyükre másokat, ha nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Portia haláláig Lipót inkább csak uralkodott, 1665-ben vette kézbe az ügyeket, s szervezte újjá a kormányzás stílusát és szerveit. A miniszteriális rendszert ekkor szüntette meg, mint

ezt XIV. Lajos tette Mazarin halála után. A Titkos Tanács ugyan megmaradt, sőt a titkos tanácsosok száma állandóan nőtt, szerepét azonban a Titkos Konferencia vette át. Bérenger a spanyol-burgundi *Juntat* tekinti a Titkos Konferencia modelljének. Ez a szűk körű testület készítette elő a továbbiakban a politikai döntéseket (jegyzője az udvari tisztviselői kar élén álló *Hofsekretär* volt), és ugyancsak hozzátartozott az udvari szervek (Haditanács, Kamara, kancelláriák stb.) koordinálása.

Parlamentáris intézmény híján (a Birodalmi Gyűlés nem avatkozott be a Habsburg-tartományok kormányzásába és Cisleithánia csak 1867-ben kapott képviseleti rendszert) az európai államok működéséhez nélkülözhetetlen pluralizmus az udvaron belüli párt- és klánharcok révén érvényesült. Lipót hol a „spanyol”, hol a „német”, alkalmasint a „francia” pártra hallgatott. A Portia halála után vezető pozíciókba kerülő exponensek előbb-utóbb kegyvesztettek lettek, a spanyol orientációjú Auersperg 1669-ben, a franciapárti Lobkowitz 1674-ben. Tartósan csak Montecuccoli maradt meg vezető pozícióban. „Osztrák” pártnak talán az 1680-as években befolyásos Sinelli bécsi püspök körét lehet nevezni. Ők vitték keresztül az 1681-es soproni kiegyezést, ugyanis meggyőződésük szerint Ausztria szilárd hatalmi állásának előfeltétele a magyar ügyek békés rendezése.

1702-ig, amikor ő üzent hadat XIV. Lajosnak a spanyol örökség megszerzéséért, Lipót nem volt a kezdeményezések embere. Az egymást követő háborúkat török, magyar vagy francia ellenfelei indították meg, a Szent Liga magyarországi hadjáratát pedig XI. Ince szorgalmazta és – legalábbis részben – pénzelte. Egészen az 1690-es évekig Lipót minimális mozgástérrel rendelkezett. Döntései a mindenkori kényszerhelyzettől fügtek. 1664-ben bármi áron, de véget kellett vetnie a magyarországi hadműveleteknek, hogy a hadsereg a Rajnához mehessen. Cselekvési szabadságát elsősorban a pénzhiány korlátozta. Mihelyt megszűnik a hadiállapot, az

ezredeknek akár felét is elbocsájtja, 1671-ben például 6 gyalogos és 5 lovasezredet, a katonai kiadásokat fedező osztrák és cseh rendek érdekében.

Bérenger alaposan dokumentált és meggyőző előadásában az egymást követő kényszerhelyzeteket négy tényező kombinációja határozta meg: az európai diplomácia, a katonai erőviszonyok, a Monarchia gazdasági és pénzügyei és a magyarországi bonyodalmak. Francia nacionalizmusnak nyoma sincs a könyvben, nem próbálja igazolni se XIV. Lajos felelőtlen török, illetve magyar és erdélyi politikáját, se a Rajnavidéket kétszer is elpusztító francia hadjáratokat. A Habsburg–magyar viszonyt illetően Bérenger, mint minden művében, itt is azt a nézetet vallja, hogy a Monarchia fenntartása egyaránt érdeke volt mindkét félnek. Lipót lehetetlenre vállalkozott, amikor a csehországi sikert próbálta Magyarországon megismételni, de ugyanígy irreálisnak bizonyult a Habsburg-háztól független magyar királyság restaurálásának elképzelése. A tájékozatlan és könnyelmű főurak összeesküvésének bukását elkerülhetetlennek, az 1671-es fegyvernyugvást kihasználó bosszúállást pedig súlyos politikai hibának tekinti, amelynek eredményeként a magyarországi bizonytalanság még negyven évig tartott.

1681-ben a kormány kénytelen a hagyományos, konfliktust követő kiegyezési taktikához folyamodni és megadni a soproni országgyűlésnek az addig elfogadhatatlannak minősített engedményeket. Hat évvel később, Buda felszabadítása után a magyar politikai osztály számára sokkal nehezebb helyzetben ismét kiegyező országgyűlésre került sor. A magyar történetírás hagyományától eltérően Bérenger nem a Habsburg örökösödés törvénybe iktatását tartja lényegesnek, hanem azt, hogy az abszolút hatalmat kizáró kettős feltétel, a kötelező koronázás és a kettévél továbbra is érvényben maradt. Mint írja, 1687 után az „örökös” magyar királyság ugyanolyan szerződéses alapon működött, mint az 1687 előtti elektív királyság. Az uralkodó és az or-

szág közötti viszony formailag továbbra is a magyar közjogon alapult.

Ehhez még egy másik paradoxont is hozzátehetünk. Hosszú távon a Habsburg–magyar viszonyt az jellemzi, hogy az uralkodó valóságos előnyökhöz és jogokhoz jut, és ezért szavakkal fizet. A magyar kívánságokat ünnepélyesen jóváhagyja, s ezek bekerülnek a *Corpus Iuris*ba. 1687-ben Lipót folyamodott a magyar módszerhez: beleírni a *Corpus Iuris*ba az 1540 óta gyakorlatilag, 1547 óta pedig törvényesen megszűnt szabad királyválasztás eltörlését az osztrák ház valamennyi ágának kihalásáig és az Aranybulla 31. cikkének „eltávolítását a koronázási esküből”. A 31. cikk törvényes eltörlése ugyanúgy nem teremtett új helyzetet, mint az „örökös” királyságé. Gyakorlatilag amúgy sem került soha alkalmazásra, szimbólikus jelentőségét viszont 1687 után is megőrizte. Hiába „magyarázta meg bizonyos részében Jeruzsálemi II. Endre király 1222. évi 31. t. cikkelyét” az 1687:4. tc., az ellenállási jog továbbra is sarkalatos elve a magyar politikai kultúrának.

A primér források alapos ismeretében Bérenger nem egy öröklött tévhitet tesz *ad acta*. Lipót uralkodása alatt az osztrák és cseh tartományok népessége és termelése rohamosan nőtt, s így az állami jövedelem 1660 és 1699 között megnégyszereződött (4 millió forintról 16 millió forintra emelkedett). A pénzsűke látszatát részint az okozta, hogy különböző technikai okok következtében a kincstár gyakran küszködött likviditás-hiánnyal, részint pedig az, hogy a katonai kiadások rendszeresen vezettek deficitre. De 1690 után az államháztartás biztos alapokra került. Az Augsburgi Liga háborújának költségeit nem angol, holland, pápai vagy spanyol szubvenciók, hanem kölcsönök segítségével sikerült fedezni. Lipót hatvan éves kora körül szívesen helyezett kulcsposzciókba tehetségtelen, de jómódorú udvaroncokat. 1703-ban csak az mentette meg a csódtól az államot, hogy Lipót az utolsó pillanatban a római király, József embereire, Bérenger kifejezésével az

„ellenzékre” bízta a kormányt. A höchstädti győzelmet még megérte, de mind a spanyol, mind a magyar háború befejezése fiaira maradt.

Bérenger könyve nem romantikus életrajz, és nem is az intimitások részletezésével szórakoztatja olvasóit, mint Guillaume de Bertier de Sauvigny könyve Metternichről (Fayard, 1998). Gondosan megírt tudományos szakkönyv Lipót koráról, a nyílt és titkos diplomáciáról, az udvari körök prozopográfijáról, a hadvezérekről és a haditechnikáról, a kormányzás gondjairól, a Monarchia népeiről és kultúrájáról. Magyar szempontból különösen figyelemre méltó. Nem követi sem a Magyarországot marginalizáló szokásos nyugati, sem az Osztrák Ház birodalmi és dinasztikus prioritásait, kötelezettségeit és obszesszióit tudomásul nem vevő magyar historiográfiai hagyományt. A bonyolult magyar és erdélyi ügyeket árnyaltan taglalja és elég teret szentel nekik. Az itt-ott előforduló néhány pontatlanságot (Rákóczi nem a prágai jezsuiták nevelték, Szatmár nem tartozott Erdélyhez, és a 18. század elején a magyar korona országainak népessége több volt, mint két millió) egy következő,

magyar vagy másnyelvű kiadásban helyre lehetne igazítani.

Évtizedes kutatásaiból az osztrák, francia, olasz, angol, német és magyar levéltárakban azt szűrte le Bérenger, hogy Habsburg Ausztriának ugyanúgy szüksége volt az integer Magyarországgal való unióra, mint Magyarországnak a Habsburg uralomra. Az egymásra utaltságot egyik fél sem volt hajlandó elfogadni. A dinasztia abban a hitben élt, hogy hivatása a magyar entitás beolvasztása egy egységes összmonarchiába, a magyar politikai osztály pedig arról álmódott, hogy *extra Hungariam non est vita*. Fonák helyzet alakult így ki. A magyarság jó- vagy rosszléte, az ország emelkedése vagy hanyatlása, egyszóval minden az európai politikától, azaz a Monarchia sikereitől vagy kudarcaitól függött. De az európai ügyek intézésébe a magyar glóbusz féltékeny őrei nem szóltak bele. Talán ezért oly ritkák az egész Habsburg univerzum történetét megvilágító könyvek. Bérenger könyve hézagpótló szerepet tölt be. Reméljük, nem várat sokáig magára a magyar kiadás.

KECSKEMÉTI KÁROLY

## Az a hír járja ...

*G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban.*

Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 302 old.

A fiatalabb történészgenerációhoz tartozó G. Etényi Nóra az R. Várkonyi Ágnes professzor szellemi irányításával, vezetésével működő „iskola” egyik kiváló kutatója, aki már eddig is több publikációt tett közzé a 17. századi politika-, művelődés- és sajtótörténet témaköreiben. Ezek egyike (A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának a tükrében) éppen e folyóirat 1995-ös számában látott napvilágot, amelyre maga a szerző is utalt bevezetőjében. A könyv az 1998-ban megvédett kandidátusi disszertáció kibővített és átdolgozott változata. Bizonyára nemcsak számomra öröm, hogy a Balassi Kiadó alapos jegyzetapparátussal ellátott tudományos munkát jelentetett meg, bár ez egyúttal csökkentheti is valamelyest a bőséges lábjegyzetektől óhatatlanul is megriadó nagyközönség, a jelenkori magyar „nyilvánosság” érdeklődését.

A könyv művelődéstörténeti, szűkebben véve sajtótörténeti („médiatörténeti”) munka, jóllehet címét tekintve Janus-arculatot mutat, hiszen a hadszintér és a magyarországi török háború hadtörténeti műfajt sejtetnének, de a „nyilvánosság” kategória s főképpen az alcímben jelzett 17. századi német újságok hírei egyértelművé teszik, hogy nem vagy nem elsősorban a hadtörténethez sorolható történettudományi munkára számíthat a könyv olvasója. Bár magából a címből nem derül ki, már a bevezető részekből kitűnik, hogy az 1663–1664-es magyarországi török háború a megjelölt 17. századi magyarországi török háború, amelyre a vizs-

gálat kiterjed, a visszaszerző háborúkkal (1683–1699) már értelemszerűen nem foglalkozik a munka. Etényi Nóra a Német-római Birodalom sajtójának híryanagát vizsgálta, elemezte, más országok sajtóját (Anglia bizonyos fokú kivételével) lényegében nem tárgyalta. E korlátozás a meglepő módon roppant mennyiségűnek mondható híryanag miatt helyeselhető, egyben lehetőséget ad a szerzőnek, hogy a későbbiekben kutatásait akár más országok sajtójára is kiterjessze e háború vonatkozásában, akár a visszaszerző háborúkat vizsgálja a korabeli újságok alapján. Az anyag gazdagsága folytán egyébként még e háború sajtóviszhangját is lehetne tovább vizsgálni, nem hiszem, hogy a szerző kétséggkívül alapos munkája akár e témakör teljes lezárását jelenthetné.

A könyv első három fejezete a „nyilvánosság”, a korabeli sajtó kérdéseit elemzi. Az első fejezet a kora újkori „tömegtájékoztatás” kutatási kérdéseit, problémáit vizsgálja, lényegében a téma egyfajta áttekintését adja, elsősorban a bőséges német szakirodalomra építve. Megállapítása szerint a könyvnyomtatás biztosította a Német-római Birodalomban a sajtó termékei és nyomtatványai révén az egyik legtájékozottabb európai közvélemény, nyilvánosság létrejöttét. Közel 200 német városban működött nyomda, már a 16. században 140–150 ezer nyomtatványt tételezhetünk fel. Etényi Nóra szerint a német városokban közel 1 millió emberrel számolhatunk, akiknek nagyjából negyede-ötöde újságolvasó lehetett, s mivel nemcsak újságból tájékozódhattak az emberek, így a potenciális nyilvánosságot még tágabbban értelmezhetjük. A kora újkori nyilvánosság szinterei között említhetjük az uralkodói udvarokat, templomokat, könyvkereskedéseket, piactereket, kocsmákat stb. Etényi Nóra értelmezésében a nyilvánosság nemcsak az információhoz jutást, hanem



a véleményalkotást s a mindkettőt befolyásolni szándékozó propagandát is magában foglalja. A szerző kutatástörténeti áttekintést is nyújt e fejezetben, felsorolja a nyomtatványokkal, újságokkal vonatkozó fontosabb német és magyar forráskiadásokat. A korabeli német újságműfajoknak három karakterisztikus típusát említi: a metszetekkel illusztrált rölapokat, a nyomtatott hírleveleket és a hetilapokat. Rendkívül fontos az a megállapítása, hogy e „műfajok feltérképezése elsődleges forráskritikaként lehetővé teszi a történeti kutatás számára a nyomtatványok információinak széles körű és megbízható használatát”. (30. old.) Úgy vélem, hogy ebben rejlik a jelen munka legfőbb jelentősége: rávilágít a korabeli újságok információinak fontosságára, ugyanakkor figyelmet a forráskritikai szempontok messzeemenő figyelembevételére, ami persze más források, még az elsődlegesként kezelt levéltári források esetében is megiszívlelendő.

A második fejezet a hír és a 17. századi közvélemény kapcsolatrendszerét tárgyalja. A szerző ennek kapcsán 17. századi „információs forradalomról” emlékezik meg, utalván arra, hogy a könyvnyomtatás elterjedése előtti korban jóval kevesebb információ állt a közvélemény rendelkezésére, a hírek sokkal lassabban terjedtek. A híráramlás korabeli eszközei, „csatornái” között említi a szerző a gyorsan fejlődő postahálózatot, amelynek egy-egy fontos gócpontjában évi 100–200 ezer levél fordult meg. A legfontosabb európai hírközpontok Antwerpen, Köln, Prága, Bécs, Velence és Róma voltak. Ugyanakkor a 16. századi, kézzel írott, másolt újságlevelek (Fugger-Zeitungen) helyébe a nyomtatott rölapok, újságok léptek a 17. században, amelyek igyekeztek kielégíteni az olvasók, a nyilvánosság híréhségét. A jelentős tőkét igénylő újságkiadásban közreműködtek a postamesterek is. A szerző cáfolja azt az elterjedt véleményt, hogy ők játszották volna a legfontosabb szerepet a nyomtatott hírek terjesztésében, inkább a könyvkiadók, könyvkötők és egykori iskolamesterek irányították az

újságkiadást. Fontos kérdés, hogyan szerzték a híreket az újságok. Etényi Nóra a hírforrások sorában említi az uralkodói udvarokból merített információkat, a postahálózaton át érkező levelekből illegálisan, levelek feltörésével szerzett értesüléseket s a hírek gyűjtésével megbízott, fizetett ún. levelezőket. Az információkat a hírek beszerzőihez képest alacsonyabbra értékelt „hivatásos újságírók”, fogalmazók öntötték formába, majd nyomdászok kiszedték, a kész nyomtatványt pedig kiadók, könyvkereskedők, utcai árusok terjesztették. A híráramlást a politikai hatalom (császár, német fejedelmek, birodalmi kancellár stb.) is befolyásolhatta, nem is annyira az elsősorban vallási cenzúra révén, inkább úgy, hogy nekik megfelelő információkat juttattak a híráramlásba, azaz propagandát fejtettek ki bizonyos kérdésekben.

A harmadik fejezet a 17. századi német tájékoztatás struktúráját tekinti át. Ennek kapcsán a szerző külön-külön foglalkozik az egyes sajtóorgánumok fő típusaival. Az egylevelű, plakátméretű, metszetekkel illusztrált rölapok virágkora éppen a 17. században volt, tízezerféle jelent meg belőlük, s egy-egy rölap több száz, sőt ezer feletti példányban készült. A szerző utal arra, hogy éppen a rölapok ábrázolásai (rézmetszet vagy rézkarc) révén a kevésbé műveltek, az analfabéták is információkhoz juthattak, azaz szélesebb rétegek tájékoztatásában, a közvélemény formálásában volt szerepük. Etényi Nóra felhívja a figyelmet arra, hogy az 1663–1664. évi háború minden fontos eseményéről rölapok tucatjai tudósítottak, a magyarországi helyszíneket térképekkel is illusztrálták, sőt esetenként ajánlottak Magyarország történetével és földrajzával kapcsolatos német nyelvű könyveket (Zeiler, Ortelius) is. Az 1609-től megjelenő hetilapok egyszerre voltak rendszeresek, aktuálisak, s a vezető külföldi katonai, politikai hírek mellett az egyes országokra vonatkozó belpolitikai híreket is közölték. A 17. század folyamán közel 200, hetente legalább 1-2 alkalommal megjelenő hetilap működött a

német birodalomban. A 17. század második felében már a tematikai specializálódás, „szakosodás” is megfigyelhető a napilapoknál, sőt megjelennek az első tudományos újságok, havilapok is. A hetilapoknál részletesebben tudósítottak egyes fontosnak ítélt eseményekről a nyomtatott, 4–10 oldalas hírlevelek, amelyek általában 5–10 nap híreit válogatták össze és közölték. A szerző kiemeli, hogy a gyorsaság is jellemző volt a sajtóorgánumokra, például Souches lévai győzelme után néhány héttel már londoni kávéházakban beszéltek az eseményről.

Bár a szerző nem különíti el, a könyv második szerkezeti egysége az 1663–1664-es magyarországi török háborúval s az erről szóló híradásokkal foglalkozik. Ide tartoznak egyértelműen a IV–VII. fejezetek, s bizonyos fókig idesorolhatjuk a VIII–IX. fejezeteket is. A IV. fejezet az előzményeket, a korábbi török háborúkról és Magyarországról szóló híreket ismerteti, s ezáltal készíti elő az 1663–1664-es háborúról írt részt, amely a munka központi témájának tekinthető. A szerző részletesen vázolja a törökökkel, a kereszténység „ösellenségével” (Erbfeind) kapcsolatos nyomtatott híradások, tudósítások változatos és sokrétű típusait (röpiratok, pamfletek, értekezések, követi beszámolók, krónikás énekek, versek, katonai beszámolók, útleírások stb.). Háborúk esetén természetesen egyfajta hírdömpinggel számolhatunk. Etényi Nóra arra is utalt, hogy a törökről kezdetben kialakult, alapvetően negatív kép, amelyet a török hódítástól való félelem és a vallási idegenkedés határozott meg, már a 17. században kezdett átalakulni, s a török kiűzésének lehetőségeit racionálisan mérlegelő, az Oszmán Birodalmat jobban megismerni szándékozó felfogás lépett a helyébe. E fejezetben tekinti át a szerző a magyarországi híreket a birodalmi újságokban. Európa-szerre nagy érdeklődés nyilvánult meg a magyarországi háborúk iránt, mai szóhasználattal élve a vezető külpolitikai hírek közé tartoztak a török elleni küzdelmek az oszmán fenyegetéstől tartó német birodalomban. A ma-

gyarországi hírek azonban túlnyomórészt a Habsburg-udvar szűrőjén át kerültek az információs hálózatba. A magyarországi hírterjesztésről ebben az alfejezetben olvashatunk. A szerző bizonyos helytálló megállapítása szerint archaikus hírterjesztés működött Magyarországon, elsősorban kézzel írott hírlevelekkel, jelentésekkel számolhatunk, mivel a kevés nyomda nem lehetett képes a hírek gyors és nagyszámú megjelenítésére. Ezek a kézzel írott hírlevelek ugyanakkor eljutottak külföldre is, s felhasználták őket a német sajtóorgánumok. Magyar szerzők (Brodarics István, Oláh Miklós, Zsámboky János és Istvánffy Miklós) történeti művei is megjelentek külföldön, de ezek csak hosszabb idő alatt hatottak a külföldi közvéleményre, s inkább az elite. A nemzetközi, elsősorban a német közvéleményben Magyarország elsősorban mint a törökök elleni védőbástya jelent meg jeles vitézeivel, mártírjaival. Emellett a Bocskai-szabadságharcotól kezdve a magyar politika, illetőleg később az erdélyi fejedelemség (Bethlen Gábor, I. Rákóczi György) is egyre nagyobb érdeklődést váltott ki. Etényi Nóra szerint az 1663–1664-es háború híradásaiban a magyar főnemesség nem tudta hangját kellőképpen hallatni, a Habsburg-udvar propagandája egyértelműen dominált.

A könyv következő három fejezetét a háború egyik fontos eseményének, Érsekújvár ostromának s korabeli német újságokban való megjelenésének szentelte a szerző. Az ötödik fejezetben először a háború előzményeiről, okairól olvashatunk. Sem a krétai háborúban lekötött Oszmán Birodalom, sem pedig a nyugati politikát (spanyol örökösödés) preferáló Habsburg Birodalom nem akarta ezt a háborút, kitörése után pedig igyekezett gyorsan lezárni azt. E háborút elsősorban a magyar főnemesség, továbbá a német birodalmon belül önállóan politizáló Rajnai Szövetség óhajtotta a török kiűzésnek céljával. Etényi Nóra helytállóan hangsúlyozza, hogy Köprülü Mehmed nagyvezír „preventív” és gyors háborúval akart újabb területeket meghódítani, közelebb kerülni

Bécshez, s ezáltal egy kialakuló koalíciót megingatni. A szerző kiemeli azt, hogy a korabeli nyilvánosságban nagy teret kapott a német közvéleményben pánikot kiváltó török sereg felvonulása, s elsősorban az erős várnak számító, de teljesen be nem fejezett érsekújvári erőd ostromáról számoltak be részletesen. A szerző a török krónikások híradásai ellenére úgy vélekedik, hogy nem Budán, hanem jóval korábban született meg a döntés, hogy nem Gyórt, Komáromot vagy esetleg Bécsset, hanem Érsekújvárt kell megtámadni és elfoglalni. E feltevését azonban nem támasztja alá forrásokkal. Nézetem szerint a felvidéki vazallus fejedelemség terve, az ún. Köprülü-ajánlat inkább azt látszik igazolni, hogy a nagyvezír Bécs felé szeretett volna támadni, a fő támadási irányból kieső Felvidéket pedig békés, politikai eszközökkel hódoltatta volna. A török hadvezetésre egyébként is az jellemző, hogy a hadjárat kezdetén általában Isztambulban tartanak ugyan haditanácsot, amelyen megfogalmazzák a hadicélt, de a későbbiekben a magyarországi hadszíntér közelében, illetve a hadszíntéren is diván(ok) döntenek a hadicélról vagy annak módosításáról. Ennek megfelelően a török források alapján úgy vélem, hogy a budai divánra maradt a végső döntés a hadjárat célját illetően. A szerző helytállóan és pontosan ismerteti hiteles levéltári források alapján az 1663. augusztus 16-tól szeptember 25-ig tartó, 27-én a vár feladásával végződő érsekújvári ostromot. A levéltári források közül többek között megemlékezik a vár feladása miatt elrendelt vallatásokról készült jegyzőkönyvekről, s kiemeli a latin nyelvű, névtelen szerző által írt Újvári Diáriumot. A várostrom leírását elsősorban erre az értékes forrásra alapozza.

A hatodik fejezet az érsekújvári ostrom bemutató német röplapokkal foglalkozik. A szerző hangsúlyozza, hogy az eseményekkel szinte egy időben megjelenő képes röplaphíradások értéke a korabeli közvélemény gyors tájékoztatásában rejlik, ebből is fakadóan viszont sok tévedés, pontatlanság is van bennük. Öt röplap az ostrom kezde-

teit ismertette, ezekben propagandisztikus túlzások is szerepelnek. Az ostrom második szakaszával három röplap foglalkozott, ezeken hitelesnek mondható hadmérnöki rajzok találhatóak. Két korabeli röplap propagandisztikus jelleggel készült, s az ostrom, illetve a vár feladásával kapcsolatos szenzációkat, érdekességeket próbálta kiemelni. Két további röplap az ostrom egész történetét igyekezett átfogóan bemutatni szóban és képből. Mivel a szerző több mint 70 német röplapról emlékezik meg az 1663–1664-es háború kapcsán, s 12 röplapra utal Érsekújvár ostromát illetően, a vár vívása és eleste valóban nagy publicitást kapott a korabeli német közvéleményben.

A hetedik fejezetben a hetilapok és nyomtatott hírlevelek tudósításait vizsgálja a szerző. A fejezet címében ugyan Érsekújvár ostromára utal, valójában nemcsak az erre vonatkozó, hanem az ezt megelőző és a vár feladást követő eseményeket is tárgyalja a híradások alapján. A hetilapok a bécsi hírek között foglalkoztak a magyarországi hadi helyzettel, és valamennyi fontos helyszínre igyekeztek utalni, s említettek magyar főnemeseket (leginkább Zrínyi Miklóst) is tudósításaikban. A hetilapok híradásait kiegészítik a nyomtatott hírlevelek tudósításai. Érsekújvár ostromával kapcsolatban 40 nyomtatott hírlevelet talált a szerző, ami jelzi a fokozott érdeklődést a német nyilvánosságban. Ezek hírforrásai sok esetben magyarországi értesülések voltak, amelyekre a hírlevelek utaltak is. Három hírlevél is foglalkozott az augusztus 7-i párkányi ütközettel, amelynek során Forgách Ádám érsekújvári főkapitány rossz felderítésének köszönhetően a török túlerővel megütközve vereséget szenvedett. E balsikerű ütközet a veszteségek miatt bizonyos fokig kihatott a vár ostromára, s része volt a későbbi kapitulációban. Etényi Nóra elemzi az augusztusi és szeptemberi híreket az ostromról, illetve foglalkozik a vár feladásának visszhangjával a hírlevelekben, amelyek közül az egyik a főkapitányt tette felelőssé. Megemlékezik arról is, hogy a vár ostromát

megörökítő naplót, az Újvári Diáriumot négy különböző kiadásban is megjelentették, s bekerült nagyobb összefoglaló munkákba (Zeiler, Ortelius) is. A szerző kitér az Érsekújvár feladása utáni török hódoltatási kísérletre is. Igaz, hogy a hírlevelek alapján tárgyalja az 1663-as hadjáratot, de utalhatott volna egyértelműen arra, hogy a török hadjárat folytatásáról, több kisebb vár (Nyitra, Léva, Galgóc és Nógrád stb.) elfoglalásáról, illetve feladásáról van szó.

A VIII. fejezetben Etényi Nóra a tárgyalt sajtóorgánumok mellett megemlékezik a hosszabb időszakot átfogó periodikákról, egyszeri kiadványokról. Első helyen említi a félévente kiadott, kötetenként 600 oldalas *Diarium Europaeumot*, amely 150 oldalon tárgyalta Érsekújvár ostromát. A felsorolt művek között szerepel többek között Ortelius művének új kiadása és folytatása, valamint a *Theatrum Europaeum* kilencedik kötete. E fejezetben tér ki a szerző a korabeli angol híradásokra is, amelyek szintén elég részletesen foglalkoztak a magyarországi háború eseményeivel.

A IX. fejezet az Érsekújvárral foglalkozó fejezetek ellentettjét adja, amennyiben ott valós történeti eseménnyel kapcsolatos forrásokat, újsághíreket vizsgált a szerző, itt pedig egy téves hír, egy meg nem történt esemény hátterét igyekszik felderíteni. A téves újsághírek Zrínyi Miklós nevezetes téli hadjáratához kapcsolódnak, amennyiben azt adták tudtul, hogy több kisebb várral Szigetvárt is sikerült 1664 februárjában visszafoglalniuk. E téves híreket több metsszettel illusztrált rölap közölte nagy szenzációként, míg az összefoglaló naplókba ilyen szarvashiba már nem került be. A tévedés forrása vélhetően vagy az lehetett, hogy kétszer is (I. 26–27 és II. 9) elvonultak Szigetvár mellett a szövetséges csapatok, s a védők lőttek rájuk, illetve kicsaptak a várból a német hátvéd lovasságra; vagy inkább a valóban elfoglalt Segesd nevének tévesztése lehetett. Elírásra utalhat, hogy londoni kiadványban „Segeth” formában is szerepel a bevett vár neve, így Szigetvár mellett még

Szegeddel is összetéveszthették. A rölapok tévedései aztán bekerültek a hetilapok s a nyomtatott hírlevelek tudósításaiba is, sőt a hamis hír még a regensburgi birodalmi gyűlésre is eljutott. Etényi Nóra alaposan körüljárja a hamis hír lehetséges forrásait, s ennek kapcsán foglalkozik közvetve a híres téli hadjáratral, amely nagyban növelte Zrínyi amúgy is jelentős nimbuszát, nemzetközi ismertségét Európában. A téves hírek valójában korántsem mentek ritkaságszámba, ez vonatkozik a levéltári iratokra, korabeli jelentésekre is. A magyar történeti irodalomban meggyökeresedett tévedés például Rónai Horváth Jenővel kezdődően az idézett összefoglaló *Theatrum Europaeum* tudósítására hivatkozva, hogy az 1664. május 16-i zsarnócai (garamszentkereszti) csatában elesett volna a török fővezér, Kücsük Mehmed váradi pása. Ehhez képest a derék pasa még legalább nyolc évig tevékenykedett Magyarországon különböző vilájetek élén.<sup>1</sup>

A munka X. fejezete a hírkészítők és hírolvasók talán legjelentősebb birodalmi központját, Nürnberget mutatja be részletesen, elemzi a városi nyilvánosság intézményeit, a birodalmi város kapcsolatát a török háborúkkal, s a nürnbergi irodalmi, művészeti életet és kiemelkedő személyiségeit is jellemzi (Sandrart és Birken). A XI. fejezet a legfontosabb döntéshozó helyszíneket vizsgálja, mint a nemzetközi nyilvánosság színhelyeit. A két legfontosabb színhely a magyarországi török háború szempontjából a bécsi udvar és a regensburgi birodalmi gyűlés volt. A szerző elemzi a birodalmi gyűlés összetételét, erőviszonyait, jelentőségét, részletesen ír a Regensburgba befutó hírekről az 1663-as török háború előzményeivel, a török sereg felvonulásával és a katonai eseményekkel kapcsolatban. Kitér az 1664 végén folyó titkos tárgyalásokra, a törökellenes támadó hadjárat előkészületeire, meg-

<sup>1</sup> Vö. Tóth Sándor László: *Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez*. Aetas, 14. évf. (1999) 4. sz. 94.

szervezésére. Etényi Nóra egy hosszabb alfejezetben tekinti át az 1664-es hadieseményekkel kapcsolatos híradásokat. Ezek sorában megemlékezik Kanizsa sikertelen ostromáról, Souches felvidéki diadalairól (várak bevétele, győztes csaták), Új-Zrinyi-vár elestéről, legrészletesebben pedig a Montecuccoli által aratott augusztus 1-jei szentgotthárdi győzelemről s annak visszhangjáról. A mű XII., záró fejezete az 1663–1664-es háború lezárulását, az augusztus 10-i vasvári békekötést, annak szeptember 27-i kihirdetését s visszhangját tárgyalja. A hírlevelekből is kitűnik, hogy a nagyvezír és Simon Reniger követ által kötött titkos vasvári megállapodás után a hadműveletek tovább folytak, a Felvidéken készültek a párkányi híd lerombolása után Érsekújvár bevételére, Köprülü Mehmed nagyvezír ezért ide vonult csapataival, Montecuccoli pedig Pozsony vidékére. A szerző közli a nyomtatott hírlevelekben szereplő békepontokat. A korabeli tudósítások tükrözik a magyarok tiltakozását az előnytelen béke miatt. A szerző egy alfejezetben összegzi vizsgálatait a könyv végén, s megállapítja, hogy a kora újkori nyilvánosság egyre szélesebbé vált, hatással volt a korabeli társadalomra, s éppen a magyarországi török háború jelentette ekkor, 1663–1664-ben a korabeli hírpiac vezető hírét. A könyv végén a bibliográfia után kapnak helyet az igen szemléletes mellékletek, illusztrációk.

Etényi Nóra könyve a választott téma nagyon alapos, lelkiismeretes feldolgozása. A szerző elsősorban a korabeli német nyomtatott, könyvtári-könyvészeti források alapján megbízható képet adott a német birodalmi sajtóorgánumokról, nyilvánosságról és összefoglalta azokat az információkat, amelyek a közvélemény rendelkezésére álltak a rölapok, hetilapok, nyomtatott hírlevelek s egyéb kiadványok révén a mintául választott 1663–1664. évi török háborúról. Műve jelentőségét elsősorban abban látom, hogy felhívta a korabeli sajtóinformációk jelentőségére a figyelmet, forráskritikailag elemezte őket, s rámutatott e források érté-

keire és hibáira, tévedéseire. Azt is fontosnak tartom, hogy részletesen vizsgálta e külföldi forrásanyag segítségével egy olyan háborút, amelyet elég mostohán kezelt a magyar történettudomány. Éppen ezért azt is meg kell jegyeznem, hogy e könyv is csak egy-két csomópontot, kitüntetett eseményt elemez részletesen a háború történetéből, elsősorban Érsekújvár ostromát. Igaz, hogy a munka hangsúlyozottan nem hadtörténeti, de mindenképpen sajnálatos, hogy a szerző vázlatos áttekintést sem próbált adni az 1663–1664-es háború egészéről. Így ugyanis egyes fontos események csak felvillannak, mint például a háború kitörése és okai, vagy az Érsekújvár kapitulációja utáni 1663-as török hadműveletek, vagy az egyébként jól ismert téli hadjárat és Kanizsa ostroma, nem is szólva a Gömör Gusztáv és Bánlaky József óta alig-alig tárgyalt felvidéki hadműveletekről, amelyek e háborúban egyedül tartós sikert eredményeztek (Nyitra és Léva visszavételével). A szentgotthárdi béke is megérdemel(ne) egy részletesebb tárgyalást, hiszen Marosi Endre tanulmánya óta alig foglalkoztak vele. Legutóbb üdítő kivételt jelentett Papp Sándor tanulmánya, amely valóban érdemben foglalkozott a békével s szövegváltozataival.<sup>2</sup> Az átfogó ismeretek hiánya folytán az olvasó e témájában oly kiváló és alapos munkából csak mozaikszerűen tudja összerakni a háború történetét. Ez lehet persze az elsősorban hadtörténettel foglalkozó és az iránt érdeklődő recenzens túlzó követelése, de erre a maximalizmusra ösztönöz maga az élvezetes és tudományos alaposságú munkát alkotó szerző is.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

<sup>2</sup> Papp Sándor: *Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején*. Hadtörténeti Közlemények, 2003. 3–4. sz. 638–643.

# Források, visszaemlékezések Dohnányi Ernőről és koráról

*Dohnányi Évkönyv 2002.* MTA  
Zenetudományi Intézet, Dohnányi  
Archívum. Budapest, 2002. 214 old.

E könyvismertetésre készülve – nem lévén muzikológus –, megpróbáltam felidézni, honnan, mit tudhatunk Dohnányi Ernő életéről és tevékenységéről. Eszembe jutott Papp Viktor 1927-ben, az ötvenéves művész születésnapjára kiadott „arcképe”, amely manapság kisebb, főként szakszavakra vonatkozó rövidítéssel bármelyik színes pletykálapban derekasan állná a versenyt kortársaink írásaival. Itt van azután a legutolsó, Kiszely-Papp Deborah kismonográfiája (Mágus Kiadó, 2002), ami az életrajz és az életmű alapos ismeretében keletkezett. Továbbá immár két kiadásban is megjelent Vázsonyi Bálint harmincéves monográfiája (?Nap Kiadó, 2002), amely javarészt a külföldön hozzáférhető forrásokon alapszik, de így is örökre megkerülhetetlen munka. És persze említhetjük azokat a részadatokat, melyeket mások életrajzaiból ismerhetünk: hogyan tanított, miként viselkedett kiélezett politikai helyzetekben, akár Bartókékkal, akár másokkal szemben. Ráadásul a 20. század első fele – és ezen keresztül bűvópatakaként egésze – öt meghatározó egyéniségének egyikéről van szó. Bartók (1881–1945) és Kodály (1882–1967) életműve már feldolgozott, de Dohnányi (1877–1960) és Weiner Leó (1885–1960), valamint a náluk egy generációval idősebb Hubay Jenő (1858–1937) életművének feltárása még akadozik. Ezért is külön öröm, ha újabb felfedezőútra indulhatunk, „szűz” területen.

A kötet túlnyomó részét tizenkét nagyszabású írás, illetve adattár teszi ki. Az első szó természetesen Kiszely-Papp Deborahé, az Archívum vezetőjéé, aki a köszönetnyil-

vánítások után részletesen bemutatja az ismert Dohnányi-relikviák sorsát, kutatásuk eddigi történetét. Ezt követően ismerteti a Dohnányi Ernő Archívum létrehozásának személyi és főként pénzügyi, szervezeti megalakításának eseményeit. Az írás záró részében vázlatosan bemutatja az így létrejött archívum tárgyi emlékeit, ereklyéit, végül egy Dohnányiról szóló 2002. évi bibliográfiát közöl.

A 2002-ben, a 125. születési évfordulóra felállított archívum egy kiállítás megrendezésével mutatkozott be a Zenetörténeti Múzeumban. Ujfalussy József professzornak a megnyitón elhangzott korrekt és szép, emlékekben is bővelkedő beszéde ennek tanúja, amit Baranyi Anna fénykép-összeállítása egészít ki a kiállítás néhány szép és érdekes darabjának közlésével. Ezután következnek az igazi csemegének számító filológiai munkák.

Gombos László *Dohnányi Ernő és Hubay Jenő – egy művészbártság története a dokumentumok tükrében* című írása a két művész kapcsolatának hullámzásait vázolja fel igen érzékletesen. Dohnányi 1894-től volt Hubay növendéke, s a tanár–diák kapcsolat lassan mély művészbártsággá vált. A közeli zenei ízlés azonban nem jelentett más téren is felhőtlen kapcsolatot. A generációs különbség és a másfajta tanítási elképzelésekből és gyakorlatból származó véleménykülönbségek 1917-től beárnyékolják viszonyukat, amit tetetözött egy hatalmi harc a Zeneakadémia élén, nem minden politikai felhang nélkül úgy, hogy a művészi egyetértés változatlan maradt: évtizedes hallgatás után, Hubay életének utolsó évtizedében töretlenül folytatták sikeres koncertturnéikat. A tanulmány fő forrásaként a két főszeplő egymással és családtagjaikkal folytatott magánlevelezése szolgált, ami bepil-

lantást enged Dohnányi családi életének nem mindig felhőtlen pillanataiba is.

Kovács Ilona *Dohnányi Ernő, a Zeneakadémia tanára (1916–19 és 1928–44)* című összeállításában bemutatja a pedagógus változatos viszonyát a pesti iskolával, a hol benn, hol kívül állapot hullámzásait és annak okait, majd az évkönyvek alapján számba veszi a diákokat, akik zongorát és/vagy zeneszerzést tanultak a mestertől. Bemutatja azt a folyamatot is, hogy az 1920-as évek folyamán a mellőzött tanár egy ideig még szerzőként sem szerepelt a növendékhangversenyeken, s a dolgozatból talán élesebben kitűnik, mint Gombos László előbbi művéből, hogy a művészi egyetértés mögött egyfajta, az értékelésben nem mellőzhető hatalmi rivalizálás és hiúság is meghúzódott Hubay és Dohnányi kapcsolatában.

Breuer János *Dohnányi meghurcoltása* című írása a zeneszerző életének egy olyan szakaszáról szól, amelynek ő maga nem volt tevőlegesen részese, csak távoli szemlélője és szenvedője. Az 1945–1950 közötti évek magyarországi politikai eseményeiről van szó. A háborús bűnösök listájára nem került fel ugyan, de egy „baloldali” politikai hajszja indult ellene, aminek alapját néhány „jobboldali” műve és egyéb, főként személyes kapcsolatai szolgáltatták: megzenésítette Papp-Váry Eleménné *Magyar Hitvallását*, megírta a Nemzeti egység indulóját, vezető muzsikusként, rádióigazgatóként vezető politikai személyiségek társaságában mutatkozott, sőt még Hitler jelenlétében is vezényelt stb., végül pedig Nyugatra menekült. Az ellene folytatott hajszát valószínűleg Dohnányi nem élte volna túl, amennyiben itthon marad. Így viszont az itthonról hivatalosan nyugatra juttatott véleményekkel csak megnehezíteni tudták további életét egy ideig, amelynek eseményeit – kiegészítésként – Vázsonyi említett életrajza (267–293. old.) mutatja be. S hogy mennyire szükség van az ilyen filológiai írásokra, ezek összevetése és Breuer néhány adatának kiemelése újabb kérdéseket vet fel. Egyetlen megoldás nincs, mert máshol keresik azt

a politikusok, máshol a (nyomozó)tisztek, és megint máshol a moralisták. A feloldhatóság összetettségét és nehézségét talán legszemléletesebben mutatja Bruno Walter egy korabeli levelének egy részlete: „Mármost ami engem illet, én természetesen nem álltam az Ön ellen indított megmozdulás rendelkezésére, és a rám gyakorolt nyomás ellenére is megmaradtam a következő időnyben tartandó néhány hangversenyen való vendégszereplésre tett ígéretemnél, az Ön szerződtetésének tudtul adása után is. Én bizonyos voltam benne, hogy Ön nem lehetett náci. Elképzeltem a lelke mélyén ellenálló művész szenvedéseit, konfliktusait és mindennapi nehézségeit e zsarnokság idején, és nyilvánvaló volt számomra, hogy ennyire bonyolult esetekben senkinek sincs joga ahhoz, hogy ítéljen, arról nem is szólva, hogy elítéljen. És mindenekfelett világos volt számomra és döntő is marad, hogy a haragnak és a haragtartásnak végül át kell adnia a helyét a megbékélés készségének, hacsak nem valamiféle kétségtelen gonosz-tettel állunk szemben.”<sup>1</sup> Mindazonáltal talán tovább lehetne árnyalni a képet Dohnányi esetében, amennyiben e főként sajtóanyagokon alapuló írás forrásai közé bekerülne a fennmaradt vonatkozó ügyészégi és népbíróági irategyüttes is.

Horváth György és Gombos László *A Dohnányi család története. Hagyomány, dokumentumok, családfa, ismert személyek* című írása szemmel láthatóan egy nagy anyaggyűjtés részleges közlése, erre a bevezető jegyzet is utalni látszik. A dolgozat a hagyományos genealógiai munkák szerkezete szerint épül fel. Bevezetésében leírja a név, illetve a hozzá kapcsolható településről és nevének eredetéről tudható adatokat, majd a szerzők bemutatják a nemességszerzőt, akiről nem tudunk meg sokat azon túl, hogy e rangot „a fejedelem és a közügyek körül minden adott alkalommal szerzett érde-

<sup>1</sup> Bruno Walter levele Wilhelm Furtwänglerhez, 1949. január 13. In: Bruno Walter levelei 1894–1962. Budapest, 1972. 386.

meire” való tekintettel érdemelte ki. A dolgozat további része egy rövid összefoglalást nyújt a 17–19. századi családi ágak leszármazásáról és kapcsolatairól, amint az több lábjegyzetből kiderül, adataiban főként ifj. Ludovít Dohnányi (1872–1957) anyaggyűjtése alapján. A munka zárásaként néhány rövid, lexikonszerű életrajzot olvashatunk a család néhány fontosabb tagjáról – úgy ősökről, mint leszármazottakról stb. –, végül egy vázlatos, kivonatos leszármazási táblasort tanulmányozhatunk.

Szlabeyné Szentés Melinda *A Dohnányi-villa története* című írásában bemutatja, hogyan jutott el a Dohnányi-házaspár a villaépítés gondolatától a megvalósításig, gazdagon idézve az e tárgyban keletkezett levelezésekből. A legtöbb levéldíszet talán a Manninger Vilmos sebészprofesszorral való kapcsolatról szól, aki a szomszédban lakva irányította az építkezést amerikai turnéik alatt. Dohnányi 1940-ben elhagyta a Széher úti családi házát, majd 1944-ben az országot is. 1947-ben felesége, Galafrens Elza is távozott. A háború alatt a házba beköltözött Dohnányi húgának családja és az ismeretlen kapcsolatú, de kétséget kizáróan anyai ágon Dohnányi-rokon, Szlabey Ernő sebész. És jöttek más menekültek is. A katonai igénybevétel megelőzésére Szlabey dr. szülőotthont nyitott, ami persze a háború alatt mindenféle egyéb orvosi segítséget is jelentett a környék lakóinak és a front átvonulása idején a harcolóknak is. A szülőotthont 1950-ben bezárták, a házat 1952-ben államosították.

R. Várkonyi Ágnes *A Dohnányi-kert Budán* című, személyes emlékekben bővelkedő írása bemutatja, milyen ebben a házban, illetve parkjában élni. Esszéjében ismerteti, hogyan épült ki a kert növényvilága, amit természetesen a zeneszerző maga alakított ki. Leírja röviden a kert építészeti kialakítását (úthálózat, kerti medence, szobor), a kerti növényzet (fák és virágok) harmonikus együttélését, azaz a kertkultúrát. A ház lakójaként a személyes emlékek sorát a jelen, a kert beépítése érdekében munkál-

kodók elleni harc, a kulturális értékek védelmének szükségességébe vetett hitnyilatkozat zárja.

Szlabey Melinda *A Széher úti Dohnányi-hagyatékek* című összefoglalása bemutatja a család birtokában lévő tárgyakat, és rövid válogatást nyújt forrásközlésként a levelezésből is. Kelemen Éva *Az Országos Széchényi Könyvtár Dohnányi-gyűjteménye* című írása a testvértől átvett levelezést és kéziratokat ismerteti, vázolván azok tartalmi sokrétűségét is. A kötet utolsó eredeti részét Kiszely-Papp Deborah *Dohnányi Ernő művei és előadóművészi munkássága hangfelvételeken* című alapos és teljesnek tűnő diszkográfiája jelenti.<sup>2</sup>

A kötetet négy, alapos könyvismertetővel folytatják. Szólnak Vázsonyi és Kiszely-Papp bevezetőben említett életrajzairól, valamint a harmadik feleség, Ilona von Dohnányi *Ernst von Dohnányi: A Song of Life* (Bloomington, 2002) című emlékiratáról, végül James A. Grymes: *Ernst von Dohnányi: A Bio-bibliography* (Westport, CT, 2001) című könyvéről.

Az egyszerű, mégis tetszetős kivitelű kötet igen gazdagon illusztrált, főként családi tulajdonban lévő felvételekkel. A külföldi kutatók tájékozódásának megkönnyítésére valamennyi írásról angol nyelvű összefoglalót is közölnek.

Néhány apró nyomdahiba azonban sajnos becsúszott e kötet lapjaira is. A 103. oldalon lábjegyzetben történő utalás a 93. oldalra a szövegkontextusokban nem értelmezhető. A 33. és 35. oldalon szereplő 8. és

<sup>2</sup> A kézirat lezárása után, 2005. február 19-én hangzott el a Bartók Rádióban Papp Márta és Pálosi István 1983-ban készített műsora, „A zenéről...” – Dohnányi Ernő művészetéről. Ebben például Schubert Op.78-as G-dúr szonátáját 1960-as felvételenként konferálták, míg a diszkográfia szerint 1959-ben készült. Ráadásul e rádióműsorban hallható volt egy részlet Beethoven Op.96-os G-dúr szonátájából, Albert Spalding társaságában – ugyanakkor ez a felvétel egyáltalán nem szerepel e munkában.



10–11. képen az aláírások szerint két helyszínen, három hangversenyt hirdető plakátok vannak, egyazon időpontra. Ez azonban korrigálható a plakátok szövegének elolvasásával. A 118. oldalon szereplő fénykép az aláírás szerint: „A Dohnányi villa a második világháború idején (Szülőotthon, 1949. május 1.)”.

Dohnányi, a zongoraművész alig ismert. A diszkográfiában mindössze 47 felvételt találunk, amelyen más szerzők műveit játssza, s ezek többsége modern hanghordozón (LP, CD) hozzáférhetetlen. Érzékenysége, muzsikuskalkata így leginkább saját műveit tartalmazó amerikai felvételein keresztül közelít-

hető meg. (Persze, nem szabad elfelejtkeznünk el Bartókkal való együttműzsikálásukról, a Dohnányi által vezényelt Bartók koncerttöredékek mellett Liszt kézzongorás Patetikus koncertje is jelzi ezt.) De mindez igazán keveset mutat meg muzsikusi egyéniségéből. E kötettel most megkezdődött az írott forrásokból és visszaemlékezésekből megismerhető kultúrpolitikus, szervező és pedagógus tevékenységének érdemi feltárása, hazatérése.

GAJÁRY ISTVÁN



## Számunk szerzői

PETER EIGNER	<i>történész, Universität Wien</i>
GAJÁRY ISTVÁN	<i>levéltáros, Budapest Főváros Levéltára</i>
ANDREW GODLEY	<i>történész, University of Reading</i>
HALMOS KÁROLY	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
ROMAN HOLEC	<i>történész, Corvinus Egyetem, Pozsony</i>
KECSKEMÉTI KÁROLY	<i>történész-levéltáros, Párizs</i>
KISANTAL TAMÁS	<i>irodalmár, Pécsi Tudományegyetem</i>
KLEMENT JUDIT	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
KOVÁCS MELINDA	<i>egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem</i>
KÖVÉR GYÖRGY	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
KROMMER BALÁZS	<i>irodalmár, Pécsi Tudományegyetem</i>
TERESA DA SILVA LOPES	<i>történész, Queen Mary, University of London</i>
MISKOLCZY ÁMBRUS	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
POGÁNY ÁGNES	<i>történész, Corvinus Egyetem, Budapest</i>
SIMON ZSOLT	<i>Ph. D. hallgató, ELTE, Budapest</i>
SPANNENBERGER NORBERT	<i>történész, Geisteswissenschaftliches Zentrum, Lipcse</i>
RICHARD S. TEDLOW	<i>történész, Harvard Business School</i>
TOMKA BÉLA	<i>történész, Szegedi Tudományegyetem</i>
VERMES GÁBOR	<i>történész, New York</i>

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF, GALÁNTAI RITA, GONDA GÁBOR, KLEMENT JUDIT, LUKÁCS ANIKÓ, PUSZTAI BERTALAN és PUSZTAI VARGA ILDIKÓ készítették.

## Beérkezett könyvek

*Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyből (16. század)*. Válogatta és szerkesztette Tóth István György. Fordította Jászay Magda. Budapest: Osiris Kiadó, 2004. 407 old. ISBN 963 389 675 4. ISSN 1585-4264.

Bódy Pál: *Eötvös József*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2004. 232 old. ISBN 963 7338 03 9

Ugrai János: „Kis világnak világos kis tüköre.” *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*. Debrecen: Hernád Kiadó, 2004. 169 old. ISBN 963 86546 1 9. ISSN 1785 6345

Klaus Heller – Jan Plamper (eds.): *Personality Cults in Stalinism – Personenkulte im Stalinismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. 472 old. ISBN 3-89971-191-2

Michel Espagne: *En deça du Rhin. L'Allemagne des philosophes français au XIXe siècle*. Paris: Les Éditions du Cerf, 2004. 447 old. ISBN 2-204-07597-3. ISSN 1159-3865

Jean Bérenger – Charles Kecskeméti: *Parlament et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918*. (=Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine, 15.) Paris: Honoré Champion Éditeur, 2005. 570 old. ISBN 2-7453-1151-4. ISSN 1290-3787

# Contents

## *Essays*

ANDREW GODLEY

Selling the sewing machine around the world: Singer's international marketing strategies, 1850–1914 ..... 5

TERESA DA SILVA LOPES

From Markets and Hierarchies to Alliances: Distribution in the Global Alcoholic Beverages Industry, 1960–2004 ..... 29

KÁROLY HALMOS

Networks and Hierarchies in the 19th Century ..... 44

RICHARD S. TEDLOW

The Business Strategies of Fathers and Sons: the IBM in the Twentieth Century ..... 52

JUDIT KLEMENT

The Business Strategy of Fathers and Sons: A Hungarian Family in the 19th and 20th Centuries ..... 69

GYÖRGY KÖVÉR

Bankers and Bureaucrats. The Board of Directors and the Directorate of the Hungarian General Credit Bank, 1876–1905 ..... 93

PETER EIGNER

Austria's Economic Performance in the 20th Century. Some Remarks on the Role and Influence of Banks and Industry ..... 115

ROMAN HOLEC

Chemical Works Dynamit Nobel at the Crossroads of Central-European History, 1873–1945 ..... 128

ÁGNES POGÁNY

Cartels and Managers. Inter-firm Relations in Iron and Steel Cartels, 1886–1931 ..... 144

## *Workshop*

AMBRUS MISKOLCZY

The Anatomy of a Debate of Historians. 1790–1830/1848: Continuity or Interruption, or “what did Lajos Kossuth send word of?” ..... 160

GÁBOR VERMES

The Resilience of Traditionalism and the Dawn of Modernity in 18th Century Hungary ..... 213

<i>Evoking the past</i>	
NORBERT SPANNENBERGER	
“Urging and shaping, awakening and discipline, purging and support”. An Unknown Source of National Socialist Ethnic Policy .....	231
<i>Theory and method</i>	
BÉLA TOMKA	
The Comparative Method in Historiography – Results and Unexploited Opportunities .....	243
<i>Beyond our borders</i>	
“I’m a humanist in essence. The humanities I think are about reading.” Interview with Hayden White. ....	259
<i>Outlook</i>	
MELINDA KOVÁCS	
The Conference of the István Hajnal Society in Pápa: “The Social History of Consumption” .....	270
<i>Reviews</i>	
A Handbook of the Political History of Ancient Inner Asia ( <i>István Vásáry: A régi Belső-Ázsia története. Second, revised edition. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.</i> )	
ZSOLT SIMON .....	274
Leopold I with no Options ( <i>Bérenger, Jean: Léopold 1er [1640–1705] fondateur de la puissance autrichienne. PUF, Paris, 2004.</i> )	
KÁROLY KECSKEMÉTI .....	280
Rumor has it... ( <i>G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.</i> )	
SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH .....	286
Ernő Dohnányi and his Age: Sources and Recollections ( <i>Dohnányi Évkönyv 2002. MTA Zenetudományi Intézet, Dohnányi Archívum, Budapest, 2002.</i> )	
ISTVÁN G. MÁRY .....	292
<i>Authors</i> .....	297
<i>Books received</i> .....	298

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

\*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 1800 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 450 Ft+postaköltség, könyvesboltban 600 Ft.

\*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható országosan újságárusoknál, valamint:

*Budapest:* Teleki Téka, VIII. ker., Baross u. 1.; Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár, Múzeum krt. 6–8.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.; Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.; Lapker Rt., IX. ker. Táblás u. 32.; Don Quijote Könyvklub Kft., V. ker., Hercegprímás u. 18.; Magyar Könyvklub Rt., I. ker., Márvány u. 17.

*Szeged:* Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

*Miskolc:* Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház; Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.  
*Pécs:* PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.; PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.  
*Szombathely:* Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola jegyzetboltja  
Károli Gáspár tér

\*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület  
6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-062

e-mail: [aetas@mail.u-szeged.hu](mailto:aetas@mail.u-szeged.hu)

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Teiszler Éva

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1200,- Ft  
Előfizetőknek: 900,- Ft



---

Az 1850-es évek Amerikája annyira hasonlított Adam Smith világára, a neoklasszikus gazdaságtan által feltételezett világra, amelyben – nagy általánosságban – a vevők nem ismerték személyesen a vevőket, az eladók a vevőket és az eladók sem az eladókat, az információ áramlása pedig olyan tökéletes volt, amennyire ez valaha is lehetséges. Nem beszélhettünk nagyvállalatokról, sem az értékesítés, a profit vagy a mérlegérték nagysága, sem a foglalkoztatottak száma alapján, főként nem a később kialakuló vállalatméretekhez hasonlítva.

Ugyanaz a 15. századi olasz kereskedő az amerikai gazdaságot szemlélve 1900-ban inkább találkozott volna olyan jelenségekkel, amelyek számára teljesen idegenek lettek volna, mint 1850-ben. Láthatta volna például a *Pennsylvania Vasutat*, több mint százezer alkalmazottjával, és olyan nagyságú állótoke-bevételű beruházásokkal ingatlanokban, gépekben és felszerelésekben, ami mellett minden megelőző eltörpült.

A múltból visszatért olasz kereskedőnk megfigyelhette volna a vállalati szervezet új formáját is. A *Pennsylvania Vasút*, más vasúttársaságok és számos nagy ipari vállalkozás menedzseri hierarchiákban szervezte meg magát, igazgatók hada jött létre, akiket különböző feladatokkal bíztak meg, mint például a vonatok mozgásának irányítása, a fuvardíj megszabása vagy a pénzforrások gyűjtése és elköltése. Ezeket az igazgatókat vagy „menedzsereket”, ahogy elnevezték őket, nem a vállalat alaptőkéjét reprezentáló részvényekkel díjazták. A cégben a piacon lehetett tulajdont szerezni, a menedzser pedig fizetést kapott munkája fejében.

Richard S. Tedlow tanulmányát számunk 52–68. oldalán olvashatják.

---